mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

4

SZERKESZTI

Dr BLAU LAJOS.

HUSZONHETEDIK ÉVFOLYAM.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM R.-TÁRS. KÖNYVNYOMDÁJA.
1910.

A M.-Zsidó Szemle huszonhetedik évfolyamának munkatársai,

amennyiben dolgozataikat és közleményeiket aláírták.

Lap

Dr. Bánóczi József, Budapest ... 173
Dr. Blau Lajos, Budapest ... 36, 159, 235, 308, 345, 371
Dr. Büchler Adolf, London ... 109
Dr. Büchler Sándor, Keszthely ... 82
Dr. Grünhut Lázár, Jeruzsálem ... 234, 354
Dr. Guttmann Mihály, Budapest ... 117
Dr. Kiss Arnold, Budapest ... 1, 262, 332, 396
Dr. Klein Mór, Nagybecskerek ... 259
Dr. Klein Sámuel, Tuzla ... 219, 305
Knopfler Sándor, Sátoraljaujhely ... 360
Dr. Krausz Sámuel, Wien ... 102
Dr. Löwy Ferencz, Marosvásárhely ... 232
Dr. Mezey Ferencz, Budapest ... 4
Dr. Neumann Ede, Nagykanizsa ... 10
Dr. Perles Félix, Königsberg ... 281
Dr. Richtmann Mózes, Budapest ... 148
Schön József, Budapest ... 295
Dr. Schwarz Gábor, Zágráb ... 300
Vadász Ede, Budapest ... 368
Dr. Vajda Béla, Losoncz ... 170
Dr. Venetianer Lajos, Ujpest ... 137
Dr. Weisz Miksa, Budapest ... 343
Dr. Wellesz Gyula, Budapest ... 224, 357

BACHER VILMOSNAK

כִּי מִמְּךָ הַכֹּל וּמִיָּדְךָ נָתַנּוּ לָךְ

»Mert tőled van minden és kezedből adjuk néked.«

Krónika I. könyve. 29. fejezet, 14. vers.

A MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE
SZERKESZTŐI ÉS MUNKATÁRSAI.

BACHER VILMOSHOZ.

— Hatvanadik születésnapján. —

Hatvan esztendő szállt már el fölötted!
Hatvan év! Ki hinné, hogy *már* ennyi?!
Csak ifjak tudnak töretlen ugarba
Ily lázas hévvel új magokat vetni!
S az ifjak között sincsen néked párod,
Csak hódolóid, követőid, Mester!
Kik babért fonnak ünnepkoszorúba
Földi virágból, szerető kezekkel.

Hogy mi vagy nékünk?! mit végeztél értünk?!
És hogyan szálltál őshitünkért síkra?!
Hogy tudásunknak szent hadviselésén
Csodás írásod csatánkat hogy vívta?!
Arról legendát késő századoknak
A könyveidben minden betű hirdet —
Büszkének lenni igazunk — javunkra:
Te tanítottál rendületlen minket.

Mint búvár, aki tengermélyre száll le,
S az ősiszapban gyöngyöket halászgat —
Zátonyra lel, de kincset sejt mögötte,
És nem retteg, ha száz veszélye támad:
Búvárszemmel az igazat kutattad,
Leszálltál bátran feneketlen mélybe,
Az irásgyöngynek salakját leoldtad,
Művészkezedben százszor szebb a fénye!

Próféta vagy, mint ama zsarátlelkű,
Ki holt csontokat látott szanaszéjjel,
Halottas völgyben, szétgurult tagokkal,
Rájuk borult a lélektelen éjjel;

S föléreztek a holt világ lakói,
Az Ur szelleme szállott rájuk akkor,
És föltámadtak, csont a csonthoz forrott,
Hatalmas sereg lett a halottakból.

Halálos, néma, mermedt álmodásban
Igy hevertek a széjjeldobott csontok,
Irdatlan, sötét sírokba temetve,
S a holt vizeken feledés borongott;
Bölcsek, merengők, vitázók, csatázók,
És száz szilánkra zúzódott igéjük
Ott feküdtek a talmudmélységekben —
Óh van-e hős, ki szétoszlatja éjük?!

És prófétáltál Ezékielképpen:
És zörej támadt, mint a szentírásban,
És csont a csonthoz, hús a húshoz forradt,
És egygyé lettek nagy feltámadásban:
A *tánnáim*, az *ámórák* fölkeltek,
Életre őket mesterünk! te hívtad,
És *ágádájuk* csodabűvös kertjén
A régi rózsák új illattal nyíltak.

Te szóltál hozzánk: Ember fia! lássad,
Ezek a csontok Izraélnek háza!
Ezek a holtak soha meg nem haltak,
Ne mondjátok: kiszáradtunk kivágva!
Bevitted őket Izraél földjére,
És fegyvert adtál eleven kezükbe,
Csatáztak értünk bajnokviadallal,
S te is beálltál dicső seregükbe!

Igen! harcoltak riadó szavadra,
Száz bűvös szóval tanuságra álltak:
Hitünk, erényünk, erkölcsünk, reményünk,
Multunk, jövendőnk érettünk csatáztak;
Mit reánk dobtak fitymáló kajánul:
Az őrületnek csalános mocsokját,
Életrekeltett agádás vitézid
A vádat, sarat vértünkről lemosták.

És jöttek aztán gyombelepte hantból:
Abulwalid, *Hajjug* és *Ibn Ezra*,
Halott írásuk sugarakra gyuladt,
Mert élő lángot szellemed lehelt rá;

S kik egykoron kutattak és vívódtak,
És lelkükkel a szent könyvre tapadtak:
Leszálltál mélyre, s dicső örökségük
Sasszárnyakon emelted és ragadtad.

S ki költő apa ágyékából kelt:
Eufrát balzsamberkeiben jártál,
Siron dalával, *Leila* énekével
Az »öt kincs« lantos dalnokával szálltál,
Nizámi, *Sahin* hárfáinak húrján
A zsidó lelket lángolva kerested —
Imráni, *Szádi* meséin merengve:
Firduszi napja ragyogott feletted.

De hol van annyi illatos babérág,
Amennyit méltán adhatnánk tenéked?!
Gulisztán kertjén nem nő annyi rózsa,
Amennyi illet műveidet s téged!
Úgy érezzük: egy vagy a hőseiddel,
A nagy tannáknak kései utódja,
Fejed köré a koszorút ők fonják,
S eléd járunk mi néma hódolóra.

Hatvan esztendő szállott el fölötted!
Hatvan év! Ki hinné, hogy *csak* ennyi?!
Ily rövid úton annyi dicső munkád,
Annyi dicsőség, hogy tudott teremni?!
Száz kézzel írtál?! száz karral csatáztál?!
Száz szemmel néztél rejtett éjszakákba?!
Dicsérünk téged — óh de sejtjük, tudjuk:
Istentől vagy te, mesterünk, megáldva!

Óh légy is áldva fejünk koronája!
A tollad ifjú, régi hévvel fogjon,
És hintsen fényt és sugarat utunkra,
A Mózeskard szűnetlen hadd forogjon —
Fejed havára új borostyán hulljon,
És szent erőd sokáig ne apadjon,
Év évet érjen, s lásd azokat tűnni,
S a szíved, lelked ifjúnak maradjon!

Budapest. Dr. Kiss Arnold.

BACHER VILMOS.

A magyar zsidóság szellemi életének újabb fellendülése, vallásos gondolkozásának nemesbülése és a hit talaján nőtt erkölcsi céljainak tudatos kifejlődése szorosan összefügg az *országos rabbiképző-intézet* küzdelemteljes életbehívásával, dicsőséges munkájával és elvitázhatlan eredményeivel.

Ez intézet létesítése körüli harc kétségtelenül mélyítette a felekezetben fennállott ellentéteket. Mert míg a haladás jegyében küzdők az intézetben a zsidó tudomány és tisztult vallásosság erős bástyáját látták, addig a minden fejlődéstől irtózók a szeminárium alapításából veszedelmet jósoltak, részben begubózott uralmuk alkonyának eljövetelét is látták. Ez a szinte félelemszerű érzés, melyet néha jóhiszemű vallásos aggodalom táplált, majd a szellemi túlsúly nyomasztó gondolata és az érdek tekintete szörnyüvé nevelt, a magyar Izráel vetésében nagy pusztítást okozott. Olyanok is, kik az ellenzők táborához nem tartoztak, de akikben a megszokottság csökönyössége a kulturális hajlammal még lappangva viaskodott, kétkedni kezdtek abban, hogy vajjon a szem előtt tartott ideális cél értéke felér-e a vele járó áldozattal.

Ámde, ha a felekezeti harci zajban fogantott intézet alkotása az egymással szemben álló pártok közötti ürt — legalább egy vallásunk történetével szemben bizonyára elenyésző időre — mélyítette is, tagadhatlan, hogy a rabbiszeminárium a hazai zsidóság legkimagaslóbb históriai jelentőségű alkotásának bizonyult és jövendője kialakulására döntő súlyuvá lett.

Hatása a felekezeti élet minden vonatkozásaiban, a tudomány és műveltség nyilvánulásaiban, a magyar zsidó név megbecsülésében máris oly szembetünő, átalakító és fejlesztő ereje szervezeteink minden izében annyira érezhető, hogy bátran mondhatjuk, hogy akik e főiskola bölcsőjét félve állották körül, akik a kisdedet aggódva járni tanították, ma már megelégedéssel tekinthetnek e műre, mely várakozásaikat is túlszárnyalta.

A megizmosodott intézet erejének kisugárzása át meg átjárja a felekezetek testületeit. A nemzeti nyelven megszólaló zsidó tudomány aránylag rövid idő lefolyása alatt hazánkban nemcsak vallásunk megszentelését eredményezte, nemcsak az egyetemes zsidóság elismerését vívta ki, hanem nemes értékekkel gyarapította a magyar szellemi kincses tárházat is. Az isteni tan lelket emelő magyarázata, a szivet nemesítő hitszónoklat csodálatos magaslatot ért el. A zsidó lelkészi állás a társadalmat megbecsülésre készteti. A zsidó iskola mesterei a művelt rabbiban hű támaszt, buzgó munkatársat nyertek. A hitélet a rendezett istentisztelettel átfinomult. Régi intézmények fejlődésnek indultak és szomorú viszonyok között is új intézmények egész sorozata alakult és virágzóvá vált. Irodalmunk ez intézet révén a társadalom széles rétegeinek is világító tehetségekkel szaporodott. Az itt nevelt rabbik pedig a legnemesebb misszióval indulnak ki hitközségeinkbe, megtörve a közönyt, visszahódítva az elhidegülőket, sőt a haladás, a művelődés és magyarosodás szempontjából kedvező hatást gyakorolva a szeminárium legelkeseredettebb ellenségeire is. Ezért a hazai zsidóság szeretettel és hálával fogja őket körül, annál is inkább, mert érzi, hogy rabbijaink erkölcsi és hazafias munkájuk közben lépten-nyomon az állam mostohaságába ütköznek és mert fájdalmasan tapasztaljuk, hogy lelkészeink a felekezettől megvont igaz önkormányzati élet hiánya miatt ez idő szerint közöttünk sem találhatják meg azt a támaszt, melyre hivatásukban utalva volnának.

Rabbiképzőnk hatása elsősorban helyes — bár néha nyeglén birált — szervezetéből ered, melynek amaz alapvető gondolata, hogy a speciális zsidó tudományokra és a lelkészi hivatásra való képzés mellett a magasabb rendű, általános jellegű műveltség szerzésére adjon alkalmat, teljesen bevált. A theológiai tanfolyamot megelőző felgimnáziuma révén ilyképpen nemcsak a rabbikat szereli fel nemes közéleti munkára, hanem lehetővé teszi, hogy az innen nagy számban más pályára indulók a zsidó

tudás, hitszeretet és egy magasabb erkölcsi tudat termő magvait hintsék szerte az országban.

Megállapítható, hogy az aránylag rövid idő multán bekövetkezett meglepő siker tulajdonképpen mégis ama férfiak lelkes munkájából származik, akik ez intézet nagynevű mesterei, messze fénylő oszlopai. Egy részük itt rakta garmadába szellemének érett gyümölcseit. Másik része itt bontotta ki szárnyait, hogy merész röptével csodálatba ejtse a tudomány világát. És megannyian, az elköltözöttek és az élők egyaránt, osztoznak ama dicsőségben, hogy egy, a szenvedély által aláaknázott területen, beteges nézetek által mételyezett légkörben, — egy szerény csoport támogatását leszámítva — önnön erejükből alkották meg e tanháznak hazánk határain messze túlterjedő hírét.

De a legnemesebb idealizmusnak szentelt eme sok vihart látott sziget jelesei között is kimagaslik *dr. Bacher Vilmos*, akit ma büszkén ünnepelünk.

Kultúréletünk meglepő jelenségeket tüntet fel. A tudomány csarnokaiban a közélet színterén is főleg azok érvényesülnek, akik előre törtetnek, harsonákkal addig hirdetvén önnönnagyságukat, míg dicsőségük állandóan ott cseng a fülekben. Vannak közepes tehetségek, akik körül, nem ritkán érdekelt rokkán, legendákat fonnak, kiknek köszájon forgó nevét karok dicsőítve zsongják körül, míg igazi nagyságok ismeretlenül, vagy csak szűk körök által méltatva, egyedül a kötelességteljesítés tudatában levő jutalomra vannak utalva.

Nem mondjuk, hogy *Bacher Vilmost* nem ismerik, hiszen az ő munkája és hatása mellett ez kizártnak tekintendő. Nem panaszoljuk, hogy az ő működését, melyet százakra menő, közöttük számos hírneves tanítványa méltat, az ő tudományát, melyet minden kultúrnemzet elismer, melyből országok és egyházak bőven merítenek, hazánkban ne ismernék, hiszen ily állítás a magyar közműveltség egyenes megcsúfolása volna . . . De kérdjük, méltatják-e igazán érdem szerint ezt a nagy embert? Átment-e a köztudatba, hogy ez a magyar zsidó nemcsak ebben az országban, nem is zsidó szempontból tekintve, hanem általában a ma élő tudósok egyik legnagyobbika? Környezik-e azzal a megkülönböztetett tisztelettel, mellyel nevét a külföld jelesei körülfogják? Tudják-e szélesebb körökben, hogy ma már a világ valamennyi művelt országaiban a bibliai, talmudi és keleti tudományok terén nem mozdulhat meg tudományos vagy irodalmi mű, melynél a magyar rabbiképző mestereinek és közöttük, mint elsőnek *Bacher Vilmosnak* munkáját, támogatását, vezetését ne kérnék, ne keresnék? Áthatott-e hazai tudományos intézeteinkbe, az erkölcsi elismerések osztására hivatott tényezőkbe az a tudat, hogy *Bacher Vilmos* neve a tudomány világában mekkora dicsőséget jelent a magyar névre? És maga a zsidóság vajjon elegendőképpen értékeli-e, hogy kik szentelik életüket, munkájuk legjavát eszményi feladatainak?

A *Szentírás* mindenkori ismerőinek és kutatóinak egyik legkiválóbb képviselője *Bacher Vilmos*, a nagy írástudó. A jelen korban élő e szakbeli tudósok között pedig elismerten a legelsők közt foglal helyet. Mint *exegeta* hazánkban a Szentírás valamennyi magyarázóit felülmúlta. Munkássága e téren a leggazdagabb, túlszárnyalta elődeit és előtte van kortársainak. Nemcsak a zsidó tudósok ismerik el *dr. Bacher Vilmost* e szakok egyik legnagyobb tekintélyének, hanem a tudomány terén, ahol az önálló és rendszeres kutatásnak értékét egyáltalán felbecsülik és keresztény körökben, ahol a bibliai tudomány művelésére ma már a legjelesebbek egyesülnek, a zsidó Bacher Vilmossal szemben az elfogultság megszűnik, sőt benne ünneplik a legnagyobb mestert a szentírásmagyarázat és a héber nyelvtudomány történetének széles mezején. Művei e két körben a legbecsültebb források, ítéletét abszolut értékünek tartják.

Az izraelita magyar irodalmi társulat által kiadott teljes *magyar Szentírás* fordítása, illetőleg e fordítás vezetése, irányítása és e nagyszabású munkának erélyes szervezése maga olyan monumentum, mely Bacher nevének a magyar nemzet kultúrtörténetében és felekezetünk évkönyveiben halhatatlan emléket biztosít. Mert ha a Szentírás fordítása nyelvi vagy egyéb tekintetekben korrekturát igényel is — ami ily arányú munkánál csak természetes — bizonyos, hogy a tudomány legújabb vívmányai szempontjából nézve, a legmagasabb helyet foglalja el, hogy egy nagy, rég érzett hézagot pótolt és hogy ezzel e jelesünk a magyar zsidóság rég lejárt becsületbeli adósságát is lerótta.

A magyar Szentírás első kiadása, melynek intézése egy férfiu életének dicsőségére elegendő anyagot szolgáltat, már elfogyott és Bacher Vilmos már is dolgozik a *magyar Szentírás revizióján*, sőt ami egy rég érzett szükség: a magyar Ifjusági Biblia, az is

ott van már a kohójában. A mester kiapadhatatlan tudása, elpusztíthatlan munkakedve, törhetlen energiája lelket önt tanítványaiba és munkatársaiba és ez a dolog is halad hihetetlen serénységgel. Egy erős akarat ragadja magával a munkások csoportját, serkenti anyagi áldozatokra a társulatot és nyitja meg a Szentírás iránti érdeklődést: Bacher Vilmos akarata.

A Szentírás kutatásával összefüggő egyes tudományos szakok részben megállapítása, részben fejlesztése körül alkotott örökbecsű műveiben a tudás bámulatba ejtő mértéke mellett, a nagyközönségben kevésbé ismeretes költői tehetsége is érvényesült. A *költészet* terén nemcsak az agáda ragyogó termékeivel, az új héber poézissel, a keresztény allegória hatásaival, az arameus, arabs és perzsa költészettel foglalkozott beható módon, hanem önmaga is jeles héber és német költeményekben lehelte mély érzéseit. Innen van, hogy iratainak, életrajzainak egyes részei oly színesek és annyi művészi érzéket mutatnak.

A *talmud* rengetegében utakat hasított, rendszerességet honosított meg, új irányokat jelölt, új szempontokat fedezett föl. Hatalmas forrásmunkái ma már a talmudi ismeretek tudományos művelői előtt nélkülözhetetlenekké váltak és e körből alkotott művei e tudomány emez ágába emelkedettséget vittek.

De amint azt egy könyvtárat alkotó művek rendjén bizonyára illetékes oldalról szakszerüen is kimutatni fogják, alig van a zsidó tudományok olyan része, mellyel ne foglalkozott volna, aminthogy alig van számottevő zsidó vagy keleti tudományokra vonatkozó irodalmi vállalkozás, melyben Bachernek díszhelyet ne jelölnének. Ha Németországban, Franciaországban, Angliában tudós társaságokat vagy korszakos műveket alkotnak, akkor *Bacher Vilmos* innen Magyarországból első a vezérkarban. Ha Amerikában egy világra szóló enciklopediát adnak ki, Bacher első a szerkesztők között. De nem csupán nevét, hírét kölcsönzi az utána járó társaságoknak és tudósoknak, hanem kötelességszeretete, egyéniségének eme legjellemzőbb tulajdona, mindannyiszor alkotó életre kél és új érdemeket sző a meglevőkhöz.

Amikor, mint e folyóirat egykori szerkesztője, ma itt megszólalok és Bacher Vilmosnak az ideterjesztett fényért hálával adózom, azt kívánnám röviden kidomborítani, hogy ünnepelt testvérünk világra szóló pályafutása reánk mily külön jelentőséggel bír.

Rabbiképzőnkön teljesített tanítói hivatásáról általánosságban már megemlékeztünk. Itt való munkája beleolvad az intézet, de tán elsősorban hitközségeink fejlődésének történetébe. Tanítványaira való üdvös hatását Bacher szerénységében, jellemének egyenességében, hűségében és az őt kiválóan megkülönböztető tudományszeretetében látom. Ő nem tartozik azok közé, akik keserüségüket mosoly mögé rejtik. Tudományban és életben mindig az igazságot keresi és felismervén azt, cikornya nélkül kifejezésre is juttatja. Kerüli az álorcásokat; nincsen érdek vagy tekintet, mely miatt csak pillanatra is letévedne az őszinteség útjáról. Ez a kissé érdes formában jelentkező tulajdonsága néha a felületes szemlélőre a ridegség benyomását gyakorolja, míg a mélyebb látású felismeri benne az öntudatos férfiasság éles, de tiszteletet parancsoló vonásait és egy tiszta léleknek hamisítatlan megnyilatkozását. Szellemi játékoknak nem barátja. A kápráztató szikrák helyett jobban kedveli a csendesen világító lángot. Bírálatában, vitáiban tévedések felderítésében ellenfelét soha meg nem sebzi, hanem inkább kioktatja. Fajsúlyával sohasem nehezedik a gyengébbekre és a legkisebb tudás vagy érdem előtt hihetetlen szerénységgel meghajlik. Nem ismeri a tudós és közéleti férfiak lelkén rágódó féltékenységet és irigységet. Örül mások sikerének és az abban való részét sohasem reklamálja. Eszméivel nem bujkál, gondolatait pazarul szórja azok között, akik közelében vannak. Teljesen hiányzik benne a sok nagy tudósból kiáradó dölyfösség, fölényes érzet. Nem buvik a felhők közé, hanem készörömest dolgozik együtt tanítványaival, akiknek sorsa lelkéhez nőtt és akik ez igaz ember közelében sohasem szenvednek az egyenlőtlenség kínzó érzései alatt. Tudományos működését nem alacsonyítja az emelkedés vagy érdek eszközévé. Tanulást, oktatást és buvárkodást magasabb életcélnak tekint. Eszerint első és szembeötlő hatása tanítványaira nézve abban áll, hogy jellemes emberekké, tudománykedvelőkké válnak. Innen magyarázható főképpen, hogy a szeminárium annyi tudóst nevel, hogy a külföld theológiai főiskoláinak is bőven jut belőlük.

Korántsem kívánjuk leszállítani annak a néhány zsidó tudósnak érdemeit, kik a magyar rabbiképző létesítése előtt éltek és működtek, vagy más főiskolákon szerzett ismeretekkel becsületes tudományos munkát végeztek vagy végeznek. De túlzás nélkül mondható, hogy szélesebb alapon, számot tevő és hazánkon túl

is megbecsült magyar zsidó tudományos élet csak a rabbiszeminárium óta fejlett, valamint hogy ebben az érdem oroszlánrésze Bacher Vilmost illeti meg.

Elegendő, ha e tekintetben a jelen folyóiratra, az izraelita magyar irodalmi társulat működésére, az ez idő óta, valamint a szemináriumi értesítőket megelőző dolgozatok sorozatára, megjelent munkák számára és értékére és főképen Bachernek itt és világszerte megjelent műveinek hatására utalunk, melyek az örök fény világába költözött és élő kongeniális társak és tanítványok érdemeit teljes mértékben honorálva, ünnepeltünk halhatatlan érdemeit hirdetik, megbecsülhetlen erkölcsi értékekkel gazdagítván a hazai zsidóságot és megszerezvén neki *a legnagyobb magyar zsidó tudós* dísznevet.

Dr. Bacher Vilmos, akinek alkotásai a tudomány birodalmában annyira kiemelkednek és aki a magyar zsidóság szellemi életét így megtermékenyíti, erejének delelő pontján, munkásságának derekán áll. Büszkén tekintünk reá, kiből annyi világosság sugárzik és kinek szívéből annyi melegség árad szerte. De mélységes hálával is, mert összhangzatos életmunkája szorosan összeforrott hitéletünk ujjászületésének jelentős korszakával.

És valljuk, hogy a közéletben szerzett érdemek nyilt elismerése erkölcsi tartozás, mely a személykultusz fogalmi körébe nem esik. Lerovásának helye nem az enyészet küszöbe, hanem a munkában tündöklő élet mozgalma. Azért, amikor ősi hagyományaink patinájában felragyog előttünk a tanítványok és mesterük közötti szeretetet tükröztető ünnepség és ahhoz szívvel csatlakozunk, úgy érezzük, hogy a csendes elvonultságából a nyilvános hódolat terére vont nagy ember előtt az egész hitfelekezet tisztelettel hajtja meg zászlaját.

Budapest. DR. MEZEY FERENCZ.

BACHER VILMOS PÁLYÁJA.

Ha a szeretet boldogít, a legboldogabbak egyike az a férfiu, akihez hódolva közeledünk, hogy születésének hatvanadik évfordulóján megkoszoruzzuk. Mert kevesen vannak, akik végig tekintve pályájukon, a szeretetnek oly bőséges termésével dicsekedhetnének, aminő Bacher Vilmosnak jutott osztályrészül.

Nem a dicsőség, amely nevét övezi, nem a bámulat, amelylyel világszerte a tudomány nagyfejedelmének adóznak és nem a hódolat, amely a legtisztábbakhoz felemelkedett jellemének akarata ellenére kijáró pályabére, hanem a feléje sugárzó nagy szeretet az, mely életének dús gazdagságát teszi. És az ő jóságos, meleg szíve, mely kivívta magának ezt a mindennél becsesebb és boldogítóbb kincset, meg fogja bocsátani, hogy pályájának szemléletére hívjuk fel azokat, akik gyönyört lelnek egy a legmagasabb ideáloknak szentelt, a legnemesebb javak gyarapításában buzgólkodó, párját ritkító eredménynyel áldott élet megtekintésében. Vajha kiérezné e sorokból azok rajongó szeretetét, akik boldog meghatottságban és a Gondviselés iránt való mély hálával ülik meg a kimagasló évfordulót, a zsidóságnak, a tudománynak e nagy örömünnepét.

Bacher Vilmos — בנימין זאב בן מוהר"ר שמעון בכר — 1850. január 12-én Liptószentmiklóson született. Sarja egy nemes tradiciókkal ékes, a zsidó szellemi élet történetében nyomokat jelzett családnak. R. Jáir Chajim Bacharach, a »Chavoth Jáir« szerzője, őse volt édes atyjának, aki a családban otthonos kegyeletnél fogva héber írásaiban még a Bacharach nevet használta. Ebből rövidült a nép ajkán »Bacher«, a mesterünk nagyatyjától felvett családi név. Édes anyja pedig R. Gerson Politz nagynevű morva rabbinak ivadéka.

Szülőhelyének lakossága a 18. század elején majdnem felerészben zsidó volt. A kies fekvésű városka falai között a zsidók bátorságban és jólétben éltek. Saját házaikban laktak, másval lású polgártársaik megbecsülték bennök az ügyes és széles szemkörű kereskedőket, akiknek műveltsége kimagaslott az általános színvonal felett. Az a szép harmónia, amelyben a hivatásban kifejtett serénységet a zsidó tudomány művelésével egyesitették s az az élénk visszhang, melyet a német zsidók kulturtörekvései keltettek bennök, magyar hitrokonaik szellemi arisztokráciájává emelte őket. A talmud kutatása karöltve járt náluk a héber nyelv művelésével és a német klasszikusok tanulmányozásával; élénk fogékonyságot tanusítottak Mendelssohn eszméi iránt, melyek másutt sokkal később hódítottak.

Ebben az előkelő zsidó társadalomban a Bacher-család kiváló helyen állott. Szellemi légkörében nevelkedett és ennek a szellemnek a saját hazájában otthont alapított *Bacher Simon*, szül.

1823. február 1-én, az ideális lelkületű, nemes szárnyalású héber költő, akinek lantján igézően csendült a héber nyelv zenéje. A poéta egyesült benne a zsidó irodalom alapos ismerőjével. Híres mesterek avatták be a hagyományba és élete utolsó napjáig komolyan és szeretettel tanulmányozta a talmudot. Érdeklődése átkarolta az egész zsidó irodalmat és szakadatlan tanulmányokban megérlelt ítélettel szólt hozzá a tudomány kérdéseihez. A Múzsa kegye pedig már a gyermekre mosolygott. Már zsenge korban fordított költeményeket és énekelte meg a jesiva életének nevezetes mozzanatait. És kevesen közelítették meg azt a műgondot, azt a készséget és poétai hivatottságot, amelylyel a termékeny költő több irodalom remek alkotásait átültette. Eredeti műveiben pedig mesteri tökélylyel szólaltatta meg azokat a különböző hangulatokat, amelyeket a saját, a nemzet, a zsidóság és kiváló egyének életének kimagasló eseményei keltettek az ő mély kedélyében. És miként hivatott tolmácsa volt az ünnepi hangulatoknak, azonképpen bájos humor csillámlott meg ama költeményeiben, amelyek az élet egy-egy derűs pillanatát vagy helyzetét rajzolták. Mindenütt pedig a biblia szavának elmés alkalmazásával gyönyörködtette az olvasót. Imádattal csüngött a szent nyelven, amelynek hangjai nemesen fejezték ki lelkivilágának gazdag tartalmát.

A költő tiszta idealizmusa tükröződött egész életében. Hajlamaiban, törekvéseiben, czéljaiban. A jesivából hazatérő 19 éves ifjú munkatársa lesz édesatyjának. Kereskedő, miként földijeinek javarésze. De a mellett buzgón folytatja tanulmányait, sokat foglalkozik nyelvekkel, megtanul magyarul, hasonló gondolkozásuakkal olvasókört alapít, részt vesz az iskola igazgatásában, amelynek élén dr. Löwenstein barátja, a hitközség, később a lembergi templom ékesszóló prédikátora áll és mindezeken felül elvállalja még a gyülekezet jegyzői munkáit. Tolla pedig soha nem pihen. Igy volt egész pályáján. Semmiféle hivatásos munka, semmiféle küzdelem és gond nem vonja el kedves könyveitől, nem csökkenti költői alkotó erejét. És legterhesebb munkáin is ott ragyognak poétai lelkének vonásai. Ezek hódították meg számára a szíveket. Idealizmusának köszöni, hogy soha meg nem fogyatkozó szeretet övezi emlékezetét.

Jóságos sors kiváló nőt szemelt ki számára hitvesül. Tedesko Dorottya (Debora), akivel 1848. június 18-án Liptószentmiklóson

házasságra lépett, előkelő szülőktől öröklött hagyományokat hozott tűzhelyéhez, amelyet alapos műveltsége, ritka okossága, komoly életfelfogása, minden szellemi törekvés iránt való meleg érdeklődése férje eszményeinek oltárává avatott.

Ezeknek a szülőknek első gyermeke Bacher Vilmos. Őt és Bernát öcscsét (Pataki Berczi) vitték magukkal Szucsánba (Turócz megye), ahová 1852-ben költöztek. Itt a család, mely új sarjakkal gyarapodott, jólétben és zavaratlan boldogságban élt. Bacher háza a zsidó lakosságnak szellemi góczpontja volt. Őt bízták meg a kezdeményezésére alapított zsidó iskola igazgatásával, amely buzgalma és hivatottsága folytán csakhamar felvirágzott. Tanítói (Breuer, Goldberger, Mauksch, Weinberger), akiket jóakaratával és tudásával támogatott, Bacher Vilmos első mesterei. Atyja szellemében oktatták a komoly, rendkívül fogékony lelkű gyermeket, akinek tehetsége és tudásra való vágya nagyon korán ébredt. Alig volt még három éves, midőn bájos gyermeki erőszakkal arra kényszerítette anyját, hogy olvasásra tanítsa; atyja párját ritkító szorgalma sarkalta a fiút, akit testvérei és pajtásai még a játékban is elsőnek ismertek el, akinek — hisz ő volt a rabbi — feltétlen hódolattal adóztak.

Egy évtized elteltével Liptószentmiklósra tért vissza a család. Bacher Simonnak Szucsánban viselt tisztsége lejárt, gyermekeinek nevelése is kívánatossá tette a nagyobb helységben való letelepedést. Liptószentmiklóson az elemi iskolával kapcsolatos két osztályú alreáliskola bőséges alkalmat nyujtott a tanulás vágyától hevített fiunak ismereteinek gyarapítására. Két évig látogatta a kiváló intézetet, amelynek élén Dr. Kobak József, a gyülekezet hitszónoka, később bambergi rabbi, a Jeschurun (Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums) szerkesztője állott. A reáliskolában kellő alapossággal tanították a világi tárgyakat, de nagy gondot fordítottak a bibliára és annak kommentárjaira, a héber nyelvre és fogalmazásra is; különösen Kobak volt az, aki a szent nyelv művelésére nagy súlyt helyezett és már az elemi iskola tanulóitól annak beható ismeretét követelte. Ő, Schlesinger Ábrahám, a jeles héber író, ki a szentírást betéve tudta, és a derék, sokoldalú írói tevékenysége révén is ismeretes Schauer Simon voltak tanítói. Az utóbbi az iskolában a mennyiségtant és a természettudományi tárgyakat tanította, magántanfolyamaiban pedig kitünő sikerrel az algimná-

zium tárgyaiból készített elő számos növendéket, akik közül Bacher Vilmos kivált. Nyelvismeretével és a klasszikusokban való olvasottságával bámulatott keltett, a legjelesebb matematikusok között első sorban állott. Vonzalmának legkiválóbb tárgyai azonban a szentírás és a héber nyelv. A biblia, amelynek magyarázása később a világhírre emelkedett tudós egyik életfeladatává lesz és amelynek nyelvén klasszikus tolla a legszebb héber műprózát írja, már most legkedvesebb olvasmánya. De nagy szorgalommal és ily zsenge korban meglepő komolysággal tanulja a talmudot is, amelyet R. Jerucham Stern és R. Mordechai Löb Klein tár fel előtte. 1862 őszén Beszterczebányán a gimnázium IV. osztályából letette a vizsgát.

Egy évet töltött még a szülői házban és 1863. őszén a pozsonyi ág. evang. liceumba iratkozott, amelyben a gimnázium felső osztályait végezte és 1867. január havában jeles eredménynyel érettségi vizsgát tett. A liceumban kiváló tanárok működtek. Fuchs Albert, Lehr (Lőrinczi) Zsigmond, Lichner Pál, Michaelis Vilmos, Németh Sándor mindmegannyian díszei a magyar tanügynek. És ezek a férfiak csakhamar felismerték Bacher tehetségét, nagyrabecsülték szorgalmát és mintaszerű viselkedését. Ez kifejezésre is jutott, midőn a szüleinek viszonyaiban bekövetkezett változás folytán kénytelen volt megszakítani tanulmányait. 1864 elején ugyanis Kósba (Nyitra m.) költözött a család, ahol Bacher Simon egyik sógorának biztatására földet bérelt. A poéta kereskedő, aki legszívesebben a könyveket bujta, földmíveléssel kezdett foglalkozni. És legidősebb fiának osztozkodnia kellett munkájában. A liceum igazgatója ezért heves szemrehányással illette szüleit és Vilmos, akire nézve azonban a Kósban töltött időszak sem veszett kárba, visszatért Pozsonyba, ahol a jesiva egyes növendékeivel talmudot tanult és tanítással is foglalkozott. A klasszikus nyelvekben való jártassága érettségi vizsgáján feltünést keltett, bámulatos könnyüséggel és elegancziával fordított latinból görögre és görögből latinra. »Ön tanári hivatásra van predesztinálva« szólt a vizsga elnöke, midőn az ifju jelentette, hogy rabbipályára készül.

De rendes tanulmányai nem elégítették ki minél több és minél értékesebb táplálékra sóvárgó lelkét. Már gyermekkorában rendkívül sokat olvasott. És az a mohóság, amelylyel a zsidó

irodalom nevezetes termékeinek, a német és más klasszikusoknak, ezek mellett pedig különösen történeti műveknek (pl. Plutarch, Lamartine stb.) a tartalmát felvette magába, az évek folyamán nőttön-nőtt. Olvasmányai pedig egyszersmind komoly tanulmányok voltak. És nemcsak ismereteit gyarapították, hanem mély hatással voltak egész lényére. Az eszmék, amelyek gyönyörködtették, nem vonultak át rajta, hanem gyökeret vertek benne; sajátjává tette, feldolgozta azokat, úgy hogy alkotórészeivé váltak szellemének és szívének. Igy gazdagodott az ő lelki világa, így fejlődtek folyton-folyvást a benne szunnyadozó tehetségek, ereje izmosodott, nemes fogékonysága gyarapodott és távol maradt tőle minden, ami tiszta lelkén a legcsekélyebb foltot ejthette volna. A szülői ház szelleme és az ifjukorának lelki táplálékából eredt hatások irányították jellemének alakulását is; már a serdülő ifjuban szemléljük azokat a vonásokat, amelyek az életben mélyebbre vésődve a férfiunál fölkeltik bámulatunkat. Stilusa is, az az egyszerű, világos, átlátszó, minden czikornyától és mesterkéltségtől ment, a gondolatot szűzi tisztaságában tükröző és a maga fenséges egyszerüségében formailag oly tökéletes írásmódja is, azokra a mintaképekre emlékeztet, amelyek lelkét idomították és jellemét nevelték.

Irói hajlamai nagyon korán ébredtek. Bar miczva-beszédét maga írta meg. És sokáig nem törlődtek el azok a mély benyomások, amelyeket ez a beszéd hallgatóira tett. A költészet szeretete karöltve járt nála annak művelésével. Gyermek volt még, midőn már héberül és németül nagyon ügyesen verselt. Alig töltötte be a 15. évet, midőn a Kóchbé Jiczchakban megjelent Schiller »Der Jüngling am Bache« czímű költeményének meglepően sikerült héber feldolgozása.

Gimnáziumi tanulmányainak befejezése után Pestre került. Ide költöztek szülei, akik odahagyták Kóst, amelyhez szomorú emlékek kapcsolták őket. Küzdelmes, súlyos gondokban gazdag esztendők szakadtak rájuk. Betegségek tetézték a szenvedéseket, amelyeket anyagi gondok okoztak atyjának. Boldog volt, hogy visszatérhetett a szülői házba. Pozsonyban is meleg rokonérzés környékezte az ifjút, akinek végtelen szerénysége, megnyerő modora, szeplőtlen erkölcse és mély vallásossága meghódította a szíveket, de a szüleinek viszonyaiban bekövetkezett komoly fordulat fokozott erővel vonzotta azokhoz, akiken oly

nagy szeretettel csüngött. Beiratkozott a tudományegyetemen és két féléven át a bölcsészeti kar hallgatója volt. Filozófia, történet és nyelvtanulmányok foglalkoztatták. Horváth Árpád, Horváth Cyrill, Kerékgyártó Árpád és Télfy Iván előadásait hallgatta, Vámbéry Árminnál perzsa, Ruzsicska Jánosnál, a theologiai kar tanáránál arab tanulmányait kezdte. Talmudot pedig Brüll Sámuel Löwnél tanult. Hárman hallgatták a nagy talmudtudós előadásait: ő, Goldziher Ignácz professzor és Jaulus Henrik, jelenleg aacheni rabbi. Gyakran emlékezett meg ezekről az ő tanítványairól a kitünő mester, akinek nevét kegyeletünk övezi, akinek fényes szelleme és kimagasló egyénisége mindenkor a hódolat tárgya volt abban a körben, amelynek alkalma nyilt kiválóságait szemlélni. Nagy hatással voltak Bacher Vilmosra a pesti hitközség bűvösajkú prédikátorának, Meisel W. A. főrabbinak beszédei. Az ünnepelt, híveitől bálványozott hitszónok utolsó prédikációját (Die Brunnen Isaaks, Rede, gehalten in der Synagoge zu Pest am Sabb. Par. Toldoth, 30. November 1867.), amelynek elmondása után néhány órával elhunyt, Bacher Simon adta ki németül és héber fordításban. Emlékezetből írták le ketten: az apa és fia.

De bármennyire fejlesztették is pesti tanulmányai és bármily nehezére esett is elszakadnia a szülői háztól, el kellett hagynia a hazát, hogy tudományos törekvéseit kielégítse és hogy arra a pályára készüljön, amelyet már gyermekkorában hivatásául választott. A németajkú zsidóságnak egyetlen theologiai főiskolája, a boroszlói Jüdisch-theologisches Seminar, ebben az időben állott a tekintély legmagasabb polczán. Frankel Zakariás igazgatta az intézetet, mellette Graetz működött, akinek története ekkor az újabb zsidó irodalom legnépszerűbb terméke volt; mindenütt olvasták s minden olvasóját megbűvölte szerzőjének bámulatos alakító tehetsége, hatalmas anyagbirtoka, ragyogó előadása, fantáziája és rendkívüli bátorsága. Ez a két név nagy vonzóerőt gyakorolt. De a szeminárium többi dócensei is a zsidó tudomány nagyrabecsült képviselői voltak. A boroszlói hitközség templomának szószékét pedig Geiger Ábrahám utódja, a filozófia művelésében kitünt Joël Mánuel diszítette, aki maga is kilencz évig a szeminárium tanítója volt. Bacher Vilmos tehát Boroszlóba ment, beiratkozott az egyetemre és a szemináriumba s hírneves tudósok vezetése mellett, azok állandó jóakaratától buzdítva és nemes versenyben kiváló társakkal tovább épített a lerakott alapokon és megkezdte egyszersmind tudományos működését. Az egyetemnek két évig, a szemináriumnak 1875-ig volt hallgatója. Filozófiai, történeti és keleti nyelvészeti tanulmányokat folytatott. Stenzler Adolf Frigyes, a kiváló szanszkritista, Schmölders A., az arab filozófia jeles művelőjének, Braniss Christlieb Gyula bölcsész, továbbá Lindner, Magnus, Weber és más jeles tanárok előadásait hallgatta, a szemináriumban pedig Frankel és Graetz mellett Freudenthal, Rosin és Zuckermann voltak mesterei. Szoros kötelék kapcsolta tanítóihoz, akiknek háza mindig nyitva volt előtte. De más előkelő családok is szívesen látták és mesébe illő szorgalma mellett tudott találni egy-egy szabad órát, melyet finomlelkű, a műveltség magas fokán álló, nemes törekvésű emberek társaságában töltött. És az ő sokoldalú műveltsége, bámulatos irodalomismerete és nemes idealizmusa kívánatossá tette reájuk nézve a vele való szellemi érintkezést. Egyaránt vonzották a régi és a modern irodalmak és érdeklődése körének nagyságára nézve jellemző, hogy elolvasta a Revue des Deux Mondes összes évfolyamait — kezdettől a legújabb füzetig. A Freihan és Gottstein családokban fordult meg leggyakrabban, a szemináriun növendékei közül pedig Badt, Brann, Eschelbacher, Frankl P. F., Gaster, Guttmann, Kaufmann, akivel egy évig együtt is lakott, Salzberger, Schwarz, Simonsen, Ziemlich állottak legközelebb hozzá; később is fentartotta velök az összeköttetést. Szerénysége, mindenki iránt nyilvánuló jóindulata, szolgálatkészsége, komolysága mellett derűs világnézete és kedélyének mélysége kivívta számára azok meleg rokonérzését, akik egyenessége, jellemének mindenkor megbízható szilárdsága és rendkívüli szorgalma folytán egyre gyarapodó tudása miatt őszintén tisztelték. A szemináriumban fennállott magyar egyesületnek több éven át titkára volt. Távozásával megszünt az egyesület, amelynek pecsétjét most is kegyelettel őrzi.

Alig telt le boroszlói tanulmányainak első éve, máris az akkor Graetz szerkesztésébe átment »Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums«-ban találkozunk nevével. Itt jelent meg első tudományos dolgozata: Ein hebräisches Apokryphon, amelyben az Eszter könyvében foglalt történethez

régen kapcsolódott toldalékok forrását nagy elmeéllel és kritikai módszerrel deríti ki. Az elsőt nemsokára követik a többiek. Egyre táguló összehasonlító nyelv- és vallástudományi tanulmányainak gyümölcsei. A muhammedán irodalomban régi zsidó élczeket fedez föl, a Jób-targumban perzsa daemonológiát mutat ki és megírja a szokott színvonal felett magasan kiemelkedő disszertáczióját: Nizâmî's Leben und Werke und der zweite Theil des Nizâmîschen Alexanderbuches. Mit persischen Texten als Anhang.

A munka már 1870 nyarán Fleischer Lebrecht professzor kezén fordult meg, akinek, minthogy Bacher a lipcsei egyetemen akarta megszerezni a doktori czímet, bírálatra volt kiadva. A húsz évesnek könyve egy év mulva meg is jelent, 1883-ban pedig S. Robinsonban angol fordítóra talált. Feltétlen elismeréssel köszöntötték a fiatal szerzőt. Szülei, akiknek szeretete és hálája jeléül ajánlotta Nizâmît, büszke örömmel értesültek arról a meleg fogadtatásról, mely fiúk első könyvének jutott.

Bacher Vilmos ezzel belépett az újperzsa irodalom leghivatottabb művelőinek sorába. Ebbe a körbe tartozó későbbi munkái az első tekintélyek közé emelték. Értéküket, amennyiben poétai termékek ismertetésével foglalkoznak, nagyban gyarapítja az atyjától örökölt tehetség és az a tökély, amelylyel a német nyelvet kezeli. A perzsa irodalomba tartozó zsidó vonatkozású művei pedig annak a dicsőségét hirdetik, aki ezen a téren nemcsak a legelső, hanem egyszersmind az egyetlen is.

1870. augusztus havában megkapta a doktori czímet, 1876. elején pedig Boroszlóban rabbivizsgát tett. És ez az öt év, mely Nizâmî megjelenése és theologiai tanulmányainak befejezése között forgott le, nemcsak a rabbihivatásra való készülésnek, hanem önálló kutatásoknak is volt szentelve. A Monatsschrift, a Zeitschrift der deutsch-morgenländischen Gesellschaft, a Kobak-féle Jeschurun és a bécsi császári tudományos Akadémia értekezései sokágú munkásságának érett gyümölcseit közlik. Nem a kezdő szárnypróbálgatásai, hanem a gazdagon fölszerelt műhelyben bő apparátussal dolgozó tudósnak jeles módszerrel és az anyag felett való teljes uralommal készült munkái. A targumoknak szólnak az első évek kutatásai. Idevágó dolgozatai a tudományos kritika, a széles nyelvismeret és annak az alaposságnak mintaképei, amely Bacher minden művénél szinte megdöbbentően hat az illető irodalomban jártas olvasóra. Kisebb dolgozatokban az agádával foglalkozik, megvilágítja a biblia befolyását a muhammedán irodalomra és a bibliai történetnek abban való alakulását, tüzetes tanulmányban méltatja Szâdit, majd pedig megírja fontos értekezését Ábrahám ibn Ezra tórakommentárjáról. Megnyilik azoknak a műveknek hosszú sora, amelyekben a bibliai exegesis és héber nyelvtudomány senkitől meg nem közelített történetírója azok munkáját méltatta, akik a szentírás magyarázói és a héber nyelvtudomány képviselői között első sorban állanak. Bámulatos kitartás és munkabirás. Készül hivatására, mindennap tanításra fordít néhány órát, feldolgozza a tudomány különböző köreiben végzett kutatásait és gyüjti a tömérdek anyagot főműve, az agadisták története számára, amelynek megalkotásához néhány év mulva fog.

Ez a máris jelentékeny és nagy jövővel biztató tudományos tevékenység még szemináriumi tanulmányainak befejezése előtt Bacher Vilmosra irányította azoknak a férfiaknak a tekintetét, akik hivatva voltak a zsidó tudomány új alma matere, a Budapesten megnyitandó Országos Rabbiképző-Intézet számára, a nagy hivatású iskola jelentőségének megfelelő tanárokat kiszemelni. De addig is, míg tanári működését megkezdette, méltó és jövendő hivatásának szempontjából fontos tér jutott munkásságának. — 1875. október 13-án húnyt el Löw Lipót. A szegedi gyülekezet, amelynek soha el nem halaványuló dicsősége, hogy a legnagyobb magyar rabbi egy negyedszázadon át lelkipásztora volt, 1876. tavaszán Bacher Vilmosra bízta a főrabbisági hivatal vezetését. Április hó 16-án, peszach utolsó napján, mondotta első beszédét azon a szószéken, amelyen előtte Löw Lipót állott, 24-én pedig átvette a rabbisági teendőket, amelyekkel heti 12—14 órai polgári és középiskolai hitoktatás volt egybekötve.

Sokkal rövidebb ideig tartott szegedi működése, semhogy mélyebb nyomokat hagyhatott volna a gyülekezet életében. Buzgalommal és rátermettséggel töltötte be helyét. Az a kötelességszeretet és párját ritkító erkölcsi komolyság, amely munkásságának minden körében megnyilatkozik, Szegeden is nagyrabecsülést és meleg elismerést vívott ki számára. A Löw-családhoz benső kötelék kapcsolta. Prossnitz elnök házában együttlakott vele és Löw Lipót síremlékének felavatása (1876. október 19.) legnevezetesebb szegedi funkcziója. Az emlékmű létesülésében is kiváló része volt. A felavatáskor mondott beszéde pedig

mély benyomást tett a gyülekezetre. Löw özvegye azzal fejezte ki háláját a fiatal lelkész iránt, hogy dicsőült férje arczképét adta neki emlékül. Más hitközségekbe is hívták egy-egy papi funkczió végzésére. A Nagybecskereken Oppenheim Dávid emlékére rendezett gyászünnepségen ő mondta az emlékbeszédet.

Tizennégy havi működés után lemondott rabbihelyettesi állásáról. A Rabbiképzőben új, tudományos czéljainak jobban megfelelő hatáskör nyilt számára. Lemondólevelében szépen tükröződik az a benső viszony, amely közte és a szegedi hitközség között fejlődött és az a meleg érdeklődés, amelylyel a távozó a gyülekezethez kapcsolódott. »Nem tehetem«, írja, »hogy benső hálámat ne fejezzem ki azon barátságos és szivélyes előzékenységért, melyet a tek. elöljáróság igen tisztelt tagjai rövid ittlétem alatt irántam tanusítottak. Egyszersmind azon őszinte óhajtásomnak adok kifejezést, hogy a község fönntartására és felvirágoztatására irányzott működésük a kívánatos sikertől legyen kísérve.« Egyszersmind arra kéri az elöljáróságot, hogy lehetőleg hamar intézkedjék helyének betöltéséről, mivelhogy a hitoktatás már szeptember 1-én kezdődik, neki pedig már előbb kell elfoglalnia tanszékét. Az 1877. június 11-iki közgyülésnek »fő- és majdnem kizárólagos tárgya« az ő lemondása volt. A közgyülés sajnálattal vette tudomásul és »dr. Bacher Vilmos rabbihelyettes úrnak, tekintve itteni működésének tartama alatt tanusított fáradhatlan buzgalmát, elismerését és köszönetét nyilvánítja és ezen határozatát jegyzőkönyvbe iktatja.« Szegénysorsú tanulókról való nemes megemlékezéssel záródott július 31-én szegedi működése.

A gyakorlati tevékenység, amelyet Szegeden kifejtett, alkalmat nyujtott Bachernek egy mintaszerű gyülekezet intézményeivel és azokkal a feladatokkal közelről megismerkednie, amelyeknek teljesítése a zsidó lelkész hivatásával jár. Ebből a szempontból rendkívül üdvös hatással volt reá a szegedi működés. Nem mint az elmélet embere került a tanszékre, aki nem bír érzékkel a lelkész gyakorlati munkássága iránt, hanem mint rabbi, aki belepillantott egy nevezetes gyülekezet életébe és megismerkedett a papi hivatás gondjaival és sokféle kötelességeivel.

A komoly buzgalommal és lelkiismeretes hűséggel folytatott papi tevékenység közepette pedig a tudományos munka

sem pihent. A Szâdi-munkálatok haladnak, az agadisták történetéhez szakadatlanul gyűl az anyag és a gyüjtő lelkében mindjobban kialakulnak annak a hatalmas műnek az idomai, amelyek Bacher Vilmost a zsidó tudományos irodalom legelső képviselői közé állítják.

*

1877. október 4-én folyt le a Rabbiképző megnyitó ünnepe. Az intézet megnyitása »korszakot alkotó esemény« volt és jelentősége kifejezésre jutott a félavatás ünnepségének emlékezetes mozzanataiban. A tanári kar nevében Bacher Vilmos szólt, aki az intézet szabályzatának kidolgozásában is részt vett. Beszédében élesen domborodnak ki a feladatok, amelyeknek az új főiskola szolgálatába szegődött és amelyeknek végzésében a saját hivatását látta. Azt mondja, hogy hivatása *vallásos lelkületet és szellemi haladást* ébreszteni, fenntartani és terjeszteni Magyarország zsidó hitközségeiben. És teljesíteni fogja ezt a feladatot azáltal, hogy növendékeit fölszereli a szellem fegyverével, szent és fontos tisztük kellékeivel. Azután az »ihlettség jósszemével« a jövőbe tekint és leírja, hogy miként fogják majd betölteni hivatásukat »a magyarhoni zsidó hitfelekezetnek ebből az intézetéből kikerülő tanítói, vallási vezetői«, »éveken át folytatott ernyedetlen munka, becsületes, czélját soha szem elől nem tévesztő törekvés, helyesen vezérelt és jóakarattal elősegített tanulmányok után«, egyesítve magukban »a zsidó theologiai szakok alapos ismeretét a kor míveltségével, a szív meggyőződéséből eredő vallásos érzületet a tudományos ítélet gyakorlott és tapintatos képességével, az emberiség erkölcsi javaiért és az Izrael eszméiért és tanaiért való lelkesedést a hazához való szeretettel és ragaszkodással.« Az így felkészültek a míveltekhez az ő nyelvükön fognak beszélni; ismerve, megértve és méltányolva a kor szellemét és nézeteit, érthetően és szívrehatólag hirdethetik majd a vallás igéjét, a hit igazságait. Ahol pedig az előítélet visszaborzad még a kultúra adományaitól, ott ők fogják szórni a világosság magvait, egyengetni a szabad gondolkozás útját. Őrzik majd és ápolják a zsidó tudományt és »bíráló észszel, de jámbor kegyelettel is tanulmányozva és fürkészve a nagy szellemi örökséget, melyet az ősök bölcsesége az évezredek irodalmában lerakott«, fenn fogják tartani a mult és jelen közötti összefüggést, elő fogják készíteni a jövő haladásait. »A hit, az

erkölcsiség tanait a benső meggyőződés tüzével és az öntudatos gondolkozás világosságával« fogják előadni, képviselni fogják »a hit és tudomány közötti összhangzást, azt mintegy önmagukban, gondolkozásukban, működésükben« megtestesítve. »A férfiu tett-erejét, a szilárdult jellem őszinteségét és bátorságát« szentelik majd hivatásuknak, »üdvös és hathatós befolyást gyakorolva a hitközség szent feladatainak teljesítésére; bátran fel fognak lépni, ha Izrael hitét és becsületét félreismerés és támadások ellen kell majd védelmezni és ha a közjó érdekei közremunkálkodásukat igénylik, szavukkal és példájukkal jó polgároknak, a haza hű fiainak fognak bizonyulni.« Azzal az óhajjal zárja beszédét, hogy az intézet falai között mindenkor a bölcseségnek és tudományosságnak szelleme lengjen, hogy tanáraiban mindenkor a búvárkodásnak el nem fáradó ereje, a tanításnak el nem lankadó buzgalma, tanulóiban pedig a haladás komoly akarata, a tanulás csüggedhetetlen ösztöne éljen, hogy működjék mindenkor a vallásos lelkület szilárdítására, a tudomány gyarapítására, a nézetek fölvilágosítására, a magyarhoni Izrael üdvére és békéjére, a magyar haza dicsőségére.

Harminczkét évi munkásság fényesen igazolja, hogy Bacher Vilmosnak egy nagy történeti pillanatban mondott eme szavai egy feladatait tisztán látó és a kitűzött czél komoly és hűséges szolgálatára vállalkozó férfiu mély meggyőződésének és lángoló lelkesedésének megnyilatkozásai voltak. Mintha teljes működése alatt folyton szeme előtt lebegtek volna, irányítva és meghatározva munkáját, úgy váltotta be azokat, következetesen, erős energiával és azzal a szigorusággal, amely nagy jellemek önmagukkal szemben támasztott követelményeinek ismertető jele.

»A tanításnak el nem lankadó buzgalma« hevítette. Ugyanazzal a lelkesedéssel, amelylyel megkezdte működését, folytatja azt évtizedről-évtizedre. Nem válik sablonossá, a megszokottság nem teszi unottá. Ugyanaz a buzgalom és ugyanaz a pontosság harminczkét éven át. Egy pillanatot sem szeret elveszíteni a tanítás kiszabott idejéből. Azzal a világossággal és egyszerüséggel, amely egész valóját jellemzi, adja elő tárgyát. Gondos készülés után szól tanítványaihoz. Sohasem kalandozik el más mezőkre, csak tág szemköre és felfogásának magassága sejteti birodalmának nagyságát, csak ritkán veszik észre a beavatottak egy-egy elejtett szavából, hogy oly férfiu szól hozzájuk, aki a

tudomány egymástól távol eső köreiben legelső tekintély. A saját műveire nem szeret utalni és míg minden könyvében a szöveghez kapcsolódó jegyzetek az illető irodalomnak hiánytalanul teljes közlését tartalmazzák, addig előadásaiban megismerteti ugyan hallgatóit az eredményhez vivő úttal, de nem terheli meg őket minden jelentéktelen mozzanatnak felsorolásával, téves nézetek ismertetésével és czáfolásával. Egyáltalán mindig csak a lényegesre szorítkozik, finom pedagógiai tapintattal válogatva meg azt az anyagot, amelynek ismeretére a theologusnak szüksége van, amely termékenyítő hatással lehet lelkére és önálló munkásságra is serkentheti. Tájékoztat és útbaigazít, figyelmeztet a kérdésekre és objektive méltatja a megoldás különböző komoly kisérleteit. Tanári működését sohasem állítja tudományos munkásságának szolgálatába. Előadásait sohasem használja fel segédeszközül kutatásának tárgyai számára. És csak annak enged helyet, amihez semmi kétség nem fér, amit a legnagyobb tudományos szigoruság biztosított eredménynek ismer el.

Az a »jámbor kegyelet«, amelyet az évezredek irodalmában lerakott szellemi örökség tanulmányozásánál a biráló ész mellett megkövetel, áthatja és átmelegíti minden szavát. Bölcs mérséklet és rendkívüli óvatosság jellemzik bibliai előadásait. A hagyományos szöveget magyarázza és megköveteli tanítványaitól, hogy azt jól tudják. A héber nyelv összes rokonainak és a biblia nyelvének megértésénél tekintetbe jövő összes többi nyelveknek mély, tudományos ismerete segédeszközül szolgál a nyelvi nehézségek leküzdésére, igénybe veszi az exegesis összes segédtudományainak támogatását, de főelve mindenkor magából a szentírásból magyarázni a bibliát és azt a szellemi kapcsolatot tudatossá tenni, amely annak egyes alkotórészeit egymáshoz köti. A párhuzamos helyek felmutatásával megvilágítja és értelmezi a szöveget és figyelmeztet egyszersmind a bibliai eszmék fejlődésének menetére. Az eszméknek és különösen azok erkölcsi és vallási értékének méltatása, előadásainak egyik fontos és nagybecsü eleme, annál értékesebb, minthogy Bacherben a philologussal egy a rendkívül sokoldalú theologus, minthogy a zsidó vallásbölcsészetnek kevesektől elért ismerete karöltve jár nála mindazoknak a gondolkodóknak folytonos tanulmányozásával, akik eszméket adtak az emberiségnek. Konjekturákkal szemben elutasító, az egyes bibliai könyvek keletkezésére vonatkozó

komolyabb elméleteket ismerteti ugyan, de mindenekelőtt a régi fordításokban és a tradiczió irodalmában tükröződő hagyományos felfogás az, amely előadásaiban érvényre emelkedik és amelyről gyakran nagy elmeéllel mutatja ki, hogy a tudományos értelmezéssel egyezik. És »bíráló észszel«, de egyszersmind »jámbor kegyelettel« olvassa és magyarázza a régi fordításokat, a midrást, a maszórát és a nagy zsidó exegétákat. Méltatja nagy érdemeiket, kimutatja, hogy gyakran azok az állítólagos naivságok is, amelyeken mások mosolyognak, a biblia szavában való elmélyedésnek tanubizonyságai és a történeti háttérnek feltüntetésével meglepő egyszerűséggel magyarázza azt, ami különben rejtélyes volna.

Nem holt anyagként kezeli a vallás szent okmányait, amelyekkel a philologus vagy vallástörténész kénye-kedve szerint, minden tartózkodás és pietás nélkül elbánhatik, hanem mindig tudatában van annak, hogy a *vallás* alapkönyveit magyarázza, amelyek iránt szeretetet és tiszteletet akar ébreszteni, amelyeknek *tökélyeivel* akarja megismertetni azokat, akik hivatva lesznek a vallásnak azokból merített szeretetével híveikben is hűséget és lelkesedést kelteni. Ez annak a férfiunak *konzervativizmusa*, akinek életét komoly gondolkodásban megtisztult és nemesbült vallásosság irányítja, aki a *szabadelvű* eszmék tántoríthatatlan híve. Így nyilatkozik meg tanári működésében a »hit és tudomány közötti összhangzás«, »a mult és jelen közötti összefüggés«, így oktatja és neveli azokat, akiknek tanításában ölelkeznie kell a benső meggyőződés tüzének az öntudatos gondolkodás világosságával.

De tanári működése nem szorítkozik a tanszékre. Nem éri be azzal, hogy a gondozására bízott tárgyakba avassa be tanítványait, hanem azok keretén kívül is vezérli és jóakarattal elősegíti tanulmányaikat. Tanulmányaikat és őket magukat is. És ez még nagyobb erkölcsi érték reájuk nézve, mint ismereteik gazdagodása. Kalauzolásra és meleg jóakaratra éppen abban az időszakban van legnagyobb szüksége az ifjuságnak, különösen azoknak, akik papi hivatásra készülnek, amely a legjobbaknál és legkomolyabbaknál lelki tusákban és viharokban rendkívül gazdag és amelyben kevesen tudnak ellentállani mindazoknak a kisértéseknek, amelyek a fővárosban, különösen az idegenből ideszakadt, minden családi gondozás és felügyelet nélkül szűkölködő diákságot környezik. És főiskolánk növendékei még más feladatokat is rónak azokra, akik az intézet élén állanak. Valóságos átokként súlyosodik reájuk a szegénység. Tudományra szomjuhozó lélekkel, telve idealizmussal és nemes hévvel, de minden anyagi segédeszköz nélkül keresik fel kapuit. Sokan roskadnának le a mindennapi kenyér gondjai alatt, sokan törnének le testben és lélekben, ha nemes szivek nem sietnének segítségükre.

Minő áldás fakad egy oly férfiu kezéből, aki jóakaratával, szivével ott van tanítványai mellett, vezérelve és irányítva, kalauzolva és útbaigazítva a tájékozatlanokat, buzdítva és sarkalva őket a csüggedés és kedvetlenség pillanataiban, táplálva szellemüket, erősítve jellemüket, fölemelve szivüket és gondoskodva arról, hogy a mennyei manna mellett mindennapi kenyér is jusson nekik.

És ez az atyai jóakarat, amelylyel Bacher Vilmos tanítványait körülveszi, nem fogyatkozik meg, midőn ezek elhagyják az iskolát és kilépnek az életbe, hogy önálló munkájukkal szolgálják a magyar zsidóság ügyét. Meleg érdeklődéssel és a szeretet szemével kíséri állandóan törekvéseiket, büszke minden erkölcsi sikerükre, minden eredményre, amely munkájukhoz fűződik, szakadatlanul serkenti őket mind magasabb czélok felé való haladásra.

*

Tanári működésének első éve nagy mértékben vette igénybe erejét. A tanári karban a jegyzői tisztet viseli és az intézet első értesítője számára, melyet ő szerkeszt, megírja a tudományos értekezést. Mindkettő magyar és német nyelven jelent meg. Ez azután szokássá is vált. Gondoskodás történt, hogy a külföld is tudomást szerezzen arról a nevelői és tudományos munkáról, amely főiskolánkhoz kapcsolódik.

»A babyloniai amórák agadája« első része annak a nagy műnek, amely kétségtelenül Bacher tudományos munkásságának legfontosabb és hatásaiban is legjelentékenyebb terméke. Megindul vele az agadisták története, melyet később a »Monatsschrift«-ban, majd pedig önálló kötetekben folytat.

Nem e sorok feladata Bacher tudományos alkotásait ismertetni. Az agadisták történetének méltatása is azok keretén kívül esik. Élete pályáját és nem munkáját szemléljük. Igaz,

hogy a kettő szinte egy és ugyanaz. És végig tekintve pályáján, művein áll meg tekintetünk. Négy évtized elég lett volna azok megalkotására? Mennyiségük azokra a középkori tudósokra emlékeztet, akik távol a világ zajától, hátat fordítva az életnek, bezárkóztak könyvtáraikba és éjjeli álmukat is megrabolva írtak kötetet kötetre. És a bőség mellett minő sokoldalúság. A koncentrációban látják joggal a nagy eredmények kútfejét. De ő nem *egy* mezőt művel, az ő fáradhatatlan tolla a tudományt több és egymástól távol eső körökben gazdagítja remek alkotásokkal, oly művekkel, amelyeknek becséből semmiféle későbbi kutatás nem fog levonni semmit, amelyek kiegészítő munkára a legapróbb részletek összehalmozásában gyönyörködő alaposságnak sem engednek tért. Minő változatos tartalom csak azokban is, amelyek a Rabbiképző értesítőit díszítik. Ibn Ezra mint grammatikus, Abulvalid Mervan Ibn Ganâh élete és munkái, Abulvalid Mervan Ibn Ganâh szentírásmagyarázatából, A középkori zsidó vallásbölcsészet szentírásmagyarázata, Maimuni Mózes szentírásmagyarázata, Egy héber-perzsa szótár a 14. századból, Jeruzsálemi Tanchum szótárából. Egy függelékkel: Maimuni Misna-Tórájának nyelvi jellegéről. Két zsidó perzsa költő: Sáhin és Imráni. És ezek mellett megírja gyönyörű könyvét Saadiról, kiadja a Kitab al-Lumát, Kimchi József Szefer Zikkáronját, Szaadja Jób-fordítását, Ibn Ganâh nagy szótárának héber fordítását, atyja költeményeit, Graetz »Emendationes in plerosque Sacrae scripturae V. T. Libros« című művét s a héber nyelvtudomány és a szentírásmagyarázat történetét klasszikus monographiákban ismerteti. Ezekhez az önállóan megjelent művekhez és kiadványokhoz pedig a kisebb-nagyobb értekezések szinte végeláthatatlan sora csatlakozik, amelyek gyüjteményes művekben, folyóiratokban, emlékkönyvekben stb. jelentek meg. A Jewish Encyclopedia minden kötetét a legbecsesebb czikkekkel gazdagítja, amelyek közül egyesek egész könyvekkel érnek fel, mindnyájan pedig mintaképei annak az alaposságnak, tárgyilagosságnak, világosságnak és tudományos előkelőségnek, amely oly körökben is a legnagyobb fokú elismerést és hódolatot vívta ki számára, amelyek zsidó tudósok munkásságára a szokottnál szigoruabb mértékeket alkalmaznak. A szakmáit művelő tudományos és más komoly tartalmú felekezeti folyóiratok szerkesztői mindmegannyian lekötelezettjei. Hozzá soha nem fordulnak hiába.

De lekötelezettjei mindenekelőtt a tudomány és annak munkásai, akik sűrűen felkeresik leveleikkel, tanácsát és útbaigazítását kérve, bírálata alá bocsátva munkálataikat, döntésére bízva a tudomány fontos kérdéseit.

A tanári működésének megkezdésével hatalmas arányokban meginduló tudományos munkásság *általános* jelentősége azonban háttérbe lép, midőn azokat az eredményeket veszszük szemügyre, amelyek abból reánk *magyarokra* származtak. »A babyloniai amórák agadája« a *magyar* tudományos irodalom egy új ágát sarjasztotta: a magyar-zsidó irodalmat, amely a szintén Bacher nevével kapcsolatos további fejlődésében nemcsak a tudományt, hanem a magyar zsidóság vallásos és felekezeti életét és nemcsak a zsidóság szellemi érdekeit, hanem az *egyetemes* magyar kulturát szolgálja.

Bacher Boroszlóban is élénk figyelemmel kísérte a magyar szellemi életet. Lelkes öröm szólal meg az 1875. évi »Monatsschrift«-ban közölt ama czikkében, amely Kiss József évkönyvét ismerteti. A külföldön való hosszú tartózkodás és a nyugati kultúra mély ismerete nem lohasztotta lángoló hazaszeretetét. A Rabbiképző *nemzeti* jelentőségének tudatában foglalta el tanszékét és soha nem feledkezett meg arról a fontos missziójáról, amelyet az intézet főiskolai tagozatának egyetlen *magyar* rendes tanára vállalt. Jellegzetes módon jutott ez kifejezésre, midőn a király nem sokkal a Rabbiképző megnyitása után kitüntette azt látogatásával. A felséges úr, akivel közölték volt, hogy az intézet tanári karában külföldi tudósok működnek, nemcsak ezeket, hanem Bachert is német nyelven szólította meg. És Bacher magyar voltára hivatkozva, magyarul felelt a felségnek. Minő érzelmek hevíthették abban a pillanatban annak a férfiunak szívét, akinek kiválóságai közül fenséges egyszerüsége, mesébe illő szerénysége kelti fel legnagyobb bámulatunkat.

A Rabbiképzőben kifejtett nemzeti tevékenysége mellett három nagyjelentőségű vállalkozással szolgálta a hazai zsidóság, a magyarság ügyét. A Magyar Zsidó Szemlével, amelyet Bánóczi Józseffel megindított és hét éven át szerkesztett, a Magyar Szentírással, amelynek szerkesztő-bizottságában (mellette Bánóczi József és Krausz Sámuel) neki jutott az elnöki tisztség és az Izr. Magyar Irodalmi Társulattal, amelynek alapításában kiváló része volt, irodalmi bizottságában öt éven át az elnöki tisztséget viselte,

évkönyveit Mezey Ferenczczel, majd Bánóczi Józseffel szerkesztette mindaddig, míg a szerkesztés egész munkája Bánóczira szállt és az I. M. I. T. társelnöki tisztét reá ruházták.

De mielőtt ezekről szólunk, tanári tevékenységének néhány hónapra való megszakításáról kell megemlékeznünk. Szegedi működése alatt a hadügyminiszter kinevezte tábori lelkésznek és a Rabbiképző első tanévének bezárulása után nemsokára alkalma nyilt a hadseregben lelkészi hivatást teljesíteni. Bevonult a bródi főhadiszállásra és csak november végén tért vissza Budapestre.

Mély meghatottsággal búcsúztak tőle, akik közel állottak hozzá, de ő azzal a rendíthetetlen nyugalommal, amelyet az élet legkomolyabb pillanataiban is meg tud óvni, vette fel katonai jelvényeit és útnak indult azzal a reménynyel, hogy nemsokára vissza fog térni, de egyszersmind azzal a komoly elhatározással, hogy lelkészi tisztjét odaadással és buzgalommal tölti majd be a hadseregben. Az a kötelességszeretet, amely munkája minden körében a végső határig kíséri, a tevékenysége számára megnyilt ez uj, szokatlan téren is vele volt. Lelkesedéssel karolta fel a zsidó katonaság vallásos gondozását és most sem törlődtek még el azoknak az istentiszteleteknek emlékei, amelyeket számára a nagy ünnepeken tartott. Sürüen keresték fel a szeretet jelei azok részéről, akiket bensőbb kötelékek kapcsoltak hozzá és akikben a boszniai hadjárat mennél gyorsabb befejezésére irányuló óhajokat az érte való aggódás tetemesen fokozta. Ő pedig a főhadiszállásban Szádit korrigálta és Jules Verne nyolczvan kötetét olvasta el.

Az öröm, mely a néhány havi távollét után hazatérőt köszöntötte, annak a szeretetnek és elismerésnek tükre volt, amelyet már egy évi budapesti működéssel kivívott magának. Ezentúl a Rabbiképzőnek és a tudománynak szentelt munkája többé nem szakadt meg. Pályája ment maradt nagy rázkódtatásoktól és akadálytalanul haladt tovább egyre magasbodó czéljai felé. A következő év tavaszán családot is alapított. 1879. márczius 25-én tartotta menyegzőjét Winter Emmával, Winter János és Wachtel Johanna leányával, aki 1881 május 3-án megajándékozta Ernő fiával, egyetlen gyermekével és hat évi boldog házasság után 1885. márczius 30-án elhunyt. A legtisztább szeretet ragyogta be tűzhelyét, meleg részvét környékezte nagy fájdalmában, midőn a korán elköltözöttet siratta. A szülei ház lett ismét otthonává és pótolta neki és szépen fejlődő gyermekének saját rombadőlt tűzhelyének melegét mindaddig, míg az a nő azt nem épitette fel újból, aki immár 24 év óta hitvese, aki gyermekének párját ritkító hűséggel visszaadta az édes anyai szeretetet és házába plántálta a nemes szívnek fényes szellemmel való ölelkezéséből eredő boldogító harmóniát. 1886 június 27-én áldotta meg nagyemlékezetű Kayserling Mayer, akihez mindvégig benső barátság fűzte, Goldzieher Ilona professzorral, Goldzieher Izsák és Strasser Júlia leányával kötött frigyét.

Életének ez örömökben, de szenvedésekben is gazdag szakában indította meg Bánóczi Józseffel a Magyar Zsidó Szemlét. A lelkek rokonságában gyökerező, eszményi törekvéseik közösségében megizmosodott, három évtizedet meghaladó barátság köti együvé a két férfiut, akik 1884-ben az első tudományos, de a tudomány mellett az életet is szolgáló magyar zsidó folyóirat kiadására szövetkeztek. És az a párját ritkító harmónia, amelyben kiválóságaik és tudományos munkájuk különnemüsége mellett lelkületük és jellemük egybeolvadt, fényes sikert biztosított vállalkozásuknak. Igy van ez mindig, ha két egymást kölcsönösen kiegészítő nagy erő találkozik ugyanannak a czélnak a szolgálatában.

A Magyar Zsidó Szemle már első füzeteivel a legelőkelőbb felekezeti folyóiratok sorába emelkedett. Sőt tartalmának bőségével és sokféleségével túlszárnyalta valamennyit. Ebben a tekintetben azok sem mérkőzhetnek vele, amelyeket a legfényesebb nevek diszítettek. A legkiválóbb tollak, közöttük külföldiek is, egyesültek, hogy mennél gazdagabbá, változatosabbá, érdekesebbé, becsesebbé tegyék. Mintha varázsszóra megtermékenyült volna az eddig parlagon hevert mező. A szerkesztőket magukat is meglephette a siker. A zsidó tudománynak és irodalomnak otthona épült, a felekezetet érdeklő kérdések és események megszólalásra késztették a hivatottakat, az eddig teljesen elhanyagolt tanügy művelőkre talált, fontos történeti okmányok, amelyek senkitől figyelemre nem méltatva, levéltárak homályában rejtőztek, napvilágot láttak. A szunnyadó erők fölébredtek, a felekezet ügyeihez vonzódni kezdtek olyanok is, akik eddig távol állottak azoktól. És ennél az eredménynél következményei folytán nem csekélyebb jelentőségű az a gerjesztő hatás, amelyet a Szemle kezdő fiatal munkásokra tett, akiket a szerkesztők jóakarata

közreműködésre buzdított és akik azután haladva és megerősödve, értékes tényezőivé váltak a felekezeti életnek, hathatós előmozdítóivá azoknak a céloknak, amelyeknek szolgálatára a Szemle vállalkozott.

Egy évtized választja el a Szemle megindulását az I. M. I. T. alapításától. Két kitünő fiatal erő: dr. Blau Lajos és dr. Mezey Ferencz vette át a Szemle szerkesztését és az alapítók szellemében folytatta azok munkáját. Bachernek pedig abban a nagyra hivatott és a legjelesebbektől örömmel köszöntött új társulatban, amelynek számára a Szemle előkészítette a talajt, új tér nyilt jelentős tevékenységre. Itt is Bánóczi volt oldalán. Harmadiknak pedig Mezey Ferencz segődött az ő lángbuzgalmával és fényes tehetségével, aki jóllehet csak kétszer vesz részt az Évkönyv szerkesztésében, nem lohadó lelkesedéssel és alkotási vágygyal a Társulat vezérei között azután is az első sorban marad meg. Rendkívüli gondosság, nemes ízlés, fontos felekezeti és irodalmi hivatásának folytonos szemmeltartása és ezek mellett az olvasóközönség igényei iránt való finom érzék nyilatkozik meg minden egyes Évkönyvben. Nemcsak a felekezeti, hanem az egyetemes magyar irodalomnak gazdagodását jelentik tekintélyes számú kötetei, amelyekhez a Társulattól kiadott más becses művek egyre növekvő sorozata csatlakozik. Ezek között pedig általános jelentősége folytán a Magyar Szentírás foglalja el a legelső helyet.

Több mint két évtizede, hogy néhány rabbi a biblia fordításának munkájára vállalkozott. Az anyag java része össze is gyült. Szükség volt annak kellően megállapított elvek szerint való megformálására, a sokfélének egyöntetüvé való tételére és egy a Szentírás tudományának körében elismert nagy tekintélyre, akinek a fordítás készítői abban a tudatban bocsáthatták rendelkezésére munkájukat, hogy annak becse csak gyarapodni fog kezében.

Csak Bacher lehetett az, akire az I. M. I. T. a magyar biblia szerkesztését bízhatta. Egész egyénisége predesztinálta őt arra, hogy az eredetit *híven* visszaadó magyar bibliát megalkossa. A Szentírásnak annak minden szavára kiterjedő és egész irodalmát átkaroló ismerete és az a végtelen óvatosság, körültekintés, pontosság, akribia, lelkiismeretesség, mely teljes munkásságát jellemzi. Ahol mindenekelőtt *hűségre* van szükség, Bacherre esik a keresőnek tekintete.

Egy évtized munkájának gyümölcse a Szentírás. Számtalan bizottsági ülésben dolgozta fel más munkáinak osztályosával: Bánóczi Józseffel és kitünő tanítványával: Krausz Sámuellel az óriási anyagot. Minden szó komoly megfontolás tárgya, egy-egy kifejezés gyakran hosszú viták tartalma. Milyen érdekes lett volna azokat megörökíteni, fényképezni a magyar biblia műhelyét. Nemzeti jelentőségű alkotásai között a Szentírás a legfontosabb.

A Szemle megalapításának idejébe esik tanári működésének kibővítése is. 1885-ben elvállalta a pesti hitközség Talmud Tórájának igazgatását. Nem egykönnyen volt rábírható ennek a tisztségnek az elfogadására. Nem szívesen vont el akár egy órát is tudományos munkájától. De döntő befolyással volt elhatározására a kinálkozó új hatáskör fontossága. A pesti Talmud Tóra mindig magasan emelkedett ki hasonló intézetek felett. Jeles tanerői voltak, felső osztályában éveken át Deutsch Henrik mellett a hitközség rabbijai működtek. Tanulóinak sorából kiváló rabbik kerültek ki. Számos ifjuban a zsidó tudománynak és irodalomnak szeretetét keltette fel. Akik a vallásos kútfők alaposabb ismeretére törekedtek, felkeresték tanfolyamait. Érdemes feladat volt tehát az utolsó években hanyatlásnak indult intézetet újjá szervezni, a változott viszonyok figyelembevételével alkalmassá tenni fontos hivatásának betöltésére. Két évtizedig állott az élén, nemcsak igazgatva tanfolyamait, hanem a tanításból is kivéve részét. A pesti Talmud Tóra újból való felvirágzása az ő tevékenységével van kapcsolatban.

Ezzel a hatásokban és eredményekben rendkívül gazdag munkássággal, amelylyel hálára kötelezte a magyar zsidóságot és az általános nemzeti kulturát, karöltve járt az a sokoldalú tevékenység, amelyet a zsidó tudományt és irodalmat szolgáló nagy külföldi társulatoknak és vállalatoknak szentelt. A Jewish Encyclopediát nemcsak czikkeivel diszítette, hanem szerkesztőbizottságának egyik legtevékenyebb tagja is volt, akinek tanácsa a kiadóknak becses szolgálatokat tett és akinek kezén mások munkái is megfordultak. A M'kize Nirdamim igazgatásában, majd új életre támasztásában kiváló része volt; a németek nagyszerű arányokban fejlődő irodalmi társulatának, a Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums választmányában a legbuzgóbb munkások között foglal helyet. Nincs tisztség, amelyet csak névleg viselne. Visszautasítja magától azt a fel-

fogást, hogy nevének odaadásával elegendően szolgál bármely ügyet. Munka az ő jelszava, élettartalma, szenvedélye. A munkától munkában pihen meg. És a munka ily megdöbbentő mennyiségét végezve, tudományt és életet egyre gazdagítva, sohasem véteti észre, hogy dolgozik. Nem érzi és még kevésbbé érezteti a munka terhét, fáradságát. Mindenkor és mindenre ráér. Nyomban válaszol minden hozzá intézett kérdésre, külföldi tudósok, avagy diákok levelei egy napig sem hevernek válasz nélkül, pedig gyakran ívekre terjednek a kérdőpontok, amelyekre felelnie kell. Nem kicsinyel semmit. A legszerényebb törekvést is előmozdítja, a legcsekélyebb érdemet is elismeri. Nincs az a vállalkozás, amelytől a kikért támogatást megtagadná, ha annak komolyságában bízik, ha abból a felekezetre, a tudományra vagy bármely nemes czélra haszon hárulhat. Minő lelkesedéssel karolta fel a Rabbiegyesület ügyét, mily meleg érdeklődést tanusít irányában, mily buzgalommal vesz részt munkájában. Az a szem, melynek tekintete mindig a nagyra és magasra fordul, nem vesztette el azt a képességet, hogy a csekélyet is észrevegye. Miként felejthetetlen barátja Kayserling, ki szintén a munka hőse volt, megható figyelemmel hálál meg minden megemlékezést, amelyet tudósok, írók akárcsak egy apró füzettel tanusítanak iránta, a köszönethez mindig buzdítást és további munkálkodásra való sarkalást kapcsolva. És ez nála nem puszta udvariasság, nem kötelező, de tartalmatlan társadalmi formák betartása, hanem a mindenkit érdemen felül becsülő és a hozzá ragaszkodóhoz törhetetlen hűséggel csüngő, igazán *ideális ember* jóakaratának benső kényszerből eredő megnyilatkozása. Az ő egyenes jelleme, mely nem ismer megalkuvást, mely bizalmas barátainak körét nagyon szűkre vonta, melynek méltóságával mindenkire mosolygó nyájasság nem fér össze, idegenkedik a hódítás közönséges eszközeitől. Előkelősége pedig nem kimértségben, nem fagyosságban, nem az igaz szívvel közeledőket elriasztó ridegségben, hanem elnézésben, kíméletben, gyengédségben és annak elutasításában nyilvánul, ami a legszigorúbb erkölcsi felfogás ítélőszéke előtt meg nem állhat.

Egy a jónak és igaznak diadalában bízó és ezek gyarapításán fáradhatatlanul munkálkodó, a természetnek és az emberi szellemnek alkotásaiban, minden haladásban és vívmányban gyönyörködő tiszta léleknek derüje ragyogja át egész lényét. Világlátásában az a boldogság tükröződik, amely azoknak kiváltsága, akiket meleg szeretet környékez és akiknek kezéből nagy áldások fakadnak. A szakadatlan munka nem tompította el lelkében az élet nemes örömei iránt való fogékonyságot. Nagy utazások, a művészet és irodalom remekeinek élvezete mindig új üdeséggel és rugékonysággal látják el, minden évben testben és lélekben újjászületve tér vissza hivatásos munkáihoz az ő bájos tuskulumából, amelyben csendes visszavonultságban tölti a nyugalom napjait, gyönyörködve fenyvesében, csokorba kötve a rét virágait, nagy sétákban kipróbálva izmait és — zavaratlanul dolgozva. Aki külföldi útjain vagy meghitt barátok társaságában, vagy a művészet templomaiban találkozik vele, aki tanuja a természetért való rajongásának, akit kedves humora derüre gerjeszt, alig sejti benne a tudomány oly ágainak legelső munkását, amelyeket szárazaknak szoktak nevezni. Az életnek nagy művészét is bámuljuk benne.

De egyéniségének szemlélete újból családjára irányítja tekintetünket. Életének egész tartalma, öröme, boldogsága és munkájának sikere azzal van szoros kapcsolatban. Kevés emberben nyilvánul a családi érzés oly erővel és bensőséggel, mint ő benne. Nincs mértéke annak a hűségnek, amelylyel mindenkor szülein és testvérein csüngött. A legdrágább könyveket küldi haza Boroszlóból, a szünidőkben tanítja testvéreit, tanári működését azzal egészíti ki a családban, hogy irodalmi előadásokat tart nekik. Édes anyját imádja, atyja emlékének a legnemesebb kegyelettel adózik. Ki ne olvasná mély meghatottsággal azt a gyönyörű életrajzot, amely Bacher Simon költeményeinek általa kiadott gyűjteményét megelőzi?

A saját családi tűzhelye pedig az összes emberi eszmények oltára. Templomi áhitat fogja el az embert, midőn házának küszöbére lép. Egy szebb, gyarlóságoktól ment világnak szelleme lengi át az ő békés, harmónikus otthonát, amelyben kölcsönös szeretet és nagyrabecsülés köti egymáshoz a család tagjait, amelyben mindenkinek törekvése odairányul, hogy mennél teljesebb megelégedést és boldogságot varázsoljon a többiek életébe.

És ugyanezt a családi bensőséget és meleget iparkodik meghonosítani abban az iskolában, amelynek most élén áll, amelyet az eddiginél még magasabb fokra emelni legkomolyabb igyekvése. Tanártársaihoz barátság, tanítványaihoz atyai jóakarat fűzi. Azt

óhajtja, hogy a *szeretet* sugarai rezegjék át annak az intézetnek légkörét, mely nemcsak az elmék, hanem a szivek nevelésében kell hogy hivatását lássa. Hiszen a *szeretet* az a kapocs, amely őt iskolájához köti. Egy nevezetes évforduló, amelynek jelentőségét remek beszédben tolmácsolta, alkalmul szolgált neki arra, hogy a Rabbiképző működésének eredményei fölött szemlét tartson és hogy a jövő feladataira utaljon. Ennek a beszédnek minden szavában *szeretet* szólal meg. »Mert a szeretet a mulandó jelenségeken át az emberi dolgok lényegéhez vezeti a szemlélő lelket«. »A szeretet jogával« él, midőn arra a kérdésre, hogy »volt-e gyümölcs a fán, melynek gyökerei mélyen benyúlnak hazánk talajába, míg gallyaira rászáll Czion üdítő harmata«, azt feleli: »Isten megáldotta munkánkat«, »első negyedszázadunk nem folyt le méltó eredmény nélkül.« És midőn prófétai lélekkel megjósolja, hogy az intézet a jövőben is »erő és bizalom forrása lesz Izrael háza számára a mi magyar hazánkban«, ehhez a hithez azt a szíve mély szeretetéből fakadó reményt fűzi, hogy a magyar zsidóság »*szeretettel*, áldozatkészséggel hozzá fog járulni működésének megkönnyítéséhez«, hogy »lesznek, kik az emberbarát nemeslelkűségével s a zsidóság szent ügyét felkaroló buzgalommal kitüzik maguknak azt a czélt, hogy intézetünk méltóságához illő eszközökkel megóvják növendékeit a szűkölködés nyügétől, veszélyétől.« Mindaz, ami egy kimagasló ünnepi órában lelkét mozgatja, a szeretet intelmére készteti szívét és amivel megnyílt, azzal hangzik ki szózata: a szeretet hirdetésével. Híven tükröződik ebben az ő nemes egyéniségének egyik alapvonása.

Magamagához és hivatásához való hűség és ezzel karöltve a magára vállalt feladatoknak szinte fanatikus kötelességtudással való elvégzése, a jellem egyenessége és szilárdsága, az igaznak nemcsak az ismeretben való keresése és gyarapítása, hanem megvalósítása az életben és a jónak tiszta szeretettől sugalt akarása és munkálása azok a kiválóságok, amelyek egyéniségét alkotják. És ezt az egyéniséget rég letünt időkre emlékeztető egyszerüség és szerénység, az igazán nagynak ez ismérvei, nemes zománczczal vonják be, egyre fokozódó bámulatra késztetvén azokat, akik Bacher Vilmost nemcsak könyveiből ismerik. Egyénisége soha és sehol nem tagadja meg magát. Ott látjuk stilusán, amely bibliánk egyszerüségére és tisztaságára emlékeztet, mely nem keresi a díszt, nem hajhászsza az eredetiséget, amely világos,

nyugodt és előkelő, mint a tenger hatalmas vízfelülete, midőn a hullámok pihennek. És kutatása eredményeinek közlésén sohasem véteti észre a munka nagy verejtékét, az átvirrasztott éjszakák fáradságát; egy-egy új felfogással világot gyujt, ahol azelőtt sürű homály uralkodott, sok apró kőből arányaival is meglepő művészi egészet alkot és mintegy szándékosan meggátolja, hogy az olvasóban tudatossá váljék munkájának nagysága és értéke. Sohasem ő beszél, hanem csakis a tárgyat vagy azokat szólaltatja meg, akiket írásaiban bemutat.

Ilyenek felolvasásai és beszédei is. Ritkák az alkalmak, amelyek megszólalásra késztetik. Egész egyénisége tiltakozik nyilvános szereplések ellen és idegenkedik attól a dicsőségtől, amely annak révén a kiválóknak jut. És ha bármely nyelven megszólal, a beszédeiben kifejezett gondolatok és érzelmek oly közvetetlenséggel és oly előkelő egyszerüségben jelennek meg, hogy az ember észre sem veszi a mezt, amelyet magukra öltöttek és úgy hiszi, hogy ők maguk szólnak hozzá. Pedig nem könnyű a természetében gyökerező egyszerüséget megóvnia annak, akinél a poétai hajlamnak, az irodalmak bámulatos ismeretének és a színpompát kedvelő keleti költészet folytonos tanulmányozásának hatásai nem száműzhetők a lélekből, midőn megalkotja beszédének formáit.

Nem nagy azok száma, akik Bacher Vilmos egyéniségét teljes mivoltában ismerik. A jellem egyenessége és nyíltsága mellett valami szűzies tartózkodás van lényében. Nem öleli keblére minden ember fiát. Jóakaratának mindenki részese, barátságára csak keveseket méltat. Külföldi tudósok közül Robinson Sámuel, Nizâmîjának angol fordítója, Derenbourg József, Neubauer, Halberstamm, Strack, Wünsche, továbbá szemináriumi tanulótársai kapcsolódtak hozzá szorosabb kötelékekkel. Azoknak a boroszlói családoknak, amelyekkel diákéveiben érintkezett, megőrizte baráti érzelmeit. Magyar barátai csak csekély töredékét teszik azoknak, akik hódolattal tekintenek fel hozzá. Az a rendíthetetlen hűség, amelylyel azokon csüng, akiket barátságával kitüntet, kizárja, hogy barátainak körét túlságosan tágítsa.

De élete útjának e határköve mellett, amelynél azok, akik benne ideáljukat látják, egy pillanatra megállítják az ő gazdag, áldott, dicsőséges pályáját, hogy szivük mélységes szeretetével és hálájával járuljanak eléje, nemcsak családja tagjai, nemcsak

barátai és tanítványai, hanem nagyon, nagyon sokan, itt e házában és annak mesgyéin túl is, abban a forró óhajban és hő imában egyesülnek, hogy a Gondviselés kegye szabja hosszúra ezt a pályát és adja meg Bacherünknek mindenkor mindazt, ami az emberi szivet boldogítja.

Nagykanizsa. DR. NEUMANN EDE.

BACHER VILMOS IRODALMI MUNKÁSSÁGA.

— Iratainak teljes bibliográfiája. —

Bacher Vilmos irodalmi tevékenységét és tudományos érdemeit a jelen füzetben tisztelt munkatársaink, közöttük a Magyar Zsidó Szemle két volt szerkesztője, általánosságban méltatják és más-más oldalról ismertetik. Az én feladatom csupán az, hogy mesterünk irodalmi munkásságának külső képét adjam. Mielőtt ezt a feladatot az alább következő bibliográfiai összeállítással teljesítem, néhány észrevételt bocsátok előre, melyekkel a dolgozatok sorozatára némileg rávilágítok.

Bacher Vilmos életének 60 évéből 45 az irodalomé: első publikációja 1865-ben látott napvilágot *Stern M. E.* hajdan erősen elterjedt és kedvelt héber szépirodalmi folyóiratában, a még most sem elfelejtett »Kóchebé Jiczchak«-ban. Ez az irodalmi beköszöntő a 15 éves ifjú lelkületének és tudásának megfelelő héber versfordítás volt. Ezen időpont óta az 1866-iki háborús év kivételével minden év képviselve van, habár egyelőre csupán alkalmi írásokkal. Az első tudományos dolgozat a boroszlói »Monatsschrift« és a második az »Izraelita Közlöny« 1869. évfolyamában jelent meg (listánkban 5. és 6. szám), midőn Bacher 19 éves volt. Ezen időszaktól kezdve irodalmi munkássága állandóan emelkedő irányt mutat, amely csúcspontját mai napig sem érte el és Bacher alkotó erejét tekintve, remélhetőleg még sokáig nem fogja elérni. Rajta is beteljesedik a talmud megfigyelése, mely szerint a tudósok, a *talmidé chakhámim*, szelleme annál erősebbé válik, minél öregebbek lesznek. Neubauer Adolf, Bacher fáradhatatlan tudományos búvárkodását jellemezve, a Jewish Quarterly Review londoni folyóiratban egyszer azt írta, hogy »Bacher átlagos évi termelése egy kötet«. Ha hírneves honfitársunk még élne, akár két kötetről is beszélhetne.

Nem az »évi termelés«, hanem Bacher tudományos életének feltüntetése czéljából választottuk bibliográfiai összeállításunk alapjául a dolgozatok időbeli sorrendjét az époly jogosult csoportosítás helyett. A mi listánk a tudósnak bibliográfiai nyelven írt beszédes életrajza. A közlemények száma a produkczió nagyságának ugyan nem igazi fokmérője, mert a listában a néhány oldalos czikk épp úgy elfoglal egy számot, mint akár a 802 lapos »Agada«-kötet, de azért a szám mennyisége mégis mutatja a tudományos érdeklődés sokoldalúságát és állandóságát. Nem érdektelen e szempontból a következő statisztikai sor, melyben az első szám az évet, a második a dolgozatokat, a harmadik pedig ezeknek listánkban való helyét mutatja: 1873 : 18 (31—48), 1893 : 18 (186—203), 1896 : 22 (239—260), 1898 : 30 (281—310), 1900 : 31 (340—370), 1901 : 30 (371—401). Ez utóbbi évben Bacher tollából valójában 53 dolgozat került ki, mivel a 391. szám a Jewish Encyclopedia I. kötetének 24 czikkét öleli fel, a 401. szám ezenfelül még külön 100 lapos irat. Ha még hozzávesszük, hogy 1901 óta Bacher az említett amerikai Encyclopediának egyetlen revizora, később egyszersmind a talmudi czikkcsoport szerkesztője, továbbá az ezt követő években a magyar bibliafordítás javítója és szerkesztője volt, akkor beigazolva látjuk fenti állításunkat, hogy munkaereje haladó korával egyre növekedett.

Bacher munkaköre a legszélesebb és e tekintetben az újabb zsidó tudósok közül talán csak Steinschneider áll mellette. Midőn Abrahams a Jewish Quarterly Review megszünése alkalmából szemlét tartott folyóirata munkatársai fölött és mindenkinél megjelölte a tudományágakat, melyeket folyóiratában dolgozataival gyarapított, Bachernél azt mondta: »minden ágat«. Ezzel azonban még nem merítette ki Bacher teljes munkamezejét, mert Bacher a zsidó tudományokon kívül a tisztán keleti irodalmat is számos és értékes dolgozatokkal gazdagította, úgy hogy Steinschneider egy alkalommal már évtizedek előtt azt írhatta róla, hogy »mint orientalista is ismeretes«. Nagy szó a Steinschneider szájából, amely elismerésre nem könnyen és felette ritkán nyilt meg. Bacher mint orientalista más helyen lévén méltatva, itt csak azt jegyezzük meg, hogy a zsidó-perzsa irodalomnak ő ma egyetlen képviselője és mintegy felfedezője, mert Kohut Sándor, ki a zsidó irodalom művelői közt a perzsa nyelv legkiválóbb ismerője volt, a zsidó-perzsa irodalomból csupán a »Tavus« név alatt ismert

bibliafordítást méltatta. Bacher első önálló műve, melylyel Lipcsében 20 éves korában dissszerált, szintén a perzsa irodalommal foglalkozik (24. szám).

Bacher tudományos tevékenységének jelentős alkotórésze a szerkesztés. A Magyar Zsidó Szemlét (Bánóczi Józseffel) hét évig szerkesztette (1884—1890), az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyvét, melynek eszméje tőle ered, öt évig, két évig Mezey Ferenczczel és három évig Bánóczi Józseffel. A Jewish Encyclopedia szerkesztéséből Bacherre eső részt már fent említettük, úgyszintén a magyar bibliafordítást, mely utóbbiról részletesebben máshol van szó. Az Ifjúsági Biblia szerkesztésében a főmunkát szintén vállalta és részben már el is végezte. Nemcsak szerkesztői minőségben, hanem egyébképp is buzdította és segítette Bacher a zsidó irodalom munkásait, elsősorban természetesen tanítványait. Mindig kész másoknak és másokért dolgozni, akárhányszor kezdőknek, akár előtte ismeretlen külföldieknek kéziratokat is másolt már. A tudós világ, zsidó és keresztény, belés külföldi egyaránt, a zsidó irodalom orákulumaként keresi fel Bachert, ki, a rabbinikus szellemi életből vett szóval élve, fáradhatatlan »respondens«. Számos munkát nézett át és javított. Erre ritka önzetlenséggel mindig kész és már fiatal korában is kész volt, saját dolgozatainak háttérbe szorításával is, mint Goldziher I. »Der Mythos bei den Hebräern« cz. művének előszavában kifejezett meleg köszönetében mondja. Néhai Brill S. L. rabbisági elnök, a nagy megfigyelő és éles biráló, Bacher irodalmi tevékenységét a »lesém sómajim« szóval jellemezte és a maga humoros modorában a szerzőt egy kedves szóval ezért le is sajnálta.

Bacher élete és tevékenysége a legszigorubb szaktudományé, amely téren nálunk valósággal iskolát teremtett. Tanítói buzgósága és nagy tudása mellett őt erre különösen exakt módszere predesztinálta, úgy hogy Schürer Emil, ki módszer tekintetében maga is példaadó, egy magyar szerző német munkájának birálatában külön kiemelte, hogy a munka Bacher iskolájára vall. Bacher tanítói Frankel, Grätz, Vámbéry és más magyar és német tudósok voltak. Mindezektől sokat tanult, de nem mondható, hogy iskolázottsága kitől ered? Steinschneider előttünk úgy nyilatkozott, hogy a zsidó tudósoknál (a zsidó irodalom munkásainál) rendesen »hiányzik az iskola«. E tekintetben Bacher

valósággal mintakép, önálló tudományos egyéniség, kit a modern kultura, legtágabb értelemben véve, és a szakirodalom nevelt. Általános műveltsége különben is ritkítja párját.

Lelki gyönyörűség azt tudni, hogy Bacher a »száraz« tudomány szolgálatában eltöltött élet után sem vált szárazzá és verseket is írt és ír még mai napig. Igaz, hogy majdnem kizárólag alkalmi verseket, de már Goethe azt tartotta, hogy a legjobb költő az alkalmi költő. Ezekben a versekben — szép kis kötetre rugnak — eddig pusztán a meghitt kör gyönyörködik, de a mi bibliográfiánkban feljegyzett héber és német versek (3, 4, 26, 35) is elárulják Bacher költői vénáját, valamint tárczái (22, 23, 30, 31, 32, 36, 37) szépírói képességeit.

Bacher dolgozatai magyar, német, héber, franczia, angol és olasz nyelven jelentek meg, de ő maga csak az első négy nyelven ír, francziául azonban csupán kivételesen, a Revue des Études Juives németből fordíttatja le az általa felvett dolgozatokat. Bacher produktivitása vetekedik a tudományos világ legelső képviselőinek produktivitásával és sokan, közöttük oly termékeny szakíró, mint Kayserling Mayer, csodálkoztak már azon, hogy honnan veszi a leíráshoz szükséges időt. Nem indiszkréczió, ha elárulom, hogy a fizikai lehetőség részben azon alapszik, hogy Bacher mindjárt tisztába ír. Akár egész könyv, akár értekezés, akár más egyéb, az mind első kidolgozás; brouillon, conceptus s más ily dolgok nincsenek. Töprengés és kísérletezés szintén nincs, minden problémát mindjárt az elején ott fog meg, hol más a végén. Örökös munkakedv, kiapadhatatlan munkaerő, egész tudás — Bacher félig semmit sem tud — és vasemlékezet egyéb tényezői Bacher nagyterjedelmű alkotásainak. Még egyebet is mondhatnék, de az már nem illeszkednék be dolgozatom keretébe, amely az irodalmi munkásságnak nem értékelését, hanem külső bemutatását czélozza. Ugyanez okból a szakok szerint való csoportosítást is mellőzöm és csupán az önálló műveket és a birálatokat tüntetem fel, még pedig tipográfiailag, a félkövér betű t. i. az önálló iratokat, a dült betű pedig a birálatokat jelzi.

A bibliográfiai felsorolás után az önálló munkák sorát adjuk abéczé sorrendben rövidített czímekkel, a mellé állított számmal utalva a mi listánkra. Épily sorrendben adjuk a folyóiratok listáját is, a melyekbe Bacher dolgozott. A folyóiratoknál a következő rövidítések alkalmaztattak:

D. L. = Deutsche Literaturzeitung (Berlin).
J. Q. R. = Jewish Quarterly Review (London).
M.-Zs. Sz. = Magyar-Zsidó Szemle (Budapest).
M. S. = Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums (Breslau).
R. I. W. = Israelitische Wochenschrift herausgegeben von M. Rahmer in Magdeburg.
R. E. J. = Revue des Études Juives (Paris).
Th. L. = Theologische Literaturzeitung (Göttingen).
Z. D. M. G. = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (Leipzig).
Z. f. H. B. = Zeitschrift für Hebräische Bibliographie (Frankfurt a. M.).

1865.

1. הנער על העין Nach Schillers: Der Jüngling am Bache. (כוכבי יצחק, M. E. Stern, 32. füzet, 60—61.)

1867.

2. Die Brunnen Isaaks. (Letzte Rede Meisels) בארות יצחק Pest.

1868.

3. יקם אבי ויאכל מציד בנו בכורו בעטין לפיק (Születésnapi szonnett) (כוכבי יצחק, M. E. Stern, 35. füzet, 79.)

4. Festgedicht. Meinen geliebten Grosseltern zur fünfzigsten Jahresfeier ihrer Vermählung. (7 Jänner.)

1869.

5. Ein hebräisches Apokryphon. M. S. XVIII, 542—544.

6. Analekta, folytatásokban Deutsch H. Izraelita Közlöny-ében.

1870.

7. Alter jüdischer Volkswitz in der muhammedanischen Litteratur. M S. XIX, 68—72.

8. Lilith, Königin von Smargad. Ib., 187—189.

9. Analekta, folyt., Izraelita Közlöny.

10. Die Esther-Agaden des babyl. Talmuds. Ib.

11. Antiochus Epiphanes in der persischen Sage. Ib.

12. *Goldziher, Tanchum Jeruschalmi; Levy, Gemmen und Siegel.* R. I. W.

1871.

13. Eine jüdische Dichterin im arabischen Spanien. M. S. XX, 186—187.

14. Das Targum zu Hiob. Ib. 208—223.

15. Fremder Sagenstoff in der Agada. Ib. 223—227.

16. Nachträgliches zum Hiobtargum. Ib. 283—284.

17. Eine neue Erklärung für שם המפורש, Ib. 382—384.

18. Bibel und biblische Geschichte in der mohammedanischen Litteratur. Kobak J., Jeschurun, VIII, 1—29, 38—39.

19. Der Apfelschuss bei einem persischen Dichter. Magazin für Literatur des Auslandes, 230.

20. Bogumil Golz über die Juden. Ungarisch-jüdische Wochenschrift. (Kohn und Kayserling, 1871.)

21. Sabbathsagen. Tárcza. R. I. W.

22. Dr. G. Schmelkes. Tárcza. Ib.

23. *Neteler.* Ib.

24. **Nizâmî's Leben und Werke** und der zweite Theil des Nizâmî'shen Alexanderbuches. Mit persichen Texten als Anhang. Beiträge zur Geschichte der persischen Litteratur und der Alexandersage. (Leipzig, W. Engelmann.) VIII, 129., 39 (pers.) l.

25. Elegie über den Tod Jos. Eötvös', תאניה (Ofen.)

1872.

26. Mythenwesen im Midrasch. R. I. W.

27. Das Targum zu den Psalmen. M. S. XXI. 408—416, 462—473.

28. *Schriften eines polnischen Juden.* Ib. 328—330.

29. *Friedländer, Ben Dosa.* Ib. 330—332.

30. *Milton, hebräisch (von Salkinson).* Ib. 332—334.

1873.

31. Eine ungarische Dichtung und ein deutsches Phantasiestück. (Madách Az ember tragédiája und Julius Grosse, Abenteuer einer Seelenwanderung.) Pester Lloyd, Abendblatt vom 31. März.

32. Notiz über fliegende Steine. Wiener »Presse« vom 6 März. (Local-Anzeiger.)

33. Karl Twesten als Historiker. Feuilleton in der Schlesischen Zeitung. (November.)

34. Ismertetések a »Jüd. Schul- und Gemeindezeitung«-ban. *(Hochstädter, Güdemann.)*

35. Ein jüdischer Radicaler bei Franz Ziegler. R. I. W.

36. Sonnett an L. A. Frankl. Ib.

37. Die Juden in Aleppo. Ib.

38. Der Grossherzog von Toscana und ein jüdischer Herausgeber. Ib.

39. Hét ismertetés: *Religion und Theologie.* — *Mook, Leben Jesu.* — *Der Gott des A. Testaments.* — *Sonnette aus dem Oriente.* — *Glaubensbekenntniss eines modernen Naturforschers.* — *Reich, Beth-El.* — *Güdemann, Unterichtswesen.* Ib.

40. Kritische Beleuchtung einer interessanten Talmudstelle. M. S. XXII., 126—130, 180—182.

41. Eine neue Charakteristik der Semiten. Ib. 131—144.

42. Eine culturgeschichtliche Borajtha und ihre Wandlungen. Ib. 270—276.

43. Zur Geschichte jüdischer Sagen. Ib. 332—336.

44. Alte aramäische Poesieen zum Vortrage des Haphtara-Targum. Ib. 220—228.

45. *Luzzatto's Grammatik der biblisch-chald. Sprache und des Idioms des Talmud Babli.* Ib. 230—233.

46. *A. Brüll, Trachten der Juden im nachbiblischen Alterthume.* Ib. 569—571.

47. »Die Stimme Gottes über den Wassern«, Predigt an eine durch Überschwemmung verunglückte Landgemeinde. (בית לחם, Jahrbuch zur Bef. des Ackerbaues u. s. w. her. v. Ignaz Reich. Zweiter Jahrgang, S. 101—107.)

48. . . . ישיר הלמד היא קצידה אלישנפרי הנודעת בשם לאמיה אלעדב, הכצלת, IV, No 6, p. 40—41. (Többi a nyomdában elveszett.)

1874.

49. Kritische Untersuchungen zum Prophetentargum. Nebst einem Anhange über das gegenseitige Verhältniss der pentateuchischen Targumim. Z. D. M. G. XXVIII, 1—72.

50. Antikaräisches in einem jüngeren Midrasch. M. S. XXIII, 266—274.

51. Három ismertetés: *Schwarz, Hiob.* — *Freudenthal, Hellenistische Studien.* — *Kämpf, Die hebräische Sprache.* R. I. W.

52. Notiz über das geflügelte Wort vom »Würgengel« in Lindau's »Gegenwart«.

53. Notiz über »Paule, Paule«. Neue Freie Presse. (Karácsonyi szám.)

1875.

54. *Driver, The use of the Hebrew tenses.* M. S. XXIV. 330—334.

55. *Zsidó Évkönyv.* Ib. 519—522.

56. Gegenbemerkungen und Nachträge den Prophetentargum betreffend. Z. D. M. G. XXIX, 319. k.

57. Három ismertetés: *A. Brüll, Samaritanisches Targum.* — *Kämpf, Eschmunazar-Inschrift.* — *Wise, Religionsbuch.* R. I. W.

1876.

58. **Abraham Ibn Esra's Einleitung zu seinem Pentatench-Commentar, als Beitrag zur Geschichte der Bibelexegese beleuchtet.** (Wien, K. Gerold.) 86 S. (Aus dem Decemberhefte des Jg. 1875 der Sitzungsberichte der phil. hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. LXXXI. B. I. 361—444. l.)

59. Zwei Corruptelen. M. S. XXV, 237—240.

60. Saʿdî-Studien I. Zur Orientierung in Saʿdîs Gesammelten Schriften. Z. D. M. G. XXX, 81—93. II. Das Sâhib-Buch (Fürstenspiegel) Saʿdî's. Ib. 93—106.

61. Der Miles gloriosus des Plantus in 1001 Nacht. Ib. 141—143.

62. Öt ismertetés: *Berliner, Massora zum Targum Onkelos.* — *A Brüll, Beiträge zur Gesch und Litt der Samaritaner.* — *Hollenberg, Die Septuaginta zu Josua.* — *Strack, Grabschriften.* R. I. W.

62a. Zwei Briefe von Franz Ziegler. Ib.

1878.

63. **A babylóniai amórák agádája.** Adalék az agáda történetéhez és a babylóniai talmudba való bevezetéshez. Budapest, Aigner Lajos. XV és 142 l. (Tudományos melléklet az orsz. rabbiképző-intézet 1. Értesítőjéhez 1877—78. évre.)

64. **Die Agada der babylonischen Amoräer.** Ein Beitrag zur Geschichte der Agada und zur Einleitung in den babylonischen Talmud. (Strassburg, E. Karl J. Trübner.)

XVI, 151 S. (Wissenschaftliche Beilage zum 1. Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule zu Budapest.)

1879.

65. **Muslicheddîn Sa'dî's Aphorismen und Sinngedichte.** Zum ersten Male herausgegeben und übersetzt. Mit Beiträgen zur Biographie Sa'dî's. (Strassburg, Karl J. Trübner.) LXXIV és 200 l.

1880.

66. Eine persische Bearbeitung der sufischen Terminologie (Istilâchât-assûfija) des Abdurazzûk al-Kâschânî. Z. D. M. G. XXXIV, 597—609.

67. Karl der Grosse und seine Tochter Emma in Tausend und Eine Nacht. Ib. 610—616. (L. Victor Chauvin, La récension égyptienne des Mille et une Nuits, Bruxelles 1899 p. 11.)

68. *Derenbourg, J. et H. Opuscules et traités d' Abou'l Walid Merwân Ibn Ganâḥ.* Berliner's Magazin.

1881.

69. **Ábrahám Ibn Ezrá mint grammatikus.** Adalék a héber nyelvtudomány történetéhez, Budapest, Zilahi Sámuel. 184 l. (A rabbiképző Értesítőjében és külön.)

70. **Abraham Ibn Esra als Grammatiker.** Ein Beitrag zur Geschichte der hebräischen Sprachwissenschaft. (Strassburg, Karl J. Trübner 1882.) 192 S.

71. Bar Hê Hê und Ben Bag Bag, Berliner's Magazin.

1882.

72. **Die grammatische Terminologie des Jehûdâ b. Dawîd** (Abu Zakarjâ Jahjâ Ibn Dâud) **Hajjûg.** Nach dem arabischen Originale seiner Schriften und mit Berücksichtigung seiner hebräischen Übersetzer und seiner Vorgänger dargestellt. (Wien, C. Gerold.) 52 l. (Sitzungsberichte etc. C. Band, II. Heft, p. 1103—1154.)

73. **Die Agada der Tannaiten.** Erster Band. M. S. XXXI, 97—121, 145—166, 208—235, 241—267, 289—315, 337—359, 433—464, 481—496, 524—554.

74. *Strack, Die Sprüche der Väter.* M.S. ib. 567—571.

75. Notes sur Abou'l Walid. R. É. J. IV, 273—274.

76. Étude critique sur quelques traditions étranges relatives à R. Meir. Ib. V, 178—187.

77. Abulwalîd Ibn Ganâḥ und die neuhebräische Poesie. Z. D. M. G. XXXVI, 401—409.

78. *Der Islâm. Studien aus dem Gebiete der muhammedanischen Religionsgeschichte, von Ign. Goldziher.* Ib. 720—724.

1883.

79. **Die Agada der Tannaiten.** Erster Band. (Fortsetzung.) M. S. XXXII, 6—27, 63—78, 116—124, 209—216, 254—270, 297—305, 347—372, 419—421, 433—459, 497—513, 529—543.

80. **Joseph Kimchi et Abulwalîd Ibn Ganâḥ.** R. É. J. VI, 208—221. (Külön is.)

81. Die Saadjanische Übersetzung des Hohenliedes bei Abulwalîd Merwân Ibn Ganâḥ nebst einigen Bemerkungen zu Merx' Ausgabe derselben. Z. A. W. III, 202—211.

82. *Persian Poetry for English Readers. By S. Robinson.* Z. D. M. G. XXXVII, 138—140.

83. Hebräisches ב und arabisches ج. Ib. 458—459.

1884.

84. **Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung des Abulwalîd Merwân Ibn Ganâḥ.** (Wien, C. Gerold.) 80 l. (Sitzungberichte etc. CVI. Band, I. Heft, p. 119—196.)

85. **Die Agada der Tannaiten.** Erster Band: Von Hillel bis Akiba. (Strassburg, Karl J. Trübner.) VI, 457 l.

86. **Magyar-Zsidó Szemle.** Szerkesztik Bacher Vilmos és Bánóczi József. I. évfolyam.

87. Die Agada der Tannaiten. Erster Band. (Schluss.) M. S. XXXIII, 74—87, 125—144, 171—184, 225—238, 268—281, 281—284.

88. *Siegfried und Strack, Lehrbuch der neuhebräischen Sprache und Litteratur.* Ib. 85—96.

89. Einfluss der christlichen Allegoristik auf die jüdische Bibelexegese. Ib. 475—477.

90. מלכים — משרתים A contribution to the History of the Terminology of Hebr. Grammar. Hebraica. (W. R. Harper, Chicago.) I, 96—97.

91. Berichtigungen zur Neubauer'schen Ausgabe des Kitâb-al-usûl. Z. D. M. G. XXXVIII, 620—629.

92. A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1883-ban. M. Zs. Sz. I, 19—29.

1885.

93. **Magyar-Zsidó Szemle,** II. évfolyam.

94. **Abulwalîd Merwân Ibn Ĝanâh** (R. Jóná) **élete és munkái és szentírásmagyarázatának forrásai.** (Budapest, Zilahi Sámuel) IV, 99. l. (Rabbiképző Értesítőjében és külön is.)

95. **Leben und Werke des Abulwalîd Merwân Ibn Ĝanâh** (R. Jona) **und die Quellen seiner Schrifterklärung.** (Leipzig, O. Schulze.) IV, 108 S.

96. **Die hebräisch-neuhebräische und hebräisch-aramäische Sprachvergleichung des Abulwalîd Merwân Ibn Ĝanâh.** (Wien C. Gerold.) 40 S. (Sitzungsberichte etc. CX. Band, I. Heft. p. 175—212.)

97. Immanuel b. Salomo's Eben Bochan. M. S. XXXIV, 241—257.

98. Bemerkungen über die dem Jehuda Ibn Balaam zugeschriebene Schrift zur hebräischen Laut- und Accentlehre. Ib. 468—480., 497—504.

99. Zu Buber's Tanchuma-Ausgabe. Ib. 551—554.

100. **Un abrégé de grammaire hébraïque** de Benjamin ben Juda de Rome et le Pétah Debaraï. R. É. J. X, 123—144. (Külön is.)

101. Etymologisirende Worterklärungen bei Abulwalîd Merwân Ibn Ganâh. Z. A. W. V, 202—211.

102. יְשָׁרוּן. Ib. 161—163.

103. A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1884-ben. M. Zs. Sz. II, 16—26.

104. Egy midrás a kozárok áttéréséről. Ib. 557—561.

1886.

105. כתאב אללמע. **Le Livre des Parterres fleuris.** Grammaire Hébraique en Arabe, d'Abou'l Walîd Merwan Ibn Djanâh de Cordoue, publiée par Joseph Derenbourg (Paris, Bibliothèque de l'École des Hautes Études 66. fascicule.) LXIV, 388 pp. (voy. p. XII, note.)

106. **Magyar-Zsidó Szemle.** III. évfolyam.

107. *Wünsche, Der babylonische Talmud in seinen haggadischen Bestandtheilen wortgetreu übersetzt.* I. Band. M. S. XXXV, 82—93, 122—143.

108. Moïse Ha-Nakdan, glossateur de la grammaire de Joseph Kimchi. R. É. J. XII, 73—79.

109. A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1885-ben. M. Zs. Sz. III, 19—29.

1887.

110. **Magyar-Zsidó Szemle.** IV. évfolyam.

111. *Wünsche, Der babylonische Talmud etc.* II. Band. M. S. XXXVI, 184—189.

112. Le sens du mot מקרא. R. É. J. XV, 113—114.

113. A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1886-ban. M. Zs. Sz. IV, 15—28.

114. Der Prüfstein des Menachem b. Salomo. Jubelschrift zum 70. Geburtstage des Prof. Dr. H. Grätz. p. 94—115.

1888.

115. ספר זכרון לר׳ יוסף ברבי יצחק בן קמחי. **Sepher Sikkaron, Grammatik der hebräischen Sprache von R. Joseph Kimchi.** Zum ersten Male herausgegeben. (Berlin, Verein Mekize Nirdamim.) XVII, 76 l.

116. **Magyar-Zsidó Szemle.** V. évfolyam.

117. **Le commentaire de Samuel Ibn Hofni sur le Pentateuque.** R. É. J. XV (1887), 277—288., XVI, 106—123. (Külön is.)

118. Encore un mot sur מקרא et פסוק. Ib. 277—278.

119. Une prétendue citation de Salomon Ibn Gabirol dans Joseph Kimchi, Ib. XVII, 158—159.

120. Matériaux pour servir à l'histoire de l'exégèse biblique en Espagne dans la première moitié du XII. siècle. Jehuda b. Barzilai de Barcelone. Ib. 272—284.

121. Abraham Ibn Ezra dans le Nord de France. Ib. 300—304.

122. Abulwalîd schrieb seine Werke mit hebräischen, nicht mit arabischen Buchstaben. Z. D. M. G. XLII, 305—306.

123. Weitere Berichtigungen zur Neubauer'schen Ausgabe des Kitâb-al-usûl. Ib. 307—310.

124. ספר המצות, *ed. M. Bloch.* Ib. 487—490.

125. A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1887-ben. M. Zs. Sz. V, 27—37.

1889.

126. **Abulwalîd Merwân Ibn Ganâh (R. Jóná) szentírásmagyarázatából.** Budapest, VI, 104 l. (Rabbiképző Értesítőjében és külön.)

127. **Aus der Schrifterklärung des Abulwalîd Merwân Ibn Ganâh (R. Jona).** (Leipzig, O. Schulze.) VI, 114 S.

128. **Magyar-Zsidó Szemle.** VI. évfolyam.

129. Le Schem Hamephorasch et le nom de quarante-deux lettres. R. É. J. XVIII, 290—293.

130. Note sur Genèse 3, 19. Ib. 299—300.

131. Elija Levita's wissenschaftliche Leistungen. Z. D. M. G. XLIII, 206—272, 534.

132. Staub in den Mund. Ib. 613—615.

133. Elija Levita. Allgemeine Encyclopaedie (von Ersch und Gruber). 901—903.

134. A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1888-ban. M. Zs. Sz. VI, 12—21.

135. Az »izraelita« és »zsidó« név történetéhez. Ib. 515—525.

1890.

136. **Die Agada der Tannaiten.** Zweiter Band: Von Akibas Tod bis zum Abschlusse der Mischna. (Strassburg, Karl J. Trübner.) VIII, 578.

137. . . . ספר נחלת יהושע **Liber hereditatis Josuae.** Commentationes in plerosque talmudi Babylonici tractatus . . . reliquit . . . R. Cosman Wodianer, ed. . . . Arn. Wodianer. (Vindobonae, Lippe.) 2 kötet. XVI, 575, 588, 112.

138. **Kosman Wodianer.** Sein Leben und sein litterarischer Nachlass. Aus dem hebr. Vorworte zu der Edition des Nachlasses übersetzt. (Als Manuscript gedruckt.) 36 S.

139. **Magyar-Zsidó Szemle.** VII. évfolyam.

140. Un manuscrit hébreu intéressant. R. É. J. XX, 138—144.

141. La conversion des Khazars d'après un ouvrage midraschique. Ib. 144—146.

142. Le commentaire sur Job de Samuel ben Nissim. Ib. XXI, 118—132.

143. Une version abrégée de la grammaire de Moïse Kimchi. Ib. 281—285.

144. Salomon Ibn Parchon's hebräisches Wörterbuch. Ein Beitrag zur Geschichte der hebr. Sprachwissenschaft und der Bibelexegese. Z. A. W. X, 120—156.

145. »Ein Räthsel in der Litteratur weniger« (Nakkai). Berliner's Magazin für die Wissenschaft des Judenthums. XVII, 169—172.

146. *Strack, Schabbâth.* Z. D. M. G. XLIV, 393—396.

147. Rabbi Meir and Cleopatra. J. Q. R. II, 188.

148. The Sabbatarians of Hungary. Ib. 466—493.

149. A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1889-ben. M. Zs. Sz. VII, 9—20.

150. Philippson Lajos. Ib. 93—99.

151. Gyászbeszéd Hochmuth Ábrahámról. Hochmuth Ábrahám emlékezete, 23—26.

1891.

152. L'exégèse biblique dans le Zohar. R. É. J. XXII, 33—46, 219—221.

153. Aristote dans le Talmud. Ib. 134—135.

154. Encore un mot sur Samnel b. Nissim. Ib. 135—136.

155. Le baisements des mains dans le Zohar. Ib. 137—138.; XXIII, 133—134.

156. Une grammaire hébraique du Yémen. Ib. 238—248.

157. Derasch et Haggada. Ib. 311—313.

158. Der Sohar über das Compositionsprincip der Mischna. Monatsblätter für Vergangenheit und Gegenwart des Judenthums I, 172—173.

159. Salomon Ibn Parchon's Hebr. Wörterbuch. (Schluss.) Z. A. W. XI, 35—99.

160. Zu Zephanja 2, 4. Ib. 185—186.

161. עִיר vorexilisch. Ib. 186—187.

162. Der Massoret Hamnuna. Berliner's Magazin. XVIII, 56—59.

163. *Fürst, Glossarium Graeco-Hebraeum.* Z. D. M. G. XLV, 505—510.

164. The supposed inscription upon »Joshua the Robber«. J. Qu. R. III, 354—357.

165. The Church-Father Origen and Rabbi Hoshaja. Ib. 357—360.

166. Judeo-Christian Polemics in the Zohar. Ib. 781—784.

167. A Contribution to the History of the term »Massorah«. Ib. 785—790.

168. Derenbourg József. M. Zs. Sz. VIII, 551—555.

169. חלופי נוסחאות לפירוש הרא"בע על התורה מכי' ישן אשר בקאנטאבריניא p. 1—51 (בראשית, שמות). Berliner's Magazin. XVIII. Hebräische Beilage.

1892.

170. **Die Agada der palästinensischen Amoräer.** Erster Band: Vom Abschuss der Mischna bis zum Tode Jochanans. (Strassburg, Karl J. Trübner.) XVI, 587 l.

171. **A középkori zsidó vallásbölcsészek szentírásmagyarázata Maimûni előtt.** (Budapest, Orsz. rabbiképző-int. értesítője. VIII, 142 l.)

172. **Die Bibelexegese der jüdischen Religionsphilosophen des Mittelalters vor Maimûni.** (Strassburg, Karl J. Trübner.) VIII, 156 l.

173. **Die hebräische Sprachwissenschaft vom X. bis zum XVI. Jahrhundert.** Mit einem einleitenden Abschnitte über die Massora. (Trier, S. Mayer.) 114 l. (Winter und Wünsche, Die Jüdische Litteratur, II, 121—235.)

174. **Die jüdische Bibelexegese vom Anfange des zehnten bis zum Ende des fünfzehnten Jahrhunderts.** (Trier, S. Mayer.) 102 l. (Winter und Wünsche, Die jüdische Litteratur II, 239—339.)

175. *Harkavy, Leben und Werke des Saadja.* R. E. J. XXIV, 307—318., XXV, 143—144.

176. *Hirschfeld, Arabic chrestomathy in Hebrew Character.* Ib. 151—158.

177. Der arabische Titel des religionsphilosophischen Werkes Abraham Ibn Dâuds. Z. D. M. G. XLVI, 541—544.

178. The origin of the word Haggada (Agada.) J. Qu. R. IV, 406—429.

179. The Mandaic Version of Ps. CXIV, Ib. 508.

180. Seventy-two modes of exposition. Ib. 509.

181. »Izraelita.« M. Zs. Sz. IX, 113—114.

182. Salamon Ibn Gabirol szentírásmagyarázata. Ib. 370—379. (171. számból.)

183. A masszóra. Ib. 427—436. (173. számból.)

184. Századunk első feléből. Ib.

185. **Emendationes in plerosque S. S. V. T. libros.** Auctore H. Grätz, ed. W. Bacher. Fasc. I.

1893.

186. **Századunk első feléből.** Szófer Mózes pozsonyi rabbinak levelezői. (Budapest, Singer és Wolfner.) 47. l. (A Magyar-Zsidó Szemle IX. és X. évfolyamaiból.)

187. Étude de lexicographie talmudique. Une vieille controverse au sujet de מטרא, Lament. III, 12. R. É. J. XXVI, 63—68.

188. Une allusion à l'histoire contemporaine dans l'Arouch de R. Nathan. Ib. 280—281.

189. *Midrasch Samuel, par Salomon Buber.* Ib. 310—315.

190. Réplique à M. Hirschfeld. Ib. 310—315.

191. Zur Biographie Elija Levita's. M. S. XXXVII, 398—404.

192. The views of Jehuda Halevi concerning the Hebrew language. Hebraica. VIII, 136—149.

193. Zur Geschichte der Ordination. M. S. XXXVIII, 122—127.

194. Jehuda Ibn Balaam's Jesaja-Commentar. Z. A. W. XIII, 129—155.

195. Das Merkwort פרדס in der jüdischen Bibelexegese. Ib. 294—305. (M. Zs. Sz. X, 479—487.)

196. *Kohut's Aruch completum.* Z. D. M. G. XLVII, 487—514.

197. The title הקורא given to Joseph Kimchi. J. Qu. R. V, 167—168.

198. A talmudic proverb in Petronius. Ib. 168—170.

199. An alleged old source on the Jews in Yemen. Ib. 345—347.

200. *Prof. D. Chwolson's Das letzte Passahmahl Christi.* Ib. 680—694.

201. Századunk első feléből. (Vége). M. Zs. Sz. X, 38—45; 116—129.

202. **Emendations etc.** H. Grätz. Fasc. II.

203. Une ancienne altération de texte dans le Talmud. R. E. J. XXVII, 141—143.

1894.

204. Joseph Jacobs' The Jews of England in the Twelfth Century. J. Qu. R. VI, 355—374.

205. Zsidó irodalom Túniszban. M. Zs. Sz. XI, 36—42.

206. ישעי שמעון. **Hebräische Dichtungen von Simon Bacher.** Herausgegeben mit biographischer Einleitung. 3 Theile: 1. Originaldichtungen, 2. Übersetzungen, 3. Nathan der Weise.

207. Bemerkungen zum Hajjûğ-Bruchstücke, Z. A. W. XIV, 152—157.

208. מדרש אגדה על חמשה חומשי תורה. *Commentaire sur le Pentateuque édité par Salomon Buber.* R. É. J. XXVII, 302—316.

209. חלופי נוסחאות לפירוש הרא"בע על התורה p. 55—108. Berliner's Magazin, Hebr. Beilage zum XX. (letzten) Jahrgange.

210. *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde von M. Grünbaum.* Z. D. M. G. XLVIII, 133—138.

211. ספר השרשים **Sepher Haschoraschim.** Wurzelwörterbuch der hebr. Sprache von Abulwalîd Merwân Ibn Ganâh (R. Jona). Aus dem Arabischen in's Hebräische übersetzt von Jehuda Ibn Tibbon. Zum ersten Male herausgegeben. I. Heft. (p. 1—184) Berlin, 1893.

212. *Berger S. Quam notitiam linguae hebraicae habuerint Christiani medii aevi temporibus in Gallia* R. E. J. XXVIII, 149—160.

213. חלופי נוסחאות לפירוש הרא"בע על התורה. **Varianten zu Abraham Ibn Esra's Pentateuch-Commentar aus dem Cod. Cambridge No 46.** Strassburg i. E. 1894.

214. Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung des Abû Ibrahim Ibn Barûn. Z. A. W. XIV, 223—249.

215. Le nom de Natronaï (נטרונאי). R. E. J. XXVIII, 287—290.

216. Joseph Perles (1835—1894). J. Q. R. VII, 1—23.

217. »Héberül a hébereknek.« Egy talmudi talány megfejtve. M. Zs. Sz. XI, 520—525.

218. Une ancienne liste des noms grecs des pierres precieuses, relatées dans Exode XXVIII, 17—20. Fragment de Midrasch de l'Ecole de R. Ismael sur le Lévitique. R. E. J. XXIX, 79—90.

219. Un acrostiche dans le Mahberet de Menahem ben Sarouk. Ib. 152—154.

220. Ein räthselhaftes Wort in Saadja's Agrôn. M. S. XXXIX, (1894.) 112—115.

221. A franczia zsidóság irodalmi társulata. Évkönyv, 1895. 404—421.

222. **Évkönyv.** Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Szerkesztik dr. Bacher Vilmos és dr. Mezey Ferencz. 1895.

223. **Emendationes etc.** H. Grätz. Fasc. III.

1895.

224. Noch einmal des räthselhafte Wort in Saadja's Agrôn. M. S. XXXIX, 247—251.

225. Remarques sur le Petah Debaraï, grammaire hébraïque anonyme et sur le Sekhel tob de Moïse Kimchi. R. E. J. XXIX, 292—297.

226. A héber magánhangzójelek eredete és nyelvtani értéke. M. Zs. Sz. XII, 205—212.

227. Néhány megjegyzés. (A Krónika k. görög nevéről. A huszonnégy pipereczikk.) M. Zs. Sz. XII, 283—286.

228. Die Anfänge der hebräischen Grammatik. Z. D. M. G. XLIX, 1—62, 335—392.

229. Rabbinisches Sprachgut bei Ben Ascher. Z. A. W. XV, 293—304.

230. Der Name der Bücher der Chronik in der Septuaginta. Ib. 305—308.

231. Muhammedanische Weissagungen im A. T. Ib. 309—311.

232. Qirqisâni, the Karaite and his work on Jewish Sects. J. Qu. R. VII, 687—711.

233. ספר השרשים. **Sepher Haschoraschim . . .** II. Heft. (p. 145—272.) Berlin, 1894.

234. Le grammairien anonyme de Jérusalem et son oeuvre. R. E. J. XXX, 232—256.

235. Contributions to Biblical Exegesis by Rudolph von Jhering. J. Qu. R. VIII, 185—188.

236. Jehuda Hadassi's Hermeneutik und Grammatik. M. S. XL, 14—32., 68—84., 109—126.

237. **Die Anfänge der hebräischen Grammatik.** (Separat-Abdruck aus dem 49. Bande der Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Leipzig. In Commission bei F. A. Brockhaus, 1895.)

238. Kayserling M., M. Zs. Sz. XII, 461—466.

1896.

239. **Évkönyv.** Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Szerkesztik dr. Bacher Vilmos és dr. Mezey Ferencz. 1896. Budapest.

240. Ezer év előtt. Évkönyv, 1896. 1—13.

241. ספרי זוטא *Sifré Suta . . . herausg. von D. Königsberger 1. Lieferung.* J. Qu. R. VIII, 329—333.

242. Nachträge und Berichtigungen. Winter-Wünsche, Die jüdische Litteratur. III. Band. 902—903.

243. אוצר הספרות, לקוטים מספר אבן בחן לר׳ מנחם בן שלמה, Magazin für hebr. Litteratur u. Wissenschaft, v. E. Gräber, V. Krakau, 1896. p. 257—263.

244. Die zweite Version von Saadja's Abschnitt über die Wiederbelebung der Todten. Festschrift zum achtzigsten Geburtstage Moritz Steinschneider's. Leipzig, 1896. p. 219—226. מאמר תחית המתים לר׳ סעדיה גאון ז״ל ib. Hebräischer Theil. p. 98—112.

245. Inedited Chapters of Jehudah Hadassi's »Eshkol Hakkofer«. J. Qu. R. VIII, 431—444.

246. *Abriss des biblischen Aramäisch, von H. L. Strack.* Ib. 505—507.

247. *Samuel Poznanski, Mose b. Samuel Hakkohen Ibn Chiqitilla . . .* R. É. J. XXXI, 307—317.

248. **Die Agada der palästinensischen Amoräer.** Zweiter Band: Die Schüler Jochanans. (Ende des dritten

und Anfang des vierten Jahrhunderts.) Strassburg i. E. Karl J. Trübner. 1896. VIII. u. 545.

249. . . . ספר השרשים, **Sefer Haschoraschim . . .** III. Heft. (p. 273—480.) Berlin, 1895.

250. Aus Salomon Ibn Parchon's Machbereth. Zwei unedirte Stücke. Z. f. H. B. I, 57—61.

251. Ein hebräisch-persisches Wörterbuch aus dem XV. Jahrhundert. Z. A. W. XVI, 201—247.

252. Joseph Derenbourg, R. É. J. XXXII, 1—38.

253. Un vieux catalogue. Ib. p. 126—129.

254. *Anecdota Oxoniensia. Mediaeval Jewish Chronicles II. ed. par Neubauer.* Ib. p. 138—152.

255. *Talmudical Fragments in the Bodleian Library. Ed. by Schechter and Singer.* J. Q. R. IX, 145—151.

256. **Joseph Derenbourg. Sa vie et son oeuvre.** Paris, 1896. (= 252.) Derenbourg arczképével. 40 l.

257. Olaszország neve a hagyomány irodalmában. M. Zs. Sz. XIII, 298—304.

258. **Maimûni Mózes szentírásmagyarázata.** (Az orsz. rabbiképző intézet értesítője az 1895—96-iki iskolaévről.) Budapest, 1896. XII. és 164. l.

259. **Die Bibelexegese Moses Maimûni's.** (Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule zu Budapest für des Schuljahr 1895—96.) Budapest. 1896. XV, 176. és külön: Strassburg, Karl J. Trübner. 1897.

260. Notes critiques sur la Pesikta Rabbati. I. Bari dans la Pesikta Rabbati. II. L'Amora R. Sabbataï, R. E. J. XXXIII, 40—46.

1897.

261. The treatise of eternal bliss attributed to Moses Maimûni (פרקי ההצלחה). J. Q. R. IX, 270—289.

262. Notes on J. Q. R. No 33. I. Ebjathar Hakkohen. II. Abraham b. Schemaja. III. תמנע. — Corrections Ib. 358—360.

263. Rigócz Mózes és hátrahagyott munkája. A Jövő. I, 6—8. (1897 jan. 22.)

264. **Évkönyv.** Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Szerkesztik Bacher Vilmos és Bánóczi József. 1897. Budapest.

265. *Gustaf Dalman, Aramäische Dialektproben.* M. S. XLI, 180—185.

266. Rome dans le Talmud et le Midrasch. R. E. J. XXXIII, 187—196.

267. Berichtigungen und Nachträge zu dem Artikel: »Ein hebr.-per. Wörterbuch«. Z. A. W. XVII, 199—200.

268. Zsidó élet a középkorban. (Jewish life in the midle ages by J. Abrahams.) M. Zs. Sz. XIV, 170—173.

269. Gyászbeszéd Brill Sámuel Löw זיל koporsójánál. (Németből.) A Jövő I, 1897 ápr. 12.

270. Le passage relatif au messie dans la lettre de Maïmonide aux Juifs du Yémen. R. E. J. XXXIV, 101—105.

271. Eine südarabische Midraschcompilation zu Esther. M. S. XLI, 350—356.

272. Eine verschollene hebr. Vocabel. Ib. 501—502.

273. Le siège de Moïse קתדרא דמשה. R. E. J. XXXIV, 299—301.

274. The Hebrew Text of Ecclesiasticus. J. Q. R. IX. 543—562.

275. ספר השרשים. **Séfer Haschoraschim.** Viertes Heft: Schluss. (p. 481—552.) Register und Anhang. (553—597.) Einleitung. (I—XLII.) Berlin, 1896—97.

276. Bari in der Pesiktha rabbathi. Berytus in Bibel und Talmud. M. S. XLI, 604—612.

277. Statements of a comtemporary of the emperour Julian on the rebuilding of the temple. J. Q. R. X, 168—172.

278. Julian császár egy kortársának nyilatkozatai a templom ujjáépítéséről. M. Zs. Sz. XIV, 311—315 (= 277).

279. *Semitic studies in memory of Rev. Dr Alexander Kohut Edited by G. Al. Kohut.* R. E. J. XXXV, 115—132.

280. Ein persischer Kommentar zum Buche Samuel. Z. D. M. G. LI, 392—425.

1898.

281. **Évkönyv.** Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Szerkesztik Bacher Vilmos és Bánóczi József. 1898. Budapest.

282. **Szentírás.** Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Első kötet. A Tóra. Mózes öt könyve. Budapest, 1898.

283. Egy feltámadt régi héber író. Évkönyv, 1898. 45—56.

284. *Rudolf Smend. Das hebräische Fragment der Weisheit des Jesus Sirach.* D. L. 1898. No 2. Col. 57—59.

285. Notes to the J. Q. R. IX., J. Q. R. X, 381—383.

286. Un Midrasch sur le Cantique des Cantiques. R. É. J. XXXV, 230—239.

287. La légende de l'exorcisme d'un démon par Simon b. Johaï. Ib. 285—287.

288. Une date chronologique dans une pièce de poésie de Saadja. Ib. 290—291.

289. Ein alter Kunstausdruck der jüdischen Bibelexegese: זֶכֶר לְדָבָר Z. A. W. XVIII, 83—98.

290. Ein jüdisch-bucharisches Gedicht. Z. f. H. B. III, 19—25.

291. הגרן. פירושים והגהות לדברי תלמוד ומדרש, Abhandlungen über die Wissenschaft des Judenthums, redigirt von S. H. Horodezky I. Berditschew 1898, 64—71.

292. העדות והגהות לליקוטים מס' השרשים לר' יונה Ib. 92—95.

293. *Abû Zakariyya Jahyâ Ibn Dâwud of Fez, known as Hayyûg. ed. M. Jastrow.* D. L. 1898. No 65. Col. 585—588.

294. 1. שני פשטים בדברי מדרש. 2. הן דמלכא שלמא עוד טב אנא. האשכול I, 200—201.

295. Egy tannaitikus műszó a harminczkét szabály barajtházában. M. Zs. Sz. XV, 269—270.

296. Erreurs récentes concernant d'anciennes sources historiques. R. E. J. XXXVI, 197—204.

297. R. Sabbatai, amora palestinien du IIIe siècle. Ib. 301—303.

298. Das jüdisch-bucharische Gedicht Chudâidâd. Beiträge zur Textkritik und Erklärung. Z. D. M. G. LII, 197—212.

299. Contribution à l'onomastique juive. R. E. J. XXXVI, 103—105.

300. Note. (כפת שחד) Ib. 160.

301. עיון החדש. *Aram.-neuheb. Wörterbuch von Dalman.* M. S. XLII, 236—240.

302. *Krauss S., Griechische und lateinische Lehnwörter in Talmud, Midrasch und Targum.* D. L. 1898. No 22. Col. 875—878.

303. Eine dunkle Pesiktha-Stelle (141a). M. S. XLII, 285—286.

304. A Citation by Isaac b. Samuel. J. Q. R. X, 729—730.

305. Zu I. Chron. 7., 12. Z. A. W. XVIII, 236—238.

306. Egy rejtélyes szó magyarázata. M. Zs. Sz. XV, 330—333.

307. Une livre d'histoire inconnu. R. E. J. XXXVII, 143—145.

308. Rabbi Zeïra, Ein palästinensischer Amora des IV. Jahrhunderts. (Aus Agada der pal. Am. III.) Allgemeine Zeitung des Judenthums, 62. Jhg. 547—549.

309. Ein polemischer Ausspruch Jose b. Chalaftha's. M. S. XLII, 505—507.

310. *Moïse Schwab, Vocabulaire de l'Angélologie.* M. S. XLII, 525—528., 570—572.

1899.

311. **Évkönyv.** Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Szerkesztik Bacher Vilmos és Bánóczi József. 1899. Budapest.

312. Három bibliafordítás. Évkönyv, 1899. 349—360.

313. Four quotations from the Hebrew Ben Sira. J. Q. R. XI, 344.

314. Observations sur la liste des rabbins mentionnés dans le traité Derech Éreç. R. E. J. XXXVII, 299—303.

315. *L'Ecclésiastique ou la Sagesse de Jésus fils de Sira ... par Israel Lévi.* Ib. XXXVII, 308—317.

316. Bemerkungen zu Zeitschrift f. d. alttest. Wissenschaft. XVIII, Z. A. W. XIX, 163—165.

317. Zum Verständnisse des Ausdruckes זכי לדבר Ib. 166—168.

318. Drei Bibelübersetzungen. Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur. II, 45—54. (= 312.)

319. Jegyzetek az előző czikkhez. (Krausz Sámuel, Megjegyzések a Derech Erecz traktátushoz.) M. Zs. Sz. XVI, 174—176.

320. Ein Katechismus der Schlachtregeln (הלכות שחיטה). Z. f. H. B. III, 158—166.

321. Le mot »Minim« dans le Talmud désigne-t-il quelquefois des chrétiens? R. E. J. XXXVIII, 38—46.

322. *Le commentaire sur les Proverbes, du Caraits Yépheth ben Ali ... par Isr. Günzig.* Ib. 157—160.

323. Notes on Prof. Jastrow's Edition of Hayyûg. J. Q. R. XI, 504—514.

324. Eine alte Erwähnung der babylonischen Keilinschriften. Z. D. M. G. LIII. p. 114.

325. **Die Agada der palästinensischen Amoräer.** Dritter Band: Die letzten Amoräer des heiligen Landes. Strassburg i. E. Karl J. Trübner 1899. XII, 804.

326. Beiträge zur semitischen Sprachvergleichung bei Moses Maimûnî. Festschrift zu Ehren Prof. Dan. Chwolsohns, p. 122—148. Berlin, 1894.

327. Notes on the critique of the text of the Targum of the Prophets. J. Q. R. XI, 651—655.

328. Les trois branches de la science de la vieille tradition juive, le Midrasch, les Halachoth et les Haggadoth. R. E. J. XXXVIII, 211—219.

329. *Grünhut L., Sefer Ha-Likutim. Erster und zweiter Theil, Jerusalem, 1898.* Ib. 313—314.

330. Eine verkannte Redensart in Genesis. 20, 10. Z. A. W. XVIII, 345—349.

331. Félreismert héber kitétel, Mózes I. könyve 20, 10. M. Zs. Sz. XVI, 278—281. (= 330.)

332. **Die älteste Terminologie der jüdischen Schriftauslegung.** Ein Wörterbuch der bibelexegetischen Kunstsprache der Tannaiten. Leipzig. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. VIII, 207.

333. *Das Fragmententhargum Hgb. von Moses Ginsburger.* D. L. 8. Juli 1899. (No 27., 1059—1062.)

334. Zur Geschichte der Schulen Palästina's im III. und IV. Jahrhunderte. Die Genossen (חברייא). M. S. XLIII, 345—360.

335. Eine alte Prophezeiung über die Weltherrschaft des Christenthums. Zur Beantwortung der Frage Dr. Friedländers.

Bloch's Oesterreichische Wochenschrift, 13. October 1899. (XVI, 1762—763.)

336. An Hypothesis about the Hebrew Fragments of Sirach. J. Q. R. XII, 92—108.

337. *Erich Bischoff, Kritische Geschichte der Thalmud-Übersetzungen aller Zeiten und Zungen.* D. L. 18. November 1894. (No 46. Col. 1754—7.)

338. Der Dichter Jûsuf Jehûdi und sein Lob Mose's. Z. D. M. G. LIII, 389—427.

339. *Samuel Krauss, Griechische und lateinische Lehnwörter II. Th.* D. L. 30. December 1899. (No 52. Col. 1950—1954.)

1900.

340. **Szentírás.** Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Második kötet. Az első próféták: Józsua. Bírák. Sámuel. Királyok. Budapest, 1900. 350. l.

341. A héber Szirach veszélyben. Évkönyv. 1900. 16—21.

342. Notes on the Cambridge Fragments of Ecclesiasticus. J. Q. R. XII, 272—290.

343. Une vicille liste de livres. R. E. J. XXXIX, 199—208.

344. *S. Mannes, Über den Einfluss des Aramäischen auf den Wortschatz der Mischna.* D. L. 10. Februar 1900. (No 7. Col. 479—481.)

345. *F. Praetorius, Das Targum zu Josua in jemenischer Überlieferung.* Th. L. 17. März 1900. (N. 6. Col. 164—166.)

346. Bemerkungen zu Z. D. M. G. Bd. 53. S. 389 ff. Z. D. M. G. LIII, 693—695.

347. *Zemach Rabbiner, Beiträge zur hebräischen Synonymik in Talmud und Midrasch.* Th. L. 14. April 1900. No 8., 228—230.

348. Osttürkisches aus einem hebräisch-persischen Wörterbuche. Keleti Szemle, Revue Orientale I, 27—34; 87—92.

349. La bibliothèque d'un médecin juif. R. E. J. XL, 55—61.

350. Les Athéniens à Jérusalem. Ib. 83—84.

351. Additions et rectifications. Ib. 127—128.

352. Einige Bemerkungen zu R. Tam's Sefer ha-jaschar. M. S. XLIV, 56—58.

353. Zwei Bemerkungen. 1. Die persischen Randnotizen zum hebräischen Sirach. 2. רקק, Schlauch. Z. A. W. XX, 308—310.

354. **Egy héber-perzsa szótár a tizennegyedik századból.** (Az országos rabbiképző-intézet értesítője az 1899—1900. iskolaévről.) IV, 130, 76.

355. **Ein hebräisch-persisches Wörterbuch aus dem vierzehnten Jahrhundert.** Strassburg i. E. Karl J. Trübner. Sonderausgabe aus dem Jahresberichte der Landes-Rabbinerschule für das Schuljahr 1899—1900. IV. 135., 76. (hebr. לקוטים מן ספר המליצה).

356. Gyászbeszéd Kaufmann Dávidról. Értesítő 1899—1900-ról, 4—7. l. Ugyanaz németül: Jahresbericht.

357. הגרן ספר שירושים והגהות לדברי התלמוד והמדרש. Hagoren red. von S. A. Horodezky. II, (1898.) 75—82.

358. *Der Tractat Kethuboth, übers. von M. Rawicz.* D. L. 1. Juni 1900. No 24. XXI, 1563—1565.

359. Note exegétique sur Isaie XXX, 21. R. E. J. XL, 208—209.

360. Notes sur les nouveaux fragments de Ben Sira. Ib. 253—255.

361. Die Einleitung zu Sefer Ha-Galuy. J. Q. R. XII, 703—705.

362. Salamon b. Sámuel Gurgângból. (Urgendzsből.) M. Zs. Sz. XVII, 208—220.

363. The Sefer Ha-Galuy of Saadja. The Expository Times. Vol. XI, No 10, July 1900. p. 454—458.

364. The date of the composition of the Talmud. Ib. X, 11. p. 520—521.

365. Professor Margoliouth and the Sefer Ha-Galuy. Ib. No 12. p. 563.

366. Megjegyzés. M. Zs. Sz. XVII, 322.

367. Zur Charakteristik Samuel David Lazatto's. Aus seinem Epistolario. Samuel David Lazzatto. Ein Gedenkbuch zum hundertsten Geburtstage. Berlin, 1900. 100—109.

368. Une version arabe du récit de la destruction de Jérusalem. R. E. J. XLI, 147—149.

369. *Friedberg, Geschichte der hebräischen Typographie in Krakau.* D. L. 10. November, 1900. (XXI, Col. 2976—7.)

370. תרגום ספר איוב וביאורו בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון בן יוסף הפיומי הוציאו לאור וביארו בהערות עבריות הק' בנימין זאב באכער. **Version Arabe du livre de Job de R. Saadja** ben Joseph Al-Fayyoûmî, publiée avec des notes, Hebraïques par W. Bacher. Accompagnée d'une traduction Française d'aprés l'Arabe par J. Derenbourg et H. Derenbourg. Héber rész X, 122. Franczia rész XXIII, 68. (Oeuvres Complètes de R. Saadja, Volume cinquième.)

1901.

371. Salamon ben Sámuel szótárához. M. Zs. Sz. XVIII, 61—67.

372. Zsidó vértanúk a keresztény naptárban. Évkönyv. 1901. 18—35.

373. Jehuda Ibn Tibbon's Irrthümer in seiner Saadja-Übersetzung. I—XXII. Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann, 188—209.

374. Zum Schriftthum und Ritus der persischen Juden von Buchârâ. Z. f. H. B. IV, 180—185; V, 31.

375. Zur Mosaikkarte von Madaba. J. Q. R. XIII, 322—323.

376. Remarques sur les mots סולה et סגן. R. E. J. XLI, 221—223.

377. Fragment du lexique de Saadja ibn Danan. Ib. 268—272.

378. Ein hebräisches Lied zu Simchath-Thora aus Buchârâ und Jemen. Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde. Herausg. von M. Grunwald. VII, (1901., No 1.) 68—75.

379. *Praetorius, Franz. Das Targum zum Buch der Richter in jemenischer Überlieferung.* Th. L. 1901. No 5. (XXVI, Col. 131—135.)

380. Jüdische Märtyrer im christlichen Kalender. Jahrbuch für jüdische Geschicht und Literatur. IV, (1901.) 70—85. (= 372.)

381. *Grünbaum, Max. Gesammelte Schriften zur Sprach- und Sagenkunde. Herausgegeben von Felix Perles.* Beilage zur Allgemeinen Zeitung vom 6. April 1901. No 79. p. 7.

382. Contribution à l'onomatologie talmudique. R. E. J. XLII, 43—47.

383. Zu der von Algâhiz citirten Übersetzung aus Jesaja. J. Q. R. XIII, 542—544.

384. Jüdisch-Persisches aus Buchára. 1. Zwei Gedichte. 2. Sprachliches. Z. D. M. G. LV, 241—257.

385. Berichtigung zu S. 136. Ib. 352.

386. Die jüdische Litteratur im päpstlichen Index. Königsberger's Jeschurun I. No 30. (19. Juli.) p. 843—845.

387. Zu Schechter's neuestem Geniza-Funde. J. Q. R. XIII, 741—745.

388. *Moses Maimunis Mischna-Commentar zu Megilla, ed. Behrens; M.'s Commentar zu Pesachim, ed. Kroner.* R. E. J. 280—283.

389. Eine Hochschule für die Wissenschaft des Judenthums in Amerika. Allgemeine Zeitung des Judenthums. 65. No 32. p. 380—382.

390. *Eisler Leopold, Dibre Jehuda Haachronim. Studien und Kritiken.* D. L. 24. Aug. 1901. No 31. 2129—2131.

391. Jewish Encyclopedia, I. Következő czikkek: 1. Abaye, 27b—28a. — 2. Abba of Acre, 29b. — 3. Abba Arika, 29b—30b. — 4. Abba, as a Praenomen, 29a. — 5. Abba 2., 29a. — 6. Abba bar Abba, 29a. — 7. Abba b. Abina, 29a. — 8. Abba b. Bizna, 36a. — 9. Abba of Carthage, 36a. — 10. Abba Doresh, 31a. — 11. Abba Gorion of Sidon, 31b. — 12. Abba b. Hiyya b. Abba, 31b. — 13. Abba b. Jeremiah, 32a. — 14. Abba bar Memel, 34b. — 15. Abba bar Pappai, 34b—35a. — 16. Abba of Sidon, 35b. — 17. Abba bar Zabdai, 35b. — 18. Abba bar Zebina (Zemina), 35b—36a. — 19. Abraham b. Ascher, 98a. — 20. Abraham b. Mordechai Halevi, 115b. — 21. Abraham ben Musa, 116a. — 22. Anilai, 604b. — 23. Academies in Babylonia, 145a—147b. — 24. Academies in Palestine, 147a—148b.

392. Ein hebräisches Lied zu Simchath-Thora. Nachtrag. Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde. Heft VIII. (Jahrg. 1901. No 2.) S. 111—113.

393. Berichtigung zu S. 46. Z. f. H. B. V. 127.

394. Salamon b. Sámuel szótárához. M. Zs. Sz. XVIII, 339—342.

395. Die Gelehrten von Caesarea (רבנן דקסרין). M. S. XLV, (1901.) 298—310.

396. Ein hebräisch-persisches Liederbuch. J. Q. R. XIV, 116—128.

397. *Weinstein, Zur Genesis der Agada. II Theil, Die alexandrinische Agada.* R. E. J. XLIII, 139—154.

398. Ein Ritualcompendium in persischer Sprache. Z. f. H. B. V, 147—154.

399. Zu Ed. König's neuestem Werke. (Stilistik, Rhetorik, Poetik.) Z. A. W. XXI, 318—326.

400. *Weinstein N. J., Zur Genesis der Agada II.* D. L. 7. December 1901. (No 49. Col. 3104—3107.)

401. **Die Agada der Tannaiten und Amoräer.** Bibelstellenregister. Nebst einem Anhange: Namens-Register zur Agada der babylonischen Amoräer. Strassburg. Verlag von Karl J. Trübner 1902. VIII, 94.

1902.

402. Der Tannait Ben Jasjan. M. S. XLVI, (1907.) 83—84.

403. Der südarabische Siddur und Jaḥjâ Ṣâliḥs Commentar zu demselben. J. Q. R. XIV, 581—621.

404. *Ed. König, Bibel und Babel.* Pester Lloyd vom 29. Mai 1902.

405. פירושים והגהות לדברי התלמוד והמדרש (No 38—44.) הגרן (Hagoren) von S. A. Horodeczky, III, 40—45.

406. Hasting's Dictionary of the Bible. Vol. IV. (l. Jewish Chronicle, 1902 jun. 20.) p. 20. 1. Sanhedrin, Col. 397a—402b. — 2. Synagogue, Col. 636a—643b.

407. Zu meinem Artikel: »Der Siddur von Jemen.« (J. Q. R. XIV, 581 ff.) J. Q. R. XIV, 740.

408. *Scheftelowitz Isidor, Ariseches im Alten Testament I.* D. L. 4. Januar 1902. No 1. Col. 17—19.

409. Eine angebliche Lücke im hebräischen Wissen des Hieronymus. Z. A. W. XXII, 114—116.

410. *Ratner,* ס' אהבת ציון וירושלים, *Variantes et additions pour le Texte du Talmud de Jérusalem.* R. E. J. XLIII, 310—317.

411. Zu Saadja's Pentatenchübersetzung. M. S. XLV, (1901.) 565—6.

412. *Rodkinson Michael L., New Edition of the Talmud. Tract. Baba Bathra. Vol. V. (XIII.)* Pester Lloyd vom 17. März 1902.

413. דורות הראשונים, *Dorot Harischonim. Von Isaac Halevy. Th. II.* R. E. J. XLIV, 132—151.

414. Die von Schechter edirten Saadyana. (J. Q. R. XIV.) J. Q. R. XIV, 740—741.

415. Aus einer alten Poetik (Schule Saadja's.) J. Q. R. XIV, 742—744.

416. Isaie, LIV, 7. R. E. J. XLIV, 283—285.

417. אור dans le sens d'oscurité. R. E. J. XLIV, 286—287.

418. *Friedländer J., Der Sprachgebrauch des Maimonides. I.* Th. L. 1902. No 15. (XXVII, col. 421—423.)

419. Türkische Lehnwörter und unbekannte Vokabeln im persichen Dialekte der Juden Bucharas. Keleti Szemle (Revue Orientale.) III, (1902.) 154—173.

420. מקרא כפשוטו. *Scholien und kritische Bemerkungen zu den heiligen Schriften der Hebräer. III. Theil. Von Arnold B. Ehrlich.* M. S. XLVI (1902.), 280—298.

421. Jewish Encyclopedia. II. Következő czikkek: 1. Aramaic Language among the Jews, 68a—72b. — 2. Achi, 187a—188a. — 3. Ashyan, 208a. — 4. Baba ben Buta, 392a. — 5. Ben Bag Bag, 773ab. — 6. Ben Azzai, 672a—673a. — 7. Ben Zoma, 682b—683a. — 8. Ben Kafron, 676b.

422. Eine persische Bearbeitung des Mischnatraktats Aboth. Z. f. H. B. VI, 112—118.

423. Nachtrag zu Z. f. H. B. VI, 117. (jüd. pers. Wort für »trinken«.) Ib. VI, 156—157.

424. Die Echtheit der Dunasch zugeschriebenen Kritik gegen Saadja. M. S. XLVI, (1902.) 478—480.

425. Ein neuerschlossenes Capitel der jüdischen Geschichte. Das Gaonat in Palästina und das Exilarihat in Aegypten. J. Q. R. XV, 79—96.

426. Die Staatswagen des Patriarchen (קרונות של בית רבי). Ib. 100—101.

427. *Jalkut Ha-Machiri* ספר ילקוט המכירי על משלי. *Herausg. von L. Grünhut.* Göttingische Gelehrte Anzeigen 1902. No 10. 805—813.

428. Jewish Encyclopedia, III. Következő czikkek: 1. Benjamin of Tudela, 34a—35b. — 2. Bible Exegesis, Jewish, 162a—174a. — 3. Bokhara, 292b—295b. — 4. Bezalel, 135b.

1903.

429. Das altjüdische Schulwesen. Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur. VI, 48—81.

430. Eine angebliche Ergänzung zu Jaḥjâ Ṣâliḥ's Tiklâl. J. Q. R. XV, 330—333.

431. *B. Ratner, Varianten ... des jerusal. Talmuds. Tractat Sabbath.* R. E. J. XLVI, 154—160.

432. Ein hebräisch-arabisches Liederbuch aus Jemen. Festschrift zum siebzigsten Geburtstage A. Berliners. (S. 10—32.) Frankfurt a. M. 1903. Külön is. Berlin, 1903. 24. l.

433. **Szentírás.** Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Harmadik kötet. Az utolsó próféták. Jesája. Jirmeja. Jechezkél. A tizenkét próféta. Budapest, 1903. 406. l.

434. Az ó-zsidó iskola (=429). Évkönyv, 1903. 243—281.

435. Jüdisch-Persisches aus Buchâra. 3. Aus einem Ritualkompendium. Z. D. M. G. LVI, 729—759.

436. Le taureau de Phalaris dans l'Agada. R. E. J. XLV, 291—296.

437. Jewish Encyclopedia, IV. Következő cikkek: 1. Concordance, col. 204ab, 206ab, 207a. — 2. Concordance, Talmudical, 207a. — 3. Dagesh, 409a—410a. — 4. Dalet, 413b. — 5. David b. Abraham, 459b—460a. — 6. Dictionaries, Hebrew, 579a—585b. — 7. Dosa, 642a. — 8. Dosa b. Tebeth, 642ab. — 9. Dosethai, 642b—643a.

438. L'école ches les Juifs de l'Alliance Israélite No 7. p. 1—17; No 8., 1—13. (=429.)

439. Eine angebliche Äusserung Abulwalîd Ibn Ganâḥ's über die Ursprache. Z. D. M. G. LVII, 373—375.

440. מדרש בראשית רבא. *Bereschit Rabba mit kritischem Apparate und Kommentare von J. Theodor.* R. E. J. XLVI, 301—310.

441. Zur neuesten arabischen Litteratur der Juden. Z. f. H. B. VII, 87—91; 113—118; 148—155.

442. *Rahmer, Die hebräischen Traditionen in den Werken des Hieronymus.* Th. L. XXVIII, No 16. (1. August, 1903.) 454—457.

443. *Funk, Die Juden in Babylonien 200—500.* Ib. No 17. (15 Aug.) 473—474.

444. *Strack H. L. Die Sprüche Jesus' des Sohnes Sirachs.* D. L. 18. Juli 1903. 1760—1761.

445. Die Synagoge. (406. sz.) Königsberger B. Jeschurun, III, 400—401; 446—448; 462—463; 474—475; 488—439; 498—499.

446. לקוטים מספר אבן בחן לר' מנחם בן שלמה, ביאורי מקראות נביאים וכתובים. (יהושע, שופטים, שמואל, מלכים, ישעיה, ירמיה) הגרן. Hagoren, Horodeczky S. A. IV, 38—58.

447. **Jeruzsálemi Tanchum szótárából.** Egy függelékkel: Maimûnî Misné-Tórájának nyelvi jellegéről. (A budapesti orsz. rabbiképző int. Értesítőjében az 1902—1903. iskolaévről.) 138 és 38. (héber-arab) l.

448. **Aus dem Wörterbuche Tanchum Jeruschalmi's.** Nebst einem Anhange über den sprachlichen Charakter des Maimûnî'schen Mischna-Tora. (Sonderausgabe aus dem Jahresberichte der Landes-Rabbinerschule für 1902—1903.) Strassburg i. E. Karl J. Trübner, 1903. IV, 146., 38. (héber-arab.)

449. Beszéd az orsz. rabbiképző-intézet huszonötéves fennállásának ünnepén. Értesítő, 16—26. l.

450. Rede, gehalten zur 25. jährigen Jubelfeier der Landes-Rabbinerschule. Jahresbericht (= 449).

451. **Die Agada der Tannaiten.** Erster Band. Von Hillel bis Akiba. Von 30 vor bis 135 nach der gew. Zeitrechnung. Zweite verbesserte und vermehrte Auflage. Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner 1903. X, 496. 8°.

452. עשרה כלי כסף. *Zehn Schriften des R. Josef Ibn Kaspi. Herausgegeben von Isaac Last.* R. E. J. XLVII, p. 147—154.

453. Jewish Encyclopedia, V. kötet: 1. Dual, Col. 4b—5a. — 2. Dunash ben Labrat, 11b—19a. — 3. Dunash Ibn Tamim, 13a—14a. — 4. Exilarch, 288a—293b. — 5. Gamaliel,

558b. — 6. Gamaliel I., 558b—560a. — 7. Gaon, In Babylon, 567b—571b. (A. E. [Abraham Epstein] W. B.) — 8. Gaon, In Palestine, 571b—572b. — 9. Gikatilla, Moses Ibn, 666a—667a. — 10. Gina, 675a. — 11. Gamaliel II., 560a—562b. — 12. Gamaliel III., 562b. — 13. Gamaliel IV., 562b. — 14. Gamaliel V., 562b—563a. — 15. Gamaliel VI., 563a.

454. Bemerkungen zu dem von Dr. M. Aurel Stein gefundenen hebr.-persischen Documente aus dem VIII. Jahrhunderte. Közölte Margoliouth a »Journal of the Royal Asiatic Society«-ban. 1903 október, p. 758—760.

1904.

455. *Lauterbach, Saadja Al-fajjûmî's arab. Psalmenübersetzung und Commentar.* (Ps. 107—124.) Th. L. 9. Januar 1904. (XXIX. Col. 10—12.)

456. Was ist jüdische Literatur? (»What is Jewish Literature?«) J. Q. R. XVI, 300—306.

457. Une épisode de l'histoire des Juifs de Perse. R. E. J. XLVII, 262—282.

458. *Chajes, Psalmen-Commentar.* (תורה נביאים וכתובים פירוש מדעי) M. S. XLVIII, 98—110.

459. Jewish Encyclopedia, VI. kötet: 1. Goldzieher, Wilhelm, Col. 35a. — 2. Grammar, Hebrew, 67b—80a. — 3. Halberstam, Solomon Joachim, 166b—167a. — 4. Hillel, 397a—400a. — 5. Ibn Ezra, Abrabam b. Meir, 520b—524a. — 6. Ibn Ezra, Isaac, 524ab. — 7. Ibn Janâḥ, Abûl-Walîd, 534a—535b.

460. Berichtigungen zum Tanchûm-Fragment. (Z. A. W. XXIII, 287 f.), Z. A. W. XXIV (1904.), 45—49.

461. Jewish Encyclopedia, VII. kötet: 1. Jacob b. Eleazar, Col. 30b—31a. — 2. Jehudi b. Sheshet, 89ab. — 3. Johanan b. Zaccai, 214a—217a. — 4. Joshua b. Hananiah, 290a—292b. — 5. Judaeo-Persian, 313a—317a. — 6. Judaeo-Persian Literature, 317a—324a. — 7. Judah I., 333a—337b. — 8. Judah II., 337b—338b. — 9. Judah III., 338b—339a. — 10. Kallah, 423ab. — 11. Kontres, 555ab. — 12. Lampronti, Isaac b. Samuel, 601a—604a.

462. Gemara, Hebrew Union College Annual, Cincinnati 1904. p. 26—36.

463. *R. Travers Herford, Christianity in Talmud and Midrash.* J. Q. R. XVII, 171—183.

464. Zu Maimûnî H. Issure Biah c. XIV, in Alfred Seeberg, Das Evangelium Christi. (Leipzig, 1905.) p. 130. f. (l. ib. 97.)

465. Zur jüdisch-persischen Litteratur. J. Q. R. XVI, 525—558.

466. Der jüdisch-persische Dichter Molla Schâhîn. Ib. 600—601.

467. Zu J. Q. R. XV, 637. Ib. 602.

468. Élégie d'un poète judeo-persan contemporain de les persécutions de Schah-Abbas II. R. E. J. XLVIII, 94—105.

469. Eine Bücherliste. Z. f. H. B. VIII, 59—61.

470. *Bischoff E., Die Kabbalah.* Leipzig 1903. Th. L. 1904. (XXIX.) N. 11. Col. 320—322.

471. Jewish Encyclopedia, VIII. kötet: 1. Mar, 317a—317b. — 2. Matah Mehasya, 372b—375a. — 3. Meir b. David, 435b. — Meir b. Solomon b. David, 441a. — 5. Menachem ben Saruk, 470a—471a. — 6. Minden, Juda b. Joel, 595b.

472. *Galliner S., Saadja's arab. Psalmenübers. und Commentar.* Th. L. 1904. (XXXIX.) 677—679.

473. Bemerkung zu Theol. Litteraturzeitung. Sp. 631. f. (Zu Friedländers Erkl. von Sabbath 116a). Ib. 719.

1905.

474. Két megjegyzés. (1. Parchon, לוחן; 2. Sófár az átoknál.) M. Zs. Sz. XXII, 59—60.

475. Le Kitab Al-Tarikh de Saadia. R. E. J. XLIX, 298—303.

476. Bischr b. Aharon. Ib. 300.

477. סימן טוב Ib. 301—302.

478. *Poznanski Ad., Schiloh. Ein Beitrag zur Gesch der Messiaslehre I.* Ib. 307—315.

479. The Destruction of the Original of Ecclesiasticus. The Expository Times, Februar 1905. (Vol. XVI, 236—237.)

480. Ein Ritualcompendium in persischer Sprache. Zweite Mitteilung. Z. f. H. B. VIII (1904.), 173—179.

481. Rasi és Maimûnî. Évkönyv 1905-re. 7—17.

482. Zu G. Rothstein, Der Kanon der biblischen Bücher bei den babylonischen Nestorianern im 9/10. Jahrh. Z. D. M. G. LVIII, 771—776.

483. Der hebräische Vokalname Melopum. Ib. 799—806.

484. *Yahuda A. S., Prolegomena zu einer erstmaligen Herausgabe des Kitâb alhidâya etc.* Göttingische Gelehrte Anzeigen 1905. No 2. p. 156—164.

485. Raschi und Maimûnî. M. S. (1905.) 1—11. (= 481).

486. Jewish Encyclopedia, IX. kötet: 1. Moses b. Asher, 63a. — 2. Mussafia, Benjamin, 135ab. — 3. Nehardea, 208a—209a. — 4. Oklah we- Oklah, 392b—393a. — 5. Parḥon, 526ab.

487. The Talmudical Particle הולכך. J. Q. R. XVII, 583. — Note. Ib.

488. *Ratner B., Varianten und Ergänzungen des Textes des Jer. Talmuds: Terumoth, Challa.* R. E. J. L, 140—144.

489. *Kahle, Die Arabischen Bibelübersetzungen.* Th. L. XXX, 227—9.

490. Il manoscritto fiorentino della traduzione del Pentateuco di Saadja. Rivista Israelitica II. (Marzo-Aprile 1905.), 45—49.

491. **Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditions-Literatur.** Zweiter (Schluss-) Teil: Die bibel- und traditionsexegetische Terminologie der Amoräer. Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. 1905. VI, 258.

492. Ein angeblicher Koheleth-Kommentar Saadja Gaon's. Z. f. H. B. IX, 50—56.

493. Cena pura. Zeitschrift für die neutest. Wissenschaft. VI, (1905.) 200—202.

494. Ein Name des Sonntags im Talmud. Ib. 202.

495. A Thirteenth Century Hebrew-French Glossary. J. Q. R. XVII, 800—806.

496. Zum Gedächtnisse Raschi's. Allg. Zeitung des Judenthums. (4. August 1905) 69. Jhg., 365b—366b.

497. Jewish Encyclopedia, X. 1. Punctuation, 268b—273a. — 2. Saadia b. Joseph, 579a—586a. — 3. Sabor, 610b—612a.

498. *Steinschneider. Moritz, Die Geschichtsliteratur der Juden.* D. L. 28. Okt. 1905. Col. 2684—2636.

499. Jewish Encyclopedia, XI. 1. Shem Ha-Meforash, 262b—264b. — 2. Synagogue, 619b—628b. — 3. Synagogue, the great, 640b—643b. — 4. Shushan, 316a.

500. Notes on XVIII. of the J. Q. R. J. Q. R. XVIII, 146—148.

501. On the Biblical Exegesis of Joseph Ibn Kaspi. Ib. 158—171.

502. Zur deutschen Kunden- und Gaunersprache. (Notiz über »Kirrische Matina.«) Beilage zur Allg. Zeitung No 275., 390; No 281., p. 430. (l. ib. 605.)

503. Notiz über Juda b. Simeon (in D. H. Müller's »Zum Erbrecht der Töchter.«) Wiener Zeitschr. für Kunde des Morgenlandes XIX, 392.

504. *Neumark, Lexikalische Untersuchungen zur Sprache des jerusalemischen Pentateuch-Targum.* Th. L. 1905. No 25. (XXX, 673—674.)

505. *Graf G., Die christlich-arabische Literatur bis zur fränkischen Zeit.* Ib. 1905. No 26. (XXX, 701—702.)

1906.

506. Les Juifs de Perse au XVIIe et au XVIIIe siècles, d'aprés les Chroniques poétiques de Babai b. Loutf et de Babai b. Farhad. R. E. J. LI, 121—136.

507. *Brody und Albrecht,* שער השיר. *Die neuhebräische Dichterschule der spanisch-arabischen Epoche.* D. L. 13. Januar 1908. (Col. 83—86.)

508. Zwei Abothkommentare. I. Der A. Joseph b. Jehuda Ibn Aknins. II. Der A. David Maimûnî.s. M. S. XLIX (1905), 641—666.

509. Raschi. Jahrbuch für Jüdische Geschichte und Litteratur. IX. Band. 86—106.

510. Die Jüdische Encyclopädie. Allgemeine Zeitung des Judenthums, von 9. März 1905. LXX. Col. 114b—116b.

511. Einige Gegenbemerkungen zu O. L. Z. VIII, 563 ff. Orientalistische Litteraturzeitung. Febr. 1906. IX, 111. k.

512. The Jewish Encyclopedia, XII. kötet: 1. Talmud, 1—27a. — 2. Targum, 57—63. — 3. Tawus, 68ab.

513. *Fiebig P., Joma. Der Mischnatractat »Versöhnungstag« in's Deutsche übersetzt.* D. L. 31. März 1906, 794—796.

514. Les Juifs de Perse . . . R. E. J. LI, 265—279.

515. *A commentary of the Book of Job, from a Hebrew Manuscript, ed. by W. A. Wright, transl. by Hirsch.* Th. L. 28. April 1906, XXXI. Col. 259—262.

516. Schâm (שאם) als Name Palästina's. J. Q. R. XVIII, 564—565.

517. *Brederek, Konkordanz zum Targum Onkelos.* Th. L. 12. Mai 1906. XXXI, Col. 297—300.

518. *Faïtlovitch, Notes d'un voyage chez les Falachas.* Ib. Col. 310—311.

519. Notizen. M. S. L. 248—249.

520. A commercial letter from India to Egypt. (From the Cairo Genizah.) Elkan N. Adler, Jewish Chronicle 1. Juni 1906. Col. 35.

521. *Pirque Aboth, übersetzt von Paul Fiebig.* D. L. 9. Juni 1906. (Col. 1421—1423.)

522. *Auerbach M., Wörterbuch zur Mechilta.* Z. f. H. B. X, (1906.) 15—17.

523. *Monumenta Judaica Prima Pars. Bibliotheca Targumica . . . I Band, 1 Heft.* Th. L. 23. Juli 1906. XXXI, 373—376.

524. Les Juifs de Perse . . . R. E. J. LII, 77—97.

525. Előszó »A liptószentmiklósi izr. hitközség iskolája« (L.-Sz.-Miklós, 1906.) cz. műhöz. 5 lap. (IV—VI, 1—2!) M. Zs. Sz. XIII, 310—313.

526. A liptószentmiklósi zsinagógában az örök mécses felgyujtása alkalmából 1906 szept. 9-én elmondott beszéd. »Liptó« XIV. évf. 37. sz. (szept. 17.)

527. *Gordon A., Die Bezeichnung der pentateuchischen Gesetze.* D. L. 3. November 1906. (Col. 2745—6.)

528. Eine jüdische Hochschule in Philadelphia. Allg. Zeitung des Judenthums vom 23. Nov. 1906. (LXX, 556.)

529. Ein alter Fehler im Talmudtexte. M. S. L. (1906.), 625—6.

530. Les Juifs de Perse . . . R. E. J. LII, 234—271.

531. *Ratner,* ספר אהבת ציון וירושלים. Ib. 311—314.

1907.

532. Perles Mózes életéhez. M. Zs. Sz. XXIV, 53.

533. *Aptowitzer V., Das Schriftwort in der rabbinischen Litteratur.* D. L. 11. Jan. 1907. (80—81.)

534. **Szentírás.** Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulast. Negyedik kötet: A szent iratok. Budapest, 1907.

535. *Neubauer — Cowley, Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleyan Library.* Th. L. 16. Febr. 1907. (XXXII.) 102—103.

536. *Der Mischnatraktat Berachoth, übers. von P. Fiebig.* D. L. 2. März 1907, 535—537.

537. Ein Lied zu Simchath-Thora. Weiterer Nachtrag. Mitteilungen zur Jüdischen Volkskunde. Heft 22., p. 37.

538. Moritz Steinschneider 1816—1907. Allgemeine Zeitung des Judenthums. LXXI, 153—157; 163—165.

539. *Grünhut L.* נוצר תאנה, *Abhandlungen und Aufsätze.* D. L. 13. April 1907. 915—917.

540. Les Juifs de Perse . . . R. E. J. LIII, 85—110.

541. Der Talmud Jeruschalmi zu Chullin und Bechoroth. Z. f. H. B. XI, 23—29.

542. The Origin of the Jewish Colony of Syene. (Assuan.) J. Q. R. XIX, 441—444.

543. *Aicher G., Das Alte Testament in der Mischna.* Ib. 598—606.

544. **Les Juifs de Perse au XVIIe et au XVIIIe siècle** d'aprés les chroniques poétiques de Babaï b. Loutf et de Babaï b. Farhad. Paris, 1907. 115. p. Extrait de la R. E. J. 1906—1907. (= 506, 514, 524, 530, 540.)

545. *Aboda zarah, übersetzt von P. Krüger.* D. L. 8. Juni 1907. (No 23, 1439—1440.)

546. Ein unbekanntes Werk Moses Ibn Esra's. M. S. LI, (1907.) 343—349.

547. *Ratner, Varianten und Ergänzungen* (אהבת ציון וירו) *Kilajim u. Maaseroth.* R. E. J. LIII, 277—280.

548. *Bischoff Erich, Babylonisch-Astrales im Weltbilde*

des Thalmud und Midrasch. D. L. 27. Juli 1907. (No 30, 1874—1878.)

549. Zu den hebräischen Finalbuchstaben. Z. A. W. XXVII, 280—281.

550. Diakritische Zeichen in vormassoretischer Zeit. Ib. 285.

551. »Mil'el und Milra.« Ib. 285. k.

552. תלמוד ירושלמי על מסכת חולין ומסכת בכורות, Hakedem (הקדם) I, 20—40, 70—85.

553. *Techen, Das Targum zu den Psalmen.* Th. L. 31. Aug. 1907. (XXXII, No 18, 501—503.)

554. **Két zsidó-perzsa költő. Sáhin és Imráni.** (Első fele.) Az orsz. rabbiképző-intézet Ertesítője az 1906—7. iskolaévről. Budapest. 116. l.

555. **Zwei jüdisch-persische Dichter. Schahin und Imrani.** (Erste Hälfte.) Strassburg i. E. Karl J. Trübner. 1901. 4, 124.

556. *Rosenzweig A., Das Wohnhaus in der Mischnah.* D. L. 14. Sept. 1907, 2328—9.

557. Aus einem anonymen arabischen Hiobkommentar. J. Q. R. XX, 31—49. — Dasselbe, Sonder-Abdruck 14. S.

558. Aus einem alten Werke hebräisch-arabischer Sprachvergleichung. Z. D. M. G. LXI, 700—704.

559. *Wünsche, Aus Israels Lehrhallen.* Th. L. 1907. (No 24.) 663—4.

560. *Gossel J., Was ist und was enthält der Talmud.* D. L. 23. Nov. 1907, 2971—2.

1908.

561. Adolf Neubauer. Allgemeine Zeitung des Judenthums vom 3. und 10. Januar 1908. LXXII, 8—11, 20—23.

562. Essai d'une nouvelle explanation de l'expression ואיתימא. R. E. J. LIV, 273—275.

563. Deux corrections aux poésies de Samuel Hanaguid. Ib. 275.

564. Neubauer Adolf, Évkönyv 1908, 350—372. (=561.)

565. *Salzberger Georg, Die Salomosage in der semitischen Literatur.* D. L. 8. Febr. 1908. (352—3.)

566. Ein jüdisch-persischer Dichter des vierzehnten

Jahrhunderts. Jahrbuch für Jüdische Geschichte und Litteratur. XI, 80—114.

567. Le parole del patriarca morente su Adda b. Ahaba. Rivista Israelitica IV, (1907) 175—178.

568. . . . ועתה אפתחה פי לברכה (Felavató áldás.) Egyenlőség 1908 márczius 1.

569. *Monumenta Judaica. Altera Pars* . . . Erster Band. 1—4. Heft. Th. L. 14. März 1908, 163—166.

570. *Schapiro Isr., Die haggadischen Elemente im erzählenden Teile des Korans.* Ib. 166—167.

571. *Elbogen J., Studien zur Geschichte des jüdischen Gottesdienstes.* D. L.. 11. April 1908, 916—918.

572. Egy rabbiegyesületről. Az országos rabbiegyesület Havi közlönye 1908 május 1. I, 20—24.

573. Die Ausdrücke, mit denen die Tradition bezeichnet wird. J. Q. R. XX, 572—596.

574. *Lorge M., Die Speisegesetze der Karäer.* Th. L. 1908. No 11. (XXXIII, 329 k.)

575. Der Ausdruck מוקי in den Handschriften des babylonischen Talmuds. Z. f. H. B. XII, 39—40.

576. *Barol M., Menachem b. Simon aus Posquières.* D. L. 6. Juni 1908, 1423—5.

577. Le livre d'Ezra de Schahin Schirazi. R. E. J. LV, 249—280.

578. *M. Schloessinger The Ritual of Eldad Ha-Dani.* D. L. 29. Aug. 1908. No 35, 2199—2200.

579. **Két zsidó-perzsa költő. Sáhin es Imráni.** (Második fele.) 117. l. Az orsz. rabbiképző-intézet Értesítőjében az 1907—8. évről. Budapest.

580. **Zwei jüdisch-persische Dichter. Schahin und Imrani.** Zweite Hälfte. S. 125—206. Strassburg i. E. Karl J. Trübner.

581. Gyászbeszéd Bein Károly koporsójánál. Orsz. Rabbiképző Értesítője 1907—8., 16—20. — Trauerede am Sarge Karl Beins, Jahresbericht, 18—21.

582. *Dr. S. Funk, Die Juden in Babylonien 200—500. II. Teil.* Th. L. 1908. No 22. (XXXIII, 611—612.)

583. תרגום ערבי על ספר איוב עם ביאור ערבי לר׳ משה בן שמואל

הכהן הנקרא בן נקטילה. — זכרון לאברהם אליהו p. 221—272. Festschrift zu Ehren des Dr. A. Harkavy aus Anlass seines am 20. November 1905 vollendeten siebzigsten Lebensjahres, St. Petersburg 1908. Hebr. Abtheilung. S. 221—272. Auch besonders.

584. Schammai als Tradent einer alten Kalenderregel. M. S. LII, 708—709.

1909.

585. L'expression שם על שמע R. E. J. LVII, 100—102.

586. Le nom d'Isidore porté par un ancien Juif. Ib. 102—104.

587. Boschan Jakab koporsójánál. M. Zs. Sz. XXVI, 6—8.

588. *Beer Georg, Schabbath, Der Mischnatraktat Sabbath in's Deutsche übersetzt* . . . D. L. 16. Januar 1909. Col. 141—144.

589. Zur neuesten arabischen Litteratur der Juden. Z. f. H. B. XII, 174—184.

590. A rabbi hivatása. Rabbiavató beszéd. Magyar Izraél. II, 48—50.

591. Das Verbum zum Ausdrucke (העין) טביעות עינא. הקדם Hakedem II, 99—101.

592. A »Petőfi-Almanach«-ban Petőfi két versének fordítása.

593. Der Jahrmarkt an der Terebinthe bei Hebron. Z. A. W. XXXIX, 148—152. Nachtrag ib. 221.

594. *Ratner B., Varianten und Ergänzungen. Trakt. Pesachim*, R. E. J. LVII, 308—311.

595. *Gollancz H., The Targum to the Song of Songs etc.* Th. L. 1909. (XXXIV.) No 11, 328—329.

596. *Aptowitzer V., Das Schriftwort in der rabbinischen Litteratur II.* D. L. 29. Mai 1909, 1859—60.

597. גימטריא (Gematria). אוצר ישראל (A héber Encyclopedia) III, 280a—281a.

598. *Strack, Einleitung in den Talmud. 4. Auflage* Z. D. M. G. LXIII, 205—208.

599. *Jacob B., Die Abzählungen in den Gesetzen der Bücher Leviticus und Numeri.* Orientalistische Literaturzeitung, Juni 1909. (XII, No 6, 268—270.)

600. *Zuckermandel, Tosefta, Mischna ud Baraitha.* D. L. 3. Juli 1909, 1680—1683.

601. *Winter und Wünsche Mechiltha.* Th. L. 1909. (XXXIV.) No 16, 455—458.

602. Das Verbum נסר. Z. A. W. XXIX, 218—9.

603. *Segal M., Mišnaic Hebrew.* (Oxford, 1909.) Orientalistische Literaturzeitung XII, No 9, 415—417.

604. Zur Rangstreit-Literatur. Aus der arabischen Poesie der Juden Jemens. Mélanges Hartwig Derenbourg, Paris (Leroux) 1909, 131—147.

605. *Ehrlich Arnold B., Randglossen zur hebräischen Bibel I, II.* D. L. 25. Sept. 1909. XXX, 2447—2450.

606. *Wünsche A., Aus Israels Lehrhalten II₂, III.* Th. L. 1909. (XXXIV.) No 20, 556—558.

607. Bloch Mózes koporsójánál. M. Zs. Sz. XXVI, 289—292; Magyar Izrael II, 141—143.

608. Les poésies inédites d'Israel Nadjara. R. E. J. LVIII, 241—269.

609. Hebräische Verse von Maimûnî. M. S. LIII (1904.), 581—588.

610. *Klein G., Der älteste christliche Katechismus und die jüdische Propaganda-Litteratur.* D. L. 27. Nov. 1909. XXX, 3025—3029.

611. *A. Büchler, The Political and the Social Leaders of the Jewish Community of Sepphoris in the Second and Third Centuries.* Orientalistische Literaturzeitung XII, No 12, 542—546.

* * *

Önálló művek.*)

1. Abraham Ibn Esra's Einleitung 58.
2. Ábrahám Ibn Ezra mint grammatikus 69.
3. Abraham Ibn Esra als Grammatiker 70.
4. Abulwalîd élete 94.
5. Abulwalîd's Leben 95.
6. Abulwalîd szentírásmagyarázatából 126.

*) Abc sorrendben. A számok a bibliográfiai listára vonatkoznak.

7. Abulwalîd's Schrifterklärung 127.
8. Abulwalîd's hebr. arab. Sprachvergleichung 84.
9. Abulwalîd's Sprachvergleichung 96.
10. Agáda, babyloniai amorák 63.
11. Agada d. babyl. Amoräer 64.
12. Agada der Tannaiten I. 85 (73, 79, 87). 2. Aufl. 451. II. 136.
13. Agada der pal. Amoräer I. 170. II. 248. III. 325.
14. Agada der Tannaiten und Amoräer (Register) 401.
15. Anfänge d. hebr. Grammatik 237 (228).
16. Benjamin b. Juda grammaire hébr. 100.
17. Bibelexegese jüd. 174.
18. Bibelexegese Maimûni's 259.
19. Bibelexegese d. jüd. Religionsphilosophen 172.
20. Derenbourg Joseph 256.
21. Emendationes (Graetz) 185, 202, 223.
22. Hajjûg grammatische Terminologie 72.
23. Héber-perzsa szótár 354.
24. Hebräische Sprachwissenschaft 173.
25. Hebr.-pers. Wörterbuch 355.
26. Juifs de Perse 544.
27. Két zsidó-perzsa költő 554, 579.
28. Maimûni szentírásmagyarázata 258.
29. Nizâmî's Leben 24.
30. Sădi's Aphorismen 65.
31. Samuel ibn Hofni commentaire 117.
32. Századunk első feléből 186.
33. Tanchum jerusalmi szótára 447.
34. Tanchum Jer. Wörterbuch 448.
35. Terminologie, exegetische, der jüd. Traditions-Litteratur I. 332. II. 491.
36. Vallásbölcsészek szentírásmagyarázata 171.
37. Wodianer Kosman 138.
38. Zwei jüd.-pers. Dichter 555, 580.
39. חלופי נוסחאות לפרוש הראב"ע: 213 (169, 209).
40. כתאב אללמע: 105.
41. נחלת יהושע: 137.
42. ס' זכרון לר' יוסף קמחי: 115.

43. ס' השרשים לר' יונה: 211, 233, 249, 275 (cf. 292).
44. שער שמעון: 206.
45. תרגום ס' איוב לר' סעדיה גאון: 370.

* * *

Folyóiratok.*)

1. Allgemeine Zeitung (München) 381, 502.
2. Allgemeine Zeitung des Judentums 308, 389, 496, 510, 528, 538, 561.
3. Deutsche Litteraturzeitung 284, 293, 302, 333, 337, 339, 344, 358, 369, 390, 400, 408, 444, 498, 507, 513, 521, 527, 533, 536, 539, 545, 548, 556, 560, 565, 571, 576, 578, 596, 600, 605, 610.
4. Egyenlőség 568.
5. Expository Times 363—365, 479.
6. Gegenwart (Lindau's) 52.
7. Göttingische Gelehrte Anzeigen 427, 484.
8. Hakedem 552, 591.
9. Hebraïca 90, 192.
10. Izraelita Közlöny 6, 9—11.
11. Jeschurun (Kobak) 18.
12. Jeschurun (Königsberger) 386, 445.
13. Jewish Chronicle 520.
14. Jewish Quarterly Review 147, 148, 164—167, 178—180, 197—200, 204, 216, 232, 235, 241, 245, 246, 255, 261, 262, 274, 277, 285, 304, 313, 323, 327, 336, 342, 361, 375, 383, 387, 396, 403, 407, 414, 415, 425, 426, 430, 456, 463, 465—467, 487, 495, 500, 501, 516, 542, 543, 557, 573.
15. Journal of the Royal Asiatic Society 454.
16. Jövő 263, 269.
17. Jüdische Schul- und Gemeindezeitung 34.
18. Keleti Szemle, Revue Orientale 348, 419.
19. Liptó 526.
20. Magazin für die Wissensch. des Judentum's (Berliner) 68, 71, 145, 162, 169, 209.
21. Magazin für Litteratur des Auslandes 19.

*) Abc sorrendben, a számok a bibliográfiai listára vonatkoznak.

22. Magyar Izráel 572, 590.

23. Magyar-Zsidó Szemle 92, 103, 104, 109, 113, 125, 134, 135, 149—151, 168, 181—184, 195, 201, 205, 217, 226, 227, 238, 257, 268, 278, 295, 306, 319, 331, 362, 366, 371, 394, 474, 525, 532, 587, 607.

24. Mitteilungen d. Gesellschaft f. jüd. Volkskunde 378, 392, 537.

25. Monatsblätter (Königsberger) 158.

26. Monatschrift f. G. u. W. d. J. 5, 7, 8, 13, 14—17, 27—30, 40—46, 50, 54, 55, 59, 73, 74, 79, 87—89, 97—99, 107, 111, 191, 193, 220, 224, 236, 265, 271, 272, 276, 301, 303, 309, 310, 334, 352, 395, 402, 411, 420, 424, 458, 508, 519, 529, 546, 584, 609.

27. Neue Freie Presse 53.

28. Oesterreichische Wochenschrift 335.

29. Orientalistische Litteraturzeitung 511, 599, 603, 611.

30. Pester Lloyd 31, 404, 412.

31. Presse (Wiener) 32.

32. Rahmer's Isr. Wochenschrift 12, 21—23, 26, 35—39, 51, 57, 62, 63.

33. Revue des Études Juives 75, 76, 80, 82, 83, 100, 108, 112, 117—121, 129, 130, 140—143, 175, 176, 187—190, 203, 208, 212, 215, 218, 219, 225, 234, 247, 252—254, 260, 266, 270, 273, 279, 286—288, 296, 297, 299, 300, 307, 314, 315, 321, 322, 328, 329, 343, 349—351, 359, 360, 368, 376, 377, 382, 388, 397, 410, 413, 416, 417, 431, 436, 440, 452, 457, 468, 475—478, 488, 506, 514, 524, 530, 531, 540, 547, 562, 563, 577, 585, 586, 594, 608.

34. Rivista Israelitica 490, 567.

35. Schlesische Zeitung 33.

36. Theologische Literaturzeitung 345, 347, 379, 418, 442, 443, 455, 470, 472, 473, 489, 504, 505, 515, 517, 518, 523, 535, 553, 559, 569, 570, 574, 582, 595, 601, 606.

37. Wiener Zschr. f. d. Kunde d. Morgenlandes 503.

38. Wochenschrift, ung. jüd. (Kohn-Kayserling) 20, 51.

39. Zeitschrift d. Deutsch-Morgenländischen Gesellschaft 49, 56, 60, 61, 66, 67, 77, 78, 122, 123, 124, 131, 132, 146, 152—157, 163, 177, 196, 210, 228, 280, 298, 324, 338, 346, 384, 385, 435, 439, 482, 483, 558, 598.

40. Zeitschrift f. Hebr. Bibliographie 250, 290, 320, 374, 393, 398, 422, 423, 441, 469, 492, 522, 541, 575, 589.

41. Zeitschrift f. d. alttest. Wissenschaft 81, 101, 102, 144, 159—161, 194, 195, 207, 214, 229—231, 251, 267, 289, 305, 316, 317, 330, 353, 399, 409, 460, 549—551, 593, 602.

42. Zeitschrift f. d. neutest. Wissenschaft 493, 494.

43. האשכול 294.

44. הגן 291, 292, 357, 405, 446, 588.

45. חבצלת 48.

46. כוכבי יצחק 1, 3.

Mint látjuk, Bacher Vilmos épannyi önálló művet alkotott, a hány év óta irodalmilag működik: 45-öt. Mire az ifjú erejéből nem telt, azt a férfiú utána pótolta. Az időszaki sajtó organumai pedig, melyeket dolgozataival díszített, a symmetria kárára egygyel többre rugnak. Az évkönyvek és egyéb gyűjtemények, melyekbe Bacher dolgozott, szintén tekintélyesebb számot adnak. A tudományos dolgozatokat tekintve, Bacher a még most is fennálló, az utóbbi években a berlini »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« támogatása által a virágzás magas fokára emelkedett boroszlói Monatsschrift-nak a legrégibb munkatársa és azon folyóiratok közül, melyekbe dolgozott, csupán a londoni Jewish Quarterly Review szünt meg 20 éves pályafutás után és ép most támasztják fel Amerikában.

Arra a kérdésre, hogy Bacher mely folyóiratokat tüntetett ki leginkább bizalmával, a következő statisztikai sorozat felel, melyben a szám Bacher dolgozatainak számát jelöli:

Revue des Études Juives 97.

Monatsschrift 61.

Jewish Quarterly Review 58.

Zeitschrift der deutschen-morgenländischen Gesellschaft 35.

Magyar-Zsidó Szemle 33.

Deutsche Literaturzeitung 33.

Theologische Literaturzeitung 27.

Zeitschrift für Hebräische Bibliographie 15.

Budapest. DR. BLAU LAJOS.

A BACHARACH CSALÁD MAGYARORSZÁGON.

Ahol a Rajna középső folyásában a palahegységet áttörve, völgyét feltűnően megszűkíti, épült Bacharach. Noha a zsidóság multjában különös szerep nem jutott neki, mivel jelentős események nem fűződtek hozzá, mégis hírre tett szert történetünkben ama messzire visszanyúló család révén, mely e városról jelölte magát és a Bacharach nevet jó hangzásuvá, tiszteltté tette a zsidó irodalomban és közéletben.

Régi zsidó családjaink mikrokosmosát adják felekezetünk hajdani állapotának és tulajdonságainak. A nemzetségek telepedési helyeinek folytonos változása, az állandóság a valláshoz való ragaszkodásukban, hajlamuk a tudomány felé, hogy csak e főjellemvonásokat említsük, tükrözései a zsidóság zaklatottságának, mely országról-országra kergette eleinket, hitéért rajongó hűségének, mely a megpróbáltatásokkal nem csökkent, hanem izmosodott és annak az ismeretvágynak, mely bámulni való nyomoruságát és kalmárkodását tekintve.

A Bacharachok története se fűződik kizárólag ősi székükhöz, a Rajna vidékéhez, hanem kiterjeszkedik Magyarországra, hol e nemzetség ágazatára már a XVII. században ráakadunk Budán, ahol nemcsak a Bacharach, hanem a Bacher nevet[1]) is viselte. Téves tehát az az állítás, mintha a család a Bacher nevet csupán a XIX. századtól fogva használta volna.[2])

Női ágon a Bacharachok, valamint a vágujhelyi Laczkók[3]) ősei közé a magyar zsidók történetének az a még kevéssé ismert alakja tartozik, kit a zsidó kútfők Kóhén Ákiba budai herczegnek neveznek.[4]) Tudós, bőkezű, gazdag, nagytekintélyű férfiu volt,

[1]) Magyar Zsidó Szemle XXIV. (1904.) évf., 294: Qualiter Dominus de Zenneg nullos judaeos praeter tres familias Nattianam, *Bacherianam*, et Hirschlianam protegat; ugyancsak az alább közölt 1720 febr. 27. cancelláriai leiratban: his tribus Nathiana videlicet *Pacheriana* et Hirschliana Judaeorum Familys.

[2]) Dr. Bacher Vilmos bevezetése שער שמעון-hoz (Bécs 1894), I.

[3]) Előszó Gomperz Lion מערכי לב לבני לב-hez (Bécs, 1887.)

[4]) Dr. Kohn Sámuel, A zsidók története Magyarországon (Budapest, 1884.), 227. — Dr. Büchler Sándor, A zsidók története Budapesten (Budapest, 1901.), 57.

aki Hollós Mátyás vagy II. Ulászló alatt valószínüleg a magyar zsidók praefektusa volt. Nincs bebizonyítva, sőt a nyomok egyenesen ellene vallanak, mintha Kóhén Ákiba spanyol vagy török eredetű lett volna.[1]) A mi föltevésünk, noha döntő adatra nem támaszkodhatunk, hogy Ákiba praefektus testvére volt Kóhén Náftáli Hircz ben Izsák budai rabbinak, ki a mohácsi vész után a Balkán-félszigetre vetődött. A magyar főurak rágalmai következtében Ákiba Prágában keresett új hazát, ahol 1496 körül meghalt. Dédunokája és Liva ben Beczálél, a legendás prágai rabbi leányának házasságából származott Évát, Bacharach Ábrahám Sámuel ben Izsák wormsi rabbi vette feleségül.[2]) Évától, mint korában ritkaság számba menő tehetségről szólnak a közlések és megemlítik, hogy a felekezeti irodalomban szintén el tudott igazodni.

Bacharach Ábrahám Sámuelt fia, Sámson követte utódként a wormsi rabbiszékben. Tollat ügyesen forgató, verseket, imákat író tudós volt ez, ki fiatalabb éveiben Gödingben mint rabbi és Prágában mint predikátor működött.

A XVII. században a Bacharach-család dísze Sámson fia, Jóir Chájim, ki Koblenzben, mint Wormsban rövid ideig volt rabbi. Kortársai közt nem akadt zsidó pap, ki sokoldalú tudásban túlszárnyalta volna. Nemcsak tüneményes szorgalommal felhalmozott ismeretekkel jeleskedett, hanem, ami különös érdeme, fegyelmezetten elmélkedő, felvilágosodott embernek mutatkozik írásaiban.

Sábátáj Czevi, ki a XVII. század második felében messiásnak jelentette ki magát, nem egyedül az okból szolgált rá, hogy a zsidó história foglalkozzék vele, mert vérei érdeklődését Európában, Ázsiában, Afrikában éveken át tudta maga felé terelni, hanem főképp, mivel a zsidók jelentékeny tömegének gondolkozását szabadabb irányba terelte. Történetíróink és nyomukban kézikönyveink Mendelssohntól szokták számítani a zsidó új kort, holott nem ellenkezik a tényekkel, hogy az új kor tulajdonképpeni megindítója az a mozgalom, melynek létrehozói Sábátáj

[1]) Kahan Sámuel עמק עין אבות (Krakó, 1903.), 9—10.

[2]) Dr. Lewysohn, נפשות צדיקים (Frankfurt, 1855.), 51—57, 62—68, 71—75.; Dr. Kaufmann Dávid kimerítő munkája: R. Jair Chajjim Bacharach (Trier, 1894.)

Czevi és követői. Ezek azok az úttörők, kik tudatosan, részben öntudatlanul a mysticizmus jelszavával felkerekedtek a talmud egyeduralmának megtörésére, szélesítették a zsidók látókörét, akik már akkor meg merték tenni, hogy a zsidók haladását nehezítő szokásokat skeptikus szemmel nézzék, vagy azokat meg ne tartsák. A zsidóság lassú járását meggyorsították és azáltal, hogy nagyobb lendületbe hozták szellemének ingalengését, elérték, hogy a zsidóság a művelődéstől való elmaradottságát kipótolhatta. Mendelssohn hatásának alapja volt, hogy Sábátáj Czevi járt előtte mint ösvényelőkészítő.

Sábátáj Czevi híveihez Bacharach Jóir Chájim szintén hozzátartozott és világnézletének lelkes vallója maradt még akkor is, midőn már nem hatott az újdonság ingerével. Midőn mások utóbb kiábrándulva, keserüséggel fakadtak ki a szmirnai messiás ellen, neki még előrehaladott korában is »Sábátáj Czevi rabbink« volt. A Bacharachoknak a messiás felől valószínüleg a család Budán lakó sarja szolgált híradásokkal. Buda ez időtájt a törököt uralta és így közvetlen értesülései voltak mindarról, ami a Balkánon Sábátáj Czeviről szájról-szájra keringett.

A Bacharach nemzetségnek budai hajtása Schulhof Izsák volt, Jóir Chájim nővérének, Vögelenek fia.

Schulhof Izsák feleségül birván Kóhén Efrájim budai rabbi Eszter leányát, egyleti rabbiállást töltött be Budán, ahonnan tudós, éles megfigyelésű, történeti érzékű nagybátyjával levelezésben állott.

Schulhofot Budáról a vár visszafoglalásával lezajlott események vonták el.

Midőn 1686 szeptember 2-án — elul 13-án — a császári seregek győzelme következtében a félhold lekerült Buda ormáról, a diadalittas katonák szörnyű vérfürdőt rendeztek a ghettóban. Indulatuk határt nem ismert, mert a zsidókat azok közé sorolták, kik Abdi basát, az utolsó budai várparancsnokot kitartásra buzdították áldozataikkal és maguk is derekasan vették ki részüket az ellenállásból.

Amikor a lotharingeni herczeg seregei megvették a várost, Schulhof és Sámson nevű fia a templomban ájtatoskodtak. A csendes helyet nemsokára segítségért kiáltozók zaja verte fel; a hitközség apraja-nagyja, aki csak tehette, köztük Schulhof neje, oda tódult, hogy a bosszúálló katonák elől búvóhelyet

keressen. A várt biztonságot azonban nem lelték meg, mert nyomukban termettek az üldözők, kik irgalmatlanul gyilkolták Isten csarnokában a védtelen zsidó tömeget. Schulhofot családostul megkímélték, mert arra hivatkozott, hogy prágai eredetű és császárpárti. Ahogy Schulhof a templomból kivonult, huszárok rohantak rá, hogy vezesse őket házába, ahol budai zsidók kincseket, árukat rejtettek el. Útközben a zűrzavarban neje elmaradt tőle, halálra sebezték. Lakására érve háza küszöbén egy tiszt elragadta gyermekét; a szegény fiut, kit Bacharach Sámsonról neveztek el, a hódítók három hónapig hurczolták magukkal fogolyként, míg végre kiszenvedett Győrött, ahol a zsidó temetőben adták át testét az örök nyugalomnak.

Amint Schulhof észrevette, hogy fiát a tiszt elczipeli, szivetrázóan esdeklett, hogy ne vegye el tőle; de a szerencsétlen apát azzal némította el, hogy neki szegezte kardját, amelynek éle elől kitérni akarván Schulhof, eszméletlenül a nyitott pinczébe esett. Midőn felocsudott, ismét életét akarta kioltani egy katona, azonban a gondviselés pártfogót küldött neki a kereszténységről zsidó hitre tért cselédleánya személyében, aki ügyesen elrejtette a pincze zugában. Néhány óra mulva muskétások kutatták át a pinczét, ahol rábukkantak. Bántódása nem történt, mert vezetőjük, aki prágai volt, megkönyörült földijén. A halál mindazonáltal még mindig feje fölött lebegett, míg végre szeptember 3-án egy nő vásárolta meg a katonáktól harmincz arany forinton és egy palaczk borért. Megmentőjétől Oppenheimer Sámuel császári szállító, a Bacharachok rokona, szeptember 27-én engesztelő ünnep előnapján váltotta ki a sokat megpróbált embert. A viszontagságokon átgázolt férfiu gyötrelmeinek és megszabadulásának emlékére évente elul 13-át böjtnapul és a rákövetkezőt mint örömnapot »Schulhof púrim«-nak tartotta meg családjában. Schulhofban, miként a Bacharach család több hozzátartozójában, szintén megvolt az írói képesség; e hajlamának tanui az a könyvecske, melyben Buda visszafoglalásakor átélt borzalmait örökítette meg és azok az elégiák, melyekben felesége, gyermeke szomorú sorsát és Buda romlását panaszolta el.[1])

[1]) Dr. Kohn Sámuel, Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez (Budapest, 1881.), 131—136.; Dr. Kaufmann Dávid, Die Erstürmung Ofens (Trier, 1895.); Izraelita magyar irodalmi társulat 1895. évkönyve, 63.; Büchler i. m. 161—175.

Néhány évvel azután, hogy Buda a török járom alól felszabadult, a hamvaiból lassanként feltámadott városban Bacharach Farkas telepedett meg.[1]) A hódoltság után Feit Hirsch, Jakab Nátán és Bacharach Farkas voltak benne az első, amolyan kiváltságolt zsidó gyarmatosok és az újolag keletkezett hitközség megalapítói. Az első kettő 1689-ben jött Budára, az utóbbi 1690 körül. Foglalkozásuk a katonaság részére való szállításból, kereskedésből állott, lakásukat a Vizivárosban jelölték ki nekik, védőuruk az udvari kamara volt, melynek jurisdictiója alá tartoztak.

I. Lipótnak Buda város részére 1703 október 23-án kiadott privilégiuma ugyan a zsidókat, mint a ráczokat, a városi joghatóság alá vetette, a kamara azonban a zsidók óhajára, kik a polgárokban irigy ellenségeiket látták, nem bocsátotta ki védelme alól a zsidókat. A város 1706-ban érvényesíteni akarta jogait, de a kamara erélyesen visszautasította kísérletét és az udvari hadügyi tanáccsal megizentette Pfeffershofen várparancsnoknak, hogy a kamarai zsidókat oltalmazza meg. Két év mulva a város megismételte tervét, ekkor már a hadügyi tanács a város és nem a zsidók s ráczok pártján volt.

A hadügyi tanács állásfoglalása annyira megijesztette a zsidókat, hogy néhányan, még pedig a legtehetősebbek, jobbnak találták, ha a város bekövetkező hatalmaskodása elől elköltöznek. Többi hitsorsosuk is eltökélte, hogy eltávoznak, ha a kamarai protectió nem marad meg fölöttük. Jakab Nátán örökösei és Bacharach Farkas ennélfogva 1708 november 9-én írásban megkérték a kamarai administratiót, akadályozza meg, hogy a város kiterjessze rájuk jurisdictiójáit és hogy a hadügyi tanács újra támogassa őket. A kamarai igazgatóság még aznap felterjesztést intézett az udvari kamarához, melyben feltárta, hogy a zsidók elszéledése a városnak nem lesz haszna, hanem egyedül azoknak a polgároknak czélját szolgálja, kik önző, kereszténytelen uzsorájuk és magánérdekük miatt üldözik és kizavarni akarják a zsidóságot, de nem veszik tekintetbe, hogy a zsidó árusok hiányában mily kárt szenved a város, mert, ha nem lesznek zsidó kalmárok, kiktől olcsón és bor vagy más érték ellenében hitelben lehet vásárolni, az árak fel fognak szökni.

I. Lipót özvegye, Eleonóra Magdaléna Terézia, 1711-ben Buda

[1]) Büchler i. m., 185; Schmall Lajos, Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez (Budapest, 1899.), 202—3., tévesen nevezi Zacheradnak.

kiváltságainak értelmében resolválta, hogy a zsidók kötelesek magukat a város joghatósága alá vetni. A rendszabály eredménye már a következő esztendőben mutatkozott, amennyiben a város 1712 október 27-én elhatározta, hogy a Feit Hirsch, Bacharach és a Nátán örökösöket-kivéve, a jövő Szent Márton napig valamennyi zsidó vándoroljon ki Budáról, a megmaradottak pedig zsinagógát, iskolát, metszőt nem tarthatnak. Ez utóbbi meghagyást a Nátán örökösök és Bacharach folyamodására úgy változtatta meg a tanács november 12-én, hogy a zsinagógát — ami meg is történt — le kell rombolni, a zsidók szobájukban végezzék istentiszteletüket, a metsző csak 15 frt. évi adó fejében tűrhető meg.

Később, midőn a város megtudta, hogy a budai zsidóság telket kért III. Károly királytól, hol üzleteket és házakat építhessen, felírt az udvari kamarához, kérvén a zsidók kívánságának visszautasítását; kikelt az ellen, hogy a Hirsch, Nátán, Bacharach családok utódaikra is kiterjesztik a kamarától nyert régi türetési jogot és egyben azt az óhaját fejezte ki, hogy kiűzhesse a zsidókat. A város törekvése részben sikerrel járt. A kamara azt a parancsot küldte Zennegg budai inspektorhoz, hogy a nevezett három családon kívül egyéb zsidót ne pártoljon. A tanács nem elégedett meg az engedménnyel, hanem megkövette az udvari canczelláriát, hogy a három családdal se tegyenek kivételt, őket is helyezzék kamarai védelmen kívül. A város azzal okolta meg óhaját, hogy a Hirsch, Nátán, Bacharachok akkor kapták a kamarai protectiót, midőn a város még a kamarától függött, mióta azonban Lipót privilégiumban részesítette a várost, a régi állapotnak szükségképpen meg kell szűnnie és a zsidóknak vonakodás nélkül kell a városi joghatóság kötelezettségeit elfogadniok; kamarai védelmük pedig már azért is elveszítette érvényét, mivel a három családnak férfiága nincs többé, holott a védelem a férfiaknak és nem a nőknek szólt.

A város valótlanságot állított, midőn úgy tüntette fel a dolgot a canczellária előtt, mintha a három család férfiágban kihalt volna. Farkas halálával ugyanis a Bacharach nemzetség nem tűnt el Budáról. A budai zsidók 1735 november 12-én készült conscriptiója felsorolja Bacharach Dávid Bär-t,[1]) megem-

[1]) Magyar Zsidó Szemle i. h., 290; az 1740 jul. 5. összeírás a Bär szót elhagyta neve mellől.

litvén róla, hogy Budán született, városi funduson és kamarai védelem alatt él, nyitott üzlete van, melyben posztót, vásznat, szalagokat, olcsó portékákat árul. Ugyanezen évben Magyarország más két városában is lakott Bacharach: Nagyváradon a hitközség kántora, a rajnai Pfalzból származott Bacharach Ercz, úgyszintén Pozsonyban Bacharach Löw, ki a durlachi őrgrófságból költözött Magyarországba és ügynök volt.[1])

Bacharachhal egy időben Bacher Vilmos nejének, Goldzieher Ilona őse is tagja volt a budai hitközségnek, névleg a felekezeti irodalomban jártas Józsua ben Gerzson pénzváltó, kinek éleseszű fivére, Izsák, levelezője volt Chages Mózes rabbinak.[2]) Józsua fia Áron Löb, németkereszturi rabbi volt, kit az 1770-iki conscriptió Leeb Hamburgernek nevez; az utóbbi nevet amiatt viselte, mivel a Goldziherek Hamburgból eredtek.

Buda város 1720 február 19-iki folyamodványát a canczellária akként intézte el, hogy a három család továbbra is megmaradhatott kamarai védelem alatt, de amennyiben nemcsak katonai szállítók voltak, hanem polgári kereskedést is űztek, kötelességük lett, hogy a városnak szintén fizessenek adót.

Buda és a zsidók közt támadt hosszadalmas tusát az utóbbiak hátrányára Mária Terézia beavatkozása döntötte el. A város 1742 szeptember 2-án megint panasszal járult a királynő elé, előadta, hogy már évek óta igyekszik kizavarni a Nátán, Bacharach[3]) családokat, kik katonai szállítók ürügye alatt mint elsők költöztek területére és velük együtt a meggyarapodott hitközséget. Vádjainak felsorolása után, mindenre, ami szent, könyörgött a királynőhöz, hogy ne tűrje meg továbbra a városban a zsidókat.

Ami után Buda annyira vágyódott, 1746 június 17-én teljesedett. E napon értesítette a királynő a budai tanácsot, hogy a

[1]) Országos levéltár, Urbaria et conscriptiones fasciculus 71, no. 2.

[2]) Chages Mózes döntvénytára שתי הלחם, 44. sz.: לאשר שאלני אחיו של [אהובי התורני המחודד כהר"ר יצחק במהר"ר נרשון נר"ו אהובי התורני כהר"ר יהושע חלפן מאובן נר"ו] javítandó a tévedés Büchler, i. m. 244.; egy 1780. niszán 10-éről kelt birtokomban levő gyűjtőíven fiának következő aláírása olvasható: הק' אהרן ליב בהמשה במוהר יהושע מאובן הל חסקוק צילם.

[3]) Országos levéltár, Benignae resolutiones 1742 december 21., az okmányban Bacharach helyett tévedésből Bachamek áll.

városból kitiltja a zsidókat. A kamarai védelem alatt volt zsidók megpróbálkoztak ugyan, hogy maguk számára kegyelmet eszközöljenek ki, Mária Terézia azonban egyedül azt engedte meg nekik, hogy később hagyják el Budát, mint a többi zsidó.[1])

A budai Bacharach-család egy ága Ó-Budára, gróf Zichy Péterné birtokára tette át lakhelyét. Nem valószínű, hogy az óbudai hitközség jegyzője 1770-ben, Bacharach Lázár,[2]) Budáról jött, mert úgy tudjuk róla, hogy 1745 óta lakott Magyarországon. Ugyancsak Ó-Budán találjuk 1795-ben Bacharach Farkast, mint talmudtanitót.

Magyarországon a XVIII. század első felében Buda, Pozsony, Nagyvárad és Győrön kívül — itt 1746 június 12-én özvegy Bacharachné lakott[3]) — még Temesvár volt Bacharachok lakóhelye.

Midőn Savoyai Jenő 1716 október 12-én a töröktől visszafoglalta Temesvárt, a capitulatió egyik pontjául elfogadta, hogy a szlávok, görögök, oláhok, örmények, zsidók szabad akaratától függ, hogy elköltöznek-e onnan, vagy megmaradni óhajtanak.[4]) A törökök elvonulása után a Nagy- és Kispalánk külvárosban lakott zsidók közül több család a császári kormányzat alá állott; így a Budán született Amigo Jakab, aki Budavár megvétele után Prágába és 1702 körül Temesvárra került.[5]) Noha Jenő herczeg úgy kívánta, hogy a várba egyedül katholikus németek fogadhatók be, a Temesvárott megtűrt huszonhárom zsidó családból egyetlen egy mégis megkapta az engedelmet, hogy ott házat birjon. Az elhanyagolt Bánság felvirágoztatásának munkájában a zsidók is tevékeny részt vettek mint gyárosok, bérlők, kereskedők. Temesvárott a vízerőre berendezett, posztót, abát, kalapot, harisnyát készítő gyár 1726-ban megkezdvén üzemét, ennek bérlője Bacharach Sámson lett.

Temesvárott a kincstár annyi gyapjut halmozott fel, hogy gyáraiban nem tudta volna hamar feldolgoztatni; hogy a nagy készlet meg ne romoljon, egy részét áruba bocsátotta; Bacharach

[1]) A kiűzés előzményei terjedelmesen Büchler, i. m, 175—262.

[2]) Országos levéltár, 1770-iki zsidó összeírás.

[3]) Országos levéltár, Acta Judaeorum.

[4]) Dr. Szentkláray Jenő, Mercy Claudius Florimund kormányzata a temesi bánságban (Budapest, 1909.), 5—6, 12, 18, 66. 129.

[5]) Országos levéltár, Toleranzsachen.

600 mázsát vásárolt belőle, melyet 1730-ban Morvába és Csehországba akart kivinni. Megbízottja, a trebitschi Joachim Löw felügyelete alatt egy darabig hajón történt a szállítás, de mivel akkor sekély volt a Duna vize, kocsikra kellett a gyapjut helyezni. Nagy-Bresztovány mellett eltört az egyik kocsi, ennek az elakadt, valamint az utána érkezett hat gyapjut vivő szekér rakományát Nagyszombat tanácsa a városba hordatta és confiskáltatta.[1])

Nagyszombat eljárásának oka az a régi szokásjog volt, mely I. Ferdinánd 1539 február 19-iki privilégiumából fejlődött ki. Ferdinánd meghagyása örökre száműzte Nagyszombatból a zsidókat, amiből a város idővel azt olvasta ki, hogy azokat a zsidókat, kik a városba, vagy a hozzá tartozó területre lépnek, megbüntetheti akár fogsággal, akár pedig úgy, hogy árujukat elkoboztatja. E szokásjog privilégiummá vált I. Lipót uralkodása alatt, kit a város 1686-ban megkért,[2]) — amit a király teljesített is — hogy a zsidókkal szemben való fenyítékek alkalmazására kiváltságlevélben adjon megerősítést.

A királytól nyert felhatalmazást Nagyszombat gyakran és kíméletlenül használta, amint ezt a földesuraktól és zsidóktól eredő panaszok bizonyítják. Hogy mily félelmet gerjesztett a zsidókban a város kemény magatartása, megvilágítja az a XVIII. század elején felvett tanuvallomás, mely arról értesít, hogy egy ízben a Nagyszombat területéhez tartozó Nagy-Bresztovány plébánosa magához hivatta a kis-bresztoványi zsidót, de ez nem mert elmenni a parochiára, mely csak pár lépésnyire feküdt Kis-Bresztoványtól, mert attól tartott, hogy Lipót privilégiuma ellen vét.

Nagyszombat és a magyar zsidóság meghatalmazottja, Simon Mihály, ki Heine Henrik költő őse és utódai révén a Bacharach család távoli rokona volt, 1717 december 14-én egyezséget kötött, hogy azontúl a zsidók vámfizetés mellett keresztülmehetnek a város területén, anélkül hogy ott időzhetnek. A szerződés egyik

[1]) Országos levéltár, Benignae resolutiones, 1731 május 7.

[2]) Országos levéltár, canczelláriai fogalmazványok 1686, 76. sz.: per totque et tantos Annorum decursus quam plurimis exemplis per ipsos laudabiliter usuroboratum, rursus ac denuo clementer confirmare, similesque Judaeos, iisdem nempe Privilegiis contravenientes, iuxta praetactam longoque usu roboratam consuetudinem ipsorum puniendi facultatem indubiam dare et elargiri benigne dignaremur.

pontja, hogy kivételes esetekben, így, ha eltörik a zsidók szekere, ha hirtelen zápor szakad rájuk, kemény téli időben, vagy nyári zivatarok alkalmával előforduló szükségben, meg van nekik engedve, hogy a városhoz tartozó falvakon időzzenek, vagy éjjelre megszálljanak; azonban a Nagyszombaton való tartózkodás mindig tilos.[1])

Miután Nagyszombat azon ürügy alatt, hogy vámkijátszás történt, Bacharach Sámson esetében megszegte a szerződést, a károsult fél az erőszakoskodással szemben a bánsági administrátiónál kért orvoslást. Panaszára az udvari kamara 1731 május 7-én megparancsolta Nagyszombatnak, hogy szolgáltassa vissza az elkobzott gyapjut, ha pedig vonakodik, fiscális actióval fogják rákényszeríteni.

Bacharach Sámson Mänzer Farkas hitsorsosával együtt idővel a Bánságban alakult összes gyárak főfactora lett, e minőségben mindkettő a közjó hasznára és a kincstár javára hűségesen fáradozott. Midőn a bánáti német zsidók 1743-ban folyamodványt intéztek Mária Terézia királynőhöz, érdemeik sorozatából kiemelték, hogy Orsova ostrománál ezer veszély közt odaadással segítették a helyőrséget, miközben szükségleteket szállítottak neki, egyik élelmiszerrel megrakodott hajójuk elpusztult, melyért kárpótlást nem kaptak; ez alkalommal hivatkoztak Bacharach Sámson szolgálataira, kit a császári administratió gyakran bízott meg avval, hogy Törökországban nagymennyiségű gyapjut vásároljon és kiküldetésében jó magaviselete, szorgalma, ügyessége, értelmességével mindenkit kielégített.[2])

[1]) Dr. Kaufmann Dávid, Aus Heinrich Heine's Ahnensaal (Boroszló, 1896), 220—28.

[2]) Országos levéltár, Toleranzsachen: Die ferner gegen die quarnison zu Orsova wehrend belagerung von uns erzeigte threu und assistenz, indeme wür daselben alle Nothwendigkeiten, wie wür noch Original quittungen besitzen, mit grösster beschwerlichkeit unter taussenterley gefahren fourniret unter welchen transporten aber leyder ein Schiff mit Victualien zu grund gangen mithin da wir einige bonification darfür nirgends erhalten, einen grossen Verlust, wie leicht zu erachten darbey erlitten haben. Viller andere von uns ingesambt, und auch von einigen particularn aus unns hie- und da in allehand occasionen erzeigten sehr wichtigen gettreuen diensten dermahlen zu geschweigen als da zum Exempl der Samson bacherach vielfältig von der Kayl. Administration in die Türkey zu Einkauffung grosser quantitäten Wolle sich verschickhen lassen, wo er durch dessen gutte

1742-ben a Bacharach családnak következő tagjai laktak Temesvárott: Éliás, Mózes, Jakab; az utóbbi az említett évben Karánsebesen időzött. Valamennyien Trebitschből származtak és kereskedők voltak. Az első és Jakab 1730-ban, a második 1737-ben jött Temesvárra.[1])

1749-ben egyetlen egy Bacharachot se találunk Temesvárott; nem tudjuk, hogy hová és miért költözködtek el.

Az óbudai Bacharach Lázár 1785 június havában gróf Széchenyi Ferenczné l, a pécsi kerület királyi biztosánál lépéseket tett, hogy engedelmet nyerjen a Pécsett való letelepedésre. Bacharach meghitt ügynöke volt Levi Vita és Kohen Fülöp jónevű trieszti dohánykereskedő czégeknek; ezek képviseletében jelent meg 1784-ben Szegeden, hogy egy ottani hajótulajdonossal szemben igényeket támasszon, mivel ennek hajójával együtt a két czég dohányszállítmánya tűz martaléka lett. Bacharach néhány éven át Kajdácsy Antal baranyavármegyei főszolgabíró birtokán, Hidason lakott; ennek információja, hogy zsidó jobbágya tisztességes ember, valamint Bacharach rendes, megnyerő külseje, de nem kevésbé az a meggyőződés, hogy megtelepedése Pécsett az egész vidéknek hasznot hajtana, arra birta Széchenyi grófot, hogy a városi tanács figyelmébe ajánlja a folyamodót, részére engedelmet eszközöljön ki, hogy bátorságosan kereskedhessék, házat bérelhessen, vagy vásárolhasson, ahol a jogorvoslás végett Pécsre jövő zsidóknak szállást is adhasson.

A tanács eleinte elutasította a »legnagyobb magyar« atyjának ajánlatát, amit avval okolt meg, hogy 1692-ben ünnepélyesen megfogadta, hogy mást, mint katholikus valláson levőt nem fogad be lakónak, továbbá, mert Bacharach szegény ember, trieszti czégektől nincs megbizatása és hogy Pécs nem az a hely, melyen át a dohánykereskedelem útját veszi. Alaptalan kifogások voltak ezek, amennyiben a város felsőbb rendeletekre már régen felfüggesztette fogadalmát, a dohánykereskedelem iránya pedig Szegedről a tenger felé Pécsen keresztül haladt, a többi ürügyet

Aufführung, fleiss, dexterität, und fürsichtigkeit allen Contente gegeben, item da dieser bacherach, und Wolff Mänz über sammentliche fabriquen als aufgestellte Oberfactores alles sowohl zum besten nuzen und auffnamb des publici, als auch zur melioration des ærarii Principis getreulichst besorgt und dirigirt haben, und viel anders mehr.

[1]) Országos levéltár, i. h.

pedig Bacharach írásai czáfolták meg. Széchenyi gróf ennélfogva megismételte ajánlatát, a tanács ez ízben helyt adott ugyan ennek, de úgy intézte a dolgot, hogy a polgárság megsemmisítse határozatát.

A pécsiek látván, hogy gróf Széchenyi mennyire protegálja Bacharachot, bevádolták a helytartóságnál, hogy városukban polgárjogot akar zsidónak szerezni. A gróf védekező felterjesztése után a helytartótanács, arra való utalással, hogy tekintetbe vétetvén Pécs város az az általános szabálya, mely szerint új lakost egyáltalán nem fogad be, megtiltotta Bacharachnak a Pécsett való megtelepedést.[1]) Bacharach ezután Szegeden próbált szerencsét. Szeged szintén elutasította, mert privilégiuma szabad akaratától tette függővé, hogy zsidót megtűrjön-e, vagy sem; a helytartótanács azonban 1786 március 14-én ráírt a városra, hogy a kiváltság idézett pontja már érvényét veszítette.[2]) Ez évben vonult be a Bacharach család Szegedre, ahol egyik megalapítója lett az ott alakult új hitközségnek.[3])

A pozsonyi zsidók conscriptiójában 1770-ben előfordul Bacharach Sámuel, ki 1730 óta élt Magyarországon s betegápoló volt,[4]) 1774-ben pedig Bacharach Méir és neje Czórl, kit három fiuból és egy leányból állott családjával jóakarói tartottak el;[5]) ez az adat megdönti azt az állítást, mintha a pozsonyi Bacharach Méir, kit egy zsidó genealogiai munka[6]) tudós, költő, írónak és Jóir Chájim Sámuel nevű fia magzatjaként jelöl, meghalt volna 1721-ben. Bizonyos, hogy a pozsonyi conscriptióban megnevezett Bacharach Méir nem volt Jóir Chájim unokája, hanem későbbi leszármazottja.[7])

[1]) Az okmányok az Országos levéltárban, Acta Iudaeorum.

[2]) U. i.

[3]) Löw Immánuel és Kulinyi Zsigmond, A szegedi zsidók (Szeged, 1885), 3, 7, 277.

[4]) Infirmarius, Országos levéltár 1770-ik conscriptio.

[5]) Ab amicis intertenetur, Országos levéltár 1774-ik conscriptio.

[6]) Eisenstadt J. T. sok helyütt megbízhatatlan דעת קדושים dolgozata (Szent-Pétervár 1897—98), 223—224, ugyancsak hibás Kahan i. m., III—IV.

[7]) Bacharach Jóir Chájim utóda volt Magyarországon Kunitz Mózes budai rabbi, valamint Rosenbaum Mózes Löb pozsonyi rabbitanácsos az אמרות ה' (Lemberg 1879) szerzője, l. Weiss אבני בית היוצר (Paks, 1900), 5. Az Eisenstadt, i. m. 224, említett Bacharach Chájim nem volt

Az a Bacharach Méir, kivel Pozsonyban 1774-ben találkozunk, valószinűleg utóda volt annak a Bacharach Méirnek, ki Oppenheimer Izsák Nátán házában mint könyvelő működött és kinek sirköve Bécsben máig fenmaradt.[1])

A pozsonyi Bacharach Méir fia, Juda, Liptószentmiklóson telepedett meg.

Liptó megyében 1737-ben Szentmiklós volt az egyedüli hely, hol zsidók laktak, tizenöt morva eredetű család élt akkor itt hatvanhét lélekkel; tíz évvel előbb létszámuk még sokkal kevesebb volt. 1771-ben kívüle már Hradek, Szentpéter, Szentandrás, Hybbén találunk zsidókat, összesen 254 lelket, ezek közül ötvenegy család 232 lélekkel Szentmiklóson lakott.[2])

A magyar hitközségek kulturája mindig szoros összefüggésben állott telepeseinek származásával; ahol német, vagy morva, cseh, sziléziai zsidók tömörültek, ott velük némi nyugat-európai műveltség is gyökeret vert, de nem úgy a Lengyelországból jött hitsorsosaik gyülekezetében. A szentmiklósi hitközség alapja morva volt, ez a magyarázata, hogy lakói közt már régtől fogva intelligens irány mutatkozott. Az ilyetén szellemű környezetben nevelkedett Bacharach Juda fia, Izsák.

Izsák fia, Bacher Simon 1823 február 1-én született Liptószentmiklóson. Benne, ki Bacher Vilmos atyja, eleitől öröklött hajlam volt a verselő készség, ő volt Magyarországon az első héber író, ki a magyar költészet remekeiből ügyesen és választ ékosan a legtöbbet fordított a szentírás nyelvére. Csak természetes, hogy a magyar irodalomhoz élénk érdeklődéssel vonzódott és ennek varázsát megérezte és ismertetésére vállalkozott egy oly férfiu, kinek családi hozzátartozói századok óta lakták a magyar földet, akik között volt, aki még látta a főváros fényét a mohácsi vész előtt, volt, aki átélte a viszontagságos időt, midőn lebukott a félhold Buda várfokáról és többen voltak, akik tanui valának a felszabadult Magyarország fejlődésének.

szabadkai rabbi, hanem, mint Kahan, i. m. IV. feltünteti, külföldön működött.

[1]) Frankl L. A., Inschriften des alten jüdischen Friedhofes in Wien, 339. sz.; Dr. Wachstein B. ur közli velem, hogy Bécsben elhunyt Bacharach Méir — ez volt Bacharach Jóir Chájim unokája — hagyatékában az ingóságok közt egy rézhüvelyü tört találtak.

[2]) Országos levéltár 1727., 1737., 1771-iki összeírások.

I.

Buda, 1708 november 9. A Nátán örökösök és Bacharach Farkas budai kamarai zsidók folyamodnak a kamarai administratióhoz, hogy kérjen számukra az udvari kamarától katonai védelmet.

Copia Memorialis der Juden sub praes. den 9-ten November 708.

Denen selben ist sonders zweiffl nicht unbekant, dass zu unterschidlichen mahlen wir alhiesige schutz Juden der dasigen stadt Ofen Jurisdiction untenvorffen zu sein, angefochten worden, weillen dann damahls von Löbl. Kayl. Hoff Camer untern 16-ten November 706 (wie beyliegende Copia weiset[1]) massen Ihro Excellenz frayherrn von Pfeffershoven uns bishers geschüzet, auch bis Weiterer Verordnung schützen und manuteniren helffen solle, die gnädige Bescheidung beschehen, wier aber anun so schmerzlich Vernehmen müssen, dass aufs Neue Ein Hochlöbl. Kayl. Hoff-Kriegs-Rath, an dassige Ihro Excellenz der schrifftliche Verbscheid ergangen, dass Selbe sich der Raizen und Juden ferners hin nichts annehmen sollen, wordurch zu besorgen, dassiger Magistrat mit unss, wie schon öffters Beschehen, ein weiteres anfangen, und grosse angelegenheit machen möchten; Alss gelanget derowegen an Eine Löbl. Kayl. Cameral Administration unser ganz unterthänigstes ansuchen, und bitten, dieselben wollen unss die hohe gnad bezeigen, und an Ein Hochlöbl. Kayl.-Hoff Camer unsert wegen ohn schwer schrifftlich berichten, die selbe dan Einen Hochlöbl. Kayl. Hoff Kriegs Rath Communiciren, welcher nachmahls gnädigst Befehl ergehen lassen mechte, wo wir etwa Einen allhiesigen Magistrat dahir ferners angefochten würden, unss Hochgedachte Ihro Excellenz gnädig zur Hand stehen möchten etc.

Einer Löbl. Kayl. Cameral-Administration ganz unterthänig-gehorsamste

Schuz Juden, Nättliche Erben und

Wolff Pacherach.

Országos levéltár, Acta Judaeorum.

[1]) A III. számú okmány.

II.

Buda, 1708 november 9. A budai kamarai administratió felkéri az udvari kamarát, szólítsa fel a hadügyi tanácsot, hogy a budai várparancsnok védje meg a budai zsidókat.

Copia des an Eine Hochlöbliche Kayl. Hoff Camer abgegebenen Ofnerischen Cameral Administrations Bericht.

Es hat der Herr General feld-zeügmaister und Comendant allhier Freyherr von Pfeffershoven unss erinnern lassen, und beynebst auch seinen Hoff-Kriegs-Räthl. Befehl Communiciret, welcher gestalten Er Künfftighin, deren alhiesigen Cameral schuz Juden sich nicht mehr annehmen, noch Jemanden wider die stadt dissfahls assistenz leisten solte, wie zumahlen nun also gedachte schutz Juden nicht unbillig sich besorgen, ess dörffe die stadt more solito wider sie mit gewalt Verfahren; auss welcher forcht beraits schon einige und zwar die vermöglichste Jüdische Familien von hier gewichen und bey nit zu hoffen habender Cameral-Protection die übrige auch nach zufolgen sich entschlossen haben, wodurch eben die Jenige von der Stadt, welche bloss allein, und auss keiner andern ursach, alss wegen ihres selbst aigenen suchenden unchristlichen wuchers und privat gewinns die Juden zu verfolgen, und von hier zu Treiben sich beeyffern, ihren zweckh und intention erlangeten, darbey aber nicht consideriren, wie schädlich und beschwärlich der samentlichen gemeinde fallen würde, da selbte in ermanglung derer Handls Juden, von welchen doch gleich wohlen um ein Billigen preiss auch auf Credit, gegen Wein, oder anderen effecten eine waare zu erhandlen ist, ihnen in dass gewölb Kohmen, und in gedoppelten preiss ihren Pasel aberkauffen müsten, disem nach haben die noch übrige schutz-Juden gegenwärtiges Memorial der Administration überreichet, und gebetten, an Euer Hochgräffl. Excellenz und gnaden, dass weither gehrosambst gelangen zu lassen, dass selbe Vermög Einer Hochlöbl. Kayl. Hoff Cammer unter 16 ten November 706 geschöpften, und hiebey schliessigen gnädigen resoluti, wider der Stadt gewaltsamkeit fehrnershin geschützet, und in der Cameral-Protection erhalten, folglich dem Herrn Generalen, dass Er auf erforderenden fahl zu protegirung diser Juden der Administration assistiren solte, von

Einer Hochlöbl. Hoff Kriegs Rath hinwiderum, und zwar dem Aller nechsten (ehe und bevor, wie besorglich mit denen Juden ein angelegenheit entstehen dörfte) aufgetragen werden möchte; womit etc. Ofen den 9 ten November 1708.

Országos levéltár, Acta Judaeorum.

III.

Bécs, 1706 november 16. Az udvari kamara meghagyja, hogy a budai tanács ne avatkozzék a kamarai zsidók ügyébe.

Copia Cameralis Decretationis.

Der Kayl. Cameral-Administration zu Ofen um ganz fürderlichen Bericht, und gut achten, imittels dem aldortigen Stadt-Magistrat zu intimiren, dass Er mit dasiger Judicatur, sothaner in rem judicatam erwachsenen Cameralabhandlungs-Sachen, und der angedrohten Execution, biss über den Bericht der weitern Bescheyd von hierauss erfolgen Thuet, innenhalten, und sich weiter nicht einmischen solle, gestalten zu dem Ende, zu gleich an dem Löbl. Kayl. Hoff Kriegs Rath die Behörde schon ergangen ist, dem Kayl. General Feld-Marschall Lieutenant und Comendanten alda, Freyherrn von Pfeffershoven nachtrucklich mitzugeben, dass Er die über nun ermelte schuz Juden disseits habende Cameral-Jurisdiction in allweeg manuteniren helffen, und die selbe Specialiter in hoc casu wider dass in praejudicium et Contemtum fori Cameralis von alldasigen Magistrat neulich assentirte judicatum protegiren solle, bis derohalben das weitere verordnet wird. Wienn den 16ten 9-bris 1706.

Országos levéltár, Acta Judaeorum.

IV.

Buda. A budai tanács folyamodványa az udvari kamarához, hogy Budán nincs kincstári telek, a zsidóknak ne adjon telket házaik és üzleteik felépítésére, vesse mindnyájokat városi jurisdictio alá.

Hochlöbliche Kayl. Hof Cammer.

Gnädig Hochgebiettende Herrn Herrn.

Dass Ewre Hochgräfflichen Excellenz und gnaden öffters Beunruhigen, die einzige ursach unss gibt die ienige Billige Forcht,

so unsere gemeinde wegen stabillirung einiger Jüdischen Familien alhier Bekomet, alss gar notorisch dass dies gottlose Gesindt sich Eyffrigst Bearbeithe per sinistras informationes et alia plura attentata alhier einen Vermeintlichen fundum fiscalem zu behaubten, darin sich zu possessioniren und Volglich sowohl die Burgerliche-Handelschafft zu Ruiniren, wo doch ihro Kay. May. Höchstes interesse erfordern will den Burger zu schüzen damit er ad onera publica capax sey, Wir auch von einem fundo fiscali, in Ofen nichts wissen, massen dass ganze territorium jure postliminy nach abgelegten jure armorum der Statt und deroselben jurisdiction überandtworthet worden; Gleichwollen trachtet dies Landt Verderbliche Gesindt Ihre possessiones und manutentiones ab excelsa Camera ad Descendentes zu Behaubten, wie solches die Hirschlisch, Pacharach und Natlische Familien praesumiren, Vermeinend weil sie stante administratione Camerali den schuz Gehabt, solchen für sich und ihre Descendenz zu behaupten, allein ist Eure Hochlöbl. Kayl. Hof Camer gnädig erinerlich, dass nach redimirten jure armorum die Statt ihr altes recht gesezt worden, volglich wie ein pupill nach iberkomener majorennität nach Belieben und sonderlich zu seinen interessen sich seines rechts gebrauchen kan, also und nicht weniger die Statt Ofen da sie jure postliminy restituirt worden alle unter ihren jurisdiction hat, welche vorhin quasi tutorio jure sub administratione gestanden, sonsten auch ein Burger so vorhin wohlged. Cameral administration unterworffen Gewessen mit seiner Descendenz ab excelsa Camera dato Dependiren müesten, und da in privilegys nostris claris terminis enthalden, dass der Statt frey sey admittere, vel non admittere judaeos, lasst sich, wie die Juden erronee Vermeinen ex adductis rationibus nicht ausslegen, da unss nur frey sey in futurum zu admittirn, müsten aber die gegenwärdige leyden, Ess hat so gar ein Hochlöbl. Kayl. Hoff Kriegs-Rath aus unsre gehorstes bitten denen Juden mit ultima July dies 719 ten Jahrs alle protection versagt und die vorige aufgehoben, solchemnach

Gelangt an Ewre Hochgräfflichen Excellenz und Gnaden unser unterthänig gehorsambstes Bitten, dieselbe geruehen diesen Landtverderblichen Gottlosen Juden gesindt nicht allein kein fundum zu ertheillen, sondern villmehr selbe unserer jurisdiction zu unterwerffen, und zwar pro manutentione privilegiorum nostrorum

dergestalten, dass selbe nach ausweiss unserer Freyheiten abschaffen können, für welche Höchste gnad uns gehorsambst Empfehlende erstreben. Ewer Hochgräfflichen Excellenz und Gnaden unterthänig gehorsambste

N. N. Burgermeister, Richter und Rath der Königlichen Freyen Haubtstatt Ofen.

Külsőleg: An Ein hochlöbliche Kay. Hof Cammer unterthänig gehorsambstes Bitten N. N. Burgermeister, Richter und Rath der Königl. Freyen Haubtstatt Ofen Pro gnadige manutention unserer privilegien in puncto deren Juden betreff.

Országos levéltár, Benignae resolutiones, 1719 november 20.

V.

Bécs, 1720 február 27. A canczellária figyelmezteti az udvari kamarát, hogy a budai kamarai zsidók, amennyiben a szállításon kívül polgári foglalkozást üznek, fizessenek a városnak is adót.

Sacrae Caesareae Regiaeque Mattis, Excelsae Camerae Aulicae hisce peramice insinuandum. Liberam Regiamque Civitatem Budensem pro amovendis e medio Ejusdem, aut saltem Civili Jurisdictioni subyciendis, etiam his tribus Nathiana videlicet Pacheriana, et Hirschliana Judaeorum Familys hisce acclusam[1]) in paribus Instantiam, Regiae huic Cancellariae Hungarico Aulicae transmisisse. Et siquidem indubium foret, tenore benignorum Caesareo Regiorum Privilegiorum, memoratae Civitati ab hinc in Anno 1703 concessorum, Universos, et singulos Judaeos ibidem degentes indiscriminatim Jurisdictionali Civili subyci, benigna Resolutio de dato 28 Mensis Augusti Anni 1711 ab Augustissima olim Imperatrice Vidua Eleonora attunc Rectrice per Expeditionem praelibatae Camerae Aulicae obtenta, ad quam se potissimum provocaret annexa Budensis Instantia clare innueret: Mandata et Ordines quosvis in favorem Judaeorum illucusque expeditos, non nisi de Judaeis curandae Rei annonariae destinatis sonare, non autem ad Quaestores seu Negotiatores proportionate ferendis publicis oneribus abnoxios et subjectos extendendos, Huic non impugnari quidem ut praefati Judaei, si et

[1]) A budai tanács folyamodványát közöltem Magyar Zsidó Szemle XXIV. évf. (1907.) 294.

in quantum curandae Rei Annonariae destinati essent Budae sub protectione Camerali ulterius etiam subsistent, praeallegatae nihilominus benignae Resolutioni, ac ipsi etiam aequitati consensaneum fore existimari, ut ydem Judaei, si et in quantum questuram etiam exercerent, per consequens lucrum et emolumentum ex tali beneficio Civili perciperent ab hujusmodi quaestura tam proventus Regios praestent, quam etiam ad onera Civilia proportionate concurrant. In reliquo etc. Ex Consilio Cancellariae Regio Hung. Aulicae Viennae 27 Febr. 1720. Josephus Koller m. p.

Külsőleg: Sacrae Caesareae Regiaeque Mattis, Excelsae Camerae Aulicae per quam officiose assignandum.

Inclytae Regiae Camerae Hungaricae, pro informatione, item Voto, ac opinione amice Communicandum. Ex Consilio Camerae Aulicae Viennae 18 Aprilis 1720.

Georgius Száraz m. p.

* *Országos levéltár, Benignae resolutiones, 1720 április 19, Canczelláriai fogalmazványok, 1720 március 62.*

VI.

Pécs, 1786 január 2. Gróf Széchenyi Ferencz baranyavármegyei administrátor jelentése Bacharach Lázár ügyében.

Hochlöbliche Königlich Hungarische Statthalterey!

In Rücksicht des Juden Lasar Bachrach habe ich die Ehre auf einer Hochlöbl. Statthalterey Befehl von 13. Dec. No. 39320 meinen Bericht mit folgenden abzustatten.

Gedachter Jud kam noch zu Anfang des Monath Junius zu mir und bat mich ihme zu erlauben, dass er um seinen nach Triest geführten Tabackhandel besser zu treiben, und die Stadt Fünf- Kirchen gleichsam zum Mittelpunkt seiner Tabacksspeculation machen zu können. Er zeigte mir bey dieser Gelegenheit verschiedene, und zwar zuletzt im Monath May aus Triest von dem nahmhaften Handels-Hause Vita Levi, und Kohen geschriebene, und hier in Abschrift beygelegte Briefe an Ihn, aus welchen ich nicht nur ersehen, dass bemeldeter Bachrach ein Bestellter des Vita Levi und Kohenschen Triester Handels-Hauses sey, sondern dass auch diess Handels-Haus ein unbeschränktes Zutrauen in seine Rechtschaffenheit setze. Nach einiger Erkundigung versicherte mich auch Herr Anton von Kajdácsy des Baranyer

MTA KÖNYVTÁRA

Comitats Oberstuhlrichter, dass er seit mehrern Jahren auf seinem Gute zu Hidas wohne, Ihme richtig alle Jahre, und zwar voraus 70 fl. zins zahle, in seinem Leben, und Wandel endlich sich immer redlich aufführe; so zeigte auch sein äusserlicher Anzug, dass Er ein ordentlicher, Reinlichkeit liebender Mann sey. In der Überzeugung also, dass man einem der ganzen hiesigen Gegend grossen Nutzen zu Wege bringenden Handelsmann an der Hand gehen muss, und weil bey Ankunft einiger Sollicitirender hieher ankommenden Juden, Ihnen einige Unterckunft bey einem Juden zu verschaffen nothwendig wäre, empfahl ich denselben dem Stadt-Magistrat, damit Er hier wohnen, ein Haus miethen, oder kaufen, und seinen Handel beqwem treiben könne.

Der Stadt- Magistrat lehnte es von sich dadurch ab, dass er durch ein Gelübde andere als Catholische Religions-Verwandte aufzunehmen gehindert werde, dass Bachrach ein armer Jud, und keines Triester Handelshauses Bestellter, endlich aber Fünf-Kirchen kein Ort sey, wozu der Tabackhandel seinen Zug nehme.

Nachdeme ich aber von der Unrichtigkeit aller dieser Scheingründe vollkommen überzeügt war, indeme der Magistrat selbst bekannt hat, dass er von seinem Gelübde durch höhere Verordnungen lange vorher dispensirt worden; indeme ich selbst neuere Vitta Levische an den Bachrach ausgefertigte, und hier in Abschrift beygelegte Briefe gesehen, wo sie ihn als ihren Commissionaire behandeln, indeme endlich der gantzen Welt bekant ist, dass aller Taback von Szegedin aus versus Mare hier bey der Stadt seinen Durchzug habe, so habe ich den Bachrach neuerdings dem Magistrat anempfohlen, der Magistrat ist er hierauf eingegangen, doch wie gewöhnlich, so liess derselbe hernach diess durch die Gemeine verhindern. Es ist hier eine durchaus angenommene, und befolgte Maxime, keinen neuen Menschen anzunehmen, und wenn es der Magistrat thut, so geschieht es auf die Art, dass er sein Ansehen nur lächerlich macht, indeme Er zuläst, dass die Gemeine, deren Einwilligung zu solchen Stücken zu erhalten schlechterdings unmöglich ist, dasselbe verhindert.

Dass ich aber besagtem Juden Lasar Bachrach nicht das Bürgerrecht, sondern nur das Recht zu wohnen, seinen Handel zu treiben, ein Haus zu miethen, oder zu kaufen, zu ertheilen anempfohlen habe, wird eine Hochlöbliche Statthalterey aus den

Abschriften meiner zwey in diesem Fach an die Stadt ergangenen, und hier beygelegten Schreiben des mehrern zu ersehen die Gnade haben.

Fünfkirchen 2. Januar 1786

Franz Graf von Széchenyi.

Országos levéltár, Acta Judaeorum.

Keszthely. Dr. Büchler Sándor.

BACHER VILMOS MINT BIBLIAMAGYARÁZÓ.

Számosan, kik e lapokat olvassák, tanítványai voltak és élő szavát hallották. Hallottam én is és fölnyiltak szemeim. 1885-ben Jeremiást vettük. A faluról, a talmudiskolából, a szűk látókörből jött ifju most először hallott szöveget magyarázni, tanult gondolkodni, szokott mélyebbre és messzebbre látni. Mert Bacher egyszerűen ugyan, de minden kellékével együtt, nyelvi és történeti oldalával szokta a szent szöveget magyarázni, melynek addig nézte, kutatta minden mondatát, minden szavát, míg világos lett az értelme. Megérthette őt mindenki és tanulhatott tőle bárki. A szöveg magyar fordítása meglehetős gördülékenyen folyt, — nagy szó ez, ha tudjuk, hogy Bacher előtt zsidó részről nem volt voltaképpen magyar fordítása a szentírásnak és hogy Bacher az előadásra szükséges fordítást esetről-esetre maga készítette. A tanteremben persze ebből mit sem láttunk, mert ott csak a mesternek érett, kerek, tömör és szabatos előadását élveztük. A magyarázat, mely minden vershez fűződött, természeténél fogva darabosabb, akadozóbb volt, mert a verset taglalni, bonczolgatni kellett és éppen ez az eljárás adta meg a legjobb metódust minden tanulónak, aki az önálló gondolkozásra törekedett.

Ámbátor sejtem, hogy Bacher visszafojtott, tömör magyarázatának más oka is van. Bacher, aki mint senki más, minden nevezetesebb ponthoz egész exegetikai irodalmat tudna nyujtani, aki nyomban megmondhatná, hogy az egyik vagy a másik passzus hogy tükröződött Száadja, Abulwalíd, Ibn Ezra, Kimchi és másoknak agyában és aki ép úgy rámutathatna, hogy a

modern protestáns iskolában mint hurczolják tüskön-bokron át a szent igét, Bacher mindezzel csinján bánt, gátat vonva a kiömlő tudás elé, hogy a fékevesztett szóáradat el ne sodorja a biztos talajt. Ritkán hallik tőle név vagy irány; a mult csak úgy él nála tovább, ha életrevaló és életreméltó. Mit is fárassza a kezdőket a szent szöveg martiromságával? Annak szétboncolása, földarabolása, értelméből való kiforgatása, ahogy a túlzó modern irány míveli, pláne távol áll tőle, hitem és meggyőződésem szerint nemcsak a hely miatt, melyen tanít, hanem jobb, alaposabb és mindenekelőtt zsidóbb tudásánál fogva is.

Ilyen egyetlen helyes, a szó szoros értelmében vett tudományos és mégis konzervativ szellemben tanulhattuk Bachernél 10 éven át a bibliát. Hosszú idő, de nem elegendő arra, hogy az egész biblia — Bacher a tórán kívüli részt tanítja — sorra kerüljön. De a legnagyobb részt átvehettük. És ez nem szóvirág, mert aki Bachert csak némileg is követte, az *tudta* is a penzumot. És amit az iskolában nem hallott, azt könnyen pótolhatta, megszerezhette az iskolában nyert tudás segítségével. Fokról-fokra mélyebbült a tudás, mert az érett hallgatók a felső tanfolyamban már messzebbmenő szempontokat is nyertek.

Itt, a felső tanfolyamban, Bacher »Bevezetés a Szentírásba« címen kiegészíti azon ismereteket, melyek a szöveg előadásánál esetleg hiányoznak. Jól átgondolt, minden szükségesre kiterjedő, nagytudományú előadás ez, melyet ily teljességben és ennyi haszonnal az sem lelhet meg, aki a német professzorok »Vorlesungen«-jából keletkezett szentírási bevezetéseket bujná. A szentírás fölfogásának összes fázisai, kezdve a hagyományos irodalmon, folytatva az egyházatyákon, a bölcsészeket, az exegétákat, a nyelvészeket mind-mind belevonva, országaikkal, nyelveikkel, koruk szellemével, műveik történetével együtt — ez halovány képe annak, amit Bacher a »Bevezetés«-ben nyujt. Jegyzeteimet a kollégiumról mai napig őrzöm és bizony itt-ott bele is pillantok.

Hátra van még, hogy megemlékezzem a bibliamagyarázat grammatikai oldaláról. Mondanom sem kell, hogy Bacherünk nyelvtant is követel és rosszul tenné, ha nem követelne. És ki jogosultabb arra, mint ő, aki a szentírásmagyarázat nem egy nyelvtani művét földolgozta, kiadta, ismertette? És Bacher mindamellett, ellentétben akárhány hitoktatóval, akinek kevesebb a jussa hozzá, a nyelvtannal nem igen faggatja hallgatóit.

Bachert minden irányban a szabatosság, feltétlen egyenesség, a legpozitivebb tudás jellemzi. Féltudással, kerülgetéssel, frázissal keze alól kibujni nem lehet. Tudni kell — ezt érezteti mindenképpen. És a mód rá? Tanulni és ismét csak tanulni. A szentírásmagyarázat az ő tulajdonképpeni szakmája a rabbiképzőn; nincs is egyetlen növendéke az intézetnek, aki e téren szép tudással nem dicsekedhetnék. Ha másféle tudományról ugyanaz nem állítható, nyilván nem a termő talaj az oka, hanem a magvető.

*

Még tanulókorunkban jól tudtuk, hogy Bacher jelentősége csak kis részt fekszik a magyar-zsidó főiskolában elfoglalt tanszékében: nagyobb ő az irodalom terén. E téren immár az egész érdekelt tudományos világnak lett a mestere. Azoknak száma, akik szentírásmagyarázati irataiból tanultak, megszámlálhatatlan. E részben teljesen a külföldé, mert iratai többnyire német nyelven jelentek meg. Nem regisztrálhatom az iratokat, mert e czikk, amennyire tőlem telik, a 60 éves mestert ünnepi hangon akarja méltatni, mellyel ellenkezik a bibliographiai fölsorolás. De méltányolnom és azoknak, akik esetleg Bachert kellően nem ismerik, bemutatnom mégis csak könyvek czímével lehet. Szentírásmagyarázati műveit a témák kronológiája szerint fogom bemutatni. Csak a fölfogásom szerint legfontosabbra szorítkozom, mert Bacher összes e nemű műveit a fenti oknál fogva sem fölsorolnom, sem méltányolnom nem lehet.

Munkássága kiterjed a szentírásmagyarázat összes koraira. Sok jelenségét először ő ismertette; a fejlődés szakadatlan láncolatát ő mutatta ki. Sok jelesnél-jelesebb műve a régibb zsidó exegézisnek neki köszöni föltámadását, részint kiadások, részint ismertetések útján. Kiadásai a philológiának teljes követelményei szerint készültek. Csak Bacher végtelen szorgalma, lekiismeretes dolgozása és — last non least — nagy tudománya képesek ilyen alkotásokra. A spanyol-arabs korszak nagy alakjait, Abulwalîdot, Ibn Ezrát, csak az dolgozhatta így fel, aki a héber mellett a rokon aram és arabs nyelveket bírja, aki ismeri az előzményeket és a hatásokat, aki amaz írókat teljességükben fölfogta. Aztán azt is kell tudni, mit vár a tudományos világ a dolgozattól és mire van szüksége. Mind e kellékek bámulatosan egyesültek Bacherben. Nem tudnék senkit nevezni, aki a modern

korban e téren Bachert csak meg is közelítené. Bacher mind eddig híven kitartott e főirányánál, mert habár sokoldalú az ő működése — az exegézis maradt a főszaka.

Némely ebbeli dolgozata még a hagyományos kor termékeit tárgyalja. Több kötetes Agádáján kívül, mely természetszerüen a Szentírás magyarázatához is tartozik, elsősorban nevezendő két kötetes műve: Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur (Leipzig, 1899, 1905.) Oly munka ez, melyre nagy szükség van. Jó, hogy Bacher csinálta, mert így egyesül benne a megbízható tudás a munka világos szerkezetével. »Für den hier gebotenen Versuch, die Terminologie der tannaitischen Bibelexegese darzustellen, kann ich keine Vorarbeiten nennen«, írja Bacher. (A Stein Terminológiája alig jöhet számba.) Ime egy példája annak, hogy Bacher alapvetően dolgozott. A czitált mondatban jelzett tannaitikus terminológiáját csakhamar követte a terjedelmesebb, szélesebb alapokon nyugvó amoraeus terminológia. A szaktudomány osztatlan elismeréssel fogadta a jeles művet. Még Bacher ifju korába nyulnak vissza a Targumról való dolgozatai: Kritische Untersuchungen zum Prophetentargum (Z. D. M. G. 1874.); Hiób és Zsoltárok targumáról (M. G. W. J. 1871, 1872.)

Az újkorban felszínre jutott számos régi mű és dolgozat által Bacher képesnek érezte magát, hogy immár összefoglaló műben tárgyalja a héber nyelvtan kezdeteit: Die Anfänge der hebräischen Grammatik (Leipzig, 1895., külön lenyomat Z. D. M. G.-ből). Kezdve a hagyományos irodalmon és a Masszórán, Bacher e műben világosan ismerteti a héber nyelvtan tapogató kezdeteit, majdan fejlődését, egészen Chajjugig, akinek grammatikai terminológiáját Bacher egyébiránt külön műben is ismertette (l. alább). Tudni kell a tájékozatlanságot, mely e téren uralkodott, hogy Bacher e nem nagy, de igen fontos művét teljesen méltányolhassuk.

Nyomban rá említem Bacher egy másik összefoglaló művét: Die hebr. Sprachwissenschaft vom 10. bis zum 16. Jahrhundert (Trier, 1892.), mely eredetileg egy része a Winter- és Wünscheféle zsidó irodalomtörténetnek. E nagyobb keretű mű nem a szaktudósokhoz fordul, hanem a művelt közönséghez, de Bacher mégis módját ejtette, hogy az ő áttekintő műve a tudományos követelményeknek is megfeleljen. Nemcsak, hogy a művet iro-

dalmi jegyzetekkel látta el, hanem maga a szöveg is bámulatos precziz képét nyujtja a nevezett tudományágnak. Ugyanez áll a biblia exegéziséről irott művéről, mely ugyanazon keretben jelent meg. Tanulóknak, gyors tájékozásra szorulóknak alig tudnánk hasznosabb munkát megjelölni, mint az imént nevezett kettőt.

Most pedig sorban következnek az egyes szerzők és művek földolgozásai. Úgy, amint a héber nyelvészet hajnalán álló »Jeczira« könyvet és a »Masszóra« tisztán nyelvi részeit földolgozta, úgy fordult figyelme a masszóréta Ben-Aser felé is: Rabbinisches Sprachgut bei Ben-Ascher (Z. A. T. W., 1895., 19.) — Száadja Gaon nagy kvalitásai mindvégig vonzzák Bachert; kiadja a J. Derenbourg által kezdeményezett, eddig befejezetlen nagy jubiláris műben Száadja arabs Hiób-fordítását és kommentártájt (Oeuvres Complètes V. kötet); megírja a Száadját ismertető czikket a Jewish Encyclopediában, melynek rengetegeiből Bachernek több a nyelvészet és a bibliamagyarázat körébe tartozó cikkét kellene említenem, ha teljességre törekedném. Ide sorolom: Aus einem anonymen arab. Hiob-Kommentar (J. Q. R., 1907.) Érintve volt már: Die grammatische Terminologie des Jehuda b. David Chajjug (Wien, 1882.).

Hogy ma ismerjük a héber nyelvtudomány legnagyobb alakját, a tudományos világ Bachernek köszönheti. Minden oldalról megvilágította, föltámasztotta Abulwalîdot. Die hebr.-arab. Sprachvergleichung des Abulwalîd Merwân ibn Ganach (Wien, 1884.). Die hebr.-neuhebr. Sprachvergleichung des Abulwalîd (u. o. 1885.). Kitâb al-Luma (Paris, 1886., J. Derenbourg neve alatt). Abulwalîd (stb.) Szentírásmagyarázatából (a rabbiképző Értesítőjében 1889., németül is: Aus der Schrifterklärung des Abulwalîd Merwân ibn Ganâch, Budapest, 1889.). Koronázza mind e munkálatokat Abulwalîd szótárának Juda ibn Tibbon által készült héber fordításának remek kiadása, mely egyik gyöngye az egész újabbkori tudományos zsidó munkálkodásnak. A »Sepher Haschoraschim« Bacher kezéből teljes ékességében, minden dísszel fölszerelve, került ki (Berlin, 1896.). Összehasonlította az arabs eredetivel, helyreigazította, kiegészítette, forrásutalásokkal látta el, bő bevezetést írt hozzá és tartalomjegyzékeket adott melléje. Remek, tökéletes kiadás.

Ép úgy megvilágította Bacher Ábrahám ibn Ezra nyelvészetét és bibliamagyarázatát: Ábr. ibn Ezra mint grammatikus (Értesítő, 1881., ugyanaz németül: Abr. ibn Esra als Grammatiker). E terjedelmes monographiában Bacher szemügyre veszi Ibn Ezra összes grammatikai műveit, hogy azokból képét adja e szellemes bibliamagyarázó nyelvi ismereteinek. Tájékoztató bevezetés és hasznos függelékek emelik a mű becsét. Ibn Ezra pentateuchus-kommentárjához Bacher azonfelül héber variansokat gyüjtött egy cambridgei kéziratból (külön lenyomat a »Magazin«-ból, 1894.). E körbe sorolható az, amit Bacher Ibn Ezra olasz követőjéről írt: Salomon ibn Parchons Wörterbuch (Z. A. T. W. 11). Ibn Ezra öregebb kortársát, akit csak igen keveset ismerünk, Ibn Barûnt, szintén Bacher hozta nekünk közelebb (u. o. 14., 1894.): Die hebräische Sprachvergleichung des Abû Ibrahîm ibn Barûn. Egy autor, akit Ibn Ezra sokat idéz, csak nem rég képezte a Bacher gondoskodása tárgyát: Arabische Übersetzung und arabischer Kommentar zum Buche Hiob von Mose ibn Chiquitilla (Harkavy-Festschrift 1908.). A dolgozat oxfordi kézirat után készült, minden izében Bacher akribiáját mutatja és hivatva van a héber nyelvészet lánczolatának egy szemét helyreállítani. Ugyancsak Bacher által tanuljuk megismerni a híres Kimchi-család egy sokat emlegetett, de keveset ismert tagját, József Kimchit, Dávidnak (R. D. K.) atyját. Bacher ugyanis a *Mekize Nirdamim*-társaság megbízásából mintaszerüen kiadta J. Kimchi *Széfer Zikkáron* czímű grammatikai művét (Berlin, 1888.). E délfranczia autor mellé sorolható, immár az újkor küszöbén, a német származású Elia Levita, kiről szintén Bacher tollából birunk jó ismertetést (*Levita*-czikk az Ersch- és Gruber-féle nagy enczyklopédiában). Egészen a jelen korba jutunk Graetz említésével, kinek számos kritikai jegyzeteit Bacher adta ki: Emendationes (stb.) in V. T. libros (Breslau, 1892/94.). Nem mondtam tehát sokat, azt állítván, hogy Bacher munkássága az összes korokat felöleli.

Külön helyet érdemel egyik jeles műve: A középkori zsidó Vallásbölcsészek Szentírásmagyarázata Maimûni előtt (Értesítő, 1892.; németül is: Die Bibelexegese der j. Religionsphilosophen des Mittelalters vor Maimûni). Csakhamar követi: Maimûni Mózes Szentírásmagyarázata (Értesítő, 1896; németül is: Die Bibelexegese Moses Maimûnis). E két mű szerkezetre és tárgyra nézve hasonló természetű Bacher nagy Agáda művéhez. A szent-

írás adja meg a vázat, mely az egyes szerzőktől nyilvánított eszméket hordozza.

Csak futólag említem fel Bacher »Egy héber-perzsa Szótár« című művét (Értesítő, 1900., németül is), melynek szintén van szentírásmagyarázati oldala, amely azonban mégis Bacherre, a perzsára tartozik. Igen nagy szolgálatot tett Bacher végre a tudománynak azzal, hogy ismertette, foldolgozta és bemutatta Tanchum Jerušalmi szótárművét (Értesítő, 1903., németül is), oly művet, mely először alkalmazta a spanyol iskola vívmányait az újhéberre. E mű nemcsak Maimûni nyelvezetére fontos, melyet elsősorban akar ismertetni, hanem a talmudi idiomára nézve is, melynek szolgálata tehát új babér Bacher nagy érdemeinek koszorújában.

* * *

Amit Bacher a tanítványok százainak bibliai kiképzésével és a bibliának magyar fordításával a magyarságra jelent, más lapra tartozik és bizonyára más helyen lesz méltatva. De ép e sorok írója nem hallgathatja el, hogy Bacher fáradalmas, lelkiismeretes, végtelen türelmet igénylő magyar bibliafordításának több mint tíz éven át tanuja és bámulója volt. Több mint tíz évig jártam hozzá majdnem minden második napon, lebilincselve őt szobájában, félretétetve vele egyéb fontos dolgozatait, megakadályozva őt az oly szükséges sétakimenőben, idejét és türelmét egyaránt messzemenő módon lefoglalva — ez és sok egyéb, amely most meg sem mondható, a dicsőség nimbuszát biztosítja Bachernek örök időkre. A magyar zsidóság azt kapta Bachertől, amit jogosan várhatott tőle és csakis tőle: a magyar bibliát. Lesz idő, midőn azt jobban fogják méltatni. Egyelőre jusson köztudatra, hogy Bachertől a legmaradandóbb, a legbecsesebb mégis csak hazájának jutott.

Még egy másik mozzanattal is megadatott nekem, hogy vele közelebbi érintkezésbe kerüljek. Héber Jezsajás-kommentáromat Bacher nézte nyomtatásban át és Bachernek ajánlottam. A biblia szavaival: Ha kicsi az mások előtt, nagy az énnekem. Merénylet az ideje ellen, merénylet oly férfi ellen, aki a tudományos világ minden zugából el lesz halmozva kérdésekkel, tervezésekkel, levelezéssel. Tudom magamról, mily drága az idő és mennyire bántó, ha foglalkozásunk fonalát kiveszik kezünkből és mást tesznek beléje. De bántó volna a másikra is, ha a tudományos szolgálatot megtagadnók. Bacher nem tagadta meg, valamint nem tagadja meg senkinek, ki hasonló ügyben hozzá fordul.

Harmadszor most e czikk írásával készítem a szálakat, melyek hozzája fűznek. Remélem, hogy még többször lesz rá alkalmam — hetven, nyolczvan éves korában. De műveinek lajstromát akkor már nem én fogom írni, hanem a bibliografus; munkája lesz elég . . .

Bécs. DR. KRAUSZ SÁMUEL.

BACHER VILMOS AGÁDA-MŰVE.

Bacher legterjedelmesebb és kétségtelenül legjelentékenyebb alkotása hatkötetes agádaműve, amely őt 1877 óta majdnem szakadatlanul foglalkoztatta és amelyben bámulatos alapossága és tudása megnyilatkozik. Nem könnyű helyes képzetet formálni azon maradandó alkotásokról, melyek szerző ezen művében találhatók. Még nehezebb másoknak, kik ezeket a köteteket nem tanulmányozták, e mű tartalmáról és páratlan becséről tiszta képet adni. Csupán szerény kisérletet teszek, hogy Bacher »Agáda«-jának legjelentősebb oldalait nagy vonásokban ecsetelljem; kimerítő tárgyalás e kis dolgozat keretét meghaladná.

Aki midras-műveinkben akár csak egy fejezetet, vagy a talmudban egy oldal agádát olvasott, észreveszi, hogy a mondások nagy száma szerzők nevében és épp oly hosszú mondás-sorozat szerzők nevei nélkül közöltetik. A mondások szép tartalma és eredetisége az olvasóban sürün azt a kivánságot ébreszti, hogy ugyanazon tanító más mondásaival, egyéniségével, jelentőségével, korával és működési körével megismerkedjék. De nem létezett tudományos, vagy akárcsak könnyen használható mű, amely ezen kérdésekre akárcsak félig kielégítő felvilágosítást adhatott volna. A régi kézikönyvek és összeállítások szolgáltak ugyan némi felvilágositással és elősegítették annak felismerését, hogy a tannák és amorák mondásai a midrasban és talmudban nem kronológiai sorrendben következnek, hanem inkább tartalom szerint és a fejtegetett bibliai vers során, de a mondat értelmezé-

sébe, vagy szerzőjének méltatásába előbbi művek nem bocsátkoztak. Zunz maga »Gottesdienstliche Vorträge« című mestermüvében az agádát mint a zsidó szellem és a zsidó irodalom egyik termékét, épp így a midrasműveket csupán egészükben vizsgálta és jellemezte, továbbá keletkezésüket és belső tervüket kutatta ki. A midras és az agáda egyes személyiségei számára, bármily nagyok voltak is, Zunz művében nem volt tér. Frankl Zakáriás, Brill Jákob és Weisz J. H. feladatukul a halákha és ennek képviselői történetét tüzték ki és mindhárman, különösen Weisz, minden egyes fejezetben az egyes tekintélyek agádájának is némi figyelmet szenteltek. De a tannaiták és amórák agádikus mondásait kimerítően nem tárgyalták, mert ez feladatuk körén kívül esett. Graetz, a nagy történetíró, tizenkét kötetes zsidó történetének harmadik és negyedik kötetében Palesztina és Babylonia vezető és teremtő tanítóit, kik a halákha kiépítésére és alakulására és a zsidók szellemi életére hatással voltak, behatóan jellemezvén, mint pl. Hillélt, R. Jochanan ben Zakkait, R. Akibát, R. Méirt, R. Juda patriarkhát, R. Jochanant, Rábot, Abbait és Rábát, egyúttal e férfiak agádikus mondásainak is szentelt néhány szót. De Graetz nem említhette az összes agadistákat összes mondásaikkal, sőt az általa bemutatott tanítók mondásait sem tárgyalhatta kimerítően. Ugyanez áll Derenbourg egykötetes »Essai«-jéről, melyben a palesztinai zsidóknak Cyrustól Hadriánusig rabbinikus forrásokból merített története kapcsán agádisták mondásai csak alkalmilag idéztetnek. Bacherre várt az, hogy megragadja azt a termékeny gondolatot, mely szerint a rabbinikus irodalomban szerzőik nevével ellátott agádikus mondások összegyűjtessenek és tárgyaltassanak és megadatott neki és nekünk is, hogy e vállalkozását valóra váltsa.

Ennek jelentőségét már azon egyszerű mérlegelésből vehetjük ki, hogy Bachernek az egész talmudi és midrasi irodalmat a legnagyobb gonddal át kellett vizsgálnia és tanulmányoznia minden nem a halákha körébe eső anyag tekintetében, hogy először is minden egyes tekintély szellemi tulajdonát megállapítsa. A nehézségek, melyek a talmud- és midrásban előforduló tanítók nevei tekintetében jelen szövegeink állapota mellett léteznek, minden talmudtudós előtt ismeretesek és alig túlozhatók. Bacher kénytelen volt Rabbinowitz, a babyloniai talmudhoz gyűjtött nem teljes variáns-jegyzékének segítségével minden mondás szerzőjének

nevét megállapítani, ami valóban nem csekély előmunkálat. A rengeteg anyag gyűjtése azt mutatta, hogy egy és ugyanazon mondást a különböző korokból eredő források nem ugyanazon alakban hagyományozzák. Az egyik forrás a mondást egy korábbi tannának, a másik egy későbbi amórának tulajdonítja, a harmadik pedig szerzőt egyáltalában nem nevez. Bacher a legpontosabb összehasonlítás útján az igazi vagy a valószínű szerző kikutatására törekszik. Ezen kutatásaiban a hagyományozott szövegek és variánsaik legapróbb részletekre kiterjedő tanulmányozása mellett az összes gazdag anyag teljes ismerete képessé tette őt arra, hogy az egyes tannák vagy amórák egymáshoz való viszonyait, továbbá a különböző tanítók mondásainak örökké változó hagyományozóit és az egyes tanítóknak különböző iskolákhoz való tartozását megállapítsa. Ily módon gyakran sikerül neki név nélkül ránk maradt mondások szerzőit kikutatni és kor szerint meghatározott agádai mondatokról való ismereteinket gazdagítani. Hogy a rendelkezésre álló anyagot teljesen kimerítse, Bacher minden egyes tanítóknak szentelt szakasz végén előadja mindazokat a mondásokat, melyek a midras utáni és a misztikus irodalomban ugyanannak a tanítónak tulajdoníttatnak, de vagy biztosan, vagy valószínüleg apokrifek.

A szerzők és mondásaik megállapítása után Bacher szóvá teszi a mondások formulázásának és gyakran tartalmának, valamint a bibliai vershez való fűzésének eltéréseit. Minden mondás eredeti szövegét az összes párhuzamos helyeken át követi, melyekhez az anonym agádából további bizonyítékokat kutat ki, mindig utánajár a mondás alapgondolatának és ily módon a mondat forrásának helyes megállapításához jut. Eközben mindig kiemeli ama változásokat, melyeken a mondás az idők folyamán a palesztinai és babyloniai iskolában való vándorlásain keresztülment. Ha mind e külső kérdések tisztázva vannak, Bacher a mondást vagy szószerint, vagy szabadon adja. A kritikai apparátus a legcsekélyebb, sok buvár előtt alig észrevehető eltérésekhez a forrásokban felkelti mindenkinek bámulatát, ki Bacher agádaművét forgatja. Bacher a hagyományozott szöveghez szigorúan ragaszkodik, a hagyományt megbizhatónak tételezi fel és a szöveget csak ott javítja, hol ezt kényszerítő okok okvetlenül követelik. Ha biztosat megállapítani nem lehet, Bacher a hagyományozott szövegen valószínűtlen magyarázatok által erőszakot nem tesz,

hanem megelégszik a valószínű értelmezéssel és ezt meg is mondja. Ezen eljárás által Bacher műve megbízható vezető, melyre mindenüt és mindig rábizhatjuk magunkat. Mindenütt megadja az általa használt irodalmat, méltatja minden magyarázat szerzőjét, és mint igazi nagy tudós a legfiatalabb buvár legcsekélyebb adalékát valamely nehézség megoldásához készséggel ismeri el. Ritkán emel kifogást és ez esetekben is a legnagyobb kimélettel. Éles elitélésre ritkán bukkanunk, csakis akkor, ha a tudományos módszerrel merően ellenkező, fantasztikus magyarázatokat és feltevéseket kell elutasitania.

Minthogy a tanítók agádikus mondásai az anyagot a zsidók köz- és magán-, társadalmi és vallásos élete jelenségeiből veszik, és gyakran Palesztinának római közigazgatásából merített részleteket alkalmaznak, minden mondás külön tárgyi megvilágításra is szorúl. Bacher ezt sűrün néhány szóval adja, némelykor hosszabb fejtegetésben, de nem ritkán a mondásnak körülírása is elegendő, amely egy egész kommentárral ér fel. A zsidók és rómaiak története az illető korban, az erkölcsök és szokások megvilágítása, a földrajz és régészet, a szentírásmagyarázat és a nyelvtan, a nyelvészet, a bölcsészet különböző elágazásaiban, a római, görög és ó-keresztény irodalom szolgáltatják Bachernek a kellő anyagot az agádikus mondások helyes és teljes megvilágításához, melyeket Agádája minden lapjának tudós jegyzeteiben találunk. A keleti nyelvek alapos ismerője és a legrégibb héber grammatika, nyelvészet és szentírásmagyarázat terén speczialista lévén, ritka eszközökkel rendelkezik nehéz szavak szükségszerű magyarázatánál és sohasem mulasztja el, hogy minden tanítónak jellemző beszédmódját és sűrübben visszatérő kitételeit modern philologiai módszer szerint megmagyarázza. Számos adalékait a héber talmud-midrasi szótárhoz nemsokára be kell majd jegyezni szótáraink nagyon elhanyagolt héber részébe, aminthogy magyarázatai a sürün előforduló idegen szavakhoz máris figyelembe vétettek. A szerzők neveivel ellátott egész agádikus anyag helyes visszaadása és ennek megokolása a tárgyi magyarázatokkal, Bacher agádaművének magva. A hatalmas szellemi munka, melyet Bacher erre fordított, a midras és agáda kincseit először dolgozta fel a tudomány modern eszközeivel és ezeket, róluk minden homályt eloszlatva, valódi alakjukban terjesztette, tanulmányozásra alkamasan, az olvasó elé. Nélkülözhetetlen jegyzetek, melyek gyakran

egész exkurzusok legszűkebb keretben, a tudós kutatás és fontos eredmények forrásai, melyekben éles ész az anyag ritka ismeretével párosul. A rendkívüli szellemi munka czélját, hogy minden tanítónak szellemi tulajdona biztosíttassék és hogy minden mondás egyszerű, igazi értelme megállapíttassék, Bacher agádája teljesen eléri. A tanítók összes mondásainak éles megfigyeléséből alkotja meg Bacher minden szakasznak bevezető fejezetében művének egyik legfontosabb külön feladatát, azon módszer megállapítását, melyet minden agadista a biblia értelmezésében követett. E czélból Bacher minden tanítónak halakhikus exegézisét is belevonja, megkülönbözteti a szószerinti értelmezést a homiletikus szabad magyarázattól és a tudatos szabályon alapulót a véletlentől, úgy a halákhában, mint az agádában és lehetőség szerint megállapítja a héber és aram nyelv ismeretét és megfigyelését az agadistáknál mint bibliamagyarázóknál, továbbá az agadisták éleselméjűségét a bibliai szó alkalmazásában. Bacher a tannák és amórák az agádában követett methodologiáját kutatja, melynek mint az agáda lényeges alkotó elemének, nagy műve befejezése után külön munkát szentelt. Ugyanezért minden mondást, amely a bibliára és részeire általában, a kánonra, az aram és görög fordításokra, a héber írásra és a maszórára vonatkozik, különös figyelemmel tárgyal. Mert az agáda mindent felölel, ami nem halákha, akár önálló, akár a bibliai szóból levezetett mondatban van kimondva és ezért Bacher saját maga kitüzte feladatához tartozik. Minden tanítónak jellemzése czéljából az illető személyére vonatkozó minden legcsekélyebb részletet pontosan összegyűjt, amennyiben a talmudban és midrasban megmaradt és az illető tanító és mondásai méltatására értékesíthetők. A tanító és iskolájának lakóhelye, érintkezése más tanítókkal és saját tanítványaival, személyes viszonya egyesekhez és a községhez, érintkezése nem-zsidó tudósokkal vagy magánosokkal, a római kormány vagy más vallások képviselőivel, nyilvános tevékenysége mint a zsidók tanítója és képviselője, tanítási módja, eredetisége vagy függősége röviden szóba kerülnek. Minden tanító mondásainak csoportosításában Bacher első helyre a szentenciákat teszi és ezeknek psychológiai és bibliai alapjait kutatja, hogy a szerzőt jellemző vonásokat felismerje.

További alpontja minden fejezetnek az agádikus értelmezés felette fontos alkatelemének, a hasonlatnak, van szentelve

és ezt tökéletesen érthetővé teszi. A tanítók vallásbölcsészeti, különféle gondolatköröket felölelő mondásai, melyek főkép a világ teremtésére és az isteni trónkocsira vonatkoznak, gondosan magyaráztatnak, úgyszintén a jövendő világra és a messiásra vonatkozók. Ezeket követik a polémikus mondások, melyek csekély részben a pogányság, nagyobb részben a kereszténység ellen irányultak. Itt Bacher a tanítóknak a kereszténységgel szemben elfoglalt állására vonatkozó összes adatokat állítja össze. Tárgyilagosság és széles tudás ritka összhangban uralkodnak minden sorban és nem maradhatnak kellő benyomás nélkül. A halákha és agáda határán áll a tanítók némely nyilatkozata az imáról; ezeket Bacher az általános mondások között egyesíti és fejtegeti.

Ha a megmaradt anyag lehetővé teszi, Bacher különféle jól választott, a részletekbe való behatolását és ezeknek összefoglalását tanusító szempontok szerint csoportosítja a látszólag legkülönfélébb mondásokat és ezáltal előkészíti minden tanító szellemi nagyságának összképét. Fejezetei: szentenciák és mondások, a tóra tanulmányozása, az ima, a parancsolatok, Izráel, pogányság, Róma, bálványimádás, zsidó-keresztények, polémia, vallási beszélgetések, prozeliták, a szentírás, írott és szóbeli tan, exegétikai szabályok, etymologia, halákhikus exegézis, exegétikus részletek, bibliai személyek és elbeszélések, homilia, prooemiumok, hasonlatok, csoportos mondások, kosmologia, Isten és a világ, messiási dolgok, eschatologia, pseudepigraphia. Azon esetekben, midőn oly tanítókról van szó, kik a halákha gyűjtése és rendezésében közreműködtek és kiknek a hagyomány a halákhikus midrasművek szerkesztését tulajdonítja, Bacher az illető tanítók irodalmi tevékenységének fontos kérdését is, bár röviden, tárgyalja. Bővebben szól, midőn még létező midrasművek agádájának gyűjtéséről és rendezéséről és e midrasműveknek amórai szerzőiről kell ítéletet mondania. Nem kerülte el messzeterjedő figyelmét semmiféle kérdés, amely összefügg valamely tanító személyével és tevékenységével, ha az illetőtől valamely agádikus mondás maradt. Minden kérdés megoldásához értékes anyagot nyújt Bacher agádikus műve alapos és részletes vizsgálódásai által.

Az első kötet, a babyloniai amórák agádája, 1878-ban jelent meg az országos rabbiképző-intézet első értesítőjében. Az alapelveket és a szempontokat, melyek Bachert a messze elszórt

agádaanyag gyűjtésénél és rendezésénél vezették, ez első kötethez irt bevezetésében fejtette ki. De a legközelebbi kötet, a tannák agádájának első kötete, amely először Graetz »Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums« című folyóiratának 31—33. köteteiben, 1882—84. években, folytatásokban jelent meg, mint teljes kötet pedig 1884-ben és második kiadásban 1903-ban, már haladást mutat az anyag részletesebb előadásában és tökéletesebb csoportosításában. Az »Agada der Tannaiten« második kötete 1890-ben, az »Agada der palaestinensischen Amoräer« első kötete 1892-ben, második kötete 1896-ban, harmadik kötete 1899-ben jelent meg. Már az a tény, hogy Bacher tudtommal az egyetlen zsidó tudós, kinek szigorúan tudományos és terjedelmes könyve második kiadást ért, figyelemreméltó ítélet az ő munkásságáról és könyvének méltatásáról.

Az »Agada der Tannaiten« első kötetének előszavában Bacher maga odanyilatkozik, hogy elsősorban azt az irodalomtörténeti feladatot akarja megoldani, hogy minden egyes tannát és amorát az agádai irodalomból mely rész illeti meg. De művének minden fejezete a régi zsidó exegézis és homiletika történetének egy-egy szakasza és az egész mű adalék a zsidóság vallásos nézeteinek történetéhez. Alaposság, amely a nagyot és a kicsit ugyanazon buzgalommal ölelte fel és a teljes tárgyilagosság, amely mindig csupán az anyagot tekintette és sohasem vált apologetikussá, ott sem, hol a tárgyilagosság megkívánta volna, kivívták Bacher »Agádá«-ja számára a protestáns theologusok tökéletes, korlátlan, páratlanul álló elismerését. Az »Agada der Tannaiten«, melynek használhatóságát részletes tárgymutató még emeli, mint a zsidó vallás jellemzésére szolgáló kincsesbánya, lépten-nyomon idéztetik és kiiratik és kétségtelenül utat nyitott az agádában megnyilatkozó zsidó szellemvilág megfelelőbb méltatásának. Hagy az első századbeli zsidó viszonyok némelyik, ítélettel nem biró, hivatlan történetírójának nélkülözhetetlen anyaggal szolgált, csak annak jele, hogy az »Agáda« mennyire el van terjedve és elismerve. A tannaiták és amorák korának tanulmányozói számára Bacher nagyszabású kézikönyvet alkotott, amely számtalan szövegbeli és kronológiai nehézséget megszüntet és sok másnak felderítését elősegíti. Minthogy az agáda a palesztinai és babyloniai zsidók belső életének legmélyebb oldalait tükrözteti és a zsidóság megismerésére a leggazdagabb anyagot tartalmazza, Bacher műve

kulcscsá vált ama zsidó kutatók kezében is, kik Palesztina első századokbeli vallásos gondolkozását, a népies és a tudós gondolkodásmódot kutatták. Mindenki, ki, mint magam is, Bacher »Agada«-ját igen gyakran s mindig nagy sikerrel, használja és minden lapon tapasztalható nagy becsét elismeri, a mai napon tisztelettel és szívből eredő köszönettel adózik a szerzőnek a dús tanításért.

Rövid áttekintésemet azon benső kívánsággal zárom be, hogy a hatkötetes agádamű szerzője sok éven át élvezze teljes egészségben és örömben nagy művének elismerését és hogy irodalmunkat jövőben is hasonló munkákkal gazdagítsa. Adassék meg neki és nekünk, hogy Agádájához az anonym agádát és az agáda történetét saját maga hozzáilleszthesse. Adja Isten Bachernek az erőt, a zsidó irodalomnak pedig az áldást!

London. DR. BÜCHLER ADOLF.

HÉBER TÁRGYMUTATÓ BACHER VILMOS HATKÖTETES AGÁDA-MŰVÉHEZ.

Bacher agáda-művének hat kötetében a maga nemében egyedül álló monumentális munka van előttünk, mely nemcsak a legkiválóbb szaktudós sok évi fáradhatatlan kutatásának legmegbízhatóbb eredményeit tárja elénk, hanem bemutat egy egész irodalmat, melyben a legújabb korig a legnagyobb homály uralkodott. Irodalmunkban nem hiányzanak ugyan az agáda csoportosítását czélzó különböző irányú kísérletek, de a tudomány követelményeinek megfelelő és az egész anyagot felölelő encyclopedikus feldolgozását hiába keressük.

Bacher megírja az egész agádát iskolák, auctorok és korszakok szerint csoportosítva; történeti sorrendben szólaltatja meg a rég letünt nemzedékeket; bemutatja a tannaitákat és amórákat abban a környezetben és oly összefüggésben, mely híven visszatükrözteti korszakukat. A konczepczió, minden természetessége és tárgyi hűsége mellett is, egészen új és eredeti. Itt nemcsak az agáda, hanem annak oknyomozó története is bennfoglaltatik; nem tisztán az agadistának mondása hangzik el benne, hanem korának szelleme, az akkori idegen kulturák kölcsönhatásai is kidomborodnak; a tannaiták és amórák agádája művészi képét nyujtja a tannaiták és amórák történetének is.

A nagy mű gazdag tartalma és tudományosan tisztázott agádikus és egyben kulturtörténeti elemek összefoglaló tárháza nemcsak a szorosabb értelemben vett szaktudósnak nyujt fontos és megbízható irányítást, hanem valóságos kincses bányája mindannak, aki oly kérdések históriai megvilágítását keresi, melyeknek szálai azon időkbe nyulnak vissza és azon országokban találhatók meg, amikor és ahol a talmud szerzői éltek, működtek, befolyást gyakoroltak és külső benyomásokat felvettek.

Maga ez a tény nemcsak indokolja, de kívánatossá is teszi, hogy Bacher Agádájának sokoldalú gyakorlati használhatósága mennél jobban megkönnyíttessék. Ezt a czélt szolgálja elsősorban egy pontos és könnyen áttekinthető tárgymutató. Maga a szerző adott is ilyen lajstromot minden kötet

végén, kivéve azt a kötetet, mely a babyloniai amórák agádájával foglalkozik; de több oldalról azon kívánság jutott tudomásomra, hogy a mű tartalmának és természetének megfelelően még egy héber tárgymutató is kellene; magam is éreztem gyakran ennek szükségét és készítettem is magamnak saját használatomra ilyen tárgymutatót. Örömmel ragadom meg tehát ez eszmét azon kedves alkalomból, hogy a Magyar Zsidó Szemle készséggel helyt ad ezen adalékomnak a szeretett mester születésének 60-ik évfordulója alkalmából közrebocsátott ünnepi számában, mint oly közleménynek, mely a zsidó tudományok nagymestere iránti tiszteletem és hálám kifejezése gyanánt iratott.

A mű felöleli az egész talmudi kort és ennek megfelelően három főrészre oszlik: a tannaiták, a palesztinai és babyloniai amórák agádájára és részei a következő czímek alatt jelentek meg:

1. Die Agada der Tannaiten. I. Band: Von Hillel bis Akiba. 1884-ben jelent meg első kiadása; a második kiadás 1903-ban jelent meg Karl J. Trübner kiadásában Strassburg i. E. A tárgymutatóban az első kiadás lapszámait használtam; a második kiadás amúgy is feltünteti az első kiadás lapszámait.

2. Die Agada der Tannaiten. II. Band: Von Akiba's Tod bis zum Abschluss der Mischna. U. o. 1890.

3. Die Agada der Palästinensischen Amoräer. I. Band: Vom Abschluss der Mischna bis zum Tode Jochanans. U. o. 1892.

4. Die Agada der Palästinensischen Amoräer II. Band: Die Schüler Jochanans. U. o. 1896.

5. Die Agada der Pal. Amoräer. III. Band: Die letzten Amoräer des heiligen Landes. U. o. 1899.

6. Die Agada der Babylonischen Amoräer. Budapest, 1878. E rész az országos rabbiképzőintézet értesítőjében is megjelent magyar nyelven »A babyloniai amórák agádája« czím alatt.

Tárgymutatómban a következő rövidítéseket használom: T = Die Agada der Tannaiten; P = Die Agada der Palästinensischen Amoräer; B = Die Agada der Babylonischen Amoräer; f = folytatólagosan. A római számok a kötetekre vonatkoznak.

אבות **T. I.** 116, 149, 158, 213 f., 226, 383. — **II.** 49 f., 58, 106, 218, 554. — **P. III.** 41, 63, 118, 144, 171, 180, 181, 198, 213, 259, 296, 304, 308, 316, 327, 330, 381, 416, 423, 475, 488, 490, 648, 707, 753. — **B.** 9.

אביגיל **B.** 82.

אבלות **P. II.** 48, 145, 178, 311. — **III.** 13, 33, 35, 68, 74, 229, 236, 250, 405, 413, 448, 551, 693. — **B.** 147.

אבצן **B.** 14.

אברהם **T. I.** 36, 49, 125, 199, 223. — **II.** 40, 115, 238, 247, 261, 262, 270 f., 281, 290, 305, 313, 340, 370, 516, 542. — **P. I.** 23, 26, 29, 72, 78, 103, 114, 139, 156, 170, 201, 249, 258, 279, 280, 325, 385, 400, 457, 469, 470, 522, 535, 540. — **II.** 29, 52, 67, 125, 129, 134, 159, 198, 240, 241, 250, 255, 257, 335, 341, 343, 344, 362, 364, 373, 392, 401, 450, 451, 462, 486, 498, 508, 521—522. — **III.** 46, 52, 53, 58, 74, 76, 82, 93, 126, 130, 131, 132, 156, 174, 179, 180, 181, 196, 205, 206, 213, 262, 284, 336, 369, 381, 387, 388, 392, 430, 437, 461, 532, 669, 687, 759. — **B.** 13, 26, 30, 58.

אגדה **T. I.** 35, 82, 170, 193, 195, 196, 205, 225, 244, 352, 441. — **II.** 200, 279, 292, 293, 476, 523. — **P. I.** 60, 120, 125, 128, 129, 130, 136, 138, 208, 210, 217, 223, 477, 480, 552, 555. — **II.** 5, 11, 88, 91, 146, 151, 180, 181, 207, 208, 210, 211, 212, 297, 298, 299, 300, 313, 453, 476, 519. — **III.** 15, 16, 176, 231, 304, 470, 483, 688, 749, 769. — **B.** 6, 7, 52, 65, 78, 79, 120, 122.

אגרת **P. III.** 101, 399, 563.

אדם **P. II.** 22, 23, 25, 150, 162, 187, 260, 261, 305, 360, 361, 410, 422, 441, 461, 525. — **III.** 64, 65, 72, 124, 158, 159, 167, 219, 250, 283, 307, 357, 412, 477, 556, 568, 570, 585, 630, 632, 744, 748, 763, 773. — **B.** 106.

אדם הראשון **T. I.** 272. — **II.** 49, 65, 141, 178, 264, 268, 313, 435, 438, 494, 517. — **P. I.** 101, 156, 169, 354, 383, 391, 400, 442, 456, 469, 510. — **II.** 38, 45, 50, 119, 162, 253, 337, 420, 450, 465, 485. — **III.** 66, 81, 92, 124, 173, 174, 206, 214, 294, 297, 306, 368, 379, 543, 563, 570, 579, 640, 715. — **B.** 13, 21.

אדריאנוס **T. I.** 176, 185. — **II.** 135. — **B.** 17.

אהבת ארץ מולדת **P. II.** 378, 399. — **III.** 90, 408.

אהבת הבריות **T. I.** 7, 65, 72, 90, 101, 162, 197, 216, 227, 285, 286, 376, 419, 440. — **II.** 8, 15, 53, 81, 84, 114, 209, 231, 277, 283 f., 336, 338, 367, 414, 428, 440, 441, 462, 502, 557—558. — **P. I.** 9, 62, 200, 225, 226, 355, 358, 423, 546, 557. — **II.** 19, 133, 186, 213, 215, 273, 377, 530. — **III.** 21, 89, 128, 147, 193, 254, 378, 468, 481, 622, 639. — **B.** 26.

אהבת השם **T. I.** 120 f., 420. — **II.** 49 f., 131, 312, 318, 425, 452, 492, 556. — **B.** 113.

אוהבי ישראל **P. III.** 119.

אומות העולם **P. III.** 568. — **B.** 22, 30, 43, 95.

אומנות **T. II.** 14, 368, 461. — **B.** 27.

אין בן פלם **B.** 12.

אוקיעס **B.** 17.

אוריה **B.** 9.

אותיות **P. II.** 424, 425. — **III.** 118, 126, 684, 705, 735. — **B.** 12.

אחאב **B.** 105.

אחיתופל **B.** 11, 41.

אחשורוש **B.** 30, 38, 40.

איוב **T. I.** 37, 66, 156, 228, 329. — **II.** 53, 139, 180, 282, 316, 345, 419, 452, 523, 525, 545. — **P. I.** 295, 311, 400, 473, 501, 537. — **B.** 138.

איוב (ספר) **T. II.** 473. — **P. I.** 374. — **III.** 95, 118, 356, 364. — **B.** 117.

איכה **T. II.** 242, 363, 408. — **P. I.** 463. — **III.** 608. — **B.** 120.

אימה יתירה **B.** 28, 68.

אישות **T. I.** 20, 70 f., 119, 156, 230, 236, 260, 279, 280, 281, 285, 349, 360, 410, 417, 448, 449. — **II.** 8, 15, 16 f., 21, 62, 72, 104, 116, 131, 167, 169, 195, 197, 198, 210, 280, 306, 339, 394, 396, 432, 440, 451, 478, 481. — **P. I.** 17, 135, 136, 202, 231, 232, 233, 235, 276, 313, 360, 361, 440, 450, 469, 488. — **II.** 21, 22, 106, 107, 204, 246 255, 263, 310, 351, 383, 422,

524. — III. 41, 114, 167, 174, 201, 238, 263, 293, 309, 318, 356, 416, 419, 420, 435, 472, 557, 560, 577, 608, 609, 709.

אלהים T. I. 84 ff., 180 f., 255, 326, 342. — II. 33, 60, 168, 185 f., 222 f., 287, 357, 440, 480, 484, 520, 546. — P. I. 8, 31, 57, 85, 99, 108, 182, 183, 255, 277, 309, 321, 322, 325, 326, 327, 329, 331, 373, 393, 407, 410. — II. 15, 18, 69, 70, 75, 79, 83, 84, 117, 127, 130, 139, 163, 185, 240, 257, 261, 275, 276, 289, 290, 291, 292, 427, 460, 461, 472, 497, 518, 519, 522, 528. — III. 14, 32, 123, 124, 129, 132, 152, 158, 171, 187, 220, 269, 291, 217, 320, 322, 330, 337, 357, 417, 418, 420, 430, 441, 468, 486, 528, 547, 562, 576, 584, 604, 649. — B. 22, 23, 49, 56, 78, 82, 96, 104, 106, 109.

אליהו הנביא T. I. 403. — II. 8, 75, 145, 148, 149, 162, 163, 185, 190, 216, 264, 282, 380, 381, 415, 453, 497. — P. I. 84, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 232, 260. — II. 61, 252, 430, 486. — B. 32, 78.

אלימלך B. 14.

אלישבע B. 39.

אלכסנדריא T. I. 185 ff. — II. 365, 413, — P. III. 235, 644.

אלתקית P. II. 281, 403. — B. 30, 39.

אמנושי B. 23.

אמונת העם P. II. 25, 26, 148, 157, 216, 217, 293, 311, 491. — III. 219, 284, 342, 527, 552, 578.

אמורא B. 7.

אמן P. III. 575.

אמרפל B. 30.

אמת P. II. 19, 441. — III. 460, 718.

אנטוכיא P. III. 468.

אנשענעום T. II. 458, 551. — P. I. 472.

אסא B. 6.

אספסעום B. 104.

אסתר (ספר) T. I. 318, 397. — II. 49, 126, 175, 211. — P. I. 77, 155, 263, — II. 37. — III. 396. — B. 119, 121, 145.

אפיקומן, אפיקומסות, מיעות, צדוקי P. III. 586, 711. — B. 12, 14, 24, 37, 66, 78, 84, 105, 110.

אפרים B. 111.

אצטגנינות P. I. 5, 14, 158, 159, 182, 249, 445, 473. — II. 248, 473, 509. — III. 46, 51, 52, 228, 282, 429, 668. — B. 13.

ארבע מלכיות P. I. 15, 185, 248, 249, 252, 306, 320, 389, 415, 454, 455, 498, 543. — II. 229, 255, 284, 287, 320, 325, 326, 327, 363, 429, 432, 481, 512, 521. — III. 78, 94, 121, 172, 177, 246, 264, 319, 384, 685, 736, 742.

ארז הקדש B. 80, 129.

ארזים B. 22.

אריה B. 22.

אריכות ימים T. II. 429. — B. 28.

ארמית T. I. 8, 10, 14, 278, 282, 308, 331, 344, 376. — II. 18, 19, 61, 74, 88, 265, 405, 508. — P. I. 243, 250, 251. — II. 46. — B. 13, 32, 50, 52, 69, 103.

ארץ ישראל T. II. 280, 315, 403, 409, 431, 442, 472, 510. — P. I. 7, 17, 66, 145, 148, 170, 178, 231, 250, 287, 294, 314, 336, 417, 423. — II. 2, 3, 36, 38, 91, 141, 144, 194, 211, 223, 268, 336, 340, 412, 438. — III. 5, 6, 8, 25, 63, 78, 200, 302, 311, 452, 484, 519, 520, 545, 559, 633, 677, 753, — B. 4, 66, 88, 116.

אתים T. I. 172 f.

בבל (בבליים) T. I. 5, 12, 55, 381, 389. — II. 114, 150, 409, 510, 521. — P. I. 1, 3, 12, 15, 16, 19, 48, 59, 60, 70, 96, 99, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 217, 218, 241, 264, 278, 349, 350, 361, 422, 482, 552. — II. 1, 2, 8, 35, 96, 97, 100, 128, 148, 152, 153, 164, 178, 208, 223, 397, 476. — III. 1, 5, 7, 20, 35, 95, 96, 235, 274, 311, 345, 398, 399, 402, 452, 466, 517, 520, 521, 533, 541, 559, 627, 642, 692, 704, 755. — B. 4, 16, 94, 116.

בגדים B. 50.

בוען B. 14.

בחינת נפשו T. I. 283, 413 f. — II. 158, 460, 462.

בחירה חפשית T. I. 282, 325 f., 415. — P. I. 9, 174, 331, 451. — II. 81, 305. — III. 180, 190, 672. — B. 57.

בטחון T. I. 216, 219, 282. — II. 14, 128, 137, 267, 406, 449, 476, 493. — P. II. 156, 161, 166, 203, 215, 264, 289. — III. 21, 329, 443.

בית דין B. 27.

בית הכנסת P. II. 61, 92, 104, 107, 144, 152, 189, 221, 264, 269, 280, 296, 305, 318, 363, 492, 494, 505. — III. 32, 35, 38, 65, 81, 100, 109, 115, 153, 154, 168, 172, 178, 220, 227, 307, 346, 347, 370, 471, 487, 542, 631, 635, 672, 675, 680, 688, 717, 719, 735, 759. — B. 58.

בית המדרש T. I. 59, 102, 104, 106, 107, 167, 174, 217, 224, 233, 279, 281, 303 f., 345 f., 356, 357, 372 f., 374, 409, 416, 434. — II. 3 f., 20. 31, 71 f., 90, 92, 143. 157, 159, 198, 217. 261. 271, 276, 278, 279, 284, 365, 369, 374, 417, 429, 455 f., 468 f., 510 f., 537. 555. — P. I. 6, 11 36, 46, 47, 56, 59, 63, 64, 81, 89, 93, 96, 97, 120, 128, 130, 134, 138, 139, 143, 196, 197, 206, 208, 210, 213, 216, 235, 238, 239, 240, 241, 254, 292, 306, 341, 343, 347, 351, 363, 364, 365, 366, 398, 406, 421, 425, 426, 432, 434, 451, 452, 479, 490, 491, 540. — II. 2, 28, 29, 30, 32, 57, 61, 79, 99, 105, 107, 109, 137, 143, 144, 146, 148, 150, 151, 154, 158, 169, 174, 177, 182, 209, 211, 220, 223, 246, 248, 263, 273, 280, 296, 297, 314, 345, 358, 363, 379, 444, 480, 482, 494, 499, 505, 519, 528. — III. 3, 7, 9, 26, 31, 38, 57, 96, 100, 109, 115, 116, 139, 165, 222, 228, 236, 239, 244, 332, 343, 347, 354, 355, 370, 419, 445, 470, 489, 528, 565, 630, 663, 688, 689, 703, 714, 719, 735, 749, 751. — B. 46.

בית המקדש B. 15, 72.

בלעם P. I. 17, 24, 28, 65, 157, 285. — B. 82.

בלשצר B. 38.

במה B. 29.

בן סירא (ספר) P. II. 11. — B. 110.

בני נח P. I. 17, 18, 108, 430. — II. 36, 37, 49, 316.

בנים T. I. 72, 187, 253, 278, 337. — II. 56, 72, 85, 90, 128, 153, 310, 403, 434, 461, 483. — P. I. 69, 75, 78, 116, 136, 222, 224, 297, 313, 315, 318, 325, 387, 395, 488, 556. — II. 52, 160, 164, 193, 243, 244, 246, 255, 263, 343, 362, 364, 508. — III. 41, 47, 69, 188, 214, 434, 438, 492, 557, 580, 650, 665, 770. — B. 27.

בניטין B. 82, 111.

בעלי חיים T. II. 45, 332, 426, 429, 531 f. — P. I. 233. — B. 52, 92.

בצלאל B. 19.

בקא B. 22.

בריאת העולם T. I. 17 f., 86, 128, 134, 135 f., 177, 340, 425 ff. — II. 33, 106, 107, 134, 144, 166, 222, 237, 289, 305, 313, 339, 399, 402, 416, 475, 536. — P. I. 27, 30, 31, 85, 107, 120, 183, 184, 244, 321, 328, 329, 403, 410, 411, 412, 467, 545. — II. 32, 45, 51, 114, 129, 138, 139, 276, 292, 293, 390, 424, 425, 426, 510, 511, 525. — III. 76, 118, 125, 158, 201, 205, 211, 218, 219, 321, 376, 382, 438, 465, 480, 487, 585, 587, 589, 597, 668.

ברכה P. I. 9, 68, 155, 234, 493. — II. 24, 26, 31, 80, 214, 216, 245, 273, 276, 329, 342, 384, 415, 491, 518. — III. 49, 50, 115, 131, 147, 292, 336, 369, 383, 390, 391, 416, 524, 586, 716. — B. 43, 57, 80.

ברכת המזון P. III. 11, 181, 345, 648. — B. 90, 147.

ברכת כהנים B. 80.

בשת פנים T. II. 85, 157, 556. — P. I. 167. — II. 186. — B. 25, 96.

בת פיעה B. 42.

בת קול T. I. 23, 44, 89, 116, 194, 266, 330. — II. 162, 515, 519, 522, 543. — P. I. 82, 116, 137, 167, 192, 211, 291, 351, 394, 457, 523. — II. 26, 55, 78, 79, 127, 249, 250, 274, 355, 396, 425, 523. — III. 37, 42, 85, 107, 115, 123, 200, 258, 342, 453, 585, 586. — B. 11, 44.

גאות T. II. 81, 157, 424, 427, 436, 466. — P. I. 9, 32, 61, 69, 94, 121, 134, 197, 226, 236, 464. — II. 18, 62, 166, 267, 351, 375, 404, 467, 469. — III. 379, 474, 583, 644. — B. 24, 36, 96, 136.

גאולה B. 23, 96, 130.

גבורה P. III. 268, 715.

גבי (פרסי) B. 87.

גבריאל B. 42.

גוג P. II. 157, 307, 311, 320, 361, 479. — III. 174, 243, 280, 328, 374, 522, 630, 668.

גידול בנים T. I. 316, 351. — II. 130, 198, 200 f., 372, 403, 427, 508. — P. I. 128, 225, 231, 344. — II. 75, 179, 314, 444. — III. 22, 474.

ניחום **T. I.** 202. — **II.** 188 f., 242 f., 272, 347, 449. — **P. I.** 9, 33, 44, 52, 57, 62, 87, 94, 136, 168, 187, 193, 233, 236, 249, 281, 313, 336, 337, 338, 355, 397, 398, 417, 453, 454, 551. — **II.** 18, 28, 267, 363, 408, 434, 468, 496, 510, 521. — **III.** 7, 28, 33, 77, 83, 84, 122, 132, 247, 586, 712, 767. — **B.** 24, 68.

ניסטריא **P. I.** 40, 181, 201, 317, 385, 460, 525. — **II.** 122, 137, 224, 284, 328, 361, 385, 473, 530. — **III.** 112, 131, 135, 248, 251, 266, 285, 305, 369, 374, 385, 435, 437, 473, 536, 570, 632, 660, 661, 679, 698, 713. — **B.** 30, 126.

ניתשין **P. III.** 327, 468.

נלוח **B.** 40, 43, 54, 130.

יהודה ונלויל s. נלויל

נמילות חסדים **T. I.** 39, 331, 350, 360. — **II.** 89, 97, 108, 129, 130, 197, 277, 318, 361, 463, 555. — **P. I.** 13, 29, 81, 180, 201, 214, 215, 225, 226, 301, 309, 313, 394, 449, 487, 559. — **II.** 10, 16, 60, 73, 75, 80, 101, 111, 134, 136, 155, 159, 202, 376, 441. — **III.** 31, 36, 37, 53, 116, 135, 332, 408, 438, 439, 460, 472, 573, 576, 594, 651, 675, 677, 728, 731.

נמירי **B.** 41.

נמל **B.** 22, 32, 89.

נן עדן **P. I.** 33, 43, 186, 187, 192, 193, 233, 245, 281, 336, 416. — **II.** 434, 510. — **III.** 2, 28, 123, 619.

נרים **T. I.** 7, 11 f., 25, 73, 77, 111 f., 153, 184, 188, 191, 210, 315, 241. — **II.** 5 f., 53, 73, 103, 117, 131, 164, 180, 181, 187, 203, 263, 398, 420, 435, 459, 556. — **P. I.** 18, 27, 95, 103, 114, 127, 151, 175, 198, 258, 374, 500, 520. — **II.** 35, 48, 60, 135, 154, 268, 274, 349, 464, 521. — **III.** 57, 90, 122, 170, 215, 228, 282, 284, 320, 359, 365, 421, 492, 687, 776. — **B.** 104.

נשם **P. I.** 115, 126, 151, 204, 310, 311, 324, 390, 394, 462, 487, 572. — **II.** 44, 76, 141, 156, 163, 179, 183, 216, 320, 323, 337, 361, 443, 461, 465. — **III.** 140, 144, 228, 327, 342, 376, 379, 469, 475, 554, 562, 605, 629, 638, 687, 697, 733, 735, 768. — **B.** 47—49, 62, 70, 72, 94, 101.

נשמיות השם **P. III.** 191. — **B.** 71.

דאורייתא ודרבנן **B.** 62.

דבורה **B.** 82.

דבדי חימים **T. II.** 474. — **P. II.** 466.

דבדי ימי עולם **P. III.** 179.

דואג **B.** 11, 41.

דוד **P. II.** 166, 247, 267, 284, 352, 353, 374, 381, 447, 458, 464, 470, 503, 508, 511, 631. — **III.** 43, 83, 117, 128, 143, 187, 193, 259, 270, 271, 287, 299, 327, 380, 394, 481, 494, 496, 557, 590, 640, 685, 695, 697, 706, 726, 746, 775. — **B.** 9 ff., 14, 23, 26, 40, 59, 65, 80.

דומיטיטוס **T. I.** 96 f.

דין ומשפט **T. I.** 285, 289, 314, 373. — **II.** 48, 83, 94, 158, 174, 233 f., 241, 281, 301, 305, 311 f. 328, 329, 372, 406 f., 409 f., 414 f., 440 f., 463, 492, 495, 513, 533, 559. — **P. I.** 10, 22, 62, 63, 93, 100, 136, 172, 199, 227, 228, 229, 305, 312, 358, 397, 419, 466. — **II.** 16, 19, 20, 58, 69, 72, 73, 95, 106, 123, 144, 155, 300, 424, 494. — **III.** 101, 193, 206, 220, 264, 266, 295, 366, 395, 401, 419, 474, 546, 618, 619, 627, 684, 743, 763.

דיני שמים **T. I.** 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443. f. — **II.** 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — **P. I.** 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176, 181, 227, 252, 305, 322, 334, 401, 413, 468, 473, 488, 543, 560. — **II.** 14, 19, 82, 113, 114, 133, 158, 189, 203, 214, 252, 259, 265, 268, 298, 336, 363, 376, 386, 404, 406, 416, 456, 505, 520, 527. — **III.** 30, 106, 113, 128, 141, 148, 192, 193, 199, 249, 267, 281, 296, 305, 326, 339, 359, 375, 383, 384, 429, 471, 475, 577, 586, 659, 727. — **B.** 68, 82, 110.

דמעות **P. II.** 17, 24, 25, 36, 52. — **B.** 27.

דניאל **B.** 14, 23, 38.

דניאל (ספר) **P. III.** 294.

דעת הקהל **P. III.** 24.

דרום **P. I.** 2, 60, 125, 195, 340, 341, 554.

דרך ארץ **P. I.** 484.

דרך הממוצע **P. III.** 730.

דרשה (בצבור) **P. II.** 90, 92, 175, 296, 298. — **III.** 7, 56, 116, 229, 469, 487, 493, 512, 513, 514, 546, 676, 595, 615, 616, 622, 628, 680, 709, 710, 756. — **B.** 110, 117—119, 121, 130, 133, 138.

דת **B.** 82.

הודאה (הכרת טובה) **T. I.** 431 f. — **II.** 116. — **P. I.** 12. — **III.** 631. 747.

הושע **B.** 12.

היוצימום **P. III.** 183, 190, 195, 260, 268, 323, 352, 510.

הכנסת אורחים **T. I.** 49. — **II.** 25. 54 f., 129, 183, 187, 235, 286, 304, 340, 452, 496, 505, 545. — **P. I.** 55, 125, 133, 225, 279, 461. — **III.** 181, 188, 257, 309, 409, 430, 459, 498. — **B.** 26.

הלבנת פנים **P. I.** 135, 137, 291, 551. — **II.** 13. — **B.** 26.

הלכה **P. II.** 91, 99, 108, 126, 127, 146, 157, 211, 247, 259, 263, 268, 480, 519. — **B.** 6, 33, 52, 60, 70, 75, 85, 96, 97, 102, 106, 108, 112, 113, 131, 137, 138, 139, 143, 145.

המן **B.** 4, 14.

הנאה **B.** 43.

הספד **T. I.** 100, 330 f., 400, 409. — **II.** 19. — **P. I.** 224. — **II.** 299, 313. — **III.** 1, 13, 20, 92, 228, 341, 519, 576, 643, 675, 700, 718. — **B.** 4. 15, 34.

העתקת המקרא **P. III.** 437.

העתקת השבעים **P. II.** 356.

הר סיני **B.** 90, 91, 95.

השגחת ה' **T. I.** 342 f. — **II.** 170, 180, 186, 305, 318, 339, 340, 375, 460, 472. — **P. I.** 3, 9, 29, 121, 178, 231, 144, 282, 324, 325, 537, 542, 543. — **II.** 76, 78, 124, 140, 288, 388, 389, 422, 473, 479, 511, 526, 528. — **III.** 25, 39, 69, 207, 229, 251, 258, 316, 372, 479, 627, 633, 634, 671, 731, 744, 747, 773. — **B.** 42.

השחתת המדות **T. II.** 82, 222, 315, 382, 411, 498, 508. — **P. I.** 9, 268, 269, 312, 323, 560. — **II.** 73, 76, 189, 214, 252, 270, 324, 469, 482, 526. — **III.** 183, 192, 204, 247, 298, 331, 525, 574, 668, 694, 720, 772.

התך **B.** 14, 38.

ודוי חטאים **T. I.** 93, 126, 215, 229, 333 f. — **II.** 183, 268, 467, 549. — **P. I.** 54, 230, 356.

וכוח **T. I.** 40 ff., 73, 81—87, 90, 113, 161, 171—187, 266 f., 293—302, 328, 422. — **II.** 7, 31 ff., 67 f., 79, 103, 123, 147, 164, 165—170, 185, 302 f., 309 f., 319, 321, 384, 391, 409, 459, 506, 563. — **P. I.** 17, 24, 66, 67, 92, 96, 98, 104, 147, 247, 257, 372, 373, 470, 497, 499, 555, 556, 557, 563. — **II.** 96, 97, 115, 116, 117, 118, 151, 164, 185, 220, 233, 250, 276, 291, 292, 317, 328, 329, 330, 343, 356. — **III.** 6, 80, 84, 91, 124, 127, 170, 319, 329, 362, 412, 422, 436, 468, 470, 540, 553, 609, 652, 690, 708, 762, 774.

זבוב **B.** 22.

זהב **P. II.** 140, 216. — **B.** 16, 66, 67.

זוזי **B.** 11.

זכות אבות **T. I.** 213, 215, 226, 383. — **II.** 75, 281, 305, 340, 542, 554. — **P. I.** 23, 28, 40, 72, 117, 144, 163, 172, 175, 203, 249, 280, 325, 400, 466, 475, 492, 522. — **II.** 14, 52, 80, 195, 257, 259, 283, 365, 387, 397, 412, 454. — **III.** 119, 155, 265, 271, 308, 330, 358, 383, 416, 459, 490, 534, 544, 607, 626, 642, 682, 683, 741.

זכות ישראל **P. I.** 146, 247, 249, 390, 595. — **II.** 33, 323, 511. — **III.** 81, 105, 170, 318, 358, 436, 706, 707.

זכות צדיקים **P. I.** 181, 191, 201, 228, 229, 238, 301, 351, 359, 439, 469. — **II.** 18, 70, 84, 104, 196, 227, 253, 255, 267, 359, 442, 489. — **III.** 113, 127, 131, 166, 354, 369, 392, 411, 423, 452, 657, 681, 701.

זכר ונקבה **B.** 21.

זכרון **B.** 41.

זמרי **B.** 38, 95.

זקנה **T. I.** 60, 63 f., 402. — **II.** 56, 85, 157, 277, 313, 330, 425, 531. — **P. I.** 3, 55, 212, 222, 280, 403. — **II.** 159. 238, 274, 345, 398. — **III.** 116, 132, 213, 252, 459, 488, 522, 621, 642.

חג **T. I.** 107, 169, 193, 197, 226, 335, 350. — **II.** 200, 321, 325, 340, 406. — **P. II.** 8, 15, 33, 110, 111, 124, 183, 223, 261, 274, 319, 320, 398, 444. — **III.** 145, 146, 167, 186, 340, 405, 429, 554, 596, 603, 683, 698.

חול (עוף) **P. I.** 46.

חולדה נביאה **B.** 81, 82.

חולי **P. III.** 213, 473, 492, 630. — **B.** 28.

חזקיהו **B.** 11.

חטא וכפרה **T. I.** 258, 284, 287, 288, 328, 333, 334, 367, 387, 407 f., 413. — **II.** 12, 63, 82, 83, 122, 124, 139, 196, 206, 218, 241, 284, 319, 336, 337, 361, 369, 374, 384, 408, 418, 460, 461, 462, 497, 548. — **P. I.** 8, 9, 11, 61, 200, 227, 354, 359, 377, 387, 406, 470. — **II.** 4, 8, 15, 23, 68, 70, 106, 119, 156, 171, 193, 195, 213, 214, 260, 266, 274, 305, 368, 378, 380, 386, 422, 467, 468, 469, 489, 496, 517. — **III.** 18, 21, 25, 29, 39, 66, 72, 92, 94, 103, 104, 105, 129, 144, 159, 171, 259, 262, 270, 279, 290, 296, 297, 321, 325, 347, 380, 383, 386, 442, 454, 464, 526, 527, 534, 542, 547, 560, 578, 629, 650, 682, 689, 732, 745, 752, 769. — **B.** 26, 27, 130, 137.

חירות **P. III.** 66, 243, 620.

חירם **B.** 60.

חכמה יונית **T. I.** 138, 177. — **II.** 61. — **P. II.** 239, 313, 381, 509. — **III.** 125, 739.

חלול השם **T. I.** 448. — **II.** 430, 499. — **P. I.** 9, 47, 409. — **II.** 34. — **III.** 50, 132, 368, 462. — **B.** 25.

חלום **P. I.** 4, 63, 181, 188, 196, 231, 233, 251, 261, 422. — **II.** 13, 26, 54, 95, 140, 149, 152, 155, 191, 248, 298, 311, 348, 417, 517. — **III.** 6, 24, 90, 107, 177, 372, 451, 639, 675, 681. — **B.** 41, 58.

חנוך **P. III.** 66, 549.

חנופה **T. I.** 163. — **II.** 114, 289, 442, 536. — **B.** 137.

חנן בן נחש **B.** 14.

חסדי ה׳ **T. I.** 19, 198, 226, 257, 282, 354, 361, 406, 440. — **II.** 54, 61, 64, 169, 184, 188, 207, 235, 268, 287, 300, 307, 367, 396, 411, 425, 533, 535. — **P. I.** 32, 66, 72, 111, 129, 145, 148, 163, 169, 170, 228, 324, 327, 331, 398, 432, 433, 438, 460, 488, 524, 528, 535, 543. — **II.** 13, 14, 74, 76, 82, 83, 199, 203, 255, 259, 265, 266, 283, 320, 324, 363, 377, 380, 403, 404, 455, 456, 525. — **III.** 40, 90, 95, 104, 139, 193, 258, 301, 306, 326, 332, 357, 358, 395, 418, 419, 523, 532, 597, 728, 732. — **B.** 49.

חסידות **T. II.** 497. — **P. I.** 225. — **B.** 50.

חרבן בית המקדש **T. I.** 26, 39, 46, 47 f., 50, 58, 91 f., 98, 110 f., 134, 164, 235, 264, 290, 332, 349, 405. — **II.** 5, 162, 177, 181, 216, 224, 279, 318, 326, 330, 381, 465, 472, 498, 557. — **P. I.** 65, 82, 145, 171, 197, 200, 207, 313, 318, 322, 334, 437, 494, 496, 522, 532, 538. — **II.** 17, 36, 54, 184, 198, 231, 249, 250, 280, 355, 377, 396, 481. — **III.** 7, 32, 71, 74, 153, 198, 211, 360, 379, 426, 432, 537, 563, 612, 622, 634, 642. — **B.** 23, 24, 70, 74, 96, 121.

חרוז **P. III.** 120, 535.

חרם **P. I.** 127, 166, 284, 480, 527. — **III.** 101, 109, 185, 249.

חרש **B.** 13.

חשך **P. II.** 19, 151.

תחנה **P. III.** 18, 19, 36, 109, 208, 228, 675. — **B.** 62, 72.

טבע **P. II.** 154, 164, 165, 184, 256, 339, 426, 511, 525. — **III.** 65, 94, 154, 219, 278, 291, 462, 548, 562, 617, 726. — **B.** 48, 50.

טביה **P. III.** 1, 7, 8, 10, 18, 97, 100, 101, 144, 221, 238, 260, 273, 276, 337, 345, 405, 479, 520, 533, 567, 636, 659, 660, 670, 672, 676, 700.

טהרת המוסר **P. III.** 37, 69, 109, 212, 265, 322, 325, 422, 423, 428, 456, 551, 609, 614, 712.

טהרת משפחה **P. I.** 16, 75, 121, 135, 215, 349, 454, 539. — **II.** 22, 73, 193, 229, 282, 361, 369, 504. — **III.** 167, 238, 311, 346, 761.

טיטוס **T. II.** 6, 135, 258, 412.

טליתם של ת״ח **B.** 24.

טעמי המצות **P. II.** 180, 224, 225, 279, 280, 316, 317, 369, 466, 482.

טרפות **B.** 22.

יאשיה **B.** 11, 104.

ידיעה ומעשה **T. I.** 229, 355, 365 f., 398, 435. — **II.** 130, 196 f., 369. — **P. I.** 37, 229, 235, 236, 239, 380. — **II.** 23, 108, 131. — **III.** 116, 408, 565.

יהודה וגליל **B.** 15.

יהושע (ספר) **P. III.** 543. 655.

יהושע בן נמלא **B.** 15.

יואב **B.** 10.

יוכבד **B.** 39.

יוליאן **P. III.** 111, 112, 246.

יום הדין **P. I.** 44, 185, 186, 306, 334, 551, 564. — **II.** 294, 327, 386, 432, 450, 462, 511, 521. — **III.** 54, 71, 85, 86, 122, 123, 144, 151, 159, 171, 362, 384, 412, 457, 481, 571, 587. — **B.** 43, 127.

יום הכפורים **B.** 71.

יון, יונית **T. I.** 262 f. — **II.** 324 f., 472, 511. — **P. I.** 257. — **II.** 95. 97, 98, 445. — **III.** 16, 282, 436, 592, 693. — **B.** 42.

יוסף **B.** 28.

יופי **P. II.** 88, 189, 242, 356, 357, 385, 391, 450, 530, 531. — **III.** 408, 451, 682, 708, 716, 735, 768.

יהוקאל (ספר) **T. I.** 22, 341. — **P. I.** 135, 259. — **B.** 15.

יין **P. I.** 26, 48. — **II.** 40, 45, 168, 202, 237, 351, 361, 462, 507, 518, 526. — **III.** 27, 46, 57, 90, 106, 227, 409, 424, 435, 465, 478, 520, 608, 643.

ייסורים **T. I.** 328 f., 417. — **II.** 89 f., 102, 168, 190, 231, 285, 339, 361, 385, 418, 437, 465, 483. — **P. I.** 6, 73, 135, 199, 201, 230, 235, 247, 254, 303, 355, 362, 439. — **II.** 9, 18, 23, 24, 74, 79, 156, 171, 212, 267, 274, 283. — **III** 47, 62, 73, 106, 121, 125, 194, 213, 243, 261, 271, 306, 385, 414, 460, 533, 542, 572, 626, 670, 676, 687, 696, 707. — **B.** 56, 57.

ילדים **P. III.** 166, 248, 258, 292, 354, 449, 574, 630, 672, 700, 767. — **B.** 11.

ים **B.** 28, 92, 100.

ים המלה **B.** 111.

יעקב **T. II.** 271. — **P. I.** 103, 104, 117, 198, 281, 282, 306, 325, 333, 370, 471, 472, 511, 544. — **II.** 39, 73, 88, 121, 129, 130, 277, 347, 373, 376, 385, 387, 392, 452, 455, 497. — **III.** 47, 52, 59, 69, 70, 81, 113, 114, 122, 133, 182, 202, 213, 248, 254, 265, 286 308, 323, 336, 388, 414, 418, 463, 464, 475, 535, 590, 631, 681, 682. — **B.** 28, 35.

יצחק **T. I.** 225. — **P. I.** 103, 280, 313, 471, 510. — **II.** 52, 125, 277, 343, 344, 378. — **III.** 69, 93, 132. 200, 213, 284, 336, 414, 422, 474,

יצר הרע **T. I.** 42, 112, 162, 259, 284, 368, 429. — **II.** 47, 64, 223, 273, 337, 360, 384, 399, 427, 436, 459, 461, 483, 498, 499, 530, 546. — **P. I.** 8, 38, 61, 69, 74, 97, 132, 196, 245, 273, 354, 451, 465, 467, 487. — **II.** 141, 156, 168, 213, 290, 317, 419, 442, 443, 509, 518. — **III.** 68, 131, 140, 142, 143, 152, 212, 237, 249, 315, 382, 393, 407, 408, 414, 424, 523, 553, 578, 694, 705, 720. — **B.** 40, 127.

יראת שמים **P. III.** 7, 20, 21, 37, 103, 113, 228, 243, 382, 450, 708, 718, 726. — **B.** 40, 49, 84, 96, 128.

יבעם **B.** 11, 12.

יהושה **P. III.** 25, 136, 138, 356, 429.

ירושלים **T. I.** 165, 174, 186, 200, 202, 264, 279, 290, 377, 395. — **II.** 50, 99 f., 101, 112, 278, 291, 311, 325, 327, 387, 402, 442, 446, 490. — **P. I.** 11, 32, 33, 65, 66, 96, 100, 135, 145, 152, 178, 189, 222, 275, 305, 318, 319, 334, 335, 369, 418, 438, 466, 550. — **II.** 230, 231, 273, 294, 327, 340, 386, 395, 430, 431, 499, 521, 522, 525. — **III.** 60, 111, 120, 175, 178, 189, 261, 266, 271, 301, 302, 306, 315, 322, 323, 338, 360, 378, 379, 420, 476, 494, 551, 594, 615, 622, 623, 643, 654, 666, 694, 706, 721, 742, 750. — **B.** 15, 88, 95, 100.

ירחי **B.** 88.

ירמיה **P. III.** 203, 367.

ישוע הנוצרי **T. I.** 7, 9, 113, 186, 238, 265, 271, 357. — **II.** 128, 418, 493, 541. — **P. I.** 25, 360.

ישעיה **P. III.** 178, 499, 555.

ישראל בגלות **T. I.** 87, 93 f., 291. — **II.** 98, 102, 162, 209, 302, 326. — **P. I.** 15, 16, 96, 101, 143, 146, 168, 171, 197, 213, 294, 295, 302, 314, 322, 370, 371, 408, 409, 428, 429, 431, 474, 499, 521, 564. — **II.** 15, 35, 36, 111, 138, 160, 168, 185, 221, 267, 268, 281, 284, 287, 326, 327, 396, 429, 479, 498, 529. — **III.** 46, 62, 74, 78, 120, 121, 140, 210, 264, 280, 360, 361, 379, 411, 431, 608, 636, 764. — **B.** 23, 42, 78, 96, 130.

ישראל והאומות **T. I.** 37, 119, 140, 146 f., 172, 179 f., 190, 202 f., 235, 263 f., 288, 292 ff., 319, 366 f. — **II.** 5, 28 ff., 35, 88, 99, 129, 144, 147, 163, 179, 180, 183 f., 202, 203, 247, 257, 258, 261, 300,

301., 320, 346, 347, 482, 488 f, 551. — **P. I.** 14, 15, 30, 65, 66, 144, 146, 147, 152, 204, 247, 248, 254, 255, 297, 305, 318, 369, 371, 401, 431, 440, 456, 464, 493, 496, 497, 499, 550, 565. — **II.** 32, 33, 34, 65, 77, 82, 114, 115, 158, 226, 227, 253, 256, 271, 323, 324, 328, 330, 373, 375, 394, 407, 408, 445, 497, 509, 520, 528. — **III.** 48, 58, 77, 91, 145, 171, 189, 197, 221, 246, 265, 266, 293, 318, 324, 329, 338, 391, 410, 411, 462, 469, 473, 496, 570, 578, 685, 687, 706, 721, 740, 759, 760, 774.

ישראל (יהוסו להי) **T. I.** 111, 123 f., 134, 176, 234, 287 f., 288, 319, 355, 392, 421, 437. — **II.** 26 ff., 35, 48, 58, 59, 79, 98, 102, 135, 137, 140, 163, 169, 174, 201 f., 211, 232, 317, 327, 367, 398, 414, 430, 471, 533, 541, 551, 552, 559. — **P. I.** 9, 14, 15, 21, 39, 55, 56, 63, 65, 74, 105, 142, 143, 144, 145, 176, 179, 200, 246, 248, 276, 306, 315, 320, 322, 331, 339, 365, 369, 371, 396, 397, 398, 402, 405, 408, 409, 410, 417, 428, 435, 453, 454, 462, 467, 493, 494, 529, 531, 535, 543, 545, 548. — **II.** 33, 36, 55, 70, 73, 77, 111, 112, 113, 132, 134, 136, 137, 158, 165, 185, 192, 194, 226, 252, 259, 265, 266, 270, 278, 280, 286, 287, 288, 322, 349, 357, 363, 375, 404, 406, 408, 423, 497, 498, 500, 505, 520, 525, 526, 528, 529, 532. — **III.** 28, 31, 32, 49, 71, 119, 124, 131, 133, 139, 140, 143, 149, 150, 170, 177, 186, 191, 194, 197, 200, 209, 245, 263, 264, 269, 280, 295, 308, 326, 333, 357, 358, 359, 361, 363, 384, 392, 425, 426, 429, 436, 469, 544, 568, 603, 606, 608, 610, 634, 641, 649, 658, 678, 698, 714, 731, 770, 774, 776. — **B.** 58, 72, 90.

ישראל (חטאיו) **T. I.** 121 f., 141 f., 154, 186. — **II.** 44, 47, 56 f., 119, 214 f., 378, 471, 491, 535, 557. — **P. I.** 16, 26, 71, 72, 83, 106, 163, 164, 179, 250, 256, 294, 307, 495, 532. — **II.** 71, 112, 135, 161, 168, 259, 261, 290, 291, 321, 329, 375, 406, 500. — **III.** 57, 141, 149, 171, 191, 215, 216, 263, 330, 333, 423, 474, 528, 593, 759. — **B.** 22, 68.

כבוד **T. I.** 101, 102, 429. — **II.** 85, 156 f., 278, 279, 374, 502, 531. — **P. I.** 120, 135, 158, 239. — **III.** 19, 40, 68, 245, 537, 545, 614, 650, 705.

כבוד אב ואם **T. I.** 117 f., 350. — **II.** 95 f., 324, 332, 374, 470.

כבוד הבריות **T. I.** 286, 420. — **II.** 231, 508, 509, 555. — **P. I.** 134, 156, 169, 330, 413.

כהן גדול **B.** 49, 66.

כהנים **B.** 19, 80.

כוונה **B.** 24, 26, 43, 49.

כורש **B.** 75.

כותיים **T. II.** 33, 34, 67, 68, 164, 203, 329, 387. 408, 423. — **P. I.** 343. — **II.** 98. — **III.** 109, 457, 690, 695. — **B.** 16.

כיתל מערבי **P. III.** 120.

כלכלת הבית **P. III.** 37, 89, 520.

כנסת ישראל **P. I.** 370. — **II.** 113, 158, 224, 270, 326, 359, 430, 494, 505, 518. — **III.** 78, 148, 294, 360, 361, 383, 706. — **B.** 130.

כסאו של משה **P. III.** 138, 691.

כעס **P. III.** 296, 613, 702. — **B.** 137.

כריבים **B.** 72.

לבנה **B.** 50, 130.

לוד **P. III.** 16, 106, 107. — **B.** 89.

לולב **B.** 138.

למוד זכות (על האנשים שנזכרו במקרא) **T. I.** 133, 225, 323, 327, 381, 440. — **II.** 34, 52, 55, 167 f., 172, 181, 434, 485, 527. — **P. I.** 81, 84, 164, 167. — **III.** 210, 483, 582.

לצים **P. II.** 265, 285, 459, 530. — **III.** 271, 375, 583, 629. — **B.** 72.

לשון **P. I.** 450, 486. — **II.** 22. — **III.** 124, 282, 592. — **B.** 113.

לשון הרע **T. I.** 406. — **II.** 42, 88, 114, 159, 336, 341, 427, 518. — **P. I.** 10, 28, 36, 61, 98, 110, 133, 136, 173, 177, 198, 226, 301, 303, 309, 355, 402, 450, 484, 485. — **II.** 73, 151, 259, 267, 285, 305, 326, 339, 360, 380, 461, 470, 506, 507, 527. — **III.** 184, 473, 542, 583, 617. — **B.** 36.

לשון נקיה **P. I.** 133, 298, 486. — **II.** 17.

מאבד עצמו לדעת **T. I.** 189. — **II.** 290.

מאי דכתיב **B.** 31.

מאכל **P. III.** 265. — **B.** 14.

מדבר **P. III.** 383. — **B.** 28, 88, 89 ff.

מדות ה' **B.** 48.

מדי **B.** 16.

מדרש המקרא **T. I.** 5 f., 8, 60, 61 f., 199, 236, 241 f., 244—250, 308, 311, 382, 446. — **II.** 36—39, 103—107, 171, 201, 204 f., 211, 232, 282, 293—298, 331, 349, 357 f., 431, 444, 473. — **P. I.** 18, 41, 54, 55, 67, 78, 101, 112, 113, 259, 262, 263, 264, 266, 374, 375, 379, 502, 541. — **II.** 38, 46, 118, 119, 120, 163, 172, 231, 233, 234, 331, 511. — **III.** 75, 531, 604, 642, 661, 702, 725. — **B.** 64, 70, 74, 78, 83, 103, 111—113, 123, 131, 132, 135, 139—143, 145—147.

מדרש המקרא (בחלוקת אותיות) **P. I.** 69, 267, 277, 325, 329, 394. — **II.** 198, 242, 359. — **III.** 149, 151, 292, 461, 553, 582, 648, 734, 759.

מדרש המקרא (בשינוי האותיות) **T. II.** 10, 13, 22, 96, 210, 355, 405, 432. — **P. I.** 23, 61, 148, 167, 288, 462, 465, 508. — **II.** 28, 71, 112, 127, 130, 138, 167, 170, 197, 261, 263, 334, 372, 397, 411, 461. — **III.** 121, 133, 141, 179, 356, 379, 410, 417, 524, 604.

מדרש המקרא (בשינוי הנקוד) **T. I.** 20, 96, 121, 154, 205, 254, 320, 358, 423, 448. — **II.** 22, 27, 38, 59, 96, 108, 181, 235, 256, 259, 289, 349, 356, 359, 363, 391, 415, 418, 446, 447, 448, 478, 508, 527. — **P. I.** 65, 129, 137, 162, 228, 236, 238, 240, 310, 316, 319, 376, 385, 393, 441, 462, 533, 563. — **II.** 10, 16, 22, 47, 53, 54, 75, 112, 130, 134, 139, 141, 167, 169, 181, 190, 200, 224, 244, 253, 266, 267 272, 292, 298, 307, 309, 314, 322, 339, 342, 362, 363, 370, 379, 380, 409, 415, 417, 448, 456, 459, 462, 490, 491, 494, 496, 497, 499, 504, 512, 522, 524, 525, 531. — **III.** 73, 83, 93, 105, 125, 130, 133, 137, 147, 159, 180, 183, 207, 250, 254, 263, 269, 285, 288, 290, 297, 315, 323, 347, 356, 361, 382, 384, 396, 410, 414, 415, 418, 435, 436, 461, 474, 538, 546, 579, 604, 632, 684, 686, 706, 708, 757, 761, 766. — **B.** 133.

מדרש המקרא (בתמורת האותיות) **P. II.** 459. — **III.** 189.

מדרש המקרא (ע"פ לשון ארמית) **P. III.** 119, 125, 146, 187, 198, 265, 284, 289, 291, 293, 294, 297, 353, 365, 368, 375, 390, 461, 712, 736.

מדרש המקרא (ע"פ לשון יונית) **P. I.** 98, 100, 266, 270, 275, 282, 381, 411, 465, 508, 513, 544. — **II.** 121, 139, 150, 270, 273, 283, 335, 381, 394, 511. — **III.** 80, 141, 183, 186, 215, 251, 294, 359, 382, 414, 680, 720.

מדרש המקרא (ע"פ לשון פרס) **P. II.** 476.

מדרש רבה **B.** 99.

מוסר **P. II.** 58, 156, 197, 200, 247, 516. — **B.** 25.

מופתים **P. I.** 39, 374, 414, 487. — **II.** 21, 31, 64, 84, 92, 103, 155, 155, 171, 183, 426, 468, 499, 516, 517, 528. — **III.** 36, 65, 180, 193, 214, 221, 308, 406, 439, 450, 451, 468, 551, 566, 567, 585, 637, 638, 648, 699, 762.

מופתים (שנזכרו במקרא) **T. I.** 114 f., 151, 153, 198, 208 f., 215, 319, 325 ff., 363 f., 404. — **II.** 52, 136, 180, 181, 201, 214, 240, 241, 260, 273, 291, 304, 333, 345, 353, 379, 389, 420, 434, 446, 474, 482, 488. — **P. I.** 24, 27, 42, 54, 56, 80, 105, 114, 115, 159, 260, 271, 283, 284, 285, 286, 293, 296, 329, 385, 387, 440, 444, 445, 460, 467, 503, 505, 516, 524, 530, 533. — **II.** 41, 51, 58, 63, 64, 70, 85, 87, 126, 127, 168, 170, 190, 192, 198, 220, 240, 251, 254, 261, 262, 264, 288, 339, 352, 361, 367, 375, 380, 453, 456, 471, 487, 498, 511. — **III.** 20, 43, 48, 57, 63, 73, 82, 94, 134, 144, 146, 147, 152, 154, 155, 175, 176, 190, 195, 199, 208, 214, 256, 262, 264, 286, 289, 299, 323, 333, 334, 364, 365, 376, 377, 381, 387, 393, 395, 418, 423, 456, 528, 545, 561, 563, 566, 585, 586, 607.

מות **T. I.** 419. 441. — **II.** 13, 19, 25, 97, 128, 133, 159, 219, 256, 266, 291, 300, 310, 331, 390, 393, 425, 441, 469, 502, 504, 512, 526, 531. — **P. I.** 30, 33, 49, 70, 72, 75, 86, 121, 134, 187, 196, 214, 224, 229, 238, 239, 274, 309, 312, 316, 330, 336, 338, 354, 355, 370, 416, 426, 440, 463, 489, 532, 548. — **II.** 24, 26, 56, 70, 85, 102, 105, 115, 116, 133, 141, 156, 159, 193,

248, 264, 306, 311, 360, 400, 420, 427, 444, 517. — **III.** 20, 37, 102, 159, 167, 174, 213, 232, 352, 367, 413, 434, 435, 455, 461, 483, 489, 494, 508, 509, 524, 527, 529, 538, 544, 560, 566, 567, 584, 598, 599, 601, 605, 616, 637, 640, 681, 701, 713, 731, 770. — **B.** 95.

מובה של מעלה **B.** 21.

ישרים s. מזיקים.

מול **P. III.** 407, 726, 741, 757. — **B.** 22.

מהזוא **B.** 115. 118.

מחזה **P. III.** 614.

מחילה **P. I.** 78. — **B.** 25.

מחלוקת **B.** 27.

מיכאל **B.** 21.

מיכל **B.** 14.

מילה **T. I.** 117, 129, 156, 197, 226, 260 f., 299 f., 388, 423, 446. — **II.** 22, 96, 120, 164, 169, 172, 203, 218, 231, 312, 430, 470, 485, 512, 533. — **P. I.** 92, 217, 291, 551. — **II.** 183, 250, 273, 363, 378, 390, 411, 467, 492. — **III.** 11, 74, 131, 168, 197, 216, 245, 269, 271, 290, 369, 370, 420, 467, 486, 556, 574, 575, 684, 707, 710, 768.

מלאך המות **P. I.** 132, 161, 187, 191, 192, 193, 354, 512. — **II.** 245, 517. — **III.** 51, 70, 187, 189, 333, 367, 424. — **B.** 32. 75.

מלאכה (אומנות) **T. I.** 99, 167, 168, 356, 384, 430 f. — **II.** 14, 40, 51, 54, 84, 159, 197, 265, 347, 373, 387, 426, 490, 554. — **P. I.** 57, 75, 156, 200, 240, 290, 382. — **II.** 21, 23, 74, 89, 129, 278, 314. — **B.** 27, 60, 96.

מלאכים **T. I.** 99, 178, 253, 254, 270, 272, 321, 324, 342, 364 f. 404, 421. — **II.** 5, 18, 46, 47, 124, 138, 147, 164, 179, 180, 215, 232, 290, 300, 307, 316, 321, 348, 357, 363, 388, 389, 413, 418, 452, 486, 504, 507, 516, 518, 519, 545. — **P. I.** 5, 19, 25, 31, 42, 66, 67, 79, 80, 83, 85, 98, 101, 103, 104, 134, 157, 160, 162, 197, 201, 249, 281, 283, 286, 296, 301, 316, 322, 329, 330, 386, 388, 389, 412, 414, 415, 442, 445, 458, 464, 471, 473, 487, 498, 507, 532, 545, 546, 548. — **II.** 22, 41, 53, 55, 59, 65, 75, 85, 86, 136, 138, 165, 182, 186, 191, 193, 198, 219, 236, 251, 252, 253, 258, 262, 263, 264, 272, 292, 293, 325, 342, 365, 379, 384, 385, 390, 391, 417, 427, 428, 441, 444, 452, 454, 457, 462, 473, 499, 512, 521, 531. — **III.** 29, 51, 59, 67, 71, 72, 73, 80, 81, 92, 124, 131, 139, 144, 147, 151, 152, 154, 159, 171, 174, 181, 187, 197, 220, 237, 245, 253, 257, 269, 279, 280, 281, 286, 294, 299, 325, 327, 330, 338, 353, 365, 366, 371, 372, 377, 380, 381, 387, 389, 413, 425, 427, 443, 460, 475, 476, 483, 485, 486, 523, 525, 537, 543, 547, 563, 566, 567, 568, 570, 581, 599, 629, 633, 634, 648, 685, 689, 692, 694, 696, 708, 736, 737, 742, 775. — **B.** 21, 36, 101.

מליצת מכתבים **P. II.** 3. 95, 101, 177, 241.

מלך **B.** 41, 45, 72, 78, 79.

ממון **B.** 27.

מנחה **B.** 58.

מסורה **T. I.** 381 f., 388. — **II.** 10, 44, 49, 107, 116, 135, 173, 182, 183, 238, 299, 331 f., 375 f., 431, 444, 510. — **P. I.** 2, 20, 64, 97, 117, 129, 150, 252, 265, 326, 400, 492, 501. — **II.** 54, 69, 71, 108, 112, 180, 185, 195, 213, 225, 247, 266, 314, 350, 363, 401, 446, 512, 520. — **III.** 45, 46, 108, 112, 129, 137, 149, 188, 249, 251, 287, 355, 384, 385, 415, 438, 459, 461, 482, 484, 553, 622, 673, 688, 696, 757. — **B.** 69, 135.

מסים **B.** 51.

מסירת נפש **P. I.** 15, 177, 196, 252, 256, 307, 316. — **II.** 34, 158, 187, 321, 524. — **III.** 107, 121, 198, 215, 360, 361, 362, 388, 432, 707, 771. — **B.** 136.

מספר וחשבון **P. II.** 130, 141, 180, 183, 218, 368, 377, 387, 453, 463, 497, 502. — **III.** 114, 115, 257, 287, 295, 304, 305, 316, 336, 355, 359, 410, 415, 442, 463, 471, 486, 540, 556, 568, 575, 590, 648, 732, 741.

מערת המכפלה **B.** 39.

מעשה **B.** 16.

מעשיות דרבה בר בר חנה **B.** 89 ff.

מעשה בראשית **T. I.** 45, 135—139, 173, 174, 179, 192, 341 f., 377. — **II.** 36 f., 45, 65 f., 144, 175, 186, 220 f., 227, 334, 434, 453, 538. —

P. I. 16, 28, 56, 65, 66, 78, 107, 184, 331, 332. — **II.** 139, 172, 425, 473. — **III.** 67, 159, 220, 266, 289, 357, 408, 412, 413, 433, 443, 483, 523, 605, 671, 672, 722, 732, 741, 754. — **B.** 16, 17, 19, 107, 130.

מעשים טובים **P. II.** 104, 107, 184, 262, 263, 264, 284, 288, 442, 467, 492, 504, 509. — **III.** 149, 230, 244, 287, 590, 619. — **B.** 23, 26, 57, 73, 127, 137.

מעשר **P. III.** 227, 276, 498, 522, 654, 655, 736.

מצות **T. I.** 42, 228, 260, 261, 300, 320, 362, 379, 386, 388, 408, 412, 432. — **II.** 22 ff., 92 f., 94 ff., 104, 105, 127 f., 144, 161 f., 200, 204, 231, 265, 279, 286, 312, 329, 330, 337 f., 346, 375, 376, 395 f., 416, 426, 430, 436, 443, 460, 470, 477, 509, 534, 556. — **P. I.** 11, 43, 61, 70, 76, 142, 146, 153, 173, 175, 197, 201, 237, 245, 246, 256, 272, 307, 310, 314, 317, 323, 359, 368, 394, 400, 402, 426, 427, 435, 460, 494, 532, 557, 562, 566. — **II.** 36, 37, 49, 51, 75, 168, 172, 200, 218, 219, 261, 284, 315, 316, 317, 320, 321, 324, 454, 457, 465, 467, 479, 480, 503, 522. — **III.** 21, 27, 91, 106, 119, 142, 144, 146, 156, 168, 169, 202, 216, 265, 316, 410, 417, 428, 473, 478, 554, 573, 579, 654, 726, 727, 728. — **B.** 25, 30, 105.

מצרים **B.** 35, 42.

מקח וממכר **P. II.** 21, 30, 66, 74, 89, 91, 101, 216, 227, 278, 342, 509. — **III.** 19, 265, 340, 522, 663, 747, 764. — **B.** 127.

מקרא **P. II.** 97, 180. — **III.** 304. 355, 543, 656, 773. — **B.** 68.

מראית העין **B.** 25.

מרגניתא **B.** 53.

מרדכי **B.** 82, 83.

מרחץ **P. III.** 115. — **B.** 27.

מרים **B.** 12, 39.

משה **T. I.** 40, 107, 109, 116, 142, 149, 154, 185, 191, 198, 210, 218, 238 f., 257, 271, 321 f., 324, 365, 371, 421, 441. — **II.** 41 f., 51 f., 57, 110, 111, 113, 117, 120, 130, 138, 179, 183, 207, 213, 215, 220, 243 f., 251, 261, 263, 274, 289, 303, 313 f., 346, 363, 420, 428, 433, 450, 451, 484, 518, 548, 553. — **P. I.** 30, 40, 42, 67, 70, 80, 83, 105, 113, 159, 160, 161, 162, 164, 177, 180, 284, 286, 324, 326, 355, 377, 386, 393, 406, 408, 428, 435, 445, 458, 465, 472, 474, 514, 515, 516, 523, 529, 530, 562. — **II.** 55, 69, 108, 126, 161, 245, 252, 257, 258, 262, 278, 284, 285, 337, 349, 352, 370, 420, 433, 452, 464, 471, 501, 530, 531. — **III.** 6, 41, 48, 57, 59, 70, 73, 82, 83, 91, 92, 113, 114, 127, 136, 137, 146, 148, 194, 203, 215, 260, 270, 296, 304, 307, 308, 323, 329, 374, 385, 389, 391, 394, 396, 415, 424, 428, 475, 476, 477, 489, 491, 524, 543, 568, 581, 631, 634, 678, 691, 738, 745, 771. — **B.** 11, 12, 21, 38, 40, 91, 130.

משיח **T. I.** 92 f., 94, 97, 117, 128, 144—148, 151, 201 f., 235, 269, 290, 291 ff., 319, 339 f., 394 f., 402, 428. — **II.** 35, 69, 95, 142, 144, 145, 148, 187 f., 190, 202, 222, 235, 236, 251, 258, 261, 263, 277, 290, 291, 302, 326, 327, 340, 382, 390, 402, 406, 472, 488, 519, 524, 557. — **P. I.** 32, 33, 44, 48, 65, 76, 77, 83, 86, 118, 143, 152, 168, 175, 184, 185, 190, 193, 201, 248, 250, 307, 312, 333, 334, 335, 336, 390, 405, 414, 415, 431, 432, 457, 499, 526, 548, 549, 550, 563. — **II.** 33, 53, 56, 86, 87, 101, 117, 141, 142, 172, 173, 179, 184, 229, 275, 283, 284, 293, 294, 314, 327, 374, 378, 394, 429, 430, 431, 433, 452, 474, 481, 498, 506, 510, 521, 522. — **III.** 33, 46, 53, 54, 62, 63, 71, 78, 79, 81, 91, 102, 111, 112, 114, 120, 121, 122, 123, 142, 173, 181, 189, 190, 208, 211, 230, 236, 246, 247, 261, 264, 280, 282, 283, 287, 295, 342, 363, 378, 411, 412, 419, 432, 461, 463, 472, 473, 481, 482, 494, 523, 525, 529, 530, 545, 560, 562, 591, 623, 638, 643, 666, 669, 673, 679, 688, 697, 703, 707, 733, 734, 757. — **B.** 23, 35, 41, 43, 78, 80, 95, 113, 128.

משלי **T. I.** 21. — **II.** 527. — **P. I.** 81, 501. — **III.** 103, 119, 179, 249, 336, 493. — **B.** 117.

משלי חיות **P. II.** 347, 422, 423. — **III.** 212, 343, 393, 394.

משלים **T. I.** 10, 17, 34, 39, 53, 73, 75, 81, 83, 99, 114, 166 f., 229, 237, 289, 295, 304, 330, 338 f., 370 f., 376 f., 435 f. — **II.** 16, 28, 57—60, 67, 91, 103, 111, 134—143,

160, 184, 196, 201, 212, 219, 254, 268, 269 f., 274, 317, 321, 341—343, 382, 404, 435 f., 452, 458 f., 515, 516, 523, 525, 532—535, 546, 550, 551. — **P. I.** 12, 15, 16, 17, 18, 25, 26, 29, 30, 37, 39, 40, 43, 44, 45, 52, 53, 71, 73, 74, 75, 79, 85, 91, 96, 98, 99, 100, 101, 105, 122, 142, 146, 147, 149, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 183, 201, 202, 203, 204, 213, 247, 248, 255, 278, 279, 297, 299, 313, 317, 321, 322, 323, 328, 329, 363, 366, 369, 371, 385, 388, 392, 399, 405, 406, 408, 409, 411, 416, 426, 428, 430, 433, 439, 458, 461, 462, 470, 471, 472, 493, 499, 508, 511, 527, 529, 530, 534, 536, 539, 540, 541, 543, 547, 561, 563, 566. — **II.** 14, 15, 17, 25, 28, 36, 37, 38, 51, 52, 55, 57, 59, 61, 65, 70, 74, 76, 91, 105, 107, 110, 111, 116, 117, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 136, 137, 146, 157, 159, 160, 164, 186, 187, 192, 194, 195, 198, 199, 208, 224, 228, 236, 240, 260, 262, 272, 277, 280, 281, 285—291, 295, 299, 303, 305, 306, 313, 315, 316, 317, 319, 320, 322, 323, 324, 328, 329, 330, 338, 339, 345, 347, 349, 355, 362, 364, 373, 382, 386, 398, 400, 405—425, 427, 434, 442, 455, 470, 471, 472, 479, 486, 501, 505, 507—510, 511, 518, 619, 520, 523, 525, 527. — **III.** 13, 28, 32, 35, 51, 52, 61, 62, 72, 74, 76, 78, 84, 94, 116, 120, 135, 139, 148, 153—156, 159, 170, 171, 182, 197, 205—212, 216, 261, 267—269, 281, 295, 308, 320, 333, 335, 337, 354, 357, 359, 373, 380, 385, 391—394, 395, 411, 413, 417, 424—429, 430, 436, 437, 439, 462, 476—478, 486, 487, 490, 492, 496, 524, 538, 550, 558, 578, 579, 584, 602, 606, 608, 610, 611, 612, 630, 631, 633, 637, 643, 649, 657, 658, 663, 666, 668, 669, 675, 678, 707, 715, 720, 721, 735, 738, 739, 743, 750, 760, 767, 771, 772, 774. — **B.** 31, 48, 72, 73, 75, 80, 81, 105, 128, 136.

משנה **B.** 54, 57, 61, 68, 146.

משפחה **P. II.** 107, 155, 160, 166, 263, 370, 486, 491. — **III.** 56, 74, 94, 109, 114, 167, 226, 253, 315, 334, 450, 451, 477, 560, 582, 678, 729, 749, 761. — **B.** 27, 28, 128.

משפט **B.** 51.

מתי מדבר **B.** 91.

מתן תורה **T. I.** 116, 202 f., 252, 262, 311, 313, 319, 321, 322, 388, 424. — **II.** 57 f., 93, 99, 118, 126 f., 134, 157, 163 f., 173, 185, 201, 211, 273, 288 f., 296, 300, 306, 337, 347, 383, 447, 450, 484, 515, 545. — **P. I.** 53, 56, 70, 74, 99, 100, 105, 116, 162, 178, 183, 249, 251, 252, 255, 265, 284, 298, 308, 310, 313, 316, 321, 361, 386, 390, 405, 411, 444, 464, 495. — **II** 77, 113, 197, 224, 232, 258, 270, 303, 349, 385, 412, 440, 471, 493, 500, 510. — **III** 57, 62, 118, 157, 170, 203, 208, 248, 324, 378, 380, 383, 385, 391, 394, 421, 460, 462, 473, 492, 528, 537, 567, 675, 741, 757. — **B.** 48, 106.

נבוכדנצר **B.** 59, 96.

נבטי **T. II.** 498, 524. — **P. I.** 148, 348. — **III.** 16, 79.

נביאים **T. I.** 114, 120, 134 f., 192, 421, — **II.** 58, 119, 178, 214, 266, 279, 399, 449, 474, 543. — **P. I.** 45, 54, 113, 164, 256, 258, 259, 263, 276, 277, 337, 403, 428, 430, 456, 463, 500, 550, 557. — **II.** 37, 228, 231, 232, 249, 330, 376, 428, 446, 448, 458, 463, 500, 504, 506, 520, 532. — **III.** 44, 61, 95, 117, 129, 157, 178, 191, 308, 320, 363, 421, 459, 537, 546, 555, 570, 637, 664, 681, 697, 718, 729, 766. — **B** 24, 32, 95.

נדרים **T I.** 276, 280. — **II.** 46, 200, 399, 403, 440. 470. — **P. I.** 38, 83, 486. — **II.** 63, 219, 259, 365. — **III.** 40, 263, 454, 768, 770. — **B.** 43.

נהר די נור **B.** 17, 21.

נהרדע **B.** 118.

נהרות **B.** 22.

נוב **B.** 9.

נוטריקון **T. I.** 71, 72, 132, 137, 152, 190, 201, 204, 205, 206, 234, 237, 255, 293, 312, 313, 366, 378, 395. — **II.** 38, 52, 115, 248, 257, 261, 272, 298, 307, 333, 348, 349, 359, 362, 402, 417, 432, 448, 515. — **P. I.** 20, 21, 26, 27, 28, 69, 98, 112, 114, 137, 157, 160, 161, 185, 212, 246, 253, 265, 266, 282, 369, 381, 391, 395, 411, 441, 460, 465, 469, 521, 533. — **II.** 40, 53, 67, 79, 127, 138, 164, 186, 230, 243, 245, 253, 254, 260, 264, 272, 280,

282, 283, 285, 292, 293, 356, 384, 389, 390, 391, 406, 426, 448, 463, 464, 483. — **III.** 4, 61, 81, 104, 131, 143, 151, 168, 171, 183, 185, 197, 200, 284, 293, 305, 354, 360, 367, 373, 374, 375, 381, 384, 415, 419, 420, 459, 464, 545, 548, 553, 570, 582, 607, 609, 617, 624, 669, 712, 719, 757. — **B** 30, 44, 52, 132, 139.

נוצרים **T. I.** 23, 87 f., 102, 112 f., 161, 175, 176, 183, 265 f., 300 f., 345, 357, 376, 389, 422, 423. — **II.** 5, 7, 36, 66, 123, 170, 185, 236, 310, 409, 459, 490, 506, 512. — **P. I.** 17, 67, 92, 102, 147, 148, 257, 258, 470, 499, 555, 563. — **II.** 88, 96, 97, 115—118, 125, 141, 185, 293, 481, 482. — **III.** 80, 91, 113, 123, 246, 361, 362, 411, 412, 437, 463, 467, 468, 514, 539, 690, 711, 723.

נזיקין **B.** 50.

נח **B.** 14.

נחמה **T. I.** 73, 74, 92 f., 104, 126, 237, 244, 331 f., 352, 371. — **II.** 59 f., 67, 167. — **P. I.** 94, 136. — **B.** 96.

נחש **B.** 17, 22.

ניבול פה **B.** 68.

ניתוש, סימן **P. II.** 25, 304, 310. — **III.** 146, 195, 582, 587, 644, 709.

נסן **B.** 50.

נירון קיסר **T. II.** 5.

נכסים **P. II.** 20, 21, 216, 307, 315, 375. — **III.** 104, 331.

נסיון **B.** 26.

נסיעה (דרך) **T. II.** 17, 300. — **P. II.** 41, 157, 179, 188, 311. — **III.** 5, 67, 101, 751, 757. — **B.** 138.

נעמי **B.** 14.

נקטינן **B.** 41.

נשים **T. I.** 87, 104, 163, 165, 187, 188, 232, 290 f., 307, 359, 399, 410 f. — **II.** 16, 50, 67, 87, 112 f., 122 f., 161 f., 165 f., 200, 202, 210, 350, 372, 386, 406, 427, 440, 448. — **P. I.** 29, 55, 79, 115, 116, 135, 136, 141, 142, 143, 202, 231, 232, 233, 360, 361, 436, 437, 562. — **II.** 22, 48, 56, 60, 68, 70, 71, 99, 107, 125, 140, 223, 238, 242, 248, 255, 283, 306, 309, 310, 402, 444, 483. — **III.** 40, 61, 94, 124, 126, 148, 183, 204, 236, 252, 288, 293, 353, 355, 392, 408, 414, 424, 434, 553, 578, 608, 626, 630, 703, 708, 712, 713, 720. — **B.** 27, 82.

נשיקה **P. III.** 484.

נשמה **T. II.** 64, 168, 300, 458, 459. — **P. I.** 234, 329, 403, 412, 547. — **II.** 232, 260, 306, 311, 368, 390, 427, 457, 473. — **III.** 154, 247, 283, 307, 413, 508, 629, 630, 685, 686, 748.

סדום **B.** 111.

סדר הדורות **T. I.** 157, 192, 338, 365 f., 367, 440. — **II.** 119, 175 ff., 190, 215, 237, 263, 272, 303, 419, 444. — **P. I.** 24, 41, 259, 269, 272, 311, 322, 459, 546. — **II.** 142, 186, 188, 189, 240, 444, 489, 493. — **III.** 121, 177, 229, 252, 287, 374, 441, 456, 462, 472, 475, 543, 556, 570, 586, 632, 661.

סדר העיות **P. III.** 11, 20, 56, 102, 109, 165, 200, 212, 235, 239, 345, 386, 469, 484, 534, 567, 581, 599, 604, 627, 628, 671.

סדר תפלה **P. II.** 70, 151, 157, 168, 178, 183, 184, 209, 238, 259, 269, 288, 318, 320, 321, 443, 449, 452, 496, 525. — **III.** 22, 33, 102, 115, 121, 127, 276, 347, 410, 448, 452, 471, 529, 531, 560, 567, 580, 713, 727, 734.

סורא **B.** 46.

סוריה **P. III.** 593.

סטרטליא **B.** 13.

סימנים **P. II.** 26, 27, 140, 155, 179, 216, 220. — **III.** 93, 443, 452.

סמבטיון **T. I.** 297. — **II.** 563. — **P. I.** 521.

סמיכה **T. II.** 2, 3, 102, 144, 145, 149, 336, 495. — **III.** 17, 18, 19, 31, 331, 551, 558, 577, 600, 709.

סנהדרין **B.** 15.

סנחריב **B.** 40, 59.

סעודת מצוה **P. II.** 100.

ספינה **P. III.** 589, 757. — **B.** 13.

ספר יצירה **B.** 131.

ספרי אגדה **P. II.** 181, 297. — **III.** 502, 609. — **B.** 2.

ספרי תורה **T. I.** 13, 43 f., 60, 74, 75, 126, 178, 184, 269, 339 ff., 400, 411, 424, 425 ff., 436. — **II.** 65, 79, 197, 199, 221, 282, 314, 399, 480. — **P. I.** 105 120, 214, 423, 452. — **II.** 6, 31, 139, 169,

200, 510, 531. — **III.** 165, 218, 290, 302, 313, 356, 536, 551. — **B.** 130, 139.

עבודה זרה **T. I.** 82, 112, 117, 120, 159 f., 264 f., 293 f., 301, 302, 310, 357, 367, 379, 383, 408. — **II.** 30 f., 32, 79, 82, 86, 103, 110, 124, 125 f., 143, 164 f., 165, 202 f., 207, 212, 274, 280, 320, 328, 360, 362, 372, 381, 392, 396, 398, 430, 436, 447, 449, 481, 499, 529, 541. — **P. I.** 5, 17, 27, 33, 41, 56, 71, 95, 106, 193, 199, 202, 251, 252, 254, 255, 256, 269, 273, 294, 305, 323, 348, 380, 430, 436, 456, 495, 499, 518, 535, 539. — **II.** 34, 56, 68, 72, 98, 106, 113, 114, 123, 128, 147, 150, 156, 165, 169, 170, 187, 197, 228, 237, 286, 289, 291, 293, 316, 324, 329, 330, 340, 355, 365, 366, 370, 395, 411, 415, 421, 248, 469, 472, 499, 509, 512, 529. — **III.** 30, 42, 44, 58, 67, 72, 77, 90, 106, 122, 141, 192, 212, 267, 281, 320, 330, 365, 388, 416, 421, 422, 430, 442, 457, 468, 524, 556, 586, 612, 686, 694, 733. — **B.** 15, 16, 22, 43, 82, 96.

עבודת האדמה **P. I.** 48, 101, 233, 380, 427. — **II.** 21, 234, 264, 279, 289, 320, 340, 341, 389, 438. — **III.** 59, 104, 429, 557, 573.

עבור (שנים) **P. III.** 235, 275, 345, 376, 390, 406, 431, 636, 657. — **B.** 37.

עבר הוה **P. III.** 25, 451, 599, 655, 703.

עברית **P. II.** 445. — **III.** 593. — **B.** 32, 50, 147.

עגל **B.** 67, 95.

עגלה (אשת דוד) **B.** 14.

עולי רגל **P. III.** 519, 623.

עולם (סדרי בראשית) **P. III.** 28, 72, 130, 135, 147, 160, 205, 214, 219, 259, 261, 291, 330, 357, 389, 391, 431, 546, 588, 614, 665, 746. — **B.** 71.

עולם הבא **T. I.** 18, 52, 53, 97, 100, 102, 108, 139—144, 167, 198, 221, 245, 318, 323, 336, 337, 343, 352, 375, 398, 402 f., 432. — **II.** 15, 21, 24, 52, 66 f., 74, 75, 82, 101, 102, 133, 146, 188, 217, 222, 223, 249, 263, 395, 398, 411, 427, 432, 443, 453, 461, 482 f., 493, 502, 515, 528, 536. — **P. I.** 11, 15, 33, 34, 39, 61, 69, 86, 87, 106, 132, 144, 167, 170, 187, 189, 196, 198, 225,, 229 231, 241, 250, 258, 290, 292, 293, 294, 303, 315, 336, 337, 338, 399, 403, 416, 417, 423, 548, 549, 550. — **II.** 2, 7, 15, 67, 68, 74, 87, 102, 105, 107, 118, 141, 162, 166, 173, 188, 203, 223, 227, 247, 267, 283, 295, 298, 314, 331, 400, 405, 432, 442, 491, 497, 500, 507, 512, 517, 525. — **III.** 24, 31, 32, 62, 65, 69, 106, 114, 137, 147, 168, 175, 182, 230, 244, 247, 284, 290, 307, 315, 321, 335, 411, 419, 442, 478, 525, 553, 575, 586, 587, 606, 625, 629, 630, 640, 642, 654, 661, 669, 680, 681, 684, 696, 698, 735, 736, 740, 742, 752, 759, 767, 770. — **B.** 24, 25, 75, 136, 139.

עולם הזה **B.** 24, 41, 73, 75.

עיר (מיסדי עיר) **P. III.** 260. — **B.** 27.

עכן **B.** 38, 60.

עם ומהדיניו **P. I.** 96, 135, 165, 174, 179, 230, 231, 357, 495, 533. — **II.** 7, 59, 69, 78, 152, 215, 228, 231, 259, 282, 326, 385, 387, 527. — **III.** 28, 86, 135, 382, 440, 544, 581, 595, 637, 714, 769.

עם הארץ **T. I.** 307, 384, 419. — **II.** 16, 23 f., 196, 203, 361, 409, 430, 469, 498, 551. — **P. I.** 38, 64, 337, 367, 371. — **II.** 30, 182, 298.

עמון ומואב **B.** 96.

עמלק (רומי) **T. I.** 185 ff. — **II.** 365, 413. — **P. I.** 152. — **B.** 53.

עונה **T. I.** 8, 305 f., 351, 375, 388 f., 415, 422, 430, 445. — **II.** 11, 20, 81, 119, 120, 157, 179, 278, 283, 300, 323, 410, 424, 460, 497, 553. — **P. I.** 2, 12, 67, 80, 133, 174, 190, 191, 199, 235, 450, 463, 571. — **II.** 9, 18, 73, 79, 84, 99, 103, 104, 156, 267. — **III.** 18, 31, 100, 130, 136, 288, 446, 490, 526, 528, 542, 545, 555, 590, 633, 649, 718, 755. — **B.** 84.

עינוי **T. I.** 289. — **II.** 195, 331, 361, 442, 508. — **P. I.** 43, 214, 231, 236, 277. — **II.** 2, 9, 107, 175, 202, 211, 237, 308, 373, 518. — **III.** 105, 120, 315, 551, 555, 622, 741. — **B.** 43, 68.

עקרב **B.** 21, 41.

ערבים, ערבית **P. II.** 284, 303, 304, 342, 344, 365, 486. — **III.** 109, 573, 582. — **B.** 89.

עשו (רומי) **B.** 87.

עשירות **T. I.** 187, 220, 290, 352, 429. — **II.** 14, 85, 265, 361, 409, 442. — **P. I.** 136, 157, 231, 233, 303, 342, 402, 472, — **II.** 66, 176, 217, 273, 333, 351, 389, 492. — **III.** 51, 334, 422, 474, 612, 625, 741, 764. — **B.** 36, 42, 60, 68.

עשרת הדברות **T. I.** 179, 208, 259, 286, 392, 423, 439. — **II** 110, 119, 169, 170, 254, 384, 545. — **P. I.** 56, 160, 499. — **II** 66, 132, 180, 183, 318, 349, 364, 369, 385, 389. — **III** 155, 319, 356, 486, 557, 621, 705, 709. — **B** 17, 84, 88.

עשרת השבטים **T. I.** 143, 292. — **II.** 145, 472. — **P. I.** 293, 321, 429. — **II.** 354.

פומבדיתא **B.** 46.

פילו **P. I.** 107.

פלוני אלמוני **B** 14.

פסיקתא דרב כהנא **B.** 146.

פרישות **T. I.** 164, 264. — **II.** 74, 330, 508. — **P. III.** 21, 406. — **B.** 26, 43, 58.

פרס **B.** 26.

פרוסה **B.** 48, 72.

פרקים **T. I.** 99, 183, 281, 401. — **II.** 144, 149, 386, 442, 472. — **P. I.** 213, 253, 349, 565. — **B.** 23, 32, 67, 87, 88.

פתגמים ומשלי עם **P. II.** 40, 126, 187, 222, 226, 234, 235, 237, 242, 246, 247, 250, 251, 253, 258, 269, 278, 279, 320, 335, 350, 354, 360, 362, 363, 365, 368, 369, 370, 371, 372, 379, 387, 389, 424, 431, 435, 458, 473, 492. — **III.** 6, 27, 43, 47, 49, 61, 70, 84, 98, 133, 143, 195, 197, 209, 236, 244, 250, 255, 266, 300, 318, 366, 376, 381, 386, 428, 451, 460, 464, 479, 491, 535, 545, 565, 605, 609, 657, 673, 691, 702, 740. — **B.** 124, 141, 142.

צדוק הדין **T. II.** 60, 213, 516, 554. — **P. I.** 98, 280, 537.

צדוקים **P. III.** 113, 182, 253, 572. — **B.** 40, 57, 58, 75, 93, 110, 130.

צדוקים גדולים **P. I.** 74, 290.

צדקה **T. I.** 124, 156, 192, 196, 228 f., 295, 307, 349, 351 f., 355, 400, 416, 442. — **II.** 22, 25, 36, 159, 218, 219, 311, 387, 409, 414, 416, 417, 463. — **P. I.** 10, 38, 136, 180, 181, 225, 311, 358. — **II.** 10, 13, 15, 16, 17, 104, 105, 111, 132, 166, 176, 177, 186, 214, 278, 303, 377, 387, 441, 480, 484. — **III.** 85, 142, 226, 243, 280, 346, 353, 408, 468, 520, 637, 673, 734, 749, 750. — **B.** 96.

צור **B. III.** 273, 520, 670, 710.

ציבור ומשרתיו **P. II.** 7, 8, 18, 90, 93, 106, 150, 154, 175, 177, 215. — **III.** 11, 28, 101, 235, 243, 255, 280, 298, 639, 670, 694.

ציפורי **P. III.** 56, 313, 405, 446, 448, 449, 567, 630, 644, 652, 674, 751.

צלצלפוני **B.** 14.

צער בעלי חיים **T. II.** 465. — **B.** 22.

צפרדע **B.** 42.

צרעה **B.** 21.

קבלה **P. I.** 11, 121, 213, 219, 220. — **III.** 2, 9, 12, 16, 23, 24, 34, 36, 108, 110, 162, 164, 223, 240, 242, 275, 313, 314, 402, 407, 445, 467, 522, 561, 564, 644.

קברים **P. I.** 50, 244, 475. — **II.** 3, 4, 49, 51, 159, 176, 367, 449. — **III.** 566. — **B.** 138.

קדוש השם **T. I.** 265, 287. — **II.** 85, 402, 561. — **P. I.** 18, 63, 95, 121, 263, 279. — **II.** 34, 158, 187, 283. — **III.** 123, 388.

קדושה **T. II.** 460, 496, 497. — **P. I.** 173. — **II.** 17, 292. — **III.** 71, 158, 166, 327, 416, 424, 425, 536, 616.

קהלת (ספר) **T. I.** 21. — **II.** 493, 527. — **P. I.** 83. — **III.** 50, 103, 179, 230, 244, 292, 336, 493, 574, 662. — **B.** 118.

קול **B.** 41.

קטני אמנה **P. II.** 74.

קללה **P. II.** 133, 216, 451, 491. — **III.** 73. 416, 586, 716, 719. — **B.** 41.

קלנדא **B.** 13.

קלפטרא **T. I.** 265. — **II.** 68.

קסרין **P. III.** 10, 11, 445, 446, 520, 565, 677, 690, 703, 709, 711, 717, 734.

קרבנות **T. I.** 19 f., 39, 48, 164, 264, 315, 422. — **II.** 81, 104, 120, 127, 165, 200, 256, 286, 405, 417, 560. — **P. I.** 27, 42, 63, 74, 75, 96, 114, 116, 133, 171, 204, 225, 242, 245, 299, 315, 324, 355, 362, 373, 409, 430, 442, 458, 519, 561, 562.

— **II.** 13, 24, 35, 47, 51, 76, 134, 168, 169, 185, 217, 222, 285, 287, 315, 316, 332, 336, 367, 377, 390, 457, 519. — **III.** 29, 184, 189, 198, 209, 211, 265, 271, 323, 324, 337, 374, 425, 471, 615, 649, 706. — **B.** 24, 54, 108.

קרח **B.** 12, 90.

ראשי אותיות, ראשי תיבות **P. II.** 337.

רב ותלמיד **B.** 24, 61, 74, 106.

רבית **T. I.** 286. — **II.** 25 f., 84, 184, 428. — **P. II.** 269, 278. — **III.** 430.

רגע **B.** 41.

רוח הקדש **P. II.** 78, 256, 258, 359, 374, 380, 397, 452, 468, 488. — **III.** 45, 46, 112, 116, 117, 118, 119, 179, 185, 199, 201, 229, 244, 286, 287, 294, 329, 336, 492, 493, 587, 750.

רוחות **B.** 22. 70.

רומי, רומים **T. I.** 56, 82, 84, 92, 96, 113, 125, 127, 137, 138, 171, 181, 182, 185, 189, 265, 273, 290, 292, 380, 385, 398, 401, 402, 406, 407, 451. — **II.** 2, 10, 28, 29, 35 f., 39, 73, 76, 82, 136, 154, 164, 187, 193, 216, 236, 261, 277, 278, 290, 309, 326, 383, 400, 407, 412, 413, 442, 458, 471, 472, 505, 528, 554. — **P. I.** 5, 15, 26, 27, 35, 44, 63, 95, 96, 102, 127, 145, 146, 179, 185, 190, 201, 220, 248, 252, 253, 281, 298, 334, 372, 390, 391, 392, 396, 415, 429, 430, 455, 456, 463, 466, 471, 485, 498, 499, 526, 543, 563, 564. — **II.** 9, 10, 45, 70, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 118, 125, 136, 141, 143, 149, 150, 176, 187, 194, 226, 228, 229, 230, 236, 256, 260, 261, 269, 282, 287, 288, 293, 298, 325, 326, 330, 345, 364, 378, 404, 415, 426, 445, 460, 463, 481, 494, 502, 505, 511, 512, 520, 522, 526. — **III.** 19, 44, 58, 78, 101, 112, 113, 123, 132, 172, 179, 195, 202, 221, 245, 246, 264, 276, 281, 282, 286, 295, 319, 337, 339, 344, 361, 362, 363, 370, 384, 406, 436, 448, 449, 463, 468, 476, 481, 525, 562, 563, 593, 625, 627, 635, 652, 673, 684, 693, 701, 717, 719, 740, 745, 752, 762, 766. — **B.** 16, 23, 36, 37, 42.

רופא **P. III.** 101, 210, 216, 313, 608, 630. — **B.** 27.

רחבעם **B.** 11.

רמאות **P. II.** 106, 309, 372, 455. — **B.** 53.

רמזי מצות **P. II.** 135, 193, 239, 258, 260, 285, 319, 368, 414, 467, 469. — **III.** 65, 91, 102, 135, 137, 145, 181, 183, 184, 186, 203, 216, 231, 429, 431, 456, 524, 532, 574, 592, 603, 635, 682, 691, 698, 705, 723.

רפואה **P. I.** 3, 39, 111, 137, 221, 222, 458. — **II.** 9, 24, 25, 140, 202, 284, 298. — **III.** 115, 228, 277, 409, 429, 520, 537, 621, 728, 734, 759, 768.

רשעים **B.** 58, 75, 110.

שאול **B.** 59.

שאילת שלום **B.** 28.

שבועה **P. II.** 442, 479. — **III.** 65, 292, 370, 453, 476, 564, 671, 705.

שבור מלכא **B.** 23.

שבטים **P. III.** 60, 93, 120, 271, 285, 306, 322, 373, 472, 495, 570, 737.

שבת **T. I.** 9 f., 72, 84, 117, 148, 151, 183, 191, 197, 234, 238, 252, 260, 264, 278, 296 ff., 336, 363, 404, 447. — **II.** 7, 94 f., 159, 195, 200, 362, 387, 393, 398, 402, 409, 418 f., 426, 443, 446, 459, 470, 493, 510. — **P. I.** 4, 13, 30, 78, 94, 111, 139, 180, 210, 231, 246, 248, 299, 333, 368, 406, 427, 468, 492, 560. — **II.** 16, 45, 48, 89, 97, 110, 114, 115, 122, 144, 150, 170, 176, 183, 184, 220, 314, 315. — **III.** 21, 22, 26, 60, 77, 214, 227, 245, 246, 250, 271, 309, 508, 520, 538, 541, 551, 615, 681, 695, 696, 702, 736. — **B.** 37, 73.

שדים (מזיקים) **T. I.** 365. — **II.** 53, 76, 144, 165, 339, 475, 547. — **P. I.** 32, 102, 130, 145, 191, 302. — **II.** 86, 104, 136, 218, 293, 316, 428, 429, 449, 450, 488, 516. — **III.** 296, 299, 302, 343, 381, 413, 569, 582, 585, 586, 656, 677. — **B.** 139.

שובי בן נחש **B.** 14.

שוקים **B.** 49.

שטן **T. I.** 284, 389. — **II.** 82. — **P. I.** 114, 161, 354, 360, 425, 489. — **II.** 195, 237, 242, 254, 293, 311, 400. — **III.** 57, 114, 189, 237, 422, 527, 553, 702, 727. — **B.** 138.

שיחת הולין של ת"ח **B.** 24.

שילה **B.** 110.

שיר השירים **T. I.** 99, 139, 238, 318 f., 345. — **II.** 47 f., 211, 449, 493, 527. — **P. I.** 52, 81, 203, 263, 313. — **II.** 526. — **III.** 74, 149, 179, 196, 244, 336, 493, 545. — **B.** 117.

שכינה **P. III.** 70, 85, 120, 122, 153, 168, 192, 197, 315, 320, 333, 366, 410, 440, 460, 472, 578, 614, 691, 719, 735, 751. — **B.** 25, 26, 136.

שכנזוב **B.** 46.

שכר ועונש **T. I.** 18, 51, 54, 59, 77, 85, 127, 267, 298, 333, 343 f., 355, 378, 405, 412, 440, 443 f. — **II.** 54, 55, 61 f., 66. f., 96, 121, 127 f., 159, 180, 183, 188, 242, 299, 301, 332 f., 340, 361, 396, 434, 443, 460, 462, 536, 545, 554. — **P. I.** 11, 22, 23, 69, 81, 102, 104, 108, 143, 170, 180, 202, 229, 233, 239, 246, 269, 301, 302, 304, 317, 355, 393, 394, 405, 415, 416, 437, 443, 496, 562. — **II.** 75, 80, 83, 102, 129, 132, 134, 215, 264, 272, 273, 277, 307, 319, 361, 370, 387, 395, 400, 402, 410, 421, 456, 478, 479, 502, 524, 532. — **III.** 28, 31, 76, 89, 146, 173, 175, 185, 243, 256, 266, 300, 321, 330, 375, 421, 441, 460, 576, 619, 631, 632, 651, 672, 701, 715, 738, 776.

של ציון **B.** 15.

שלום **T. I.** 31, 56, 192, 369. — **II.** 8, 51, 66, 84, 94, 200, 279, 305, 328, 338, 403, 427, 439, 502, 507, 536. — **P. I.** 11, 38, 53, 62, 133, 136, 153, 158, 197, 200, 209, 244, 330, 331, 357, 536. — **II.** 136, 215, 323, 404, 443, 468. — **III.** 60, 105, 144, 154, 197, 227, 750, 752, 769, 770.

שלום בית **B.** 48.

שליחים **P. III.** 304, 383.

שלמה **B.** 11, 40, 42.

שלמון **B.** 14.

שלש, שלשה **P. III.** 304. — **B.** 31.

שם טוב **T. II.** 13, 80.

שמות **P. I.** 424, 489. — **II.** 214, 244, 255, 283. — **III.** 301. 332.

שמות ה' **T. I.** 13, 157, 207, 270, 400, 422. — **II.** 60, 110, 113, 118, 127, 165, 173, 207, 252, 273, 358, 498. — **P. I.** 45, 64, 65, 77, 97, 155, 169, 327, 336, 398, 433, 488, 502. — **II.** 56, 70, 75, 160, 236, 292, 362, 399, 524. — **III.** 34, 124, 139, 256, 292, 313, 323, 376, 381, 457, 463, 531, 561, 565, 584, 658, 674, 706, 720, 752, 753. — **B.** 17—20, 130.

שמחה **P. II.** 393, 427.

שמים **B.** 30, 70, 91.

שמש **B.** 130.

שמשון **B.** 14.

שנאת ישראל **P. III.** 338, 359, 703.

שעירי בוצה **B.** 12, 21.

שקר **P. I.** 485. — **II.** 18. 19, 52, 59, 162, 247, 308, 441, 442, 467, 503. — **III.** 22, 260, 330, 538, 662, 668, 691, 761.

שר העולם **P. II.** 427, 525.

שתיקה **T. I.** 276, 416. — **II.** 403, 462. — **P. I.** 78, 134, 199, 309, 516.

תבואה **B.** 48.

תהלה **P. III.** 585.

תהלים **T. I.** 155, 201, 240. — **II.** 49, 318, 408, 481, 482. — **P. I.** 72, 73, 100, 129, 131, 151, 158, 164, 260, 374, 458, 464, 510, 511, 524. — **II.** 166, 203, 251, 337, 461, 497. — **III.** 117, 178, 179, 196, 259, 262, 270, 380, 419, 454, 494. — **B.** 117.

תו **B.** 38.

תוכחה **P. II.** 19. — **III.** 136, 543, 549, 658.

תורה **T. I.** 302, 310, 347, 398. — **II.** 10, 48 f., 107, 117, 123, 132, 135, 146, 156, 163, 203, 212, 256, 259, 297, 376, 402, 416, 474, 509, 540, 541. — **P. I.** 12, 14, 16, 18, 40, 50, 53, 54, 74, 95, 101, 107, 137, 153, 159, 160, 161, 171, 172, 200, 229, 234, 235, 251, 258, 284, 291, 293, 316, 324, 326, 362, 374, 386, 428, 452, 484, 490, 493, 559, — **II.** 20, 31, 77, 111, 181, 182, 184, 200, 224, 233, 252, 258, 265, 324, 332, 379, 425, 453, 470, 498, 510, — **III.** 31, 38, 40, 89, 103, 116, 133, 134, 144, 148, 168, 192, 216, 244, 258, 271, 304, 354, 384, 409, 412, 430, 431, 436, 455, 464, 530, 555, 558, 629, 634, 653, 663, 667, 669, 677, 680, 712, 717, 758. — **B.** 13, 23, 24, 49, 94, 145.

תורה שבעל פה **T. I.** 12, 81. — **II.** 263, 350, 479. — **P. I.** 138, 240, 261, 398, 490. — **II.** 29, 32, 42, 108, 221, 222, 264. — **III.** 27, 62, 118, 169, 245, 304, 354, 355, 412, 436, 577, 638, 757.

תחיית המתים **T. I.** 18, 87, 141 f., 172, 178 f., 186. — **II.** 35, 66, 67 f., 343 f., 396, 423, 459, 497, 544. — **P. I.** 33, 88, 122, 187, 202, 280, 292, 324, 337, 372, 417, 459. — **II.** 4, 18, 30, 31, 114, 141, 151, 164, 183, 364, 420, 474. — **III.** 63, 130, 150, 159, 199, 210, 214, 329, 334, 385, 422, 532, 560, 576, 594, 689, 697, 751. — **B.** 35.

תיאטרון **T. I.** 10, 59, 451. — **II.** 30, 139, 381. — **P. I.** 67, 342, 343, 432, 499. — **II.** 48, 114, 115, 305, 459, 481, 505. — **III.** 294.

תכלית מכוונת (ביצורי המבע) **T. II.** 65, 265, 381. — **P. I.** 184, 319, 414, 515. — **B.** 21.

תלמוד ירושלמי **P. III.** 223, 224, 398, 502, 724.

תלמוד תורה **T. I.** 29, 45, 49, 56, 72, 77, 105—108, 126, 130, 168—170, 193, 214, 217, 230 f., 232 f., 262 f., 288 f., 303—308, 351, 355, 365 f., 383 f., 397 f., 410 f., 416, 417, 434, 437. — **II.** 11 f., 19—22, 31, 74, 87—93, 102, 160, 196, 198 f., 257, 265, 277, 299, 312, 330, 337, 370, 374, 378, 390 f., 409, 429 f., 432, 442, 468 f., 489, 491, 521, 540, 552, 554. — **P. I.** 3, 4, 12, 37, 46, 52, 63, 90, 137, 138, 165, 169, 178, 192, 197, 209, 221, 234, 235, 236, 237, 241, 270, 303, 306, 337, 345, 346, 354, 362, 363, 365, 366, 371, 387, 399, 425, 447, 450, 492. — **II.** 9, 24, 28, 78, 107, 108, 127, 155, 157, 158, 162, 169, 181, 197, 221, 222, 223, 247, 263, 267, 305, 312, 313, 314, 324, 376, 443, 444, 459, 488, 503, 504, 517, 518, — **III.** 13, 15, 24, 30, 50, 89, 106, 116, 117, 152, 156, 230, 244, 257, 263, 279, 280, 299, 316, 335, 354, 355, 382, 392, 405, 409, 434, 452, 463, 471, 489, 525, 531, 542, 545, 550, 572, 585, 591, 602, 604, 625, 629, 654, 662, 664, 667, 675, 685, 686, 726, 742, 743, 747, 764, 765, 768, 769. — **B.** 15, 26, 56, 57, 72, 73, 74, 79, 85, 105, 127, 128, 136, 139.

תלמידי חכמים **B.** 24, 72, 75, 95.

תמי **B.** 95.

תמרים **B.** 94.

תעניות **T. I.** 330, 376, 405 f. — **II.** 199. — **P. I.** 48, 126, 409, 479, 492. — **II.** 16, 27, 43, 143, 148, 151, 155, 163, 184, 321. — **III.** 6, 7, 11, 19, 20, 34, 229, 328, 373, 406, 422, 454, 559, 713, 751. — **B.** 43, 49, 62.

תפלה **T. I.** 59, 61, 88 f., 98, 102, 104, 108, 110, 120, 170, 171, 211, 213, 214, 283, 360 f., 376, 418. — **II.** 22, 97, 102, 132, 146, 159, 161, 162, 199, 202, 231, 278, 285, 315, 368, 397, 399, 411, 415, 420, 443, 463 f., 490, 498, 527, 539, 547, 560. — **P. I.** 12, 13, 28, 47, 50, 52, 53, 64, 96, 101, 139, 140, 141, 154, 174, 176, 184, 196, 198, 203, 209, 225, 228, 232, 233, 235, 242—245, 303, 315, 326, 360, 367, 381, 385, 387, 390, 391, 423, 426, 453, 470, 480, 491, 492, 524, 547, 560. — **II.** 12, 13, 14, 15, 17, 58, 73, 84, 110, 111, 157, 163, 165, 168, 177, 179, 182, 184, 185, 203, 214, 217, 218, 265, 275, 280, 283, 318, 349, 366, 384, 411, 443, 518, 523. — **III.** 14, 21, 22, 32, 56, 65, 69, 70, 73, 102, 115, 125, 153, 213, 220, 226, 228, 269, 284, 286, 304, 316, 322, 328, 329, 373, 410, 451, 454, 460, 525, 526, 534, 537, 542, 567, 603, 639, 651, 696, 727, 732, 760. — **B.** 23, 28, 49, 50, 58, 68, 73, 84, 88, 109, 127.

תקונים (בדת) **P. III.** 531.

תרגום **T. I.** 23 f., 27, 332, 333. — **II.** 182, 204. — **P. I.** 41, 503. — **II.** 134, 158, 314. — **III.** 38, 169, 217, 385, 437, 532, 728. — **B.** 6, 103.

תרנגול **B.** 22.

תשובה **T. I.** 101, 124, 128, 144, 148, 193, 227, 287, 369, 396, 407 f., 432. — **II.** 35, 63, 64, 83, 124, 139, 143, 246, 284, 285, 301, 336, 395, 406, 411, 415, 418, 474, 495, 535, 536. — **P. I.** 50, 62, 71, 87, 99, 132, 164, 176, 199, 228, 257, 280, 292, 293, 299, 303, 331, 333, 336, 355, 373, 389, 390, 438, 450, 531, 534. — **II.** 13, 17, 55, 104, 155, 166, 184, 261, 265, 289, 312, 360, 429, 478, 490, 491, 500, 509, 517. — **III.** 21, 25, 42, 92, 120, 122, 133, 137, 166, 328, 330, 331, 347, 373, 376, 382, 535, 601, 638, 641, 651, 656, 695, 737, 766. — **B.** 23, 56, 127.

Budapest. DR. GUTTMANN MIHÁLY.

BACHER VILMOS MINT VALLÁSBÖLCSÉSZ.

Ünnepelt mesterünk a zsidó vallásbölcsészet irodalmának terén kifejtett munkásságával is örök időkre beírta nevét tudományunk történetébe azzal, hogy kutatásaival megbízható szilárd alapot nyujtott további vizsgálódásra s hogy a bölcsészeti irodalom épületének nagyon számos pontján gyújtott világot a tiszta megismerés elősegítésére.

A mult század második felének zsidó irodalma böven foglal magában kiváló alkotásokat egyes vallásbölcsészek rendszeréről s viszonyáról a görög, arab és keresztény filozófiához, valamint a bölcsészeti művek kiadásában, fordításában és forrásaik kimutatásában is nagy eredményeket képes felmutatni, de vallásbölcsészeink teljes megértésére Bacher végezte a megingathatatlan alapozó munkát.

Bacher, az exegéta. Mert a zsidó vallásbölcsészet megértéséhez nem elég a filozófiai rendszerek megismerése, sem a történeti kapcsolatok és hatások látása, sem pedig a filológiai bonczolgatás éleselméjűsége; mind e három tényező csak elengedhetetlen segédeszközei, szükségszerű támogatói az exegézisnek, mely egyedül képes kifejteni vallásbölcsészeink gondolatvilágának mély tárnáiból a becses eszmekincseket. Filozófiai rendszer, történeti kapcsolat és filológiai tudás a zsidó vallásbölcsészet eszméit kutató bányász számára megjelöli a tárnákat s megvilágítja a sötét utakat, de az exegézis csákány a kutató kezében, amelylyel kifejtheti az idegen anyag köréből az óhajtott kincseket.

Hiszen a speciális zsidó vallásbölcsészet szentírásmagyarázat s ami a zsidó vallásbölcsészetben nem szentírásmagyarázat, az nem is specziálisan zsidó. Az egyes korok uralkodó bölcseletét filozófusaink a Szentírásból olvasták ki, nem hogy belemagyarázták volna tudatosan a benne nem rejlő eszméket, hanem valósággal látták általa kifejezésre juttatva a koráramlatban megtermékenyült gondolatvilágukat. A zsidó vallásbölcsészek nem összhangot akartak létesíteni bölcselet és Szentírás, tudás és hit közt: az összhangosítás sok tekintetben, leglényegesebb kérdésekben is, csak megalkuvás útján jöhet létre. Bölcsészeink pedig elsősorban hittek; hittek ren-

dületlenül a Szentírás kinyilatkoztatott voltában, ami mellett azonban lehetetlenségnek tartották azt, hogy a Szentírás olyasmit állítson, amit a józan értelem s a tiszta észbeli bizonyíték ne hagyhatna jóvá. A kor tudományának magaslatán állva bölcseszeink a Szentírás gondolatvilágában megláttak mindazt, amit értelemmel felfogtak, józan észszel tudtak.

De ha az ember különböző színű szemüvegen át különböző színben látja is az egyazon festékkel nyomott betűt, miként volt lehetséges, hogy a Szentírás változatlanúl egyazon szövegében mégis feltalálták különböző korok a tudás változatos fokain álló rendszerek eszméit és bizonyítékait?

Erre a főfontosságú kérdésre csak az exegézis története adhatja meg a kielégítő választ, s ezen történet felderítése czéljából foglalkozott Bacher a középkori zsidó vallásbölcsészek szentírásmagyarázatával. Sorra kerülnek nála Saadja és Ibn Gabirol, Bachja ibn Pakuda és Ábrahám bár Chijja, Mózes ibn Ezra és József ibn Zadik, Jehuda Hallévi és Ábrahám ibn Daud, valamint külön kötetben Majmuni írásmagyarázatai, melyeknél nyomon követhetjük a mindfejlettebb nyelvtudomány hatását, mely a változó értelmezésben jut kifejezésre és megbizonyosodunk afelől, hogyha Majmuninál érte el a középkorban a zsidó vallásbölcselés a tetőpontját, úgy ez csak azáltal vált lehetővé, mert Majmuni írásmagyarázata a héber nyelvtan és a héber szókincs biztos tudásán alapult. Nem a filozófus helyezte Majmunit arra a magaslatra, melyen a zsidó vallásbölcsészet történetében helyet foglal, hanem a héber nyelv, a héber szókincs és a bibliai írásmód olyan ismerete, melyet filozófus elődei még nem tudhattak. Bármily mélyen hatolt is be Aristoteles rendszerébe, bármennyire világos is volt előtte kora bölcseletének minden árnyalata, számára Hajjug és Abulvalid, Ibn Gikatilla és Ibn Balaám készítette elő azt a talajt, amelyen Majmuni gyökeret verhetett s a zsidó vallásbölcsészet történetének legnagyobb alakjává válhatott. A Môreh első részének szókincsmagyarázata, mely kiindulópontját s alapját képezi egész rendszerének, Abulvalidból való, a bibliai írásmód megismerését pedig Mózes ibn Ezra tárta fel számára, s e kettő nélkül Majmuni sem olvashatta volna ki a Szentírásból azokat a gondolatokat, melyek bölcseleti rendszerének építőköveit alkotják.

Alapvető munkát végzett tehát Bacher, midőn feltárta a középkori vallásbölcsészek exegézisét, mely munkája irányt szab a jövő kutatásra s a helyes megértés előmozdítására.

Ezen alapozó munka rendkívüli becse azonban nemcsak az új nézőpont kitűzésében s a rengeteg anyag összehordásában rejlik, hanem abban a szilárdságban és minden kételyt kizáró biztosságban is, amelylyel mesterünk az anyagot rendelkezésünkre bocsátja. Mert, mint Bacher minden munkájában, úgy a vallásbölcsészet körébe vágó kutatásaiban is, hiába keresünk hypothesiseket, mindenütt csak tényeket, kétséget nem tűrő adatokat találunk. Ezen fegyelmezettség a gondolkozásban s a mindennemű szellemeskedéstől való irtózás a következtetésben különösen a filozófiában értékelendő, ahol legkönnyebben csaponghat az elvont gondolkozás a képzelet szárnyain. Bacher csak kézzelfogható adatokkal épít, s az ő összes munkáiban alig akadhatnánk egyéniségét s módszerét jobban jellemző tényre, mint teljes tartózkodása a Máaszé Berésith és a Máaszé Merkabah megmagyarázásától. Szinte végtelen sora létezik a magyarázatoknak, melyek valamennyije a bizonyosság igényével akarja a talmud e két kitételének tartalmát feltárni és egy Bacher ne alkotott volna magának önálló nézetet arról, hogy mit kelljen alattok értenünk? Bacher csak annyit mond: »Die kosmogonische und theosophische Geheimlehre . . . bildet einen Theil der agadischen Schrifterklärung, insofern ihr die ersten Capitel der Genesis und des Buches Jecheskel zu Grunde lagen. Wir haben über den Inhalt derselben überhaupt so geringe Andeutungen überkommen, dass es unmöglich ist, das eigentliche Wesen dieser Disziplin zu verstehen und dem Inhalte dessen, was in ihr gelehrt wurde, irgendwie nahe zu kommen.« (Ag. Tan. I. p. 43.) Íme, ez Bacher, aki adatok súlyával dolgozik, s csak világos tények meggyőző erejével akar czélt érni.

Ilyen módszerrel tárgyalja Bacher a középkori vallásbölcsészek exegézisét, melyet különböző gondolatkörökben csoportosítva úgy tár elénk, hogy tisztán látjuk minden egyes filozófus lelkivilágát s bölcseleti rendszerét, anélkül hogy csak parányi kétely támadhatna is bennünk, hogy nem egészen magának a filozófusnak lelke nyilatkozik meg előttünk.

De Bachernek a középkori vallásbölcsészek szellemének hamisítatlan feltárásán kívül még más nagy érdeme is van, ami által ez irányú munkái nélkülözhetetlenek a vallásbölcsészeti művek tanulmányozásánál.

Különösen Saadjánál, kivel Bacher a bölcsészek exegézisében szánt fejezeten kívül még két helyen foglalkozik. Az egyik a Steinschneider tiszteletére kiadott Festschriftben közölt Die zweite Version von Saadja's Abschnitt über die Wiederbelebung der Todten című dolgozata, mely teljes világosságot derített arra a nagyfontosságú kérdésre, hogy az Emûnôth hetedik fejezete, mely a halottak feltámadásáról szól, miért különbözik oly lényegesen Ibn Tibbon héber fordításában az arab eredetitől, melyet a Bodlejana-kézirat alapján Landauer kiadott? A héber fordítás különben egészen megfelel a Landauer által kiadott eredetinek, csak a hetedik fejezetben mutat nagy eltéréseket, melyek azonban egy a szentpétervári könyvtárban őrzött csonka arab Emunôth meglévő hetedik fejezetének felelnek meg teljesen. A lényeges eltéréseket már Landauer is megállapította, de azon nézetet vallotta, hogy a szentpétervári kézirat nem eredeti, hanem Saadja munkájának más által történt feldolgozása. Evvel szemben Bacher bebizonyítja, hogy a pétervári kézirat is Saadja munkája, mely oly módon jött létre, hogy az Emunôth elkészülte után maga Saadja kiragadta a hetedik fejezetet, melyet külön iratnak dolgozott fel, hogy mint külön értekezés, könnyebben férkőzhessék az érdekelt körökhöz, polemikus czélzattal felvilágosítást akarván nyujtani a karaiták ellenében, kik azt hirdették, hogy a messiási jóslatok és a feltámadási kitételek a Szentírásban a fogságból való visszatérésre, a nemzeti feltámadásra vonatkoznak. Saadja ezen külön értekezése közkézen forgott s utóbb belekerült egyes Emunôth-kéziratok eredeti hetedik fejezetének helyébe és így kétféle Emunôth-kéziratok voltak forgalomban s Ibn Tibbon előtt olyan kézirat feküdt, melyben a hetedik fejezetet a feltámadásról szóló külön értekezés alkotta, Landauer pedig azt az eredeti kéziratot adta ki, melyben Saadja először fogalmazta meg nézeteit a feltámadásról. Bacher itt a pétervári kézirat alapján ki is adja e fejezet eredeti arab szövegét, mely különben hiányos, elején s végén csonka is, s amely hiányokat oly módon töltötte

ki, hogy Ibn Tibbon héber fordítását mesterien visszafordította arabra.

A másik hely, hol Bacher behatóan foglalkozik Saadjával, a filozófussal, a bold. Kaufmann Dávid emlékére kiadott Gedenkbuch-ban közölt Jehuda ibn Tibbons Irrthümer in seiner Saadja-Übersetzung című dolgozata. Hiszen régóta érzett szükség az Emunôth új kiadása; a kiadások szinte hemzsegő értelmetlenségei nem mindig Ibn Tibbon helytelen fordítására vezetendők vissza, hanem nagyrészt az első rossz kiadásra, mely Konstantinápolyban 1562-ben jelent meg, melynek hibás kézirat volt az alapja. Bacher megállapítja, hogy bizony Ibn Tibbon is követett el sok hibát, még pedig azzal, hogy szolgai hűséggel ragaszkodott az előtte levő kézirathoz, melyet — a hűség kedveért — hibáival együtt fordított le, s hogy igen gyakran esett olyan tévedésbe, minők az arab szöveg héber betüs átírása miatt keletkezhetnek. E helyütt Bacher az Emunôth-fordításnak csak azon hibáival foglalkozik, melyek abban gyökereztek, hogy Ibn Tibbon hibásan olvasta az eredetit, s nem kevesebb mint hetvenhét ily esetet sorol fel, ami által rendkívül becses anyagot szolgáltatott az Emunôth helyes megértéséhez. Bacher ezen dolgozatát nem fogja nélkülözhetni sem az, aki az Emunôth szövegének új kiadására vállalkoznék, sem az, aki az Emunôth-ot egyáltalán meg akarja érteni.

Bacher az Emunôth megértéséhez ezen feltárt hibákon kívül még a következő adalékokat nyujtotta Saadja bölcsészeti exegéziséről írt fejezetének vonalalatti jegyzeteiben:

Saadja az Emunôth bevezetésében azt hangoztatja, hogy a vallás kérdései fölötti spekuláczió nemcsak azért fontos, hogy a támadások ellen védekezhessünk, hanem azért is, hogy valójában megismerjük, értelemmel felfogjuk azt, amit a próféták ból vagy a hagyományból merítünk. Itt az arab szöveg alapján Bacher megállapítja, hogy Ibn Tibbon szövegében נעיין ונחקיר להוציא אל מה שהודיענו אלהינו szavak közül להוציא אל után הפעל szó kiesett, s egyben kijavítja Fürst (Em. ve-Deôth fordításában p. 137.) és Kaufmann (Attributenlehre p. 15.) felfogását, kik Saadját úgy értelmezik, hogy szerinte eleve elfogadandó az, amit az értelem igaznak tart; holott Saadja szerint előbb van az Írásba vetett hit s azután a spekulá-

czió. (Die Bibelexegese der jüd. Religionsphilosophen p. 5., jegyz. 3.)

Emunôth I. 3. következő helyében — Ibn Tibbon szövege szerint —: והדעת השני מי שאמר שבורא הדברים יש לו נשמים רוחניים קדמוניים מהם ברא אלה הנשמים המורכבים Guttmann (Religionsph. des Saadja p. 45.) geistige ewige Körperchen-t, Fürst (id. h. p. 69.) ewige feine Elementarsubstanzen-t és Schmiedel (Studien über jüd. Rlgphlsph. p. 281.) unerschaffene Atome-t lát; Bacher egyrészt utalva arra, hogy geistige Körper-t a filozófiai irodalom nem ismer, kimutatja, hogy Ibn Tibbon helytelenül fordította a helyet, melynek így kell hangzania: והדעת השני מי שאמר שיש בורא לנשמים ועמו דברים רוחניים קדמונים מהם ברא אלה הנשמים המורכבים s így »szellemi őselemek«-ről, ideákról szól Saadja. (U. o. p. 15. jegyz. 2.)

Emunôth II. 1. szerint a próféták Isten tulajdonságainak bizonyítására האותות והמופתים a *jeleket* és csodákat mívelték; Bacher itt rámutat Kaufmann, Fürst és Guttmann tévedésére, kik az arab אלאיא ואלבראהין kitételt *Schriftverse*-vel fordították. (U. o. p. 8., jegyz. 1.)

Emunôth II. 10. arról szólván, hogy a nyelvnek kifejezőbbnek kellene lennie, hogy a fogalomnak mindenkor teljesen megfeleljen a szó, amely esetben azonban nagyon kis körét lehetne kifejezni a gondolatoknak, holott az átvitt értelemben való alkalmazás kibővíti a nyelv használhatóságát, azt mondja Ibn Tibbon: אלו סמכה על מלה אחת היה השמוש בלשון מתמעט ולא היה מניע להניד בה על קצת המכוונות Bacher itt kimutatja, hogy az arab szöveg szerint e helyen következni kellene: עד אך הרחיבה [הלשון] שהביאה כל מבקש ונשענה על אשר בשכלים ובכתובים ובקבלה amely passzus Ibn Tibbonnál hiányzik. (U. o. p. 12., jegyz. 3.)

Emunôth III. 4. a prófétákról azt mondja, hogy Isten csak igazolásuk czéljából s időlegesen ruházta fel őket a természetet-megváltoztató erővel, de nem adott nekik állandó hatalmat, melylyel *lényegében* tudnának valamit az ellenkezőjére átváltoztatni. Ibn Tibbon szövegét: או הפוך ענין באשר נהפך החי דומם והדומם חי Guttmann és Fürst nem a dolgok lényegére értelmezik, hanem a dolgok külső megjelenésének átváltoztatására; Bacher rávilágít tévedésükre arra való utalással, hogy ענין Ibn Tibbonnál az arab szónak megfelelően lényeget, substantiát jelent. (U. o. p. 7., jegyz. 4.)

Emunôth IV. 6. azon szentírási versekről szól, melyek kételyt támasztanak a szabad akarat tekintetében, minthogy a nyelv nem födi egészen a gondolatot; így vannak olyan szentírási versek (pl. Ezs. 6., 10.), hol világi javak élvezetének meggátlása vallási javak megvonásának van feltüntetve. Ibn Tibbon itt csak azt mondja: המניעה מתקנות העולם וטובותיה, de Bacher kimutatja, hogy az arab eredeti szerint még kellene: לעונש נדמה לו כמניעה מתקנות התורה וטובותיה Ibn Tibbonnál ez a passzus kiesett. U. o. p. 27., jegyz. 5.)

Emunôth V. 1. szól a túlvilági jutalom és büntetésről, mely összefüggésben Ibn Tibbon szövegében csak az áll, hogy וכל הזכיות שמורות לצדיקים והתומות holott Bacher kimutatja, hogy az arab eredeti alapján még kiegészítendő: כמטמון כאמרו מה רב טובך אשר צפנת ליראיך וכל החובות שמורות לרשעים mondattal, mely Ibn Tibbonnál hiányzik. (U. o. p. 30., jegyz. 4.)

Emúnôth V. 3. azt mondja, hogy Isten gyakran nem sujt le a gonoszokra, vagy azért, mert jámbor utódaik lesznek, vagy mert Isten eszközül akarja őket felhasználni más bünösök büntetésére; Bacher szerint e két ok közt Ibn Tibonnál kiesett egy mondat, mely az arabban megvan s annak alapján kiegészítendő: ומהם מי שמאריך לו כדי שישלם לו מעט מהטובות אשר עשה אותן לפניו כאשר ביארנו. (U. o. p. 31., jegyz. 2.)

Emunôth V. 8. szerint a fáradozásért, melylyel meg akarunk érteni egy szentírási verset, nem jár jutalom, de ha hiába fáradtunk, úgy ezért még nem jár büntetés. E helyen Ibn Tibbon épp az ellenkezőjét mondja: ואם לא ישלם לו זה אין לו נמול כי אם עונש Ibn Tibbonnak ezen absurdumát Guttmann is követi, mondván: so hat er nicht nur keinen Lohn, sondern sogar eine Strafe zu erwarten. Bacher ráutal, hogy az arab eredetiben világosan ולא עקאב עליה áll, ami אין עונש עליו-ot jelent. Tibbon bizonyára ולא helyett אלא-t olvasott. (U. o. p. 9., jegyz. 2.)

Emunôth VII. 1. A Szentírás sok helyütt szól a feltámadásról; e helyeket némelyek a messiási időkre vonatkoztatják s szószerint veszik; mások a nemzeti feltámadásra magyarázzák e verseket s csak akkor a túlvilágra, ha teljesen lehetetlen belemagyarázni a messiási időre való vonatkozást. Ezen metaphorikus magyarázat, melyre Bacher az arab alapján utal, hiányzik Ibn Tibbon fordításában. (U. o. p. 35.)

Emunôth IX. 2. Túlvilági jutalomról nem szól a Szentírás, mert természetes és észszerű is bizonyítható, hogy holott a földi jutalom nem oly nyilvánvaló az ész előtt; ezért nem említi az Írás Ádámnál sem azon törvényeket, melyek az észben gyökereznek, de felemlíti a tudás fája iránti tilalmat, melyre különben az ész nem gondolhatna. Ibn Tibbonnál, mint Bacher kimutatja, az arab szerint itt hiányzik egy mondat és מפני שאין השכל מורה עליו וכן után kiegészítendő a következővel: הראתה נמול העולם הזה מפני שאין השכל מורה עליו (U. o. p. 34., jegyz. 4.)

Ezen szövegjavításokat és értelmezési helyesbítéseket egybevetve azon fent említett hetvenhét hibának helyrehozásával, melyet Ibn Tibbon tévedése okozott, hálával kell tekintenünk Bacherre, kinek kutatásai nélkülözhetetlenek Saadja tanulmányozásánál.

Saadján kívül nagyfontosságú helyesbítő és javító adalékokat nyujtott Bacher Jehuda Hallévi és Majmuni megértéséhez is, mely adalékokat a következőkben állítottuk egybe.

Kuzari I. 67. szerint a vallás nem tartalmaz semmit, amit megdönthetne a tapasztalat, vagy aminek ellentmondhatna az értelmi bizonyítás. Ezért helytelenül fordítja Kaufmann (Attrb. p. 136.) Kuzari I. 67. helyét »dass die Thora Etwas vorbringe, was gegen Augenschein und Beweis verstiesse«, valamint I. 89. helyét »dass in der Thora etwas enthalten sei, was der Verstand verwerfen müsse«; Kaufmann ugyanis a héber szövegben előforduló, de az arab eredetiben hiányzó שיבא בתורה kitételből következteti, hogy az pótlandó az arab szövegben; holott Bacher bebizonyítja, hogy az arabban helyesen hiányzik s így a héber szövegből törlendő, minthogy ott nincs szó a Thóráról, hanem csak általában arról, hogy a zsidó Istenfogalom nem ellenkezik az értelemmel. (U. o, p. 108., jegyz. 2.)

Kuzari II. 2. המדות מתחלקות לשלשה חלקים fejtegetésében a מעשיות kitételt Cassel (Kuzari p. 87.) »pragmatisches« Kaufmann (p. 14.) »Thätigkeitsattribute« és Hirschfeld (a Kuzari arab szövegének kiadása kapcsán p. 52.) »praktische Attribute«-val fordítja; Bacher itt nagyon szerencsés gondolattal és éleslátással új terminust alkotott, midőn a szót »Wirkungsattribute«-val fordította, mely terminus teljesen

fedi Jehuda Hallévi gondolatát Isten irgalmazó, mindenható tulajdonságának jelzésére. (U. o. p. 118.)

Kuzari III. 11. a törvények beosztásáról szólva, a התורות הנפשיות kifejezést Cassel »rationelle Gebote«, Hirschfeld pedig »ethische Gesetze«-val fordítja; Bacher helyesen »seelische Gebote«-nak mondja azon parancsokat, melyek Jehuda Hallévi szerint nem külső tényekedéssel, hanem szellemben, a meggyőződésben teljesítendők. (U. o. p. 124.)

Kuzari III. 30. azon szavait, hogy שאי אפשר שיסכימו עליהם בהמון Cassel fordítása: »Nun ist es aber unmöglich, dass die Vocalisierung nach Verabredung unter dem Volke entstanden« helytelenül értelmezi, minthogy ott arról van szó, hogy a mostani Thóratekercs nem volna pontozatlan, ha az őstekercs pontozott lett volna, s lehetetlen, hogy a nép közmegegyezése határozta volna el a pontozás elhagyását.

Kuzari IV. 1. אלהים תואר למושל kitételét Cassel és Kaufmann »Elohim ist Bezeichnung für den Herrscher«-rel fordítja, holott Bacher bizonyítása szerint Ibn Tibbon a מאלך szót helytelenül fordította מושל szóval, minthogy מאלך birtokost, Istenre vonatkozólag a világ urát: tulajdonosát jelenti, amit éppen Jehuda Hallévi tényleg ki akar fejezni. (U. o. p. 119.)

Kuzari IV. 3. Isten különböző elnevezéséről szólva említi, hogy Isten אלהי ישראל-nak is mondatik; Hirschfeld az arab szöveg kiadásában אלהי helyett אל חי szavakat közli s a szerint fordítja is: »Er wird ferner lebendiger Gott genannt«; világos, hogy itt a héber fordítás tartotta fenn a jobb szöveget. (U. o. p. 121.)

Môreh I. 24. A הלך szó átvitt értelméről értekezvén, megemlíti Majmuni, hogy a kifejezés Isten *nyilvánulásai*nak elterjedésére is használtatik; Majmuni arab szövegét אתשאר אל אמר-t a héber fordítók helyesen עניין szóval adják vissza, holott Munk, s őt követve a magyar fordításban Klein, helytelenül »parole divine«-t mond. (Majmuni szentírásmagyarázata p. 51., jegyz. 5.)

Môreh I. 61. Isten nevének אדני magyarázásánál a többes ragot Majmuni azzal akarja igazolni, hogy ezen többes rag Isten uralmának díszét és általánosságát fejezi ki, amint Ábrahám feleségénél is שרי »az én úrnőmet« fejezné ki, holott שרי kitétel díszt és másokra való általánosítást foglal magában

(שבזה הדור וכללות לאחרים). Munk a כללות לאחרים-nak megfelelő arab עמום ללגיר kitételt helytelenül appellativ értelemben fogja fel. (U. o. p. 60., jegyz. 1.

Môrch III. 4. גלגל polyvát, söpredéket jelent, melyet a vihar gördít, hengerget; Munk polyva helyett hibásan fordítja a szót, »tourbillon de poussière« forgószél-nek.

Môreh III. 43. a midratikus szentírásmagyarázatról kifejti Majmuni, hogy azt nem szabad szószerint venni s egyébnek, mint csak költői kifejezésmódnak tekinteni; fejtegetését azzal végzi, hogy magyarázatának sok hasznát vehetik a rabbanita tudósok (שהיא תועלת יצטרך אליה כל בעל שכל מאנשי התורה הרבנים) Az arab eredetiben áll: מן אלמחשרעין ואלרבאנין amiért is Munk »tous les théologiens et rabbins«-t, valamint Klein is »thórakövetőnek és rabbinak«-ot fordít; egyiknek sincs értelme. Bacher helyesen rámutat, hogy Munk arab szövegében a ו betű felesleges s hogy Ibn Tibbon szövege a helyes. (U. o. p. 30., jegyz. 4.)

Végül Bachja ibn Pakudára vonatkozólag kell megemlítenünk azt, hogy azt a főfontosságú kérdést, hogy Bachja befolyásolva volt Algazâli által, s amit Kaufmann (die Theologie des Bachja) még csak gyanított, de Rosin (die Ethik des Majmonides) már bizonyítani is kezdett, végleg Bacher döntötte el újabb bizonyítékok súlyával. (Bibelexegese der Rlgnsph. p. 57.)

Bachernek még a zsidó vallásbölcsészet körébe vágó két nagyjelentőségű megjegyzését kell megemlítenünk. Az egyik nagy szerényen húzódik meg Agada der Tannaiten I. kötetének 18. lapján a vonal alatti 4. jegyzetben, de elrejtőzése daczára is megdöntött egy egész rendszert, mely már uralkodóvá kezdett válni a zsidó filozófiai irodalomban. Ugyanis Joël híres munkája, a Blicke in die Religionsgeschichte a gnósztikusok három osztályát különbözteti meg s bizonyítja jer. Chagiga II alapján, hol R. Jochanan ben Zakkaj tanítványai a Merkábáról szólva égi hangot hallanak: »Ti és tanítványaitok a harmadik osztályhoz tartoztok«; jegyzetben pedig azt mondja Joël: »Noch interessanter ist die Midraschstelle zu HL. I. 3. wo erklärt wird: Deshalb lieben Dich Aeonen (Olamoth für Alamoth), d. i. die dritte Klasse, denn es heisst (Zakh. 13. 9.): Und Ich bringe das Drittel ins Feuer.« (Joël, I. p. 135.)

Bacher a három osztályú gnósztikusok álomképét teljesen eloszlatta azon megjegyzésével, hogy a כת שלישית arra vonatkozik, amit Sammaj iskolája tanít, hogy a halál után három csoport áll Isten itélőszéke előtt: az igazak csoportja, kik azonnal örök életet kapnak, gonoszok csoportja, kik azonnal örök kárhozatra jutnak, s közepesek, kik tisztító tűzbe kerülnek; az utóbbiakra idéztetik Zakh. 13. 9., s itt עלמות nem Aeonokat jelent, hanem על מות: über den Tod hinaus jelentést rejti magában.

Bacher másik nagyjelentőségű megjegyzése, mely a tudós éleslátásának erejével derített világosságot a misztikus bölcseletre, a Babilóniai Amórák Agádájának 16. lapján foglaltatik, hol a kabbalában fontos szerepet játszó Szefirót-tal kapcsolatban a negyvenkét betűs és a tizenkét betűs istennév magyarázatát adja. Az előbbi nem egyéb, mint חכמה תבונה דעת כח גבורה נערה צדק משפט חסד רחמים és a Tetragramm, az utóbbi pedig az első három: חכמה תבונה דעת Ezek voltak az erők, melyekkel Isten a világot teremtette és Beczallél a frigysátort megalkotta.

Evvel a böngészettel halovány képét adtuk mesterünk munkásságának azon oldaláról, melylyel a középkori vallásbölcsészek megértésének tudományát előbbre vitte az által, hogy a zsidó vallásbölcselet lelkét, az egyes filozófusok szentírásmagyarázatát rendszerbe foglalta, szövegük számos helyét véglegesen megállapította s a róluk elterjedt helytelen felfogásokat helyesbítette. De Bacher elévülhetetlen érdeme a zsidó vallásbölcsészet megismerése körül nem merül ki a középkor gondolkodását feltüntető irodalom körül, hanem a talmudi kor filozófiájának megértése tekintetében is nélkülözhetetlenné tette magát a tannák és amórák agádájáról írt hatkötetes munkája által. Ezen nélkülözhetetlenség jellemzésére hadd álljon itt a zsidó vallásbölcsészet története legújabb kiváló megírójának, Neumark, cincinnati-i szemináriumi tanárnak nyilatkozata: »Die unserer Betrachtung zugrunde liegenden Thatsachen sind zu bekannt, als dass es besonderer Belege bedürfte, doch kann alles in *Bachers* Ag. d. T. leicht festgestellt werden, wie wir selbst, dies gilt auch vom Folgenden, die Möglichkeit einer allgemeinen Übersicht über die philosophische Agada der ganzen talmudischen Epoche

mit den grundlegenden Werken dieses Gelehrten verdanken. Wir mussten das einschlägige Material unter ganz anderen Gesichtspunkten untersuchen und disponieren, aber für die Übersicht über die geschichtliche Stellung der Geheimlehre innerhalb der philosophischen Agada, mochten wir der Hilfe *Bachers* ebenso wenig entraten, wie es der künftige Darsteller der Geschichte der Agada können wird«. (Gesch. d. jüd. Phil. I. p. 61.) Valóban, nem fogja nélkülözhetni senki; csak az egyes kötetekhez csatolt tárgymutatót, mely felöleli a filozófiába vágó összes kérdéseket, kell követnie és a legmegbizhatóbb vezető segédkezésével ismerheti meg a talmudi kor minden bölcseleti problémáját.

Egész életet betöltő s áldott munkásságot örök kincsekkel koronázó eredményeket mutatott fel eddig is a vallásbölcsészet megértése terén a mi mesterünk, pedig a vallásbölcsészet csak mellékágát képezi tulajdonképeni szakmájának!

Ujpest. Dr. Venetianer Lajos.

BACHER VILMOS MINT ORIENTALISTA.

Mikor Zunz Lipót, kit »Altmeister der jüdischen Wissenschaft« névvel illetett Bacher Vilmos, amikor a tannaiták aggádájáról szóló munkájának első kötetét neki ajánlotta kilenczvenedik születésnapjára, a zsidó irodalom egyes kérdéseit tárgyaló művét így nevezte: Zur Geschichte und Litteratur s nem is jelölte meg, hogy zsidó irodalomról van szó, azt akarta kifejezni már a czímmel is, hogy a zsidó tudomány szerves része az általános tudománynak. Lelkesült szavakban adott e meggyőződésének kifejezést Kaufmann Dávid s sokszor megismétli munkáiban Steinschneider is, aki a zsidó tudomány művelését azon egyetemi tanszékekre akarja bízni, amelyeket — majd fel fognak állítani. Ez az időszak még nagyon messze van, de azt már most is állíthatjuk, hogy a mai kultúra vegyületének elemzése sok zsidó elemet mutatna fel s viszont a zsidó irodalomban minden kultúra nyomott hagyott. Az ilynemű összehasonlító kutatásoknak általános emberi és ethikai tanulsága az, hogy a zsidóság mindig a művelődés népe volt, környezetének kultúráját elsajátította saját műveltségének

megtagadása nélkül. E ténynek jótevő igazsága szól felénk azon tanulmányokból is, melyekben a zsidó irodalomnak a keleti irodalmakhoz való viszonyát kutatta Bacher Vilmos.

*

A középkornak egy fél évezreden át legvirágzóbb kultúrája az arab volt, melynek a zsidó irodalomra gyakorolt nagy hatása a mult évszázad kezdete óta egyre jobban lesz világossá előttünk. A nagy francia orientalista, Silvestre de Sacy arab szemelvényeiben a zsidó történetre vonatkozó részleteket is közölt. A 30-as években Geiger Ábrahám kifejti, hogy mennyit köszön Mohammed s így az egész izlám a zsidó vallásnak. Munk Salamon bebizonyítja, hogy a X—XIII. századbeli zsidó gondolkodók, kik termékenyítőleg hatottak a későbbi nemzedékekre s akiknek szellemi befolyása még most sem szünt meg, arab műveltséggel s az általa közvetített eszmékkel telvék. Koruk eszméit magukba szívták, hogy vallásukat igazolják az értelem ítélőszéke előtt. Amit Munk Salamon bebizonyított az arab és zsidó filozófia terén, azt Bacher rendszeresen, sokszor a legkisebb részletekig menő gondossággal kimutatja a héber és az arab filológiára vonatkozólag. E bonyolult, a két nyelv kitünő ismeretét feltételező, nagy munkakedvet megkövetelő kérdést megoldotta annyira, hogy a héber grammatika tudományos történetéről az ő kutatásai nélkül nem beszélhetünk, mert e történetnek legfontosabb tényeit ő állapította meg.

A IX. században a kalifátus területén, Perzsiától kezdve Észak-Afrikán át Spanyolországig az arab nyelv lett a zsidók anyanyelve. Csakhamar észrevehették a héberrel való rokonságát s az összehasonlítás a szent nyelv sajátosságainak megfigyelésére vezetett. Azt a nyelvtörténeti igazságot, hogy a nyelvtan rendesen egy idegen nyelv hatása alatt keletkezik, ebben az esetben is megvalósítva látjuk. Az arab nyelvtan mesterei perzsák voltak, a héber nyelv szabályait pedig arabul beszélő zsidók állapították meg. Helytelen tehát az az állítás, melyet a 60-as évek óta, amikor Pinsker kiadta Likkuté Kadmonioth címen a karaiták irodalmának fontosabb részleteit, oly sokszor hangoztattak, hogy a héber nyelv úttörői karaiták voltak s tőlük tanulták el a rabbanita zsidók. Az igazság azonban az, hogy az utóbbiak az arabok iskolájába jártak. A héber nyelvtudomány eme fejlődési folyamatát Bacher első csirájától kezdve egész legfényesebb kibontakozásáig kíséri. A héber grammatika kezdeteiről szóló mun-

kájában (l. irodalmi működésének bibliografiájában, amit ezentúl Bg-vel fogunk jelezni, a 237. számot) ezt a hatást már a X. század elején élő Ben Ásernél, akit még nem lehet nyelvésznek tekinteni, kimutatja, amennyiben műszavait részint átveszi az arabból (az infinitivus = maszdar, a ragozás = szarf), részint szolgailag lefordítja (pluralis = kibbucz = dzsam'). Sokkal világosabb és több oldalról megnyilatkozó arab befolyás alatt dolgozott Szaadja gaon. A nagy iskolafő maga is elmondja, hogy 12 fejezetből álló nyelvtanának megírására egy arab tudós példája buzdította, aki látván, hogy honfitársai nem ismerik nyelvük szabályait, kézikönyvet szerkesztett számukra. Ő ugyanezt tapasztalja s ezért meg fogja írni a héber nyelv »i'ráb«-ját. A nyelvtant tehát azon arab szóval jelöli, amellyel az arabok a főnév véghangzóinak változásán alapuló mondattant nevezték el. Nyelvtana nem maradt meg, de nyelvtani rendszerét tanítványának, Dunas b. Labrátnak idézetei alapján összeállította Bacher említett munkájában. Maga Dunas a nyelvtant három részre osztja fel: a névről, az igéről és a partikulákról szóló részekre. Ez a felosztás még most is dívik a Keleten (iszmun, fi'lun, charfun). Azon igéket, melyek egyes gyökbetüiket ragozásnál elvesztik, vagy beolvasztják, »beteg« igéknek nevezi, aminek megfelelője szintén az arabban van (mu'tal). Szaadja kortársa, Juda ibn Koreis észreveszi a héber ige jövő időbeli, valamint a határozói ragoknak, úgyszintén a VII. igealaknak az arabbal való azonosságát, Dunas b. Tamim pedig egynehány héber szóban megtalálja az arab kicsinyítő képzőt.

Mindezek azonban a héber nyelvészetnek csupán »kezdetei«. Az arab nyelv legáldásosabb hatása nyilatkozott meg Dávid Chajjudzsban, aki megállapította a héber nyelv szabályait örök időkre, amidőn kifejtette a három gyökbetüs emléletét, melyre az indítást nem tanítójától, Menachem b. Száruktól nyerhette, mert ez téves nyelvtani alapon áll s ő maga is fiatalságában legnagyobb odaadással védelmezte meg mesterét Dunas támadásai ellen. Hogy Jehuda Chajjudzs mennyire függ az araboktól, ezt Bacher külön értekezésben mutatta ki (Bg 72). A héber nyelvtudomány csúcspontját jelzi Abulvalid, akivel több munkája foglalkozik. Jellemzésükre szolgáljon Brüll Nehemiának, ki reczenzióiban nem igen szokott bókolni, azon kijelentése, hogy az eredeti művek tanulmányozását feleslegessé teszik. Abulvalid

összehasonlító nyelvtant írt — 700 évvel Bopp Ferenc előtt. A nehezebb igealakokat, a partikulákat az arab nyelvtudomány alapján fejtegeti és megállapítja, hogy a héberben tulajdonképpen csak két idő van: perfectum és imperfectum. Miután nyelvtanának a már régebben kiadott héber fordítása alapján több tanulmányt írt: kiadta az arab eredetijét Derenbourg József nevén (Bg 105), mivel az École des Hautes Études idegen nevet nem tűr kiadványain. Abulvalid nyelvtudományi eredményeit népszerűsítette s a csupán héberül beszélő zsidókkal megismertette Ábrahám Ibn Ezra, aki azonban ki is kel — nem tudni vajjon őszinteségből vagy álszenteskedésből — Abulvalid egyes merészebb tételei ellen (Bg 69, 70). Hatása nyilvánul Kimchi Józsefnél (Bg 80), akinek héberül írt grammatikáját Bacher ki is adta (Bg 115). Ilyen tanulmányok alapján írta meg a Winter-Wünsche-féle zsidó irodalomtörténeti gyüjteményben a héber nyelvtudomány történetét (Bg 173).

A héber nyelvtudomány eredményei csak eszközül szolgáltak a szentírás magyarázatára, melynek fejlődését előmozdította a két nyelv szavainak, gyökeinek és kifejezéseinek azonossága. A rendkívül gazdag arab nyelv volt hivatva a hapax legomena-kra, a szentírásnak csak egyszer vagy igen ritkán előforduló szavaira fényt deríteni. Egy gazdag héber-arab összehasonlító irodalom indult meg, mely karöltve járt a szentírásmagyarázat új irányával. Szaadja a biblia könyveit arabra fordítván, szívesen alkalmazza a hasonló értelmű és hasonló hangzású arab szót a neki csak részben megfelelő hébernek fordítására. 1892-ben, Szaadja születési évének ezredik fordulóján határozták el, hogy összes műveit kiadják »Ouvres Complètes etc.« címen. Ebben a gyüjteményben adta ki Jób fordítását és magyarázatát és a magyarázatokat héber fordítással látta el (Bg 370). Szaadját is a XII. század második felében Juda ibn Tibbon fordította le héberre s neki köszönhető, hogy az arabul írt művek nem vesztek ki annyira a zsidóság tudatából, mint a görögül írottak. Tibbon fordítását hűség, nehézkesség, sokszor értelmetlenség jellemzi. Bacher Tibbon terminológiájával s hűségével fordít, de szakismerete megóvja az értelmetlenségtől, nyelvérzéke a nehézkességtől. Hogy Tibbon Szaadja filozófiai munkájának fordításában mennyi tévedést követett el, ami a héber szöveget ennélfogva használhatatlanná teszi sok helyütt, azt bebizonyította a Kaufmann emlékére

kiadott könyvben (Bg 373). E filozófiai munkának egy része, mely a halottak feltámadásáról szól, megvan egy, nem Tibbontól eredő héber fordításban, melynek eredetijét az arabra való visszafordítás által igyekezett rekonstruálni (Bg 244).

A héber-arab összehasonlítás legnagyobb mestere Abulvalid volt. Szükségesnek találta annak a fejtegetését, hogy az összehasonlítás által a szentírás tiszteletén csorba nem esik s hivatkozott a talmudra, Szaadjára, akik idegen nyelvű összehasonlításokat alkalmaztak. Mert még Abulvalid tanítója is: Chajjuds hevesen tiltakozott az ellen, mintha mestere, Menachem, nem tartotta volna méltatlannak ezt, hogy a szent szöveget ne a szövegből magából, hanem idegen nyelv segítségével magyarázzák. Menachem szótárában azonban mégis találunk összehasonlításokat, de csak czélzás alakjában, burkoltan. De míg Abulvalidig az egyes szavakon túl nem mentek, Abulvalid a két nyelv szellemét hasonlította össze, a mire őt az ő csodás finomságú nyelvérzéke tette képessé, amint ezt szótárából látjuk, amelyet arab eredetiben Neubauer Adolf adott ki. Bacher az arab kiadás szövegét többszörösen javította (Bg. 91, 123) s a héber fordítást sajtó alá rendezte alaposan tájékoztató bevezetéssel (Bg. 211). A szótár nemcsak a héber nyelv történetéhez tartalmas érdekes adatokat (Bg. 96, 101) és az arab-héber összehasonlító nyelvészet tárházát képezi, hanem a szentírás-magyarázat egyik forrásmunkája is (Bg. 126), melyből az utódok merítettek s az utódoknak, Kimchi Dávidnak, Ábrahám ibn Ezránnak népszerűsége elhalványította a páratlan nyelvtudós munkáit és személyiségét, míg a modern zsidó tudomány visszahelyezte jogaiba s megállapította nagy érdemeit. Abulvalid tudományos eredményeit használják fel a későbbi szentírás-magyarázók, mint Juda ibn Balaam (Bg. 194) és Mózes Dsikatilla (Bg. 583).

Összehasonlító módszerét a misnának új-héber nyelvére átviszi Maimuni Mózes (Bg. 326). Hogy az arab zsidók között a két nyelvnek mily kiváló ismerői voltak, azt Maimuni példáján láthatjuk, akinek arab stílusa tiszta, rhetorikai, emelkedett, de héberül írt kódexe, a Misne Tóra a héberség szempontjából is élvezetes olvasmány. Az itt-ott előforduló arabizmusok bizonyos érdekességet kölcsönöznek irályának, mely szellemes fordulatokban, a biblia szavainak eredeti módon való alkalmazásában, kiváló nyelvérzékkel alkotott új kifejezésekben igen gazdag. Ezt látjuk

abban a pár verssorban is, amelynek ő a szerzője (Bg. 609). Maimuni törvénykönyvéhez a XIII. század második felében a jeruzsálemi Tanchum szótárt akart írni, amely az egész misnai héberség szótárává bővült. Tanchum tudós ismerője volt az arab nyelvnek, melyet a misna szavainak megmagyarázásánál használt. Közel száz szó talál ilyen alapon magyarázatot, mely egyik elődjénél sem olvasható (Bg. 447).

Az arab korszak nyelvészei nyelvtanilag magyarázták a szentírást és egyszerű értelmét igyekeztek megállapítani, vallásbölcsészei eszméiket és filozófiájukat magyarázzák be a szentírásba s így Szaadja, Bachja, Gabirol, József ibn Czadik, Maimuni művei az exegesis történetére nézve is számbaveendők. Amikor Bacher szentírásmagyarázatukat fejtegette (Bg. 171, 258), alkalma nyílt az eredeti arab szövegükre nézve is javításokat és magyarázatokat nyujtani.

* * *

Az arab kultura a zsidósághoz való viszonyainak kutatása maholnap egy évszázados multra tekinthet vissza, de egészen új a zsidó tudománynak egy új ága: a zsidó-perzsa irodalom. Eddig úgy látszott, hogy ilyen nincs is. Hosszú éveken át Jakob Tavosz 1546-ban kiadott perzsa biblia-fordítása volt az egyetlen zsidótól eredő könyv perzsa. A talmudban előforduló perzsa szavaknak fejtegetése körül két magyarországi születésű tudós: a new-yorki Kohut Sándor és a müncheni Perles József buzgólkodott, de általános volt a nézet, hogy a babilóniai talmudi főiskolák megszünésével a XI. században a perzsa zsidók szellemi élete rombadőlt. Bacher e téren »mint a romok felépítője, az ösvények megújítója« (Jezs. 58, 12) tünt ki. Tolla alól egymásután kerültek ki értekezések s könyvek, amelyek a zsidó irodalomtörténetnek egy új fejezetéről szólanak. Kiderül, hogy a zsidóságnak is vannak »eltemetett városai.« A perzsa zsidók kulturája nem oly megtermékenyítő, mint az arab zsidóké, sem oly világtörténeti fontosságú, mint a hellenista zsidóké, de számbavehető, némelykor igen érdekes termékeket érlelt meg s jele a zsidóság alkalmazkodó képességének s szívós életerejének. Ifjukori tanulmányai tették Bachert hivatottá ezen irodalom fejtegetésére és méltatására.

Már 1871-ben írja meg a perzsa nemzeti költészet egyik nagy alakjának, Nizáminak életét és műveit, amelyben a perzsa Nagy

Sándor-regekörhöz is nyujtott adalékot. Majd Szádival, a kedvelt didaktikai költővel foglalkozik több tanulmányában.

Szádi két műve, a Gulisztán és Busztán már ismeretes volt, de a Szachib könyv még nem. Goethe helyesen jellemzi Szádit, amikor azt mondja róla a Westöstlicher Divanban »reich an Anekdoten, die er mit Sprüchen und Versen ausschmükt«. A Szachib-könyv verses és prózai részét külön-külön tartalmazta sok kézirat. Bacher bebizonyítja a kettőnek egymáshoz való tartozását (Bg. 60), a verses részeit kiadja német fordítással (Bg. 65), melyből a laikus is élvezheti a száz évet élt bölcsnek sokszoros tapasztalatokon nyugvó életbölcseségét. A fordítás elé életrajzot irt, mely mint kortörténeti kép is érdekes. Elénk állítja az ifjut, kiben az élvezetvágy és a mohammedán aszketizmus (szufizmus) küzd, majd a különféle kalandokon átmenő férfiút, aki többek között a keresztények fogságába jut a sziriai Tripolisz városában s akkor legjobban bántja az, hogy a sánczmunkálatokat együtt kell végeznie — egy zsidó emberrel.

Szádi minden bölcsesége s filozófiai nyugalma ellenére nem szerette a zsidókat, de azt meg nem akadályozhatta, hogy szülőföldjén részben az ő költeményeinek hatása alatt ne támadjon igazi költői tehetséggel megáldott zsidó férfiú: Sáhin. Alig félszázaddal Szádi halála (1286) után fejezi be egyik nagy bibliai tárgyú és perzsa nyelvű époszát. Sáhint Bacher vezette be a zsidó irodalomtörténetbe (Bg. 554, 579). A sirázi költő teljesen a perzsa nemzeti klasszikusok hatása alatt áll, de zsidó költő akar lenni s mikor a múzsa (daulat) megszállja, nem szerelmi költeményt akar alkotni, hanem költeményében magyarázni akarja a Tórát, akárcsak 450 évvel később Hartwig Wesseli, aki megírja a »Siré Tiferesz«-t exegetikai czélzatból. Mindkettő Mózest választja főhősül. Sáhin felhasználja az általa ismert irodalmat s a legendákat oly költőiesen szövi be, hogy hosszú időkön át a községekben szombat délutánokon épülés czéljából olvasták Mózesről szóló verseit. Ez a körülmény azt bizonyítja, hogy a perzsa zsidóknak volt lelkületük s érzékük ily költemények átérzéséhez. Legalább ennyi jutalmat talált a költő, aki tudta, hogy míg a többi perzsa költőt uralkodója kitüntetése és jutalma várja, őt legfeljebb Isten fogja megjutalmazni.

Sáhin megénekelte ezenkívül a bibliai történetet Mózesig. Ardesir eposzában teljesen Firduszi hatása alatt áll s mivel Ardesirt a bibliai Achasverossal azonosítja, alkalma van beleszőni Eszter királynő történetét. Ezen eposz folytatásának tekinthető az Ezra-könyv, melyben elbeszéli, hogy a babiloni fogságban lévő zsidók mikép nyerték el a hazájokba való visszatérés jogát Ardesir fiától — Cyrustól.

Két századdal később lépett fel a másik kiváló költő: Imráni, aki magát Sáhin követőjének mondja. Feldolgozza a bibliai történetnek azt a részét, melyet Sáhin kihagyott: az első prófétákban elbeszélt eseményeket. »A győzelem könyvé«-ből (fathnáme) csak Josua és Sámuel maradt meg. Egy másik művében (gandzsnáme, kincseskönyv) az »Atyák mondásai«-t szedi versbe, az erkölcsi mondások szerzőinek dicsőítésével s egyéb költői kiékesítéssel. Imráni épúgy, mint Sáhin a perzsa költészet tanítványa s azért a perzsa epikusok külsőségeihez is ragaszkodik. Minden eposzban szerepel egy nagy vadászat, de mivel ezt a sportot a bibliában Nimródon és Ézsaun kívül senki sem gyakorolja, Imráni Pinchászt, a buzgó kohanitát bemutatja nekünk, amint egy szarvast üldözőbe vesz s elér Gibeonba s megtudja, hogy a város lakosai hogyan csalták meg Josuát. Mindkettőnek költeményeiben zsidó tárgyuk ellenére találunk a perzsa és arab vallás köréből vett kifejezésekre. Ki ismerné meg e kifejezésben »Ahriman ebben a mi korunkban Szuleimanná lett« a biblia azon szavait »a föld a gonoszok kezében van«? Imráni arra kéri az olvasót, hogy mondjon érte egy fátiha-t (= a korán első szúrája), mintha nálunk egy zsidó tárgyú költemény zsidó szerzője arra kérné a zsidó olvasót, hogy mondjon érte egy miatyánkot. De azért költészetüket mélységes vallásos szellem lengi át s öntudattal ismétlik, hogy az isteni fény az első embertől a patriarchákon át Mózesig hatolt, ahonnan azután az egész népre áradt, anélkül, hogy sejtenék, hogy ez Jehuda Halévi eszméje »az isteni dolog«-ról (injan elohi).

A perzsa zsidók tudományos törekvéseiről is legelső ízben adott Bacher értesítést. Legértékesebb terméke egy XIV. századbeli nagy talmudi szótár, melyet Salamon b. Sámuel írt Turkesztánnak Urgendzs városában (Bg. 354.). A szótár sokkal fontosabb, mint az ugyane századból való perzsa Sámuel könyvéhez írt kommentár és mint a XV. századbeli Mózes Sirváni bibliai szótára, amelyeknek grammatikai alapjuk téves, tartalmuk is csak annyiben figyelemreméltó, hogy gyakorlati czélból irattak, tehát

jele a zsidók akkori szellemi szükségletének (Bg. 251). Salamon b. Sámuel szótára különösen a reáliák alapos magyarázata által válik ki. Szókincse nemcsak a perzsa, hanem a török lexikográfia szempontjából fontos (Bg. 348). Ő az egyetlen zsidó iró, ki Buddha kultuszáról szól, valószínűleg saját tapasztalatai alapján. A szótárban semmiféle adat nincs az akkori zsidók külső helyzetére vonatkozólag, de az egészen végigvonuló józan megfigyelés valószínűvé teszi, hogy nem elnyomott, világgyűlölő rabszolgák voltak. S valóban a mongol birodalom urai, ahová Turkesztán tartozott, mindig kitüntek a zsidók iránti jóakaratukkal. 1289-ben a birodalom nagyvezire : Szaad-ad-daulat zsidó volt.

Hogy idők multán mily szomorú fordulatot vett a zsidók helyzete, ezt egy érdekes verses krónika mutatja, melyet a XVII. században Babai b. Lutf megkezdett s a XVIII. században az unokája : Babai b. Farhad folytatott (Bg. 544). Oly eseményekről tudósít, amelyekről eddig két keresztény tudós hozott kusza és bizonytalan említést : Basnage, aki a XVII. század végén írta meg a zsidók történetét francziául és Schudt, ki Jüdische Denkwürdigkeiten czím alatt összegyűjtött a zsidókra vonatkozó mindenféle kortörténeti adatot, furcsaságot, mende-mondát. A krónika neve »kitáb anúszi«, »a vallás-üldözés könyve« is azt mutatja, hogy a zsidó vértanúság egy új fejezetével ismertet meg bennünket. I. Abbas sah, kit »al-ádil« »az igazságos«-nak neveztek a keleti történetírók, a zsidósággal való bánásmódját tekintve, nem érdemli meg e nevet. Egy renegát azzal vádolja be a zsidókat, hogy varázsló könyvek birtokában vannak — kabalisztikus könyveket értett alatta — aminek következménye, hogy autodafét rendeznek a héber könyvekből s arra kényszerítik egymásután a zsidó községeket, hogy felvegyék a turbánt. Ugyanez történik II. Abbas idejében és a XVIII. században. Mind a két költő látta saját szemeivel a nyomorúságot, amelyet leír. Perzsa szokás szerint megnevezik magukat névleg költeményeikben. Az idősebbik így sóhajt fel : »Isten, szüntesd meg a vallásos üldözést, hárítsd el a te közösségedről, különösen a te szolgádról, a szegény Babairól. S ha te (fordul az olvasóhoz) igazi zsidó vagy, mondjad rá : Ámen.« A zsidó községek egymásután felveszik az iszlámot, de belsejükben s házukban annál jobban ragaszkodnak a zsidó valláshoz és szertartásaihoz. Megismétlődnek azok az események, amelyekről az inkvizició évkönyvei szólnak. Mégsem hasonlítható össze a perzsa üldözés, minden kegyetlensége mellett sem a spanyolországihoz. Perzsiában nem a vallásos buzgalom volt az oka a vallásüldözésnek, hanem zsarnoki szeszély vagy pénzsóvárság. A mohammedán papok nemhogy előmozditanák, hanem el is ítélik az erőszakolt vallászcserét. Az üldözés alatt voltak vérfagyasztó jelenetek. Mollah Abbát a sah vérebeivel tépeti szét, miután levetkőztette meztelenre, mert amíg fel volt öltözve, a vérebek nem bántották, amit a rajta lévő szemlélő-szálaknak (cicisz) tulajdonítottak. Kínzások alatt négy tudós leheli ki lelkét a hitvallomással az ajkán. A községek zöme engedett az erőszaknak, de a legelső alkalmat felhasználta, hogy visszatérjen. Kasan községét háromszor kellett kitéríteni, mert közben visszatért régi hitéhez. Az új muzulmánok pénzbeli jutalmat is kaptak. Kunzar község marannoszai azonban az összeget nem akarják elfogadni — mert szombati napon ajánlották fel nekik. Maimuni idejében az almohádok a zsidóktól csak azt kívánták, hogy elmondják az iszlám hitvallomását, egyébiránt nem törődtek velük. De a XVII. században Perzsiában azt is követelték, hogy vallásuktól való elpártolásuk jeléül nyilvánosan húst egyenek savanyú tejjel. (Felemlítésre méltó analóg eset dívott nálunk akkor, mikor Magyarországon törökvilág járta. Ha a zsidó törökké akart lenni, előbb sertéshúst kellett ennie.) A zsidók az erőszakos kitérítés ellen nagyon józanul tiltakoztak. Az egyik azt mondja : aki egész életében fekete volt, nem lesz fehérré, ha megmossák egy kicsit. A másik meg hivatkozik arra, hogy ugyanazt az Istent tisztelik, minek kell tehát vallását elhagyni. Mikor a zsidókat azzal kecsegtetik, hogy a paradicsomba jutnak, ha muszlimokká lesznek, a vezetőjük azt feleli, hogy akkor a paradicsom a hazugok helye lesz, mert a zsidó, ki elhagyja hitét s új hitet vesz fel, csak hazudik. Hogy maguk a kitérítők sem vették komolyan az egészet, mutatja a következő eset. A hamadani kán egy összeget költött térítési czélokra s mikor a fővárosba, Iszpahanba ment a nagyvezirhez s kérte a pénzét, de meg nem kapta, hazament s a kettős összeg lefizetése ellenében megengedte a zsidóknak a régi hitükre való visszatérést. Nem csodálatos-e, hogy ilyen szomorú viszonyok dacára a krónikán végigvonul egy határozottan hazafias hang. Mily fájdalmas büszkeséggel mondja Babai b. Lutf Siráz városáról megemlékezve : »megcsókolom tisztelettel Háfiz sírdombját s benső illetődéssel gondolok Szádira«.

E perzsául írott munkák az orientális nyelvjárás szempontjából is nevezetesek. Bizonyos sajátosságokat mutatnak fel, amelyet nem szabad zsidó jargonnak venni. Épúgy, mint a biblia görög fordítása visszatükrözteti az akkori köznyelvet, úgy e munkák is koruk nyelvhasználatát mutatják. Gyakran találjuk, hogy héber főneveket perzsa igékkel kapcsolatban használnak. Ugyanaz az eljárás, melyről Steinthal azt mondja: »bewahren wollen wir üns jene unübersetzbaren neuhebräischen Worte, in denen das jüdische Herz liegt«. Az is jellemző, hogy bármennyire sajátították el a nemzeti nyelvet, mégis csak egymásnak írtak. A perzsa klasszikusok sok példánya maradt meg héber betűs átírásban. Mint az arab zsidók műveiket héber betűkkel írták (Bg. 122.), úgy a perzsák is. Mindkét nyelven egész mostanáig egy népies irodalom létezik, melynek termékei kezdetlegességükben is érdekesek. Részint énekeskönyvek (Bg. 396, 432), melyek liturgiai, lakodalmi énekeket tartalmaznak, részint vallási kézikönyvek, de még költemények is, amelyek közül kiválik pl. a Chudáidát vértanúról szóló, mely szép és szomorú jelenetekben gazdag s magasztalja a vértanút, aki »ha ezer lelke is volna, odaadná Mózes tanáért«. Ezen irodalom termékeit egymásután nyomatják ki a Jeruzsálemben letelepedett bucharai zsidó kolonia számára (Bg. 290, 298, 374, 378, 384 stb.).

* * *

Neveket, számokat, eredményeket sorakoztattunk egymás mellé. Egy négy évtizedes irodalmi mult egyik oldaláról hadd nyujtsanak fogalmat. Elmélkedéseket ne fűzzünk hozzá, mert a referátum magasztalássá lenne. »Difficile est — panegyricum non scribere.«

Budapest. DR. RICHTMANN MÓZES.

BACHER VILMOS ÉS A MAGYAR BIBLIA.

A zsidó nép már az ókorban, közel 2000 évvel előbb, mint az európai népek, ültette át a bibliát a nép nyelvére. A nép nyelvére kettős értelemben: arra a nyelvre, melyet a nép beszélt és ahogyan a nép beszélt. Áll ez a legrégibb fordításról, az aramról és áll ez a körülbelül 200 évvel ezután keletkezett görög fordításról. Ez utóbbiról még kimutatható, mert az úgynevezett Septuaginta nem a görög klasszikusok, hanem a hellenista köznép világnyelvén beszél. Ellentétben más vallásokkal, a zsidó vallás minden időben és minden országban arra törekedett, hogy a köznép hallja és olvassa a bibliát. Nem bukkanunk a rengeteg zsidó irodalomban oly nyilatkozatra, hogy a biblia a legszebb nyelven szól, mint az arabok a koránról állítják, még kevésbbé oly nyilatkozatra, hogy az isteni szó magyarázására az egyház vagy más hivatalos fórum illetékes. Olvassa maga a nép a bibliát, a ki pedig nem tud, hallja a zsinagógában. Még mai napig érvényes szabály, hogy a heti szakaszt kétszer kell héberül és egyszer aramul olvasni. De már ősidőben helyettesítették az aram nyelvet más nyelvekkel, melyeket a zsidó nép különböző időkben különféle országokban beszélt. Nem a külső mez a fő, hanem a belső tartalom, ezt vallotta a zsidóság és ez a történeti igazság, nem a sokat hánytorgatott betűhöz való ragaszkodás, mellyel a biblia detronizálása felett érzett öntudatlan lelkiismereti furdalásokat elhallgattatják. A német zsargonra egyidejüleg kétszer is, úgyszintén spanyol nyelvre lefordították a szentírást, midőn a héber nyelv ismerete gyengült. A mi kultúrkörünkben a XVIII. századig ez a zsidó-német népnyelv szolgálta az ősi czélt, míg a német kultúra haladásával az irodalmi német nyelv ki nem szorította, amely új irányzat Mendelssohn fordításával indult meg.

A zsidók modernizálásával karöltve járt a zsidó nép nyelvi beolvadása az európai nemzetekbe és előállt a német biblia pótlásának szüksége, melynek eredménye az, hogy az európai országokban a kultúrnyelvekre ültették át a bibliát. A hazai zsidóság a magyar nyelv általános térfoglalásával kezdett megmagyarosodni és ezen a téren egy-két emberöltő alatt oly haladást tett, milyenre más néposztályoknak évszázadokra van szüksége. A német nyelv kiszorulásával a biblia is kiszorult népünk olvasmányai közül.

Ha nem is ez volt az egyetlen ok, de jelentős ok volt és már a mult század negyvenes éveiben égetővé vált a magyar bibliafordítás kérdése. Az egyik magyar biblia (Káldi) a vulgátából folyt, a másik (Károli) Tremellius kitért zsidó latin fordításából. A szent szót egy sem adta vissza hiven — éppen ebből a szempontból maguk a protestánsok csak legújabb időben revideálták bibliájukat az eredeti héber szöveg alapján — és már ez okból sem lehetett arról szó, hogy a zsidó vallás hivei más felekezet bibliájához folyamodjanak, több más fontos okról nem is szólva.

Az első, ki e bajon segíteni akart, Löw Lipót volt, ki 1847-ben »A magyar zsinagóga« cz. füzetében felszólítást tett közzé a Szentírás magyar fordítására. A közviszonyok ily mű megalkotására nem voltak alkalmasak és 1862-ben az »Izraelita Magyar Egylet« az eszmét újra felvetette. Szerkesztő bizottmányt is választott, de az ügy ezúttal sem vezetett czélhoz. A magyar és erdélyhoni izraeliták egyetemes gyülése 1869 február 20-án tartott ülésében az iskolaalap egyik főczéljául a magyar bibliafordítás támogatását jelölte ki. A Magyar Zsidó Szemle, hol az itt röviden érintett tények bőven vannak elmondva, e történeti visszapillantás után helyesen hangsúlyozza, hogy »a szükséges alap megléte egyetlen arra való emberünknek sem adta a tollat a kezébe« és azután így folytatja:

»Azóta megint elmult tizenhét év. A porondra ezóta egy új nemzedék lépett, mely már nyelvre is egészen magyar. Most a bibliafordítás nem a magyarosítás eszköze többé, hanem a meglevő, az eleven szükség követelménye . . . Nekünk a biblia kell mint taneszköz az iskolában, mint olvasmány a családban; tartozunk vele nemzeti irodalmunknak, mert magyarok vagyunk és tartozunk vele felekezetünknek, mert zsidók vagyunk. E teljesen megváltozott viszonyok közepette a Magyar Zsidó Szemle szerkesztősége újra fölvette az annyiszor elejtett fonalat és bízik magához és mindenek fölött: a nagy mű kiszemelt munkatársaihoz, hogy kezdeménye nem lesz eredménytelen.« (III, 676.)

Midőn *Bacher* és *Bánóczi* a fenti sorokat írták, már kilencz hónap óta folyt a munka és az anyag egy részének már birtokában is voltak. Az irányelveket megállapították és oly biztosak voltak a siker felől, hogy »határozottsággal és nyomatékkal« kijelentették: »a magyar zsidók bibliafordítása nemsokára meglesz.« Ezt joggal mondhatták, mert a magyar szentírás meg is volt

a Bacher tudományában és munkaerejében. Nincs még itt az ideje annak, hogy e terv meghiusulásának okait és körülményeit elmondjuk. Sok mindenféle között a Magyar Zsidó Szemle örökéhez tartozott a magyar bibliafordítás ügye is, melynek megvalósítására más utat választott: az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat megalkotását, amely szintén a M. Zs. Szemle eszméihez tartozott. Midőn az IMIT. különösen dr. *Mezey Ferencz* akkori szerkesztőtársam és *Bánóczi József* buzgalma folytán dr. *Simon József* támogatása mellett megalakult, alapszabályaiban czéljai közt első helyre a magyar bibliafordítás eszközlését tette. A Társulat 1894 febr. 14-én alakult meg és a Bacher elnöklete alatt működő irodalmi bizottság már április 16-án javaslatokat tett a bibliafordítás munkájának szervezésére. Megalakult a szerkesztő-bizottság és a biráló-bizottság, mint ez folyóiratunkban (XI, 590—593) részletesen olvasható. Nem tartozik e czikk keretébe a bibliafordítás egész története, nem is illene fájdalom az ünnepi hangulatba, csak azt jegyezzük meg, hogy a nagy apparátus, amellyel megindult, csupán annyiban bírt jelentőséggel, amennyiben Bacher állt rendelkezésre. Bevallottan vagy be nem vallottan — egy ideig mellette mások is állottak a színtéren — mindenki csak a Bacher tudásában és munkakészségében bizott. Ezt az észrevételt szabad koczkáztatnom, mert magam is nemcsak a biráló-bizottság tagja voltam, hanem a tórafordítás szerkesztésének teljhatalmú intézésére ünnepélyességgel fel is kérettem akkor, midőn a zöld asztal helyett a munka végzése került sorra. De meggyőződésem az volt és az ma is, hogy a mi speciális viszonyaink között, tudományos közvélemény hijján, minden nagy irodalmi ügy élére a külföldön is elismert tekintélynek kell állania. Ez a tekintély Bachernél megvan évtizedek óta és ez époly fontos tényező volt a sikerben, mint a tudománya.

Az első kötet megjelenése után tekintélyes protestáns theológus nálam jelentkezett bírálónak és hajlandó voltam a bírálatot a Szemlében kiadni, de nem érkezett be. A protestáns biblia-revizorok csoportjából protestáns organumban vehemens támadás tétetett közzé, amely az IMIT bibliakötetének visszavonását javasolta. Ugyanez a kör már akkor kiadta volt Mózes öt könyvét és Józsuát revideált alakban, *melyet később tárgyi hibák miatt bevont.* Ennek a körnek a kritikája szolgált alapul adott eset alkalmával saját körünkben és az IMIT biblia

ellen oly férfiu is állást foglalt, ki magyarul nem is tudott. Bacher tekintélye nélkül a nagy mű laikus vezetőink nagy jóakarata mellett sem létesült volna simán. Ezt csak annak illusztrálására hozom fel, hogy Bacher nemcsak tudásával, hanem tekintélyével is szolgálta e nagy felekezeti és nemzeti ügyet és e téren valósággal providenciális férfiunak mondható.

Az IMIT biblia történetét nem követjük tovább és a fordítás méltatásába sem bocsátkozhatunk e czikk keretében. Csupán azt konstatáljuk, hogy azon követelményeknek, melyeket bevezető észrevételeink szerint a bibliafordításhoz ősidők óta fűztek, teljesen megfelel, jelesül annak a követelménynek, hogy a biblia köznyelven szóljon. Semmi régieskedés nincs a magyar bibliában, amint nem volt annak idején a görög és az arab bibliában. A zsidók soha nem használtak a biblia átültetésénél más nyelvet, mint amilyet beszéltek. Csak a legújabb korban történt az, hogy a zsidókat a biblia segítségével más nyelv beszélésére törekedtek rávezetni. Ezt czélozta bevallottan Mendelssohn fordítása és ezen minta után nálunk is a biblia *magyarításával* akarták a zsidó népet *magyarítani*.

Az előkészítés nagy munkája után következett a munka maga, a biblia szerkesztése. Ez úgy ment végbe, hogy Bacher lakására eljött dr. Krausz Sámuel és ekkor »ülést« tartottak. Ha Bánóczi is jelen volt, akkor »közös ülés« volt. A külső munkáról képet ad a következő statisztika:

A munka kezdődött 1895 október 24-én.

I. kötet készült 1895—1897 években 19 hónap alatt 166 ülésben, melyek közül 29 közös ülés volt (7 hónap).

II. kötet készült 1898—1899 években 19 hónap alatt 176 ülésben, melyek közül közös ülés 6 volt (12 hónap).

III. kötet készült 1900—1902 években 29 hónap alatt 206 ülésben, melyek közül közös ülés 14 volt (9 hónap).

IV. kötet készült 1902—1906 években 34 hónap alatt 221 ülésben, melyek közül közös ülés 8 volt (8 hónap).

Az egész munka tartott 1895—1906 években 101 hónap alatt 769 ülésben, melyek közül közös ülés 58 volt (36 hónap). Egy-egy ülés átlag két óráig tartott. A korrektura munkája nem az üléseken történt és annak ideje külön számítandó.

A szerkesztés úgy történt, hogy a fordítás megállapítása után a nyomtatott próbabibliát kijavították. Ha a fordításon változás

nem tétetett, akkor a próbabiblia szövege érintetlen maradt. Ezek az ívek igen érdekesek voltak külsőleg is és a szedés ezekből a korrigált szövegekből történt. Ez idő szerint sajnálatunkra nem vagyunk ily »megszerkesztett lap« birtokában és nem mutathatjuk be facsimilében. Az IMIT bibliája lényegesen eltér a próbabibliától, más szóval a Bacher által társai támogatásával megállapított szöveg lényegesen eltér a fordítók által beszolgáltatott szövegtől, úgy hogy itt a szerkesztés szónak speciális értelme van. Ennek feltüntetésére mutatóul szembeállítunk egymással egy-egy részletet a biblia három részéből a próbabiblia és az IMIT biblia szövegében.

Mózes II. könyve, 23. fejezet, 1—19.

Próbabiblia:

[1] Ne ejts ki hamis hirt! Ne add kezedet a gonosznak, hogy igazságtalan tanu légy! [2] Ne kövesd a tömeget rosszra és ne szólalj fel pörös ügyekben, hogy dönts a többség szerint a jog elferdítésére. [3] És a szegényt ne tüntesd ki pörében. [4] Ha rálelsz ellenséged ökrére vagy szamarára, vidd vissza azt neki. [5] Ha látod gyülölődnek szamarát leroskadva terhe alatt, távol legyen tőled, hogy magára hagyjad, oldd fel azt vele együtt. [6] Ne ferditsd el a nálad levő szükölködőnek jogát pörös ügyében. [7] Hazug dologtól távolodj, ártatlant és igazat meg ne ölj, mert én nem mentem fel a bünöst. [8] Megvesztegetést ne végy el, mert a megvesztegetés megvakítja az éleslátókat és elferditi az igazak szavait. [9] Idegent ne szorongass, mert ti ismeritek az idegennek lelkét, hisz idegenek voltatok Egyptom országában. [10] Hat éven át vesd be földedet és gyüjtsd be termésedet.

IMIT Szentirás:

[1] Ne terjeszsz hamis hírt Ne fogj kezet a gonoszszal hogy jogtalan tanu légy. [2] Ne légy a sokaság mellett rosszra és ne vallj pörös ügyben, hajolván a sokaság felé joghajlításra. [3] A szegényt ne tüntesd ki pörében. [4] Midőn rátalálsz ellenségednek eltévedt ökrére vagy szamarára, vissza kell neki vinned. [5] Midőn látod gyülölődnek szamarát roskadni terhe alatt, állj el attól, hogy magára hagyjad, fel kell segítened vele együtt. [6] Ne hajlítsd el szükölködőd jogát pörében. [7] Hazug dologtól távol maradj; ártatlant és igazat meg ne ölj, mert én nem itélem igaznak a gonoszt. [8] Megvesztegetést el ne fogadj, mert a megvesztegetés megvakítja az éleslátókat és elferditi az igazak szavait. [9] Jövevényt ne szorongass, hisz ti ismeritek a jövevény lelkét, mert jövevények voltatok Egyiptom országában. [10] Hat éven át vesd be földedet és gyűjtsd be termését;

Próbabiblia:

11 A hetedikben pedig engedd ugaron és hagyd el azt, hogy egyék (terméstj néped szükölködői és általuk meghagyottat egye meg a mező vadja; így tégy szőlőddel és olajfáddal is. 12 Hat napon át végezd munkádat, de a hetedik napon nyugodj, hogy nyugodjék ökröd, szamarad is és pihenjen szolgálód gyermeke, meg az idegen. 13 És mindenben, amit mondtam nektek, legyetek óvatosak! Idegen istenek neveit ne említsétek és ne hallassék szátokból. 14 Három izben ülj ünnepet tiszteletemre az évben. 15 A kovásztalan kenyér ünnepét őrizd meg; hét napig egyél kovásztalant, amint megparancsoltam neked, a kalászhányó hónap idején, mert abban vonultál ki Egyptomból és ne jelenjék meg senki színem előtt üresen. 16 És az aratás ünnepét (midőn learatod) zsengéit munkádnak, mellyel beveted a földet és a betakarodás ünnepét, midőn elmulik az év, midőn betakaritod munkád eredményit a mezőről. 17 Háromszor az évben jelenjék meg minden férfitag közüled az Ur, az Örökkévaló szine előtt. 18 Ne áldozd kovászos mellett peszach áldozatom vérét és ne maradjon meg ünnepi áldozatom zsiradéka reggelig. 19 Földed zsengéjének elsejét vidd az Örökkévaló, a te Istened házába; ne főzz gödölyét anyjának tejében.

IMIT Szentirás:

11 a hetedikben pedig engedd magára és hagyjad el, hogy egyenek néped szűkölködői, és amit hátra hagynak, egye meg a mező vadja; így tégy szülőddel, olajfáddal. 12 Hat napon át végezd munkádat, de a hetedik napon szünetelj, hogy nyugodjék ökröd és szamarad, és pihenjen szolgálód gyermeke, meg a jövevény. 13 S mindenben, amit mondtam nektek, vigyázzatok. Más istenek neveit ne említsétek, ne hallassék szájadon. 14 Három ízben ülj ünnepet nekem évenként. 15 A kovásztalan kenyér ünnepét őrizd meg: hét napon át egyél kovásztalant, amint megparancsoltam neked, a kalászérés hónapja idején, mert abban mentél ki Egyiptomból; és ne jelenj meg színem előtt üresen. 16 És ünnepét az aratásnak — munkád, mezei vetésed zsengéjének; és a betakarítás ünnepét, midőn végére jár az év, mikor betakarítod munkádat a mezőről. 17 Háromszor az évben jelenjék meg minden férfi közüled az Úr, az Örökkévaló színe előtt. 18 Ne áldozd kovászos mellett áldozatom vérét, és ne maradjon éjjelen át ünnepi áldozatom zsiradéka reggelig. 19 Földed zsengéjének elsejét vidd az Örökkévaló, a te Istened házába. Ne főzz gödölyét anyja tejében.

Ézsajás 1. fejezet, 2—20.

Próbabiblia:

2 Hallgassatok egek és figyelj föld, mert az Örökkévaló szól: fiakat neveltem és felemeltem és ők elszakadtak tőlem. 3 Az ökör ismeri gazdáját és a szamár urának jászlát, Izrael nem ismeri, népem nem gondol vele. 4 Jaj, vétkes nemzet, bűnnel terhelt nép, hitványak magzatja, romlott fiak, elhagyták az Örökkévalót, megvetették Izrael szentjét, hátratértek. 5 Hova verjenek még? a szakadást nevelitek, az egész fej beteg, az egész szív kóros. 6 Tetőtől talpig nincs rajta ép, zúzódás, seb és friss ütés, melyeket ki nem nyomtak és be nem kötöztek és nem lágyítottak olajjal. 7 Országtok pusztaság, városaitokat tűz perzselé fel, földeteket szemetek láttára idegenek emésztik és pusztaság mint idegenektől feldúlva. 8 És megmarad Czión leánya mint sátor a szőllőben, mint éjjeli hajlék az ugorkaföldön, mint ostromlott város. 9 Ha a seregek ura nem hagyta volna meg nekünk a csekély maradékot, úgy jártunk volna mint Szedóm, Amórához volnánk hasonlók. 10 Halljátok az Örökkévaló szavát, Szedóm fejedelmei, figyeljetek Istenünk tanitására, Amóra népe. 11 Minek nekem áldozataitok sokasága? úgy mond az Örökkévaló, jóllaktam a kosok égőáldozataival és a hizlaltak zsirjával, a tulkok, bárányok és bakok vérében nem gyönyörködöm. 12

IMIT Szentirás:

2 Halljátok egek és figyelj rá föld, mert az Örökkévaló szólt! Gyermekeket neveltem és fölemeltem, de ők elpártoltak tőlem. 3 Ismeri az ökör a gazdáját és a szamár urának jászlát; Izraél nem ismer engem, népem nem ügyel rám. 4 Oh vétkező nemzet, bűnnel terhelt nép, gonosztevők fajzatja, elvetemült gyermekek! Elhagyták az Örökkévalót, káromolták Izraél szentjét, hátra felé fordultak. 5 Hová verjenek benneteket, midőn még növelitek az elszakadást? Minden fej beteg és minden szív kóros. 6 Lábatalpától fejéig nincs rajta épség; csupa seb, kelevény és friss ütés; nem nyomták ki, nem kötözték be és nem lágyították olajjal. 7 Országtok pusztaság, városaitokat tűz égette el, földetek — szemetek láttára idegenek emésztik, és pusztaság, mint idegenek dúlásakor. 8 És megmaradt Czión leánya mint kunyhó a szőlőben, mint kaliba az ugorkásban, mint ostromlott város. 9 Ha csak az Örökkévaló, a seregek ura nem hagy meg nekünk csekély maradékot, úgy jártunk volna, mint Szodoma, Amórához volnánk hasonlók. 10 Halljátok az Örökkévaló igéjét, Szodoma vezérei, figyeljetek Istenünk tanára, Amóra népe! 11 Minek nekem áldozataitok sokasága, szól az Örökkévaló; jóllaktam a kosok égőáldozataival és a hizó barmok zsírjával, a tulkok, juhok és bakok vérét nem

Próbabiblia:

Ha jöttök, hogy színem előtt megjelenjetek, ki követeli ezt tőletek? pitvaraimat összetaposni! [13] Ne hozzatok többé hiábavaló áldozatot, a füstölő utálat nekem, újhold, szombat és ünnepi gyülekezet, nem szenvedhetek bűnt és ünneplést. [14] Ujholdaitokat és ünnepeiteket gyülöli az én lelkem, terhemre vannak, megúntam viselni. [15] És ha kiterjesztitek kezeiteket, eltakarom szemeimet előletek: ha sokat imádkoztok is, nem hallom, kezeitek vérrel telvék. [16] Mosakodjatok, tisztuljatok meg, vigyétek el szemeim elől gonosz tetteiteket, szünjetek meg vétkezni. [17] Tanuljatok jót cselekedni, törekedjetek igazságra, vezéreljétek a gonoszt, szolgáltassatok igazságot az árvának, védjétek az özvegy ügyét. [18] Jertek csak, pereljünk, szól az Örökkévaló; ha bűneitek skárlátpirosak, fehérek lesznek, mint a hó; ha vérszinűek, mint a karmazin, olyanok lesznek, mint a gyapju. [19] Ha engedelmeskedtek és hallgattok, a föld javával fogtok élni. [20] Ha vonakodtok és makacskodtok, fegyver fog megemészteni, mert az Örökkévaló szája szólt.

IMIT Szentirás:

kedvelem. [12] Midőn jöttök, megjelenni színem előtt, ki követelte ezt tőletek, hogy tapossátok pitvaraimat? [13] Ne hozzatok többé hiábavaló lisztáldozatot, utálatos füstölgés az nekem, újhold és szombat, gyülekezet hirdetése — nem tűrhetek jogtalanságot ünnepléssel. [14] Újholdjaitokat és ünnepeiteket gyűlöli lelkem, terhemre lettek, meguntam elviselni. [15] És mikor kiterjesztitek kezeiteket, elrejtem szemeimet előletek; ha sokat is imádkoztok, nem hallom: kezeitek vérrel telvék. [16] Mosakodjatok, tisztúljatok meg, távolítsátok el szemeim elől tetteitek rosszaságát, szűnjetek meg rosszat tenni! [17] Tanuljatok jót tenni, törekedjetek jogosságra, igazítsátok utba az erőszakost; szerezzetek jogot az árvának, vigyétek az özvegy ügyét. [18] Jertek csak, szálljunk perbe egymással, szól az Örökkévaló. Ha vétkeitek olyanok volnának, mint a bíbor, megfehérülnek mint a hó; ha vörösek volnának, mint a karmazsin, olyanok lesznek, mint a gyapjú. [19] Ha engedtek és hallgattok, az ország javát fogjátok enni. [20] De ha vonakodtok és engedetlenkedtek, kard esz meg benneteket; mert az Örökkévaló szája beszélt.

Jób 17. fejezet.

Próbabiblia:

[1] Szellemem bomlott — napjaim kiapadtak, Sirok körülöttem. [2] Bizony csak incselkednek én velem S versengésökön pihen szemem. [3] No tégy be! Állj jót értem magadnál! Ki az, ki kezet csap velem? [4] Mert az ő szivöket elburkoltad az ész elől, Azért is engeded felülkerekedni. [5] »Osztozkodásra, — szól — barátok« S fiainak szemei had epedjenek. [6] Népek példabeszédévé állított oda, S nyilvános utálattá lettem. [7] Elhomályosúlt a bánattól szemem S tagjaim — mindannyi, mint az árnyék. [8] Elálmélkodnak ezen a becsületesek S az ártatlan felindúl a képmutató miatt. [9] De az igaz ragaszkodik útjához, S a tisztakezű gyarapodik szilárdságában. [10] Hanem ti mindnyájan jöjjetek újra és újra, Nem találok bölcset köztetek. [11] Napjaim lejártak, terveim szétfoszoltak, Szivem ábrándjai. [12] Melyek az éjszakát nappallá tették. Közellé a világosságot, a sötétség ellenére. [13] Ha remélek-e? Az alvilágot házamúl, Sötétségben vetni meg ágyamat. [14] Az enyészetnek szóltam: atyám vagy! Anyám! Néném! a féregnek. [15] Hol van tehát reménységem, Reményemet ki látja meg? [16] Az alvilág reteszeihez szállanak le, S ha együtt a porban lesznek, — lesz nyugalom.[1])

IMIT Szentirás:

[1] Szellemem meg van törve, napjaim elenyésztek, sírok várnak rám! [2] Bizony csúfolkodással illetnek engem, és zaklatásukon kell időznie szememnek. [3] Állj jót, kérlek: kezeskedjél értem tenmagadnál! Ki az, ki kezet csap velem? [4] Mert az ő szivöket elzártad az eszességtől, azért nem engeded felülkerekedniök. [5] Ki osztályrészért árúl barátot, fiainak szemei el fognak epedni. [6] Oda állított engem, hogy példálózzanak népek, s azzá lettem, hogy arczúl köpnek. [7] Elhomályosúlt bosszúságtól szemem, s tagjaim akár az árnyék mindannyi. [8] Eliszonyodnak e miatt az egyenesek, s az ártatlan fölgerjed az istentelen ellen; [9] és az igaz ragaszkodik útjához s a tiszta kezű gyarapodik szilárdságban. [10] Azonban ti mindannyian csak jöjjetek újra, de nem találok köztetek bölcset. [11] Napjaim elmúltak, gondolataim elszakadtak, szivemnek tulajdonai! [12] Az éjszakát nappallá teszik, a világosságot közelebbé a sötétségnél. [13] Ha az alvilágot házamúl reméltem, a sötétségben megterítettem ágyamat, [14] a veremnek így szóltam: atyám vagy! anyám és testvérem! a féregnek: [15] hol van tehát reménységem, és reménységem — ki látja meg? [16] Az alvilág reteszeihez szállanak le, ha egyaránt porban lesz nyugalom.

[1]) Verssorokban nyomatott (innen a nagy betűk az egész verseken belül), de mi az IMIT szöveg külsejének mintájára nyomattuk le.

Már ebből a három részletből meggyőződhetik mindenki, hogy a magyar bibliafordításnál a szerkesztés nemcsak a fordítások az egyöntetüség szempontjából való átformálásából állott. Tárgyi és nyelvi, külső és belső átdolgozást végeztek a szerkesztők. Távol áll tőlünk, hogy a biblia magyarításában résztvettek (fordítók, birálók) bármelyikének érdemeit kisebbítsük, de a szerénységgel szemben, mely a fordítás egyes köteteinek rövid előszavában megnyilatkozik és egyéb jelenségekkel szemben, melyek már most a multéi, ez alkalommal, midőn erről a kérdésről beszélni kénytelenek vagyunk, a szerkesztés munkáját az igaz mértékkel kell mérnünk. A fordítók a munkát megkönnyítették, de meg is nehezítették. A fordítás nem ritkán félrevezeti a birálót és a szerkesztőt. Áll ez különösen nyelvi tekintetben, midőn a nyomtatott kitétel háttérbe szorítja a megfelelőbbet. Erről magam meggyőződtem három könyv fordításának átnézésénél: olvasás előtt sürübben akadtam hitem szerint találóbb szóra, mint olvasás után. De ettől eltekintve, az IMIT szentirásánál tárgyilag és nyelvileg a szokottnál nagyobb különbség van a beszolgáltatott anyag és a végleges fordítás közt, mint pl. a Zunz és Kautzsch szerkesztette német bibliák közt. Szerkesztés helyett bátran szólhatunk átdolgozásról és ez emelte az IMIT Szentírását a mai exegetikai tudomány magaslatára, ami első sorban Bacher érdeme. E tekintetben a magyar-zsidó irodalom munkásai közt a vélemények annyira egybehangzók voltak, hogy a Magyar-Zsidó Szemle birálót egyetlen egy biblia-kötetre sem tudott »fogni«. Semmi sem tökéletes ezen a földön és az IMIT Szentírásában is vannak hibák, exegetikai hibák Bacher és magyar hibák Bánóczi daczára, de ezek a kivételek csak megerősítik a szabályt. Tudománytalan álláspont az, a mely valamely művet tisztán a hibák szerint itél meg — a Luther bibliájában talán a legtöbb hiba volt és mégis világraszóló jelentőséggel birt. A magyar Szentírás megalkotásában részesek az IMIT vezérférfiai, a fordítók, birálók és szerkesztők, Bánóczi és Krausz, de Bacher nélkül nem létesült volna.

Minden alkotás életképességét a gyakorlat próbálja ki és ezt a próbát az IMIT bibliája fényesen kiállotta. Négy kötet klasszikus formátumban lévén, a bibliatársulat kiadványaival szemben felette drága (négyszer annyiba kerül, mint a revideált Károli), de azért elfogyott. Nincsenek konkrét

adataink arról, hogy mily körökben terjedt el, de talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy keresztény theológusok is vásárolják, különösen olyanok, kik a héber eredetit is olvassák. A bibliára szükség van, mint »taneszközre az iskolában és mint olvasmányra a családban«, mondta Bacher-Bánóczi már egy negyedszázad előtt a Magyar-Zsidó Szemle fentidézett helyén és tényleg mindkét czélt fényesen szolgálja az IMIT bibliája és ugyanezért különböző életpályán működő munkatársaink a jelen iratban egymástól függetlenül a bibliafordítást nyilvánítják Bacher legnagyobb alkotásának, a mi az agádai irodalom, a bibliaexegezis és a héber nyelvtudomány első képviselőjénél és a jelenkori zsidó tudománynak az egész világon elismert vezérlő alakjánál nagy szó. Én ezekben a nyilatkozatokban a biblia hatásának a kellő becsülését látom.

A zsidóság a bibliában minden időben az Isten szavát látta, de azért mégis tény, hogy a XVI—XVIII. században, a lengyel zsidóság vezérsége idején, a biblia a talmud mögé került, szerepe hasonlitott Klopstockéhoz a német irodalomban. A kultura haladásával a biblia tanulmányozása és olvasása arányosan emelkedett. A berlini zsidó hitközség a higgadt németeknél szokatlan lelkesedéssel csak az imént határozta el, hogy a bibliát ujra lefordíttatja. Sok bizottságot szervez és minden pénzt áldoz, mert, mint kijelentette, e mű által az egész német zsidóság körül érdemet szerez. Ha csak pénzen mulna, csakhamar volna új német bibliája, mert oly összegeket emlegetett, milyenekről nálunk csak álmodni szoktak. Pénze van, de nincs Bachere. A nagy lelkesedés mindenesetre annak a jele, hogy a biblia olvasásának hatásától várják a hitélet megerősödését. Ezt a nézetet Bacher Vilmos is kifejezésre juttatta »Három bibliafordítás« czímü felolvasásában (IMIT Évkönyv) és belső hajlamát követve, tudatosan a modern zsidóság nagy ügyének szolgálatába állott, midőn munkatársak támogatása mellett a biblia magyarítására vállalkozott. *Bacher Vilmos* alkotó ereje teljében van és királyi bőkezűséggel szórja felhalmozott tudományos kincseit. A magyar Szentírás gondozásának legelső tárgyai közzé tartozik és máris revizió alá vette. Adja az Isten, hogy egyéb nagy tervei mellett ezt a jelentős munkát minél hamarább elvégezhesse saját megelégedésére és a köz javára.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

BACHER VILMOS KÖZÉLETI MŰKÖDÉSE.

A tudomány és élet közötti ellentét korántsem oly természetes és magától értetődő jelenség, mint azt az avatatlan közönség és sok rövidlátó tudós hiszi. Legföljebb annyit lehet mondani, hogy bizonyos korokban nagy a távolság a kettő között. De ennek megállapításában is gyakran tévedünk, még pedig azért, mert az elmult korok tudományát általában jobban ismerjük, mint azok társadalmi életét. Hogy példát a mi történetünk köréből vegyek: minél jobban ismerjük a talmudi kor életviszonyait és gazdasági helyzetét, annál világosabb előttünk, hogy egyes talmudi disputatiók, melyeket eddig tisztán elvont és elméleti vitáknak hittünk, tulajdonképen az akkori való élet által föladott kérdések megoldásával foglalkoznak.

A modern zsidó tudományról is mindjárt alapításakor kijelenté annak leghatalmasabb művelője, a nagy Zunz, hogy a zsidó nép és zsidó tudomány emancipációja minden időkben a legszorosabb összeköttetésben fognak állani egymással és az azóta letelt évszázad fényesen igazolta az élesen látó férfiú ama jövendölését, hogy a zsidóság tiszteletét a zsidó tudomány fogja kivívni.

Ennek fölismerése bírta rá a mai zsidóságot, hogy tudósait nem zárja el a négy fal közé, hanem kiszólítja őket az élet mezejére, hogy tudásuknak hasznát lássa az élet bonyolult útain való eligazodásban.

Bacher Vilmos ama férfiak közé tartozik, kik magukat a tudomány négy rőfnyi területén oly boldogan érzik, hogy abból csakugyan csupán ismételt unszolás után lépnek ki, de hát a zsidóság, főleg az e hazában élő, nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy nagy fiát tisztán a tudomány szolgálatában lássa tündökölni, hanem megkívánja tőle, hogy tudását ő maga is érvényesítse a mindennapi élet terén és ne bízza tisztán azokra, kik az ő ismereteiből egy tarisznyára valót merítettek.

A mi stréberkedő korunk bizony vajmi kevés hozzá hasonló jellemet tud fölmutatni, kitől az egyéni hiúság annyira távol állana, mint tőle. Kevés ember él közöttünk, kiről oly igazán elmondhatjuk, mint róla, hogy az elismerés külső jelei után nem futott, sőt azokat határozottan kerülte mindenkoron.

Bacher csak akkor fogadott el minden neki fölajánlott tisztséget, midőn meggyőződött róla, hogy a közérdek parancsolja azt neki. Hanem aztán, ha magára vállalta, azt olyan komolyan vette mindig, mint tudományos működését és megcáfolta mindannyiszor ama régi állítást, hogy a tudósok a kormányzáshoz nem érthetnek. Mint egész ember állta meg helyét mindenütt és megmutatta, hogy elméje nem csupán a tudomány berkeiben, hanem az élet szántóföldjein is élesen tud látni.

Az idő, melyet eddig a *Rabbiképző elnöki székében* töltött, még nagyon rövid ahhoz, hogy itteni kormányzásának eredményeiről beszélhessünk, de máris érezhető ott minden irányban az új szellem, melyet ő teremtett meg. Mint a talmudi kor nagy iskolafői, kik példaképen állanak előtte, ő sem feledkezik meg tanítványai anyagi viszonyairól és megélhetési módjáról, hanem ugyanazon odaadással gondoskodik erről is, mint tudományos haladásukról. Határozottan állíthatjuk máris, hogy a későbbi korok Bacher Vilmosról nem csupán mint tudósról fognak nagy elismeréssel megemlékezni, hanem mint a bölcs és jólelkű iskolafőről is, kinek gondoskodása tanítványai anyagi, erkölcsi, vallásos és tudományos életére egyaránt kiterjed.

Tudományt vámsorompókkal elzárni nem lehetett soha, annál kevésbbé a mi napjainkban. Bacher tudása elől a külföld el nem zárkózhatott. Föltétlen hódolat környékezi nevét zsidó tudományos körökben mind az öt világrészben. Nem keletkezhetik tudományos vállalkozás sem Európában, sem azon kívül, mely munkálódását Bacher közreműködése nélkül próbálná megkezdeni. A berlini *Gesellschaft z. Förd. d. Wissenschaft d. Judenthums*-nak épen oly intéző tagja, mint a *Mekicé Nirdamim* társulatnak, mely régi héber könyvek és kéziratok kiadásával foglalkozik. Ezen társulatokat nem csupán tudományos munkálataival támogatja, hanem résztvesz azok kormányzásában is, sőt az utóbbi társulat újjáébredése erősen az ő nevéhez fűződik. Nem kell külön kiemelnem, mily nagy mértékben hozzájárult ezáltal ahhoz, hogy a magyar zsidótudomány tekintélyét a külföldön megteremtse és nagygyá nevelje.

A külföldi szakkörök eme föltétlen hódolata, mely bárkinek tudományos ambicióját teljes mértékben kielégíthetné, őt nem téveszté meg a zsidó tudomány iránti egy másik kötelességének

teljesítésében. Ő nem elégedett meg azzal, hogy a magyarországi zsidó tudomány hírét a külföldön emelje, hanem *magyar nyelvű* zsidó tudományt is akart teremteni. Nem csupán képvisel minket ottkint, hanem vezetőnk ittbennt.

A pesti *talmudtóra intézetben*, mint annak igazgatója, mintaképet állított az egész ország számára, hogyan kell *megkezdeni* a zsidó tudományba való bevezetést. *A továbbfejlesztésnek* útját, mint a *Rabbiképző rektora* és mint az *izraelita magyar irodalmi társaság egyik elnöke* mutatja meg. Nincsen szükség arra, hogy Bachert idegen tollakkal ékesítsük és azért nem számítom be az ő érdemének, hogy az IMIT. anyagilag oly szépen föllendült és megerősödött, sőt bátran bevallhatom, hogy ő a nyilvános izgatáshoz, tagok verbuválásához nem ért. Azt azonban tudja mindenki, ki csak valamennyire is figyelemmel kísérte az irodalmi társaságunk fejlődésének történetét, hogy a válságok idején mindig Bacher neve és egyénisége mentette meg a társaságot. Az a körülmény, hogy ő állott annak élén, nyújtott módot arra, Az ő tudása és jelleme simítá el mindig a nehézségeket és tette lehetővé, hogy az mai virágzásához elérhetett.

Kevés ember él közöttünk, ki idejéből annyit szentelt volna könyveinek, mint Bacher. De ez nem volt nála akadálya annak, hogy saját buvárkodása mellett a zsidóság tudományos közéletét irányítsa, de sőt annak gyakorlati érdekeit is figyelemmel kísérje, miről mint a *pesti izr. hitközség választmányának* és számos más intézményének buzgó tagja tesz tanuságot.

Ha ma — hála Isten — már beszélhetünk magyar nyelvű zsidó tudományról és ez úgy terjedelemben, mint értékben bármely a hazában művelt tudományággal kiállja a versenyt, azt elsősorban Bacher Vilmos tudásának, de nem kisebb mértékben az ő egyéniségének, jellemének, buzgalmának és áldozatkészségének köszönhetjük.

Losoncz. Dr Vajda Béla.

BACHER VILMOS ÉS A M.-ZSIDÓ SZEMLE.

1883. őszén a zsidóság egyik vezérlő elméje, dr. Simon József hívására összegyűlt az országos rabbiképző tanári kara rendkívüli értekezletre, melyen az egybehívó egy alapítandó zsidó folyóirat megindítása szükségét adta elő. Az értekezlet úgy folyt le, ahogy dr. Simon várta : a tanári kar helyeselte az eszmét, kijelentette, hogy a maga összességében szerkesztésre nem vállalkozhatik, ellenben megigérte erkölcsi és szellemi támogatását.

Hogy történt, hogy nem, minden előre való közös megállapodás nélkül Bacher Vilmos és én — nem tudom már, fölhívásra-e vagy önként — kötélnek állottunk. Ma is emlékezem, hogy midőn bizonyossá vált, hogy Bacherrel együtt fogok felekezeti ügyben dolgozni, az öröm érzése töltött el. A közös munkában eltöltött hét év után ez az érzés büszkeséggé emelkedett.

Megegyeztünk a folyóirat címében, megállapítottuk a rovatokat, számba vettük nagyjában minden egyes rovat lehető munkatársát s aztán megszerkesztettük a fölhívást : a programmot. Örömmel emlékszem, hogy midőn ezzel dr. Simonhoz elmentünk, ez nagyon meg volt vele elégedve s egy szó változtatás nélkül helybenhagyta.

Előfizető meglepő nagy számban jelentkezett : 626. Hitsorsosaink nyilván úgy gondolkodtak, hogy amitől eddig a váratlanul nagy erőre kapott antiszemitizmus ellen védelmet vártak : rabbisági nyilatkozat, miniszterelnöki kijelentés, országgyűlési választások, mind nem használt semmit — megpróbálja hát ezt is. Hátha a meginduló folyóirat arkánumnak bizonyul.

Ez volt talán az első eset, hogy a magyar zsidóság egy irodalmi vállalat hatását túlbecsülte. Mondanom sem kell, nem vádolom érte.

A nagy részvétnek megfelelt a mi nagy felbuzdulásunk. Dolgoztunk, ahogy Isten tudnunk adta. Az értékes munkát, azt, mely a folyóiratnak karaktert és becset adott, persze Bacher végezte. Ezt ma még világosabban látom, mint akkor. Ő szerezte be a tudományos és irodalmi cikkeket, elolvasta, megbirálta és ha kellett, javította. Én a könnyebb fajta rovatokat gondoztam ;

a kiszemelt munkásokat, ha vidékiek voltak, leveleimmel, ha fővárosiak, látogatásaimmal zaklattam; elolvastam, ahány zsidólaphoz csak hozzáférhettem; végül a szedőnek jártam a nyakára és nagy lelkesedéssel korrigáltam. Szóval, olyan magasabb rangú »segyházfi« voltam. Ez is annyi munkával járt, hogy támogatásnak szükségét érezvén, midőn a kislányom kétéves lett, megtettem segédszerkesztőnek. Ez nagyszerűen beletalálta magát munkakörébe s gondoskodott róla, hogy semmit ott meg ne találjak, ahová letettem. Négy éves korában pedig kijelentette az anyjának, hogy ha nagy lesz, mint a papa, akkor ő is minden nap elmegy majd az iskolába, a nyomóba és a kávéházba.

Bezzeg, Bachernek nem kellett segédszerkesztő. Ilyen munkaerőt ilyen folytonos munkában nem láttam soha. A legnagyobb nyugalommal vállalkozott mindenre, amire a folyóiratnak szüksége volt és pontosan teljesítette. Mindig föltétlenül biztos volt maga felől. Irodalmi tájékozottsága jóformán abszolut. Mindjárt az első számban közölte »A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1883-ban« című összefoglalást, mely azután évről évre büszkesége volt a kötetnek. Beszámol a folyóiratokról, a szentírást magyarázó és biráló irodalomról, egyes törvényekkel és tanokkal foglalkozó értekezésekről, egyes szentírási könyvek kommentárjairól, a zsoltárokról, egyes szentirási könyvekre vagy fejezetekre vonatkozó értekezésekről, a bibliai történet és kronológiáról, az izr. prófétaság fejlődéséről, a bibliai költészetről, a héber nyelvtanról, a héber lexikografiáról, a régi bibilai fordításokról, a régibb zsidó exegétikus irodalomról, a talmudról, az újhéber nyelvről, a midrasról, a halákháról, a zsidók történetéről, életrajzokról, zsidó irodalom történetéről, általános irodalomtörténetről, zsidó vallásbölcseletről, végül beszámolt arról, hogy kik foglalkoznak a zsidósággal általános szempontból. S itt idézte a német, a francia, az angol, az olasz irodalom termékeit is. Látnivaló, Bacher mindent ismert, mindent elolvasott. Annyi szaktudás mellett akkora műveltség s az egyoldalúságnak ily teljes hiánya bizonyára nem mindennapi jelenség.

A munkatársak kimutatásában, amennyiben dolgozataikat aláírták, Bacher csak egyszer szerepel, most említett, részletesebben bemutatott cikkével. Pedig mennyi mindenféle van ötőle. Dr. Löw Immánuel ajánlotta nekem egy ízben levélben, hogy a névtelenül megjelent minden közlemény alá irjam be kézi példányomba a szerző nevét. Sajnálom, hogy okos tanácsát csak az első két kötetre nézve követtem. Most, hogy ezeket forgatom, valósággal meglepetéssel látom névtelen munkatársaink előkelő sorát. Van közöttük vezető állásban lévő férfiu, tudós rabbi, híres szónok, neves szerkesztő, kitünő iró, jelentékeny szerepet vitt országgyülési képviselő, sőt olyan is, aki azóta kitért. Az indiszkréciót azonban átengedem a fiatalabb nemzedéknek, szorosabban annak, aki a Magyar-Zsidó Szemle történetét, a mostani szerkesztő megbízásából, ötvenéves fönállásakor meg fogja irni. De Bacher anonymitását szellőztetnem kötelez ez a kis vázlat, mely épen az ő Szemlebeli szerkesztői és írói munkásságának bemutatására van szentelve.

Mindjárt az első füzetben ő írta a Zsidó halottak 1883-ban című cikket. Mennyi név és mégis csupa pontos adat, józan és mégis kegyeletes méltatással. Aztán tőle való az »Irodalmi holmi«, mely az első kötet öt füzetében és azontúl minden kötetben többször mint állandó rovat megjelenik. Én, laikus létemre is, sokat tanultam belőlük, hát még a szakember, aki minden megjegyzést, minden ráutalást érdeme szerint tudott méltányolni! És ugyancsak tőle való »A zsidó káték a XVI. századtól máig«, mely akkoriban közfigyelmet keltett. A Tiszaeszlár felől gomolygó köd ugyanis az időben hihetetlen módon elhomályosította az elméket, s az országgyülésen az antiszemita urak meggyőződéssel hirdették, hogy zsidó káté nincs, mert nem merjük vallásunk tanait nyilvánosságra hozni. Nos hát, Bacher 156 kátét tud kimutatni. Soha puszta bibliografiai adatsor — hacsak percre is — több rosszindulatot el nem némított, annyi megnyugvást a lelkekbe nem öntött, mint ez. Sokan azt hihettük, hogy minden adat egy-egy koporsószege lesz a féktelen szenvedélynek, amely ellenünk izzott. De hajh, a gyülölet csak oly halhatatlan, mint a szeretet.

Magamat is meglepett, mikor láttam, hogy Bacher fordított is. Mikor a munkára vállalkozott, természetesnek tartottam; de most utólag igazán röstellem, hogy engedtem, hogy egy Bacher ilyesmire pazarolja az idejét. Neubauer Adolf, akkor Oxfordban élő hazánkfia cikkét: »Palesztina nyelve a második templom utolsó századában« az angol kéziratból Bacher tolmácsolta magyarul.

Mennyi és hányféle névtelen közlemény ered még tőle, azt ő bizonyára jól tudja. Nem hiúságból: az ő nemes önérzete ezt ép oly kevéssé ismeri, mint az irigységet. Hanem tudja, mert páratlan az emlékező tehetsége és irtóztatóan pontos mindenben, még — hallatlan! — a levélirásban is, egészen a botrányig.

Most hogy e hibájának leleplezését is elég szerencsésen sikerült ide becsempésznem, zárhatnám soraimat — ha zárhatnám. Caskhogy még a M.-Zs. Szemle első női munkatársáról is kell szólanom, ami nélkül ez a kis vázlat nagyon hiányos volna. Ez az írónő *Goldzieher Ilona*. Elevenen, formásan, kitünő magyarsággal írt, okos észszel, zsidó szívvel. Első cikke »A felsőbb leányiskolák«-ról az első kötetben van, »A hitoktatás a leányiskolában« a másodikban. Amott kiemeli, hogy a zsidó szülők mily mohón ragadják meg az alkalmat, hogy lányaiknak gazdagabb képzést adjanak, emitt pedig — azt hiszem elsőnek — egy zsidó tanitónőképző felállitását javasolja. Lehet-e Goldzieher Ilonáról megfeledkezni, midőn a férjét ünnepeljük? Őelőtte hajtsuk meg elsősorban zászlónkat. Mert csak az a családi boldogság, amit ő tudott megteremteni, adhatott erőt, nyugalmat és lendületet *Bacher Vilmos* szellemének.

Budapest. DR BÁNÓCZI JÓZSEF

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE.

A homály, mely az ország közviszonyaira borult, oszladozóban van; a hajdani szabadelvű párt oszlopos férfiai kerültek ismét kormányra. Felekezetünk, melynek ügyei az utolsó években holt pontra kerültek, ismét remél. Reméli jelesül azt, hogy az állam, amely a többi felekezeteket hathatósan támogatja, végül őt is védőszárnyai alá veszi. A reczepczió óta az izraelita vallásfelekezet kedvezőtlenebb helyzetben van, mint azelőtt. Kötelességei ugyanazok, melyek a többi bevett valláséi, de a jogai ma már kevésbbé ugyanazok, mint a reczepczió előtt voltak, ha a való tényeket vesszük tekintetbe, nem pedig a papiroson levő jogot. Az államhoz való viszonyban felekezetünk messze elmaradt a többi felekezet mögött. Míg az állam a többi felekezeteket ellátta az anyagi eszközökkel feladataik teljesítésére, addig a szegény izraelita felekezetet nagyjában meghagyta ott, ahol ezelőtt volt. A zsidóságnak sem lélekszámával, sem adószolgáltatásával nem áll arányban az a segély, melyet az állam az izr. felekezetnek juttat. Frappáns sérelme felekezetünknek különösen az, hogy az 1848: XX. t.-czikk megkezdett végrehajtásánál róla szó sem volt. Ez irányban *gróf Khuen-Héderváry Károly* ministerelnök nyilatkozata, melyet a nála tisztelgő református lelkészegyesület előtt tett, bennünk is reményeket kelt. A ministerelnök ugyanis azt mondta, hogy az 1848: XX. t.-czikket az összes felekezeteknél egyenlően fogja végrehajtani. Magától értetődik, hogy az összes felekezetek alatt a mi felekezetünk is értendő.

Midőn e sorokat írjuk, az új kultuszminiszter, *gróf Zichy János*, a szóban forgó kérdésről még nem nyilatkozott. Általában igazságos férfiúnak és egyenes politikusnak dicsérik, felekezetünk pedig nem akar egyebet, mint igazságot és egyenességet, tehát reméli, hogy az új kultuszminiszter az ő elhanyagolt ügyeit is

fel fogja karolni. Hivatalba lépésekor az új kultuszminiszter oda nyilatkozott, hogy a magyar kulturát a csillagokig szeretné emelni. Ebben a törekvésében felekezetünkben bár szerény, de hű támogatóra fog találni. Iskoláink mind magyarok, nemzetiségi vidékeken sok helyt az egyetlen magyar iskolák. Midőn a népoktatás ingyenességéről szóló törvény, az izraelita iskolák helyzetére való minden tekintet nélkül, megalkottatott és a szóban forgó iskolákra csapást mért, nemcsak izraelita, hanem magyar iskolákat is megrendített létükben és tudomásunk szerint keresztény magyarok is fájlalják az izraelita iskola megszünését, melynek helyébe a nem magyar iskola lép. A mostoha sorsban részesülő zsidó papság a magyar állameszmének kivétel nélkül rendületlen híve és zöme a magyar kultura hathatós terjesztője. A zsidó papság és tanítóság támogatása tehát állami és kulturális érdek. Nincsen semmi tárgyi ok arra, hogy az állam felekezetünktől megvonja azt a támogatást, melyben más felekezeteket részesít, sem arra, hogy pusztán az izraelita felekezet ügyeit hagyja meg rendezetlenségbéen és ezáltal kulturális és humanitárius feladatainak kellő teljesítésére ne képesítse. Mindezen okokból mi újból reménlünk. Reméljük a jog és igazság teljes érvényesülését.

*

A zsidó érzés egyik próbájának tekinthető a pesti Chevra Kadisa tagfölvétele és ilyen szempontból a helyi jelentőségen túl emelkedik. Három hét alatt (január 2—20.) 2754 új tag jelentkezett a társadalom minden rétegéből. A szabad pályákon levők közül orvosok, ügyvédek, birák, mérnökök, hirlapirók, művészek stb. 227. Körülbelül 10%-a a belépetteknek. Nem áll tehát, hogy az intelligens elemek »lehültek«.

Figyelemre méltó a jelentkezett munkások száma: 181. A munkások általában szegényes viszonyok között élnek, se felvételi összeg lefizetésére, sem évi járulékra nem igen telik. Ezt tekintetbe véve, a szám tekintélyesnek mondható és azt mutatja, hogy a zsidó munkások jórésze még nem nézi a vallást szoczialista szemüveggel. Ideje volna, hogy a zsidóság e nehéz küzdelmek közt élő híveire gondot fordítana. A zsidósághoz való ragaszkodás a kintmaradottak lelkében is él még és szocziális intézményekkel, pl. Toynbee s hasonló, a kötelékeket erősbíteni lehetne. Az önálló iparosokról (681 jelentkező) nem szólunk, hanem csak a munkásokról. A számoknál is beszédesebbek voltak az arczok; a legtöbb sugárzott, midőn a belépettek a felvételi jegygyel távoztak.

A más helyen közölt beszédek — *Winterberg Gyula* Chevra-elnök és dr. *Weinmann Fülöp* hitközségi elnök, úgyszintén dr. *Hevesi Simon* rabbi beszéde, melyre ez alkalommal sajnálatunkra már nem jutott hely — a tagfelvételek erkölcsi sikerét kellően megvilágították és méltatták s ugyanazért még csupán néhány más pontot emelünk ki.

A legtöbb bekebelezett tag 30—40 évi életkor közt van: 1179. 30 éven aluli van: 318, 60-on felül 79. 2244 tag összesen 246.621 korona bekebelezési díjat fizetett és 13.720 korona adományt juttatott a Chevra Kadisa intézményeinek. A Chevra tagállománya most 13.063, oly szám, amilyent tudtunkkal Chevra sem a multban, sem a jelenben nem tud felmutatni. A fényes eredmény kihirdetése után *Winterberg Gyula* elnököt és dr. *Mezey Ferencz* titkárt nagy ovácziókban részesítették, nem feledkezve meg a Chevra Kadisa többi lelkes munkatársairól sem. A záróünnepély lelkes hangulatban folyt le. Itt említjük, hogy a Szeretetház, ez új és nagyszabású intézmény, a megvalósulás előtt áll. Ebben a gyógyíthatatlan betegeket fogják elhelyezni és vele kapcsolatban lesz az ápoló-nővérek otthona. Végül még megemlítjük, hogy *Winterberg Gyula* beszéde németül is megjelent és hogy erről dr. *Farkas Emil* is kiadott egy kis füzetet.

*

Rég érzett szükség oly szünidei gyermektelep, amely tekintettel van a gyermekek és szülők zsidó vallásos érzelmeire, tehát rituális kosztot ad és egyébkép is ügyel a zsidó vallástörvényre. *Blücher József*, a pesti izr. hitközség jótékonysági ügyosztályának jószívű és jámbor előadója, régóta foglalkozott csendben ezzel az eszmével és 10.000 koronát már össze is gyűjtött. Szerencsés eszméjének kiváló férfiakat nyert meg és 1909. deczember 23-án nagyszámu közönség jelenlétében megalakult az »Izraelita Szünidei Gyermektelep Egyesület«. Beható eszmecsere után dr. *Fischer Gyula*, a gyűlés vezetője, kimondotta az egylet megalakulását, elfogadták az alapszabályokat és megválasztották a tiszti kart, valamint a bizottságokat és azoknak elnökeit. Diszelnökök: báró *Kornfeld Zsigmondné*, halmi *Deutsch S.-né*, dr. *Weinmann F.*

a hitközség és *Winterberg Gy.* a Chevra elnöke, Az Egyesület elnöke dr. *Grauer Vilmos*, társelnök dr. *Fischer Gyula*, *Breitner L. Zs.-né* és *Kohn Arnold* igazgató, előadó *Blücher József*. Dr. *Weinmann Fülöp* hitközségi elnök támogatásáról biztosította az új egyletet és kilátásba helyezte, hogy a hitközségnek egy jótevő által rendelkezésre bocsátott 80.000 koronából megfelelő részt juttat az egylet czéljaira. Dr. *Grauer Vilmos* dr. *Kohner A.*, *Weisz M.* ezer koronás alapítványt tettek, *Winterberg Gy.*, *Deutsch Sámuel* s mások szintén tekintélyes összegeket adományoztak. A taggyűjtés szerényen és szép eredménynyel folyik. Van már 516 rendes és 30 pártoló-tag. A rendes tagsági díj évi 4 korona. Jelentkezéseket elfogad Blücher József előadó (Síp-utcza 12.) Reméljük, hogy a nemes czélú új egylet, amely humánus és vallásos czélt szolgál, a kellő támogatásban fog részesülni. Felekezetünk nagy érdeke, hogy a vallásnak ősi szabványai szerint élő gyermekeknek ezen életmódban való felnevelését előmozdítsa.

*

A köztartás ügyét a rabbiképző-intézeten, amely annyi év óta vajudik, *dr. Bacher Vilmos* tanár-elnök nagy lépéssel vitte előre. A mult év november hava óta az intézeten ebédet adnak az összes erre jelentkező növendékek számára. Az eszme először az Ecz-Chajim választmányi ülésen vettetett fel, mely alkalommal Goldmann, Rosenberg és más választmányi tag urak azt javasolták, hogy egyelőre a Napközi Otthon segítségével kíséreljék meg a kérdés megoldását. *Ehrlich G. Gusztáv* készséggel vállalkozott arra, hogy a szeminárium növendékeit is ellátja ebéddel. Miután báró *Hatvany József* és dr. *Mezey Ferencz* az eszmét helyeselték, ennek megvalósítását elősegítették és a Napközi Otthon működése megszünésének idejére az új intézmény fentartását kilátásba helyezték, az ebédterem be lett rendezve.

A vezérlő-bizottság márczius hóban tartott ülésén a mensa számára szükséges jelentékeny összeg előteremtéséről egyelőre három évre gondoskodott, hogy kellő időt nyerjen a szeminárium internátusának létesítésére és berendezésére. E czélra báró Hatvany József és Winterberg Gyula jelentékeny évi járulékot ajánlottak meg, épp úgy a pesti Chevra Kadisa *Winterberg* elnök és dr. *Mezey Ferencz*, az Országos Izr. Közalap ugyancsak dr. *Mezey Ferencz*, az O. M. I. K. E. dr. *Hevesi Simon*, a nagykanizsai

hitközség dr. *Neumann Ede*, a nagyváradi hitközség dr. *Kecskeméti Lipót* útján. Dr. *Fischer Gyula* és dr. *Hevesi Simon* külön évi járulékot ajánlottak fel. Az ülésen a vezérlő-bizottság kebeléből a mensa ügyének intézésére külön bizottság küldetett ki, melynek elnöke Winterberg Gyula, tagjai pedig dr. Mezey Ferencz, dr. Bánóczi József és dr. Bacher Vilmos.

Ezzel ez a nagyfontosságú ügy a tervezgetések teréről a tettek mezejére tereltetett. Még nincs internátus, de a reggelivel együtt, melyről báró Hatvany már évek óta gondoskodik, megvan körülbelül a fele. Az internátus ügye most oly férfiak kezében van, kik minden téren a cselekvés emberei. A rabbinövendékek ellátásáról való gondoskodás a felekezet becsületkérdése, mely czélra kétségtelenül a községek is fognak áldozni. Nagy összegekről van szó és a bizottságra kemény munka vár, de el fogja végezni a felekezet segítségével, a felekezet diszére.

*

Dr. Vajda Béla, kitünő munkatársunk, a történet tényeivel felel arra a kérdésre, hogy a zsidók az évezredek folyamán mikép viselkedtek azon országok iránt, melyekben éltek, a következő czímü iratban: »A zsidók és hazájuk. Képek a zsidók történetéből« *(Budapest,* 1910. Lampel R. könyvkereskedése. Ára 2.50 korona). Széles tudással végigmegy a zsidók történetén az egész világon, kiszemeli a kutatása körébe vágó eseményeket, ezeket ügyesen 19 fejezetben csoportosítja és vonzóan adja elő. »Zárszó« alatt könyve végén röviden összefoglalja a történet szolgáltatta tanulságokat. Ezekből hadd álljon itt a következő pár mondat: »Kötelességünket megtettük akkor, midőn jogaink nem voltak, szolgáltuk a hazát, mely gyermekeinek minket nem tartott, becsületesek igyekeztünk lenni akkor, midőn a társadalom mindent elkövetett, hogy kiirtson belőlünk minden becsületérzést.« »A zsidóság ujabbkori története korunk művelt államaiban arról tesz bizonyságot, hogy hűség és hazaszeretet olyan gyümölcs, melyet a szabadság napja képes leginkább kifejleszteni és megérlelni.« Általában megjegyezzük, hogy a világ nagy uralkodói Cyrustól Napoleonig mind bíztak a zsidók lojalitásában. Az egyik apokrifon azt mondja: a zsidók mindig hivek voltak a királyokhoz. Ez a mi nyelvünkön azt jelenti: a hazához. Vajda könyve érdekes és tanulságos olvasmány.

IZRAELITA MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT ÉS ZSIDÓ MÚZEUM.

Az I. M. I. T., amely 1908 deczember 17-én tartotta közgyűlését, az utóbbi években minden várakozást felülmúló mértékben gyarapodott. *Bánóczi József dr.* társulati titkár jelentéséből vett összeállítás szerint a tagok létszáma következőkép változott:

	1906	1908
Alapító tag	16	20
Pártfogó tag	11	13
Pártoló tag	48	56
Rendes tag	1066	2460
Összesen	*1141*	*2549*

Felette örvendetes ebben az eredményben, amely *Steiner József* és támogatóinak érdeme, az, hogy a rendes tagok száma, tehát a nagy közönség érdeklődése emelkedett. Az anyagi sikernél magasabb még az erkölcsi siker. Egyuttal azt is mutatja, hogy a Társulat kitüzött czéljait jól szolgálja. Kétségtelen, hogy a Társulat sem anyagi, sem szellemi tekintetben még nem érte el a csúcspontot. A mindkét irányban kifejtett tervszerű és rendszeres munkásság még nagy eredményeket reméltet. Az évi költségelőirányzat kerek összegben 24.000 korona.

Az 1909 deczember 15-én *báró Hatvany Józsefelnöklete alatt tartott közgyülésen az elnök kegyeletesen emlékezett meg arról a veszteségről, amely a Társulatot báró Kornfeld Zsigmond és dr. Rosenberg Sándor aradi főrabbi elhunyta által érte. Dr. Bánóczi József titkár jelentéséből kiemeljük a következőket. Az I. M. I. T. bibliafordításából az első kötet teljesen elfogyott és az igazgatóság elhatározta, hogy az egész fordítást revizió alá veszi s egy kötetben újra kiadja. Ebben az alakban kelendősége kétségtelenül nagyban fog emelkedni. A táviratmegváltási ürlap, az I. M. K. A. lap — Steiner József eszméje — bevált és ebből már tekintélyes összeg folyt be. (Megrendelhető a társulatnál, 1 lap ára 44 fillér.) A vagyon kerek összegben 65.000 korona. Tekintélyes összeg, de még mindig nem áll arányban a Társulat czéljai követelte anyagi erővel.

A Társulat czéljainak minden körében fokozott tevékenységet fejt ki. Az évkönyv mellett az idei tagilletmény *Patai J.*

»Héber Költők« cz. szép antologiájának első kötete, melyet jelen füzetünk más helyén ismertetünk és melyből szemelvényeket több ízben közöltünk. Kiadta a Társulat Mészáros (Fleischer) Zsigmond »A négy fiú« cz. pályanyertes elbeszélését, melyhez *dr. Agai Adolf* jelentős előszót írt. Ez az ifjúsági irat, valamint *dr. Neumann Ede* által megírandó »Geiger Ábrahám«-ról szóló monográfia lesznek az Évkönyv mellett a jövő évi tagilletmények. Pályázat (100 arany) van kitűzve »Palesztina története a második templom elpusztulásától a jelenkorig, különös tekintettel zsidó lakosságára és a zsidó diaszpórának hozzá való viszonyára« cz. műre, melynek határideje 1911 június 1.

Az Ifjúsági Biblia, melyet a biblia-bizottság és Stern Ábrahám szerkeszt, serényen halad a megvalósulás felé. A felveendő anyag ki van választva, a fordításnál szem előtt tartandó irányelvek meg vannak állapítva, az anyag a munkatársak közt ki van osztva, úgyszintén a szerkesztők egyenként végzendő munkája. A nyers anyag előreláthatólag egy éven belül együtt lesz és azután aránylag rövid időn belül ez a kétkötetes mű közre fog bocsáttatni.

A felolvasások az utolsó évadban is teljes sikerrel jártak. Érdekesek voltak és nagy közönséget vonzottak. A színhelyet áttették a Zeneakadémia termébe, ami szerencsés gondolat volt és teljesen bevált. Az idei felolvasások sorozata a következő volt:

November.

Blau Lajos: Zsidó katonai telep az egyiptom-núbiai határon 2500 év előtt.

Lenkei Henrik: Bölcs Náthán. (Költemény.)

Ujvári Péter: A taplonczai nagyvásár.

Deczember.

Goldschmied Lipót (Prosnitz): Egy régi rovás.

Kohlbach Bertalan: A zsidó múzeum.

Január.

Patai József: Londoni kéziratokból.

Steinherz Jakab (Székesfehérvár): Schiller mint bibliamagyarázó.

Február.

Sebestyén Károly: Byron héber melódiái. (Műfordítások.)

Kohlbach Bertalan: Tetovirozás a régi zsidóknál.

Márczius.

Mezey Sándor: Keleti szimfónia. (Költemény.)

Neumann Ede (Nagykanizsa): Geiger Ábrahám.

A vidéken is kiválóan sikeres felolvasó esték rendeztettek a következő négy városban: Gyöngyös, Kassa, Munkács, Pancsova. Az idén telt be a felolvasások újjászervezésének első évtizede, mely idő alatt mindvégig *Agai Adolf* bizottsági elnök és *Lenkei Henrik* bizottsági előadó fáradhatatlan buzgalommal és ennek megfelelő sikererl intézték r Társulat e fontos ügyét.

Dr. Mezey Ferencz kezdeményezésére a Társulat tevékenységét kiterjesztette és elhatározta egy »Zsidó Múzeum« felállítását. Dr. Mezey Ferencz ezzel az eszmével csendben már évek óta foglalkozott, azt előkészítette és midőn megvalósulásra megérett, a Társulat igazgatósága előtt idevágó indítványt tett, amely azt mint czéljainak megfelelő intézményt, készséggel fogadta.

Megalakította a bizottságot, melynek elnöke *Székely* Ferencz, társelnöke *Mezey* Ferencz. Tagjai: Alexander Bernát, Bánóczi József, Bacher Vilmos, Keszler József, Mahler Ede, Marczali Henrik, Kohner Adolf, Kohlbach Bertalan, Fényes Adolf, Lajta Béla, Blau Lajos, Mandl Bernát, Fabó Bertalan, Stiller Mór, Surányi Béla, Szabolcsi Miksa, Spitzer Mór, Telcs Ede, Venetianer Lajos. Az alapra 500—500 koronát adtak: Weisz Manfréd, Kohner Adolf, Surányi Béla, Lederer Sándor, Székely Ferencz és báró Hatvany József, Mucsinyi Wohl Adolf (Losoncz) 200 koronát adott.

A mult év deczember hó 9-én a bizottság Székely Ferencz elnöklete alatt ülést tartott, melyen a tagok majdnem teljes számban jelentek meg. Az elnök kiemelvén az új intézmény kulturális jelentőségét, kifejtette czéljait és ráutalt arra, hogy az eddig rendelkezésre álló csekély összegekkel is mikép lehet eredményeket elérni. Mezey Ferencz dr. társelnök kifejti, hogy a múzeum nem külön egyesület, hanem az I. M. I. T. egyik osztálya, de azért lehetővé kell tenni, hogy a múzeumnak külön tagjai is lehessenek, hogy számára alapitványokat tehessenek, hogy műtárgyakat ajándékba, letétbe, kölcsönbe elfogadhasson. Mindezekre és egyebekre való tekintettel az I. M. I. T. alapszabályainak megfelelő módosítására részletes javaslatot tesz. Miután a bizottság ezeket a javaslatokat elfogadta, dr. Mezey Ferencz három albizottság kiküldését ajánlotta, mihez szintén hozzájárultak. A szakbizottság

elnöke Lajta Béla, a gazdasági bizottság elnöke Spitzer Mór, az ügyrendkészítő bizottság elnöke Mezey Ferencz. Az I. M. I. T. választmányi és deczember 15-én tartott közgyűlése mindezekhez a javaslatokhoz hozzájárult. Az I. M. I. T. deczemberi felolvasó estélye, melynek tárgysorozatát fent közöltük, a Zsidó Múzeum ügyéről szólt. A felolvasók ismertették czélját és kidomborították fontosságát. Értesülésünk szerint már nagyobb számban vannak külön tagjai kisebb-nagyobb évi járulékokkal. A legkisebb tagsági díj 10 korona. Az új alkotáshoz nagy kulturális érdekek fűződnek és ugyanezért kétségtelenül lelkes pártfogókra fog találni.

ORSZÁGOS MAGYAR IZRAELITA KÖZMŰVELŐDÉSI EGYESÜLET.

Az OMIKE programmjának első pontját a tél elején megkezdett előadásokkal megvalósította. A főváros különféle helyiségeiben négy cziklusos előadást rendezett, melyeket dr. Hevesi Simon és dr. Blau Lajos a filozófiáról és a zsidó történetről, dr. Kiss Arnold és dr. Venetianer Lajos a zsidó irodalomról és a magyar zsidók történetéről, dr. Adler Illés és dr. Patai József a zsidó vallás eszméiről és a zsidó költészetről, dr. *Weisz Miksa* a zsidók középkori történetéről tartottak. Az érdeklődés a legvérmesebb reményeket is felülmulta és mindvégig tartott. Némely estén a közönség a nagy előadótermekbe be sem fért. Az új eszme kiállotta a tűzpróbát.

A magyarnyelvi tanfolyam, amely angol és amerikai minta után lett berendezve, szintén eredménynyel járt, amennyiben több mint 70 résztvevő akadt és ezek közül öt hónap alatt aránylag elegen sajátították el a magyar nyelvet szóban és írásban. A kurzusokat két helyen tartották. A kezdet nehézségein túlesve, ezek a nyelvi tanfolyamok óriásilag fognak emelkedni. Kétségtelen ugyanis, hogy a magyar nyelv nélkül való boldogulás egyre nehezebb lesz és az idegen ajkú szegény zsidók, mihelyt e tanfolyamok létezése és sikeres tevékenysége általánosan ismeretes lesz, százával fognak jelentkezni. A hely és idő megválasztása szintén felette fontos. Nézetünk szerint a város több, egymástól távol eső pontján, továbbá az egész évben és a nap különböző szakaiban kellene a nyelvi tanfolyamokat fenntartani. A szegények

közt talán nem zsidó jelentkezők is fognak akadni. A magyarosodás nemcsak nemzeti, hanem egyúttal szocziális és kulturális érdek.

Az előadásoknak mintegy betetőzésére február hó 17-én a Zeneakadémia dísztermében kulturestély volt, melyen elsőrendű művészek szerepeltek. Óriási közönség volt jelen, amely az összes előadásokat lelkesen fogadta. A siker a főváros előkelő hölgyeinek köszönhető, kik az estélyt rendezték és az anyagi sikert biztosították. A tiszta jövedelem, 4000 koronán felül, a Kulturegyesület felállítandó zsidó olvasó- és szakkönyvtára első költségeire fog fordíttatni. Ezzel az OMIKE második programmpontját valósítja meg. Először az olvasókönyvtár, mint amelyre a szükség sürgősebb és általánosabb, fog felállíttatni. Mint annak idején irtuk, a magyar irodalom remekei is helyet fognak benne foglalni és dr. Weinmann hitközs. elnök felesége máris idetartozó szép gyűjteménnyel ajándékozta meg a könyvtárt. A szakkönyvtár beszerzése nehezebb és költségesebb lévén, csak lassan, hosszú és kitartó munka után lesz foganatositható. Éppen ezért ezt is azonnal kell inaugurálni. A helyiség kérdése, a mely nélkül könyvtár nem kezelhető, használata el sem képzelhető, szintén a megvalósulás stádiumában van. Minden kezdet nehéz, de remélhetőleg a »Közművelődési Könyvtár«, ez a nagy kulturtényező, aránylag rövid időn belül túl lesz rajta. A könyvtár önmagában véve nagy alkotás, mire pl. még a berlini hitközség is büszke és e czélra eleve minden összeget engedélyezett. Az újabb időben forgalomban volt ritka könyvek és becses kéziratok jórészt a berlini zsidó hitközség könyvtárába vándoroltak. Az idők folyamán a »Közművelődési Könyvtár« remélhetőleg szintén a czélhoz mért anyagi eszközökkel fog dolgozni.

Az iskolák segélyezésére öt 400 koronás szubvenczió lett kiirva. Az összeget egy névtelen kulturbarát bocsátotta az Egyesület rendelkezésére és ezt minden évben ismételni fogja. A segély odaitélésének módozatait és feltételeit az orsz. izr. tanitóegyesület *Stern Ábrahám* elnök eszméi szerint állapitotta meg. A pályázat ki van irva és feltételei az OMIKE irodájában (Síp-utcza 12.) is megtudhatók.

A vidéken is nagy érdeklődés mutatkozik : a tagok tekintélyes száma vidéki. Egyes helyeken fiókegyesületek készülnek. Békéscsabán *dr. Hevesi Simon* részvételével már meg is alakult.

Nem sokára meg fog tartatni az első közgyűlés és meg fog jelenni az Egyesület első almanachja, a mely az Egyesület tevékenységéről részletesen be fog számolni és az előadások egy részét is közli.

ORSZÁGOS IZRAELITA PATRONAGE-EGYESÜLET.

Ennek az egyesületnek kettős czélja van. Először meg akarja menteni a züllött gyermekeket, évente több százat, kik a büntető hatóságok elé kerülnek. Másodszor az állami gyermekmenhelyek által keresztény családoknál elhelyezett zsidó gyermekeket zsidó családoknál akarja elhelyezni. Mindkét csoportba tartozó gyermekek gondozás alá vétele által humánus és felekezeti czélt szolgál. A züllött gyermekek gondozása czéljából a katholikus és protestáns társadalom már országszerte külön-külön egyesületeket alkotott, a Patronage-Egyesület felekezetünk körében ezt a hézagot tölti ki.

Még nagyobb számú gyermekekről van szó az Egylet második feladatánál. A komáromi »Gemilusz Chaszódim« jótékonysági egylet »Felhívás Hazánk Zsidóságához« czim alatt kibocsátott füzetben, amely erről a kérdésről szól, konstatálja, hogy az ország 18 állami gyermekmenhelyében 49.975 gyermek között 2345 zsidó van, kik közül 1383 más felekezetű nevelőszülőknél van elhelyezve. Természetes, hogy ezek a gyermekek nem zsidóknak neveltetnek. *Breuer* nagykátai rabbinak bő alkalma volt ilyen zsidó gyermekeket megfigyelni. Felnőven, azt se tudják, hogy zsidók, sőt nem ritkán a zsidók ellenségeivé válnak.

Az emlitett rabbi és mások buzgólkodása folytán a VI. izr. községkerület képviselősége kísérlette meg e nehéz ügy megoldását és e czélból *dr. Neumann Armin* elnöklete alatt külön bizottságot küldött ki kebeléből. Az elnök ez irányban már lépéseket tett, de sajnos, elhalálozott, az ügy elárvult. Ebben a stádiumban *dr. Kohner Adolf*, az izr. kézmű- és földmives-egylet elnöke és *dr. Hevesi Simon*, az O. M. I. K. E. társelnöke vették fel a kiesett fonalat, hogy a két egylet közös erővel alkossa meg az égetővé vált új egyesületet, ami úgy az állam, mint felekezeti hatóságunk intenczióinak megfelel.

Kellő előkészületek után felekezetünk 44 kitünőségének aláírásával 1909 szeptember 6-án lelkes felhivás jelent meg, melynek teljes sikere volt, a mennyiben folyó évi január hó 6-án az »Országos

Izraelita Patronage-Egyesület« az állam és a felekezeti hatóságok támogatása mellett megalakult. Térszűke miatt csupán a fontosabb tényekre szorítkozunk és mellőzzük a részleteket. Bölcs és lelkes előadások után, melyek az ügyet humánus és szociális oldalról kellően megvilágították, az egylet megalakult és megejtették a választásokat, melyeknek az eredménye a következő: *Székely Ferencz* vezérigazgató, elnök, *Hevesi Simon dr.* társelnök. Védnökök: *Weinmann Fülöp dr.*, *Winterberg Gyula*, *Mezei Mór dr.*, *Kohn Sámuel dr.* Tiszteletbeli tagok: *Kohner Adolf dr.*, *báró Herzog M. L.* és több kiváló nő. Alelnökök: *Ballai* Lajos dr., *Breitner* L. Zs., *Deutsch* Ernő dr., *Mezey* Ferencz dr., *Adler* Illés dr., *Fischer* Gyula dr., *dr. Neumann* Árminné. Főtitkár *Bakonyi* Samu dr. orsz. képviselő. Ezeken kívül megválasztották a többi tisztviselőket, a választmányt és a hölgybizottságot. A gyülést Székely Ferencz elnök hatásos beszéddel fejezte be.

Az Országos Izraelita Patronage-Egyesületnek örökös tagja lehet, aki 1000, alapító tagja, aki 200 koronát egyszersmindenkorra lefizet. Rendes tagok évi 10, pártoló tagok évi 2 korona tagdíjat fizetnek. Az alakuló gyűlésen dr. Hevesi Simon bejelentette, hogy a pesti izr. hitközség a Glück-féle 80.000 koronás alapítvány kamatainak nagyobb részét az egyesületnek juttatja. Örökös tagokul beléptek: *dr. Kohner Adolf*, *Székely* Ferencz és még négyen; alapító tagokul *dr. Mezey* Ferencz, *dr. Stiller* Mór s mások, összesen 19. Máris számos rendes és pártoló tag jelentkezett és remélhető, hogy az egyesület a szükséges anyagi eszközök felett rendelkezni fog. Az alakuló gyűlést követő választmányi üléseken Székely F. és dr. Hevesi S. elnöklete alatt folytatták a szervezkedést és célirányos határozokat hoztak. Jelentették, hogy Herzog M. L. báró és Hangos I. örökös tagokul léptek be.

WINTERBERG GYULA ÉS DR. WEINMANN FÜLÖP BESZÉDEI

a pesti Chevra Kadisa tagfelvételének záróünnepén 1910 január 20-án.

Winterberg Gyula beszéde.

És lőn reggel és lőn este, befogadó munkánk tizenkilenczedik napja. Az Úr látta, vajha megáldaná és úgy találná, hogy jó, hiszen csak Ő látja a dolgok kezdetét és egyben végét; mi pedig

olyanok volnánk, mint ködben a hajó, ha nem az Ő tanai irányítanák a kormányrudat.

Tisztes érzelmekkel, komoly törekvéssel, szorgalmat és türelmet állítottunk szolgálatába, jól tudván, mily sokat jelent ránk nézve, hogy a megritkult sorokat új emberekkel, méltó testvérekkel és fölcseperedő erőkkel egészítsük ki, hogy a chevra kadisát, a régi szövetségnek e szűkebb foglalatját üdévé, erőssé és igazságossá tegyük, mivelhogy úgy láttam, miképpen népünk tövises útján mindig jól megerősített tábor ez, szilárd pont az ingovány talajon, melynek rendeltetése, hogy a keresőnek menedéket és vigaszt nyujtson.

Hozzá tekintek fel, a jóságos anyához, aki gondoskodik, tesz-vesz, őrködik szelíd lélekkel, meleg szívvel és nyitott kézzel; aki nem vár jutalmat, csak szeretetteljes ragaszkodást; nem keres hálát, csak meg nem ingó hűséget és — miként minden anya — fényben úszónak, tisztességben ékeskedőnek szeretné látni otthonát, de szomorú a tekintete, amikor a pilléreket veszedelmes romlás mardossa.

Fülébe súgja fiának: homály terpeszkedik a sátrakban; a tűzhely tiszta fénye zavarosan lobog; tekints föl te álmodozó és ismerd meg, hogy néped szerencséje és csillaga, hogy sorsa is mindig asszonyai kezére volt bizva. Tiszta lelkük és istenes alázatosságuk emelt föl bennünket, de az élvezetek mámorában való elbizakodottság lerángat bennünket, miglen a mocsárban szemünk világa elborul. Igy még tiszta látásodat is elveszítetted, nem akarod észrevenni, hogy együtt pusztulsz vele te is, ha otthonod szentélye eltünik, hogy férfi-méltóságod sérelme szellemi erődet is lefokozza, az okosság okvetetlenkedéssé sülyed, a bölcsesség ravaszsággá, czudar ravaszsággá, a szégyen utálatos gyermekévé fajul, magad csak sanyargatott rabszolgája vagy házadnak, akinek méltósága veszendőbe ment, terhei megkétszereződtek, legfőbb osztályrészedet — patriárka-rangodat — gonoszul elokoskodták tőled; légy újra azzá, ami voltál, a ház jóságos kormányzója, büszkesége, ura, szedd össze magad, emeld föl leigázott nyakad, járj igaz gondolattal, egyenesen, legyen a lépted szilárd és szerény a beszéded.

Mindenekelőtt azonban arra ügyelj, hogy akaratod területén közelrokon káromló nyelvek ne gúnyolódjanak, hogy téged és népünket lealacsonyítsanak, lelkedet kételyekkel be ne vessék.

Ó, ne higyj nekik, hadd mondom el neked: fajunktól és hitünktől idegen férfiak — korunk legjobbjai — prófétai szellemüek, miként gondolkoztak, miként beszéltek felőled.

E terem komoly jegyéből korábbi idők ködébe repül el a tekintetem és a világtörténelem hajnalhasadásában Izráel karaványának sivatagi útját látja; a koraifjú embereket és a világot, még harmattól csillogva, még saját ereje és szépsége öntudata nélkül. Idegen látónak kellett elkövetkeznie és aki pedig átkozni jött — az ifjú nép megejtő látványától elragadtatva — Istentől lelkesítve, álmélkodva, ujjongó örömmel riadt föl: Mily szépek a te sátraid Jákob és tűzhelyeid Izrael!

És a sátrakban szeretet honolt, a tűzhely Istenben való öröm otthona volt! Apáink el nem múló örökeként ott plántálták azt a lelkünkbe; ez volt a szikla, melyen mind a mai napig megállottunk, a szikla, melyre jövendőnket építjük. Gyakoroljuk, mint emberek, mint férfiak, mint zsidók; mi csodálni való van tehát abban, hogy elkövetkezett a második látó is, talán minden idők legnagyobb gondolkozója, aki minket »Isten mindig hű gárdájá«-nak nevezett.

Az esküvések, a zsold nélkül való gárda vagyunk, akik Istenünkért mindig szívesen szenvedtünk, hozzá illünk, mivel kiválasztott bennünket, kiválasztott bennünket apáink hűségeért. A fáradt lépéseket, a fárasztó mértföldeket, melyeket megtettünk, sohasem olvastuk. Kötelességünk oly dús, oly véget nem érő, hogy soha semmiféle szenvedést nem számláztunk. S ami minket köt, oly kiválóan magasrendű: a becsület a régi szövetség ragasztója, a becsület az, aminek elköteleztük magunkat s ami megőrzött a sok ezeréves úton, külső színpompáját bármennyire is megviselte talán a por és törmelék, maga a lélek mocsoktalanul világít, mint hajdanán és minden nemesért, mint az ifjúság első napjaiban, hangosan ver a szívünk.

Azután jött a harmadik, dalnok volt, aranydalos ajkú, miként a pacsirtaszó, mely ég felé száll, zendül ajakáról:

Vergesset nicht die Frühlingswolke
Wenn sich die Ernte naht,
Und so vergesst es nicht dem Volke,
Dass einstmal Grosses that.

Nem csendül-e föl bennünk a régi csatakiáltás? »Nincs más Isten, csak az Isten és mi az ő lovas népe!« Mienk marad a

dicsőség és végre a győzelem is; a hárfás király, a koszorús bölcs szellemei a mi részünkön állanak és Mendelsohnig és Lasalleig a szellemek minden csatája vérezni látott bennünket; ahol templom vagy dóm szökik a magasba, ott a mi zsoltáraink zendülnek meg, ahol új jogok új harczosokra szorulnak, ott tettre készen mi megyünk koczkáztatni életünket, mi, akiket leigáznak, letipornak, segítünk a szabadságnak új utakat nyitni, mi vagyunk azok a sorok, amelyeken a romlott, gondoktól sinylő világ mint gyámolókon mindig új virágzásnak lendült, tettekre és cselekvésre szedte össze erejét és mégis arra kell virradnunk, hogy csekélyebb értékünek káromolják e páratlan népet, akik pedig a kultura legfőbb javait, az isteneszmét és az emberszeretetet az emberi sivár agyba plántáltuk; az áldozatkészség, az önmegtagadás oly gyengéd és irgalommal oly teljes, de a tűrésben mégis oly bátor népét gyalázni lehet ugyan, de elitélni soha.

Helyünkön maradunk, mert úgy szoktuk meg, vezetőnk a riadalom volt, de föltámadásunk mindig egy aggódó világ sóhajai közepette történt meg. Fölriadunk viharok idején, szárnyaink megnőnek, ha veszedelmek fenyegetnek. Mint ahogy a sivatagbeli nyomorúság első megpróbáltatásai idején a zordon rabszolgahadak a hitnek fegyverforgató, megtisztult, bátorságos és diadalmas seregévé nőttek s ami gyönge és veszendő a homokban maradt, úgy változunk át a támadás óráján mi is, legyen bármily tombolás a csúcson, a fa szilárdan kapcsolódva áll gyökerein s csak ami redves és rossz, válik le a törzsről. De a hívek, azok háncsa a fának, mely a fával együtt él és hal el.

És, csodálatos, bár szétvetettek, a küzdelemben egyek vagyunk, miként azok a fák, melyek országrészek által választatván szét, a termékenyítés csiráit a messzeségből küldik; a nemzetségszeretet által összelánczolva és összekötve lévén, az a csodálatos érzés örök rendben apáról fiúra örökítve át, hevít bennünket, örömben, búban egyek maradunk. Egyek, ha kutatunk, vagy teremtünk, akár hajszálfinomságokon tépelődünk, akár látományokon ujongunk, előttünk a kemény élet nehéz útja, de fölöttünk határtalan magasságokban a legendás világos tavaszi felhő, az örök küldetés e ragyogó szimbóluma, melyet kisérőül adott az Isten, az Úr a sivatag gyötrelmei közt a kétségbeesés elriogatására, a számkivetés nyomoruságában vigasz hozására és arra, hogy a szent nedü a ridegséget emberies részvétté változtassa

és hogy azután, mint égi követek, világgá menjünk minden más népnek hirdetni a testvéri szeretetet.

Üdv a *mi* népünknek, hogy elvonulása parancsoltatott és háromszoros üdv az áldást illatozó felhőnek. Czionból vonult ki, mint magasztos tan és Jeruzsálemből, mint isten-ige!

Végére jutottam a mondanivalómnak. Mielőtt távoznánk, mélyen érzett hálát mondok mindazoknak a barátainknak, akik a lefolyt hetek tolongó teendői közt oly férfias hűséggel rendelkezésünkre bocsájtották segítségüket. Fölemelő volt látni, valóban fölemelő, hogy a kicsinyes önzés idején oly tiszteletreméltó férfiak, tiszta buzgalomból, saját személyük és hivatásuk háttérbe helyezésével, fáradhatlanul és ki nem merülve, a mi ügyünknek áldozták magukat.

Mivel ezt a tüzes dologtevést láttam és másrészt is meggyőződtem, hogy az ifjúság sokkal inkább áradt felénk, mint egyébkor, biztató reménykedés fogott el. Mintha a halvány hajnalhasadás mutatkoznék a sötétségben, jön, jön, nemsokára világosabb lesz a reggel; a tavasz lehelete fujdogál felém, zsendül, fogan, új virágzás következik. Elevenebben lüktet a zsidóság és erőteljesebben virágzik a Chevra Kadisa; növekszik. Növekszik — csalhatatlan alapon, fiai szívében gyökeredzik, biztos az őrizője, örök a védelme. Jöjjön, aminek jönnie kell, túléli; ha minden szív hűségszegővé lesz, a fiú anyját elárulni nem fogja.

Új testvéreim előtt megnyitom ma a házat, legyen otthonotok, valahányszor jöttök, szívesen látunk, az öreg anyát csak fogjátok körül szorosan, érezni fogjátok, mi minden az néktek.

És ezzel a Chevra Kadisa nevében bezárom az 1910. évi testvér-fogadó cziklust.

Dr. Weinmann Fülöp beszéde.

Igen tisztelt Elnök Úr! Fogadja szívélyes szerencsekívánatait a nagy sikerhez, amelyet Chevra Kadisánk az immár véget ért tagfelvételek alkalmából elért.

Chevra Kadisánk messze túlszárnyalta eredeti czéljainak kereteit. Hiszen eredetileg egyszerű társaság volt, mely feladatául a halottaink szertartásos temetéséről való gondoskodást tűzte ki, majd fejlődése folyamán közreműködött a betegek gyógyításában és gondoskodott az aggokról, — ma azonban már azon a ponton van, hogy az emberi nyomor enyhítését szolgáló legnagyobb

intézmények egyikévé, a segélyre és aggkori ellátásra szorulók mentsvárává, a nyomorékok és gyógyíthatatlan betegek menhelyévé váljon.

Valóban, a tiszta és magasztos emberszeretet igazi megtestesülése! Mily lélekemelő látvány, amikor az új tagok, gazdagok és szegények, állásukra és hivatásukra, társadalmi osztályukra és foglalkozásukra való tekintet nélkül seregesen vonulnak elénk, hogy tagjaivá lehessenek ennek az intézménynek, mely áldozatot követel tőlük, de egyébről nem biztosítja őket, csak arról, ami ebben a két szóban »Ochinu Ato, — testvérem vagy« — nyer kifejezést.

Nagy erkölcsi sikert látok abban a körülményben, hogy az új tagok száma messze túlhaladja a korábbi tagfelvételek eredményét. Nemcsak a tagok számának megnövekedésében rejlik ennek a jelentősége, hanem főképpen abban a körülményben, hogy az új tagok az ifjabb nemzedékhez tartoznak és olyan társadalmi körökből valók, amelyek Chevra Kadisánkkal szemben eddig kissé elutasító magatartást tanusítottak. Ez bizonyítja, hogy Chevra Kadisánk eszméje mindinkább győzelmesen nyomul előre.

És mit szóljak a tagfelvételek anyagi eredményéről, mely messze maga mögött hagyja az összes eddigi tagfelvételek számbeli eredményét!

Ön, tisztelt Elnök úr, arra irányuló törekvéseimet, hogy tagfelvételeknél hitközségünknek a mult évi április hónapban kibocsátott áldatlan miniszteri rendelet által veszélyeztetett érdekei is lehetőleg figyelembe vétessenek, a legnagyobb előzékenységgel támogatta. Fogadja ezért igaz köszönetemet. És noha ezen figyelembevétel tényleges eredménye nem is felelt meg teljesen az ahhoz fűzött várakozásaimnak, a jelen pillanatban nem akarok ehhez további megjegyzéseket fűzni. Egyetlenegyszer előforduló esettel álltunk szemben, mely remélhetőleg soha sem ismétlődik meg többé és azt hiszem, hogy azt a határozott kijelentést tehetem, hogy az a hagyományos alapelv, mely szerint Chevra Kadisánknak csak az lehet tagja, a ki előbb hitközségünk teljes jogú tagja lett, — soha többé csorbát nem fog szenvedni.

Azt, amit az összes itt jelenlevők éreznek, ami az itt jelenlevők mindegyikének ajkaira tolul, hadd juttassam én kifejezésre:

Önnek, Elnök úr, osztatlan bámulattal adózunk, mélyen érzett hálánkat nyilvánítjuk azért az éppenséggel csodálatos odaadásért és fáradhatlan buzgalomért, amellyel Ön számos napon át végezte és vezette a tagfelvételt. Csak az egész lényét átható nagy kötelességérzet, csak az a valóban altruisztikus vonás, amely egész érzelmi világán uralkodik, adhatott Önnek erőt ehhez a bámulatos munkához.

De az összes itt jelenlevők érzéseinek és érzelmeinek adok kifejezést akkor is, amidőn a köszönet és elismerés adóját rovom le mindazokkal szemben, akik Önt részint előkészületi munkával, részint pedig közvetlen közreműködésükkel hathatósan támogatták. Adja a Mindenható, hogy Ön, Elnök úr, munkatársai élén még számtalan tagfelvételt végezhessen és vezethessen, engedje megérnie, hogy egykor hitközségünk minden tagját a Chevra Kadisánk kötelékei fűzzék egymáshoz és hogy hitközségünk tagjai kölcsönösen e szavakkal szólítsák egymást: »Ochinu Ato — testvérem vagy!«

Adja a Mindenható.

BACHER VILMOS JUBILEUMA.

I.

Az 1909. év elején *dr. Neumann Ede* nagykanizsai főrabbi a fővárosban időzése alkalmával felvetette azt az eszmét, hogy Bacher Vilmos tanár-elnököt, ki az orsz. rabbiképző-intézeten ennek fennállása, több mint 30 év óta fáradhatatlan buzgalommal és kiváló sikerrel működik, tanítványai 60-ik születésenapján ünnepélyesen üdvözöljék és ezt a napot saját körükben gyűjtött, Bacher nevét viselő, bár szerény alapítvány által örökítsék meg. Az eszmét Bacher tanítványain kívül *dr. Mezey Ferenczczel*, a vezérlő-bizottság előadójával is közölte és valamennyien lelkesedéssel fogadták. Erre *dr. Fischer Gyula* pesti rabbi elnöklete alatt megalakult az előkészítő-bizottság, amely később magát kiegészítve, felhívást intézett a rabbiképző-intézeten rabbi-vizsgát tett tanítványokhoz az alapítvány beszerzése czéljából. A felhívást az elnök dr. Büchler Adolf (London), dr. Blau Lajos, dr. Hevesi Simon, dr. Edelstein Bertalan, dr. Kiss Arnold, dr. Neumann Ede és dr. Venetianer Lajos nevében bocsátotta ki — kettő kivételével valamennyien a főváros területén laknak — és az alapítvány ügyét később is mások támogatása mellett maga intézte. Hosszas előkészületek után az 1909 deczember 2-án tartott nagygyűlés, melyre vidékről is többen jöttek el, megállapította az ünnepély keretét és programmját és ezeknek végrehajtásával dr. Fischer Gyula (elnök), dr. Weiszburg Gyula (jegyző), dr. Hevesi Simon és dr. Blau Lajos tagokból álló szűkebb bizottságot bízott meg. Az ünnepély, amely január 12-ére, Bacher Vilmos születésnapjára volt kitűzve, *báró Hatvany József*, a vezérlő bizottság elnökének és a bizottság más tagjainak, valamint *dr. Mezei Mór*, az orsz. iroda elnökének távolléte, *dr. Mezey Ferencz* előadó és *Winterberg Gyula* chevra-elnök akadályoztatása miatt január 25-ére lett elhalasztva. Az intézet maga, tanítói és tanulói, elnökét családi bensőséggel, január 12-én üdvözölte. Balogh Ármin megható szíves beszédben tolmácsolta a tanári kar érzelmeit, melyre az ünnepelt époly szívesen válaszolt. A felső és alsó tanfolyam külön-külön tisztelgett, az előbbi magyar, az utóbbi héber nyelven adott kifejezést ragaszkodásának és szeretetének. Az országos rabbiegyesület január 25-én a szeminárium nagytermében díszes nagy közönség jelenlétében nyilvános ülést tartott, melyen *dr. Neumann Ede* indítványára *Bacher Vilmost* egyéb érdemei mellett a rabbiegyesület körül szerzett érdemeinél fogva is nagy lelkesedéssel díszelnökké választotta.

II.

Az ünnepély, amely mindvégig óriási közönség jelenlétében folyt le, három részből állott. Kezdődött a délutáni istentisztelettel, melyre öt tagból álló küldöttség: dr. Fischer, dr. Weiszburg, dr. Hevesi, dr. Kiss és dr. Blau hozták el az ünnepeltet. A templomba belépő elnököt *Lazarus* Adolf főkántor vezetése alatt az intézet ifjusági kara alkalmi zsoltár eléneklésével fogadván, kezdetét vette az istentisztelet, melynek keretében *dr. Venetianer Lajos* újpesti főrabbi lelkes beszédet mondott, mely alább egész terjedelmében olvasható. Ezután az egész közönség felvonult az intézet nagytermébe, amely a vendégek befogadására, mint a templom is, szűk volt. Megjelentek: a vezérlő-bizottság részéről *báró Hatvany József* elnök és *Winterberg Gyula*, a chevra kadisa

elnöke, az orsz. izr. iroda részéről dr. *Mezei Mór* elnök és *dr. Mezey Ferencz* titkár, a pesti izr. hitközség részéről *dr. Weinmann Fülöp* udvari tanácsos, elnök, az izr. kézmű- és földmívelési egylet részéről *dr. Kohner Adolf* elnök, az orsz. rabbiegyesület részéről *dr. Neumann Ede* alelnök (valamennyien egyúttal vezérlő-bizottsági tagok), a pesti rabbiság részéről *dr. Adler Illés* rabbi, az Orsz. Izr. Tanítóegyesület részéről *Stern Abrahám* elnök, az Izr. Magyar Irodalmi Társulat részéről *dr. Agai Adolf* igazgatósági tag, az orsz. izr. tanítóképző részéről *dr. Bánóczi József* igazgató, az Orsz. Magyar Izr. Kulturegyesület részéről *dr. Hevesi Simon* társelnök vezérlőbizottsági tag, a liptószentmiklósi izr. hitközség részéről *dr. Lefkovics Salamon* orvos, az előkészítő-bizottság részéről *dr. Fischer Gyula* elnök és *dr. Weiszburg Gyula* jegyző. Jelen voltak az ünnepelt édes anyja, *özv. Bacher Simonné* és egész családja, *Bacher Emil* igazgató és neje, *Bacher Ármin*, *Bacher Miksa* és neje, az ünnepelt fivérei, *Klein Mór* és *Wärmer Ármin* feleségeikkel, az ünnepelt sógorai, az intézet összes tanárai, *Balogh Ármin*, *dr. Bloch Henrik*, *dr. Dercsényi Móricz*, *dr. Guttmann Mihály*, *Hausbrunner Vilmos*, *dr. Kallós Ede* és az intézet összes növendékei és felekezetünk számos kitünősége.

A tanítványok közül a következő rabbik ill. tanárok voltak jelen: *Adler* Vilmos Hatvan, *Bande* Zoltán Csongrád, *Blau* Lajos Budapest, *Blumgrund* Naftali Abony, *Diamant* Gyula Vukovár, *Edelstein* Bertalan Budapest, *Farkas* József Budapest, *Feldmann* József Czegléd, *Fényes* Mór Budapest, *Fischer* Gyula Budapest, *Frisch* Ármin Budapest, *Goldberger* Andor Budapest, *Groszmann* Zsigmond Budapest, *Gutmann* Mihály Budapest, *Heller* Bernát Budapest, *Herzog* Manó Kaposvár, *Hevesi* Simon Budapest, *Hirschfeld* Manó Budapest, *Hirschler* Ignácz Szeged, *Hoffer* Ármin Veszprém, *Horvát* Dezső Budapest, *Katz* Márton Budapest, *Kecskeméti* Ármin Makó, *Kecskeméti* Lipót Nagyvárad, *Kiss* Arnold Budapest, *Klein* Dezső Nyitra, *Klein* József Kassa, *Kolbach* Bertalan Budapest, *Kriszhaber* Béla Erzsébetfalva, *Leipniker* Márk Budapest, *Lichtmann* Henrik Ujpest, *Neumann* Ede Nagykanizsa, *Rapaport* Béla Budapest, *Richtmann* Mózes Budapest, *Rosenberg* Ede Magyarkanizsa, *Rubinstein* Mátyás Szekszárd, *Scheiber* Lajos Budapest, *Schönfeld* Áron Beszterczebánya, *Silberfeld* Jakab Aranyosmaróth, *Singer* Jakab Temesvár, *Steinherz* Jakab Székesfehérvár, *Schvarz* Benjamin Budapest, *Schvarz* Mór Győr, *Ungár* Simon Eszék, *Urbach* Henrik Zimony, *Vajda* Béla Losoncz, *Weisz* Miksa Budapest, *Weisz* Mór Budapest, *Weisz* Sámuel Budapest, *Weiszburg* Gyula főtitkár Budapest, *Venetianer* Lajos Ujpest, *Wiesner* Henrik Bezdán.

Midőn a közönség elhelyezkedett, küldöttség ment az ünnepelt férfiúért, kit lelkes éljenzéssel fogadtak. A pódiumon, melyen a vezérlő-bizottság tagjai és a küldöttségek képviselői foglaltak helyet, külön asztal mellett ült az ünnepelt, jobbján *báró Hatvany József* és balján *dr. Fischer Gyula*, az ünnepély vezetője, ki a küldöttségeket sorban szólította. Az ünnepélyt a következő hatásos beszéddel nyitotta meg:

»Mélyen tisztelt hölgyeim és uraim, ünnepre gyülekeztünk, magasztos ünnepre, melynek keretében nem csekélyebb férfiú áll, mint az orsz. rabbiképző-intézet világhírű elnök-tanára. Szinte elfogódva érezzük a pillanat nagyszerű ihletét, hogy az Ur gondviselésének kegyelméből megadatott nekünk: oly fényes egyéniséget üdvözölhetni és a magunkénak vallhatni, mint aminő — Bacher Vilmos. זה היום עשה ה׳ נגילה ונשמחה בו »Ezt a napot mennyei Atyánk ajándékozta nekünk, hogy öröm és ujjongás fakadhasson ajkunkon.«

Mesterünk, Izráel mestere! Midrás-bölcseink mélyértelmű legendája szerint a teremtő Isten az első ember megalkotására a földnek mind a négy széléről szedett össze port. Az én szóm, mellyel Önt köszöntöm, gyönge volna az Ön iránt érzett hálának és hódolatnak kifejezésére; de e gyönge szómnak erőt és tartalmat, díszt, meleget és ragyogást az a tudat, az a meggyőződés ad, hogy a föld négy táján élő tisztelőinek és barátainak érzelmei olvadnak benne össze egy harmóniává.

Ezeknek az érzelmeknek kívánunk kifejezést adni a jelen ünnepély folyamán azokért az időket legyőző munkáiért, melyeket alkotott és azokért a halhatatlan érdemekért, melyeket Ön, mester, magának szerzett a magyar és egész Izráel megdicsőítése körül. És midőn Önt, drága mester, valamint Önöket, nagyrabecsült vendégeink, szívem mélyéből üdvözlöm, megnyitottnak jelentem ki az ünnepély sorozatát és tisztelettel átadom a szót orsz. rabbiképző intézetünk vezérlő-bizottsága nagyérdemű elnökének: Hatvany József báró úr ő méltóságának!«

Ezután következtek az üdvözletek, melyeknek sorát *báró Hatvany József*, a vezérlő-bizottság elnöke nyitotta meg. Midőn szólásra emelkedett, lelkes éljenzés és taps hangzott fel, amely beszéde befejezte után fokozódva ismétlődött. Hasonlóan történt a többi szónokoknál is. Utána *dr. Mezei Mór* elnök az orsz. izr. iroda, *dr. Blau Lajos* a tanári kar, *dr. Neumann Ede* a rabbi-tanítványok, *dr. Fischer Gyula* az orsz. rabbiegyesület, *dr. Adler Illés* a pesti rabbiság, *dr. Ágai Adolf* az izr. magyar irodalmi társulat, *dr. Bánóczi József* az orsz. izr. tanitóképző, *dr. Lefkovics Salamon* Liptószentmiklós, Bacher szülővárosának hitközsége, *Stern Ábrahám* az orsz. tanítóegyesület, *dr. Hevesi Simon* az orsz. izr. közművelődési egyesület, *dr. Kálmán Ödön* a felső tanfolyam hallgatói és *Rosenberg Salamon* az alsó tanfolyam tanulói nevében szólottak. Az üdvözlésekre az ünnepelt hosszabb beszédben felelt. A beszédek alább egész terjedelmükben következnek. A beszédek mély hatást keltettek és az ünnepély, amely az istentiszteleten kívül közel két óráig tartott, mindvégig párját ritkító lelkesedés közepette folyt le.

A vezérlő-bizottság nevében *báró Hatvany József*, a tanári kar nevében *dr. Blau Lajos* a nap emlékére nagybecsű és ritka gyüjteményes műveket adtak át az ünnepeltnek. Ezen kívül *dr. Blau Lajos* a szerkesztők és munkatársak nevében átadta a Magyar Zsidó Szemle díszszámának »Bacher Vilmos élete és működése« czímet viselő külön kiadását, *dr. Neumann Ede* a tanítványok 2500 koronás »Bacher Vilmos alapítvány«-át, melynek kamatai a bibliai tudományok körébe tartozó pályadíjak kitűzésére fognak szolgálni, *dr. Fischer Gyula* az O. R. E. héber díszoklevelét, stílszerű, művészi kivitelű ezüst tokban, és a »Magyar Izrael« ünnepi számát és *dr. Hevesi Simon* az O. M. I. K. E. alapító-levelét, mely szerint az Egyesület évente 200 koronát bocsát az ünnepelt rendelkezésére arra a czélra, hogy azt születése évfordulóján egyik tanítványának juttassa. Az ünnepély dr. Fischer Gyula záróbeszédével és a Himnusz eléneklésével ért véget.

Este díszlakoma volt, melyen majdnem százan vettek részt. Felköszöntőket mondottak: *dr. Kiss Arnold, dr. Feldmann József, dr. Vajda Béla, dr. Weiszburg Gyula, dr. Herzog Manó, Szabolcsi Miksa, dr. Dercsényi M., dr. Schwarz Mór, dr. Adler Vilmos* és *dr. Hevesi Simon. Dr. Bacher Vilmos* válaszában megköszönve a jókívánságokat, utal arra, hogy az O. R. E. egyik czélja, a nyugdíjügy, még nincs megvalósítva és bejelenti, hogy a rabbik létesítendő nyugdíj-alapja javára »Bacher Vilmos és neje alapítványa« név alatt ezer koronás alapítványt tesz. Bacher azóta az összeget O. R. E. jelzés alatt takarékpénztárba tette és az Elnökséghez intézett meleghangú levél kíséretében a takarékpénztári könyvecskét az Egyesület rendelkezésére bocsátotta. A lakoma, melyen szintén mindvégig lelkes volt a hangulat, éjfél után ért véget.

III.

1.

Báró Hatvany József beszéde.

Tisztelt Elnök úr! Mint a vezérlő-bizottság elnökének, nekem jutott az a kitüntető szerencse, hogy Önt születésének 60-ik évfordulója alkalmával a bizottság és saját nevemben elsőnek üdvözölhessem.

Élete tanulásban és tanításban folyt le. Eredményes tanulásban, melyben nagy tehetségének megadatott, hogy sok új kinccsel gyarapítsa azt a tudományt, melynek életét szentelte és kiválóan sikeres tanításban, úgy hogy ma már tanítványainak tekintélyes száma tükrözteti tudományát és terjeszti világszerte. Örömet lelt mindkettőben, dicsőséget szerzett nevének és nekünk és ebben találta tevékenységének legszebb jutalmát. Bölcsesége és tekintélye predesztinálta Önt arra, hogy neves elődje visszavonulása után főiskolánk vezetését átvegye. Magára vállalta ezt a feladatot is és felelősségterhes állásban érvényesíti nagy tapasztalatait és magasztos elveit átplántálja a gyakorlatba. Büszke vagyok arra, hogy Önnel egyetemben állok az intézet élén, hogy világi ügyeit intézhetem oly intézetnek, melynek szellemi ügyeit Ön annyi bölcseséggel vezeti. Tanítványainak, tudós kollégáinak és az egész zsidóságnak szeretete és tisztelete környezi Önt tevékenységében, örömmel és büszkeséggel látjuk Önt, a tudás és tanítás nagymesterét főiskolánk élén. Már eddigi tevékenységével is oly kiváló érdemeket szerzett körülötte, melyekért mindnyájan életünk fogytáig hálával adózunk és melyek a későbbi nemzedékekre is maradandó hatással lesznek. Adja Isten, hogy áldásos tevékenységét a köz javára sokáig folytassa és tartson meg engem továbbra is barátságában.

2.

Dr. Mezei Mór beszéde.

Amikor Mezey Ferencz barátommal együtt az Országos Iroda nevében, tehát közvetve a kongresszusi szervezethez tartozó magyar zsidóság képviseletében örömmel csatlakozom azokhoz a hitfeleimhez, kik itt ma összesereglettek a végből, hogy kifejezést adjanak annak a tiszteletnek, mellyel nagy tudósunk, Bacher Vilmos irányában viseltetnek és tanuságot tegyenek arról az elismerésről, mellyel a magyar zsidóság Bacher Vilmosnak tartozik, sajnálattal érzem tehetetlenségemet.

A magyar zsidóság nagyon szegény az eszközökben arra, hogy eleget tehessen Bacher Vilmos iránti tartozásának, arra, hogy Bacher Vilmos nagy érdemeihez méltó módon juttassa kifejezésre azt a hálás elismerést, mely Önt, mélyen tisztelt tudósunk, megilleti és mellyel Önnek itt e házban és azon kívül szerzett nagy érdemeit meghálálni óhajtanók.

Itt állunk, mélyen tisztelt Tanár úr, a magyar rabbiképző-intézet csarnokában, mely intézetben Ön annak fennállása óta áldásosan működik; mely intézet Önnek otthona, nekünk pedig szent hely, mely intézet önkormányzatunk egyetlen tényezőjének, az 1868—69-iki kongresszusnak eredményei között az egyedüli, melyet csorbítatlanul megtartanunk sikerült, mely intézet a kongresszusi szervezethez tartozó magyar zsidóságnak féltett kincse, szemefénye, melyhez hozzányulni semmi szín alatt engedni nem fogunk, ha máskülönben és más téren minden lehető engedékenységre vagyunk is a béke és egység helyreállításának kedvéért hajlandók — és ha mi, a kongresszusi szervezethez tartozó magyar zsidóság és ennek a zsidóságnak az a része, mely ha e szervezet keretén kívül áll is, hitélet és kultura tekintetében velünk egy nyomon halad, a legnagyobb bizalommal, a legteljesebb megnyugvással látjuk az Ön kezében annak az intézetnek vezetését, arra kérem, hogy másnak hiányában fogadja el tőlünk ezt a bizalmat, mint megnyilatkozását annak a hálás elismerésnek, mellyel Önnek örömest adózunk és amelyet a felett érzünk, hogy Önt, felekezetünk nagy tudósát, a magunkénak mondhatjuk.

Köszönetet mondok Önnek, mélyen tisztelt Doktor úr, a multért; nem kis részben Önnek az érdeme, hogy a magyar zsidóság ma minden irányban magas színvonalon álló oly rabbikarral rendelkezik, melyre büszkén szabad rámutatnunk és első sorban Önnek érdeme, hogy ma már van magyar-zsidó tudományos irodalmunk; de e mult után egyszersmind megkérem, hogy a jövőben is maradjon a mienk, folytassa áldásos működését ennek az intézetnek falai között és a tudomány és irodalom terén; neveljen nekünk a jövőben is olyan rabbikat, kik a magyar zsidóságnak ékességei és a jövőben is szerezze nekünk vissza, tegye számunkra hozzáférhetővé felekezetünk dicsőséges szellemi örökét!

Izrael Istene adjon ehhez Önnek hosszú életet, tartós egészséget, kifogyhatatlan munkakedvet!

3.

Dr. Blau Lajos beszéde.

E mai napon, midőn áldásos életed jelentős fordulójához értél, a tanári kar hűségét és ragaszkodását tolmácsoltatja általam tisztelt személyed iránt. Lelked és szellemed javát ez intézetnek adtad, 33 év óta tanítod Isten igéjét és sok száz tanítvány közül száz papot, mindmegannyi lelkes, új hirdetőt neveltél számára. Ez intézet bölcsőjénél állottál, vezéreinkkel és társaiddal egyetemben nagyranevelted és buzgalmad ma egy emberöltő után éppoly erős, mint volt tanárságod első napján. Életed a kötelességé és midőn ez szólított, magadra vállaltad intézetünk vezetésének terhét is, irányitod tanítóit, hűségesen őrködöl tanulói testi-lelki javai felett.

Az élőszó mellett serény tolladdal terjesztetted a tudást, műveiddel díszítetted irodalmunkat. Tudásod átöleli e hatalmas törzset, ismered minden ágát, valamennyit ápoltad és fejlesztetted és az évezredes törzsbe új viruló ágakat oltottál be. Nincs élő nagyjaink között senki, ki a modern zsidó tudománynak, a zsidóság körén kívül is, annyi tiszteletet és becsületet szerzett volna, mint te mérhetetlen tudásoddal és szelid szavaddal. Mint jóságos tanító és mint tudós író régi mestereinkre emlékeztetsz, kikben a szív és elme bűvös összhangban egyesült. Szavaddal és tolladdal sikra szálltál igazainkért és rólad is szól az isteni ige: íme szolgám, szellememet adtam reá. Tudós hírneved beragyogja intézetünket és mi büszkén követünk téged, kiben az ősi és az új zsidó tudás nagy képviselőjét tiszteljük.

Ez ünnepnap emlékéül fogadd tőlünk ezt a keleti nyelveken

írt gyüjteményes művet. Lásd benne szeretetünk és tiszteletünk szerény kifejezőjét. Adja Isten, hogy számos éven át vezérelj bennünket saját megelégedésedre, a mi örömünkre, intézetünk üdvére és a magyar zsidóság dicsőségére!

* * *

És most fogadd tőlem ezt a könyvet, amely életed és működésed ismerteti. Tisztelőid, egykori szerkesztőtársaid és tanítványaid írták hódolatuk kifejezésére. Fogadd el tőlem és lásd benne hálám csekély jelét azon jóságért, melyet irányomban 30 év óta tanusítottál. Áldjon meg érte az Isten!

4.

Dr. Neumann Ede beszéde.

Mesterünk, szívünk bensőséges szeretetével és mély hálájával lépnek színed elé azok, akiknek nevében ebben az ünnepi órában köszöntlek. Egy család érzelmeit tolmácsolom, amely rajongó szeretettel csügg rajtad és alkalmat keresett, hogy kifejezésre jusson az a hódolat, amelylyel eddig szótlanul adózott. Tanítványaid fordulnak hozzád az én gyenge szavamban. Nem a tudomány nagyfejedelme előtt, akinek neve dicsőséggel ragyogja be e megszentelt falakat, hanem életünk mestere, munkánk és törekvéseink eszményképe előtt hajtjuk meg a zászlót. Azokból az áldásokból, amelyek kezedből fakadnak, nekünk jutott a leggazdagabb rész és ennek soha el nem halványuló tudata szabja meg annak a hálás szeretetnek mértékét, amely hozzád kapcsol. A mit Elisa mesterétől kért, azt te önként adtad meg nekünk. Kettős részt. Szellemed kincseit és nemes egyéniséged gyémántjait. És ha vallásunk tudományának tisztelői és mívelői boldogoknak mondanak bennünket azért, mert tudományod bányáiból közvetlenül jutottak hozzánk a legdrágább érczek, mi úgy érezzük, hogy még sokkal nagyobb áldást jelent reánk nézve, hogy egyéniségednek, jellemednek lehetünk szemlélői, hogy szíved sugarai áradnak reánk, hogy benned egy emberi ideál jelent meg nekünk, amely a saját lényünk tartalmává lett, amely pályánkon kísér és világossága lelkünknek, midőn az élet súlyos kérdései zörgetnek ajtónkon. Értékelni tudjuk, hiszen te tanítottál reá, a tudomány becsét; bámulattal adózunk a nagy

búvárok munkájának, nem idegenek előttünk azok a gyönyörök, amelyek a kutatásból erednek, azok a jelentőséges hatások, amelyek a tudományos ismeretből az életre is származnak, de minden tudománynál értékesebb a hűség, minden ismeretnél a lelkesedés és a szellem javai csak akkor termékenyítik meg az életet, ha a szeretet harmata nélkül nem szűkölködnek. Azért vagy oly drága nekünk, azért áldotta Isten foganattal munkádat, azért tekintünk mesterünknek e ház falain kívül is, midőn — kiki erejéhez képest — szolgálni iparkodunk az eszméket, melyeket szavaddal, egyéniségeddel, életeddel hirdetsz. Ami kell, hogy a saját munkánknak megszabja irányát, célokat tűzzön ki törekvéseinknek, tartalmat adjon buzgólkodásunknak: a kötelesség szeretete, a hivatásért való hevülés, a feladatainkhoz való hűség, az ideálokért való rajongás, benned látjuk és láttuk mindenkor a legmagasabb fokon megvalósulva. Ezért és szívednek kifogyhatatlan jóságáért, hozzánk való atyai szeretetedért csüggünk rajtad lelkünk legszentebb érzelmeivel és szívünk leghőbb óhaja, hogy Isten jóságos keze vezéreljen tovább is utadon, óvjon és őrizzen és adja meg neked és tieidnek mindazt, amiből igaz öröm és tiszta boldogság fakadhat.

Hogy pedig a mai nap emléke távol jövőben is hirdetője legyen annak a bensőséges szeretetnek és mély hálának, amely tanítványaidat hozzád kapcsolja, összeraktuk filléreinket és szeretett iskolánknál alapítványt létesítünk, hogy annak a tudománynak művelésére serkentsük növendékeit, amelynek te vagy legnagyobb mestere. Fogadd kegyesen és engedd meg, hogy nagy nevedet viselje, azt a nevet, mely nemeset, tisztát, dicsőt jelent, amelyet áhitattal és a zsoltáros imájával ejtünk ki: »Amíg nap lesz, sarjadozzék az ő neve. Ámen.«

5.

Dr. Fischer Gyula beszéde.

אדוננו ורבנו מורה הגדול נם אנחנו בני חברת הרבנים בארץ מולדתנו
נגשים אל הדדת כבודך לברך אותך בברכה המשלשת בתורה ובברכת מול טוב
מימקי לבנו ועתה אתה ברוך ה' קבל נא את דבריתנו בסבר פנים יפות. —
אתה היית לנו עוד בעת הלדת את החבדה ותהי לנו לאחיסמך ברוח עצתך ובאמרות
חכמתך. — ולתעודת אהבתנו אליך אמרנו אשר יחדו נמתוק סוד לבחור בך
למור ראשנו ולעשרת אנדתנו וכן עשינו היום הזה. — קח נא אדוננו מורנו

מנחתנו אשר הבאת לך את הגליון הזה ואת הספר הזה כתוב עליהם ערך נדלך
והדושים עליהם דגשי תודתנו ושמך המפואר בשערי בת ציון ובין מחנות הקדי
העמים יפיץ קרני אורו על חבירתנו לכבוד ולתפארת ימים רבים ושנים אין מספר. —
אל אלהי הרוחות לכל בשר יתן לך חיים ארוכים ומאשרים וישביע בצחצחות
נפשך הוא יפרוש הודו והדרו חסדו ואמתו עליך למשוש כל בני ביתך ולשמחת
כל בית ישראל אכיר.

6.

Dr. Adler Illés beszéde.

Mélyen tisztelt Elnök Uram!

A pesti hitközség rabbisága nevében hozunk Nagyságodnak meleg üdvözletet, őszinte szerencsekívánatot. Mert a mi lelkünkben is visszhangra talált a szeretetnek, elismerésnek és lelkesedésnek összegyűjtő hivása והיו נכונים ליום השלישי s legyünk készen eme hétnek harmadik napjára, hogy megvalósítsuk az Irás soros parancsolatát ככד את אביך ואת אמך־למען את אחיך הגדול: hogy a szülei szeretet melegségével, a szülei tisztelet hódolásával, a szülei nagyrabecsülésnek föltekintésével lépjünk tudományban nagyságos, erényekben dúsgazdag, alkotásokban fáradhatatlan nagy testvérünk elé. בן ששים לזקנה, aki, bár az élemedett kornak határmesgyéjéhez érkezett meg, de izmos szellemének dologtehetőségével, ifjonti lelkének eszménytehetőségével, lelkesedésének forraló izzásával: a mi *Benjámin*-unk maradt. A mi Benjáminunk ותרב משאת בניטן ממשאת כלם חמש ידות, akinek Istentől nyert ajándéka, örökölt része nagyobb, értékesebb, tartalmasabb valamennyiünk ajándékánál ötszörte. Mert: בכל התורה כולה בניטן חסר olyan férfiú, aki a Tórát egészében, a zsidó tudomány összes disciplináiban, a zsidó tudás teljességében otthonos jártasságra, uralkodó otthonosságra tegyen szert: az századoknak ritkasága, וכאן בניטן שלם ám itt előttünk egy Isten megáldotta *tökéletes* Benjámin áll, aki az aggádának a talmudokat és midrásokat átölelő mezőin ismer minden gyümölcsös fát, minden tömött bokrot, minden szagos virágot; aki a héber nyelvtudomány és írásmagyarázat tágas birodalmában szabados fejedelem; a vallásbölcsészet és költészet tengerében igaz gyöngyöket merítő bűvös halász, a rejtett mélységekben nemes érzeket fejtő munkás bányász, a lelkek mélyeiben puha húrokat pengető édes szavú dalos . . .

שני מקדשין ומזבח וארון נפלו בחלקו של בניטן A Tóráknak szenthelyei az oltárral és frigyszekrénynyel együtt mennyei ajándékul jutottak Benjáminnak.

Amidőn hazánkban a mi népünk idegenül, mostohán, bizalmatlanul távol állott a modern zsidó tudományok érdeklődő megbecsülésétől: Nagyságod volt az, aki a tövis és bozót között ösvényt vágott, útat tört és érdeklődést támasztott. ויעמוד העם מרחוק ומשה נגש אל הערפל וכ׳ A nép távolról állott, de Mózes oda lépett a homály felé, ahol az Isten lakozik. És szent tudományát nemcsak szellemével, hanem a lelkével is kutatja; nemcsak a szemével, hanem a szívével is vizsgálja. És tudományát nem is tudománynak, hanem főleg Izrael szent hitének, örök igazságának, mennybéli kinyilatkoztatásának hiszi és tekinti. Azok, akik könyveinek szellemébe, szívébe merültek, hatoltak אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם, azok a meglátás és megértés világosságánál meggyőződhettek róla, hogy azok tanításai a magasba kapaszkodnak, az égben gyökereznek, a szent hajdankorból erednek . . .

Azért ma közelben és távolban, hazánkban és messze nagy országokban meleg érzelemben forrad össze Izrael ויעמו כל העם יחדיו ויאמרו. Az egész nép lelkében egyetemben visszhangzik a szeretetnek, elismerésnek és áldásnak meleg beszédje לא עני בחניפה זה בשביל זה אלא יחדיו השוו כלן לב אחד. Nem hizelgésnek hamis beszédje, nem az önérdeknek magávalragadó, röstelkedő tekintete, figyelme, hanem a lelkesedő szíveknek igaz indulata, hálája mondatja el velünk a szívnek igaz emberéről az őszinte kívánságot, a foganatos imádságot לבניטן אמר ידיד ה׳ Benjáminról mondta: ישכון לבטח עליו חפף עליו כל היום ובין כתפיו שכן Az Örökkévaló kedveltje, bizton lakozik mellette; oltalmazza őt minden időben és vállai között lakozik. Amen!

7.

Dr. Ágai Adolf beszéde.

Mélyen tisztelt Tanár Ur!

Köszöntöm mai ünnepe alkalmával az Izr. Magyar Irodalmi Társulat nevében Önben az írót és a tudóst, a zsidót és a magyart. Köszöntöm különösen a Társulat másodelnökét, kinek örökbecsű munkássága és maradandó híre nekünk is

büszkeségünk s akinek irányítása és vezetése Társulatunk körében már eddig annyi nemes gyümölcsöt érlelt. Tizenötéves munkásságunk legkimagaslóbb mozzanata: bibliafordításunk, melylyel mi ajándékoztuk meg nemzetünket és felekezetünket — ez a munka pedig legfőkép az Ön műve. Így kapcsolódik az Ön dicsősége a mienkkel és így éleszti az Ön vezérlő munkássága a mi hálánkat és hódolatunkat. Isten óvja mindnyájunk hasznára erejének és munkakedvének épségét.

8.

Dr. Bánóczi József beszéde.

Az országos izraelita tanítóképző tisztelettel és hódolattal jelenik meg személyemben Nagyságod előtt, hogy születésének 60. fordulója alkalmából üdvözölje. Köszöntjük a zsidó tudomány vezérlő szellemét, ki ösvényt vágott és fáklyát gyújtott; köszöntjük zsidó főiskolánk kitünő elnökét, kinek áldott és gazdag munkássága az egész magyar Izráel dísze és dicsekvése és köszöntjük különösen intézetünk képesítő vizsgálatainak évek óta miniszteri biztosát, ki e vizsgálatok minden ügyét és egész körét oly szellemben és oly szívvel intézi, hogy a tanári testületnek és a tanuló-ifjúságnak egyaránt megnyerte tiszteletét, ragaszkodását, szeretetét. Nagyságod részvéte intézetünk munkájában megbecsülhetetlen erkölcsi érték nekünk s úgy hisszük, hogy amely zsidó tanítónak Bacher Vilmos írja alá az oklevelét, abban elevenebb annak a kötelességnek az az érzése, hogy felekezetének hűséges munkása legyen. Így üdvözöljük és köszöntjük elnök úrban, nekem régi jó barátomban, nemcsak a zsidó tanitóképzőnek, hanem az egész zsidóságnak tanítómesterét.

9.

Stern Ábrahám beszéde.

Az Orsz. Izr. Tanítóegyesület üdvözletét tolmácsolom és köszöntöm főtisztelendő igazgató urat születése 60-ik évfordulója alkalmából a mai napon, melyet a mi társadalmunk, hívei nagy sokaságának szeretete és tisztelete avatott ünneppé.

Hálásan ismerem el, hogy Nagyságod a mi egyesületünknek évtizedek óta pártoló tagja, mindig érzésben, szóval és tettel meleg érdeklődéssel viselkedett a mi közösségünk törekvései és ideáljai

iránt és sohasem vonta meg tőlünk jóakaró támogatását, valahány értelmi vagy erkölcsi ügyeinkben utbaigazításért, tanácsért önhöz fordultunk. És ezt saját személyemre nézve is szíves örömest erősítem meg.

De nemcsak a tanítók barátját, tanítók és rabbik mesterét, hanem a nagy tudóst is üdvözlöm és az O. I. T. E. kebelében levő zsidó tanítók összessége nevében hálás tisztelettel köszöntöm az első teljes magyar biblia megteremtőjét, és mindannyiunk nevében igaz hódolatomat fejezem ki Nagyságodnak az Európahírű nagy tudósnak, aki egy hosszú életen át nagy tudásával fáradhatatlanul saját szeme fénye világosságának veszélyeztetésével is megvilágította a zsidó szellemi élet nagy irodalmi tárházát és napfényre hozta ennek értékes kincseit, igazságait, elannyira, hogy akarva, nem akarva mindenkit annak elismerésére kényszerített, hogy a zsidó vallástudomány, zsidó elméktől művelve, olyan igazságokat termel, melyek az emberiség egyetemes tudományos igazságainak objectiv szerves kiegészítő részei.

Óhajtom és kívánom, hogy az Isteni Gondviselés vegye oltalmába nagy tudását, acéljellemét és nemes szívét, hogy továbbra is minden közösség számára becses nagy hivatásának zavartalanul élhessen és folyton gyarapítva, önmaga is még igen sokáig gyönyörködhessék alkotásaiban.

10.

Dr. Hevesi Simon beszéde.

Az Országos Magyar Izr. Közművelődési Egyesület nevében üdvözlöm a zsidó tudomány legkiválóbb bajnokában magyar hazánk büszkeségét. A lelki kapocs Mesterünk személye és egyesületünk között erős. Tanár úr működésében a zsidó vallás tudományának művelését, a tanítás nemes munkáját és a magyar zsidóság életére gyakorolt mély hatást tartjuk szem előtt, mely magyar hazafias és a művelődés magas színvonalán álló, tudásában és hitéért égő lelkesedésében erős rabbinemzedék fölnevelése által fejlesztette a magyar zsidóság hitéletét. Úgy érezzük: megillet bennünket a jog, hogy tevékenységének elért eredményei előtt e mai napon meghajtsuk egyesületünk zászlaját, melyre a zsidó hithűség, a magyar hazaszeretet és a valláserkölcsi közművelődés szentségei vannak írva.

Tanár úr működésében elismeréssel méltatták a tudományos objektivitást. Ezt az objektivitást én úgy értem, hogy a ránk maradt irott emlékekben kereste és megtalálta a lelket, a szellemet. »Aki mondja a fának, ocsúdj, aki szól a hallgatag kőnek, ébredj!« — és nem ébred, »nem elevenedik meg a mult emléke«, akkor ő csak tanít és bár aranyba-ezüstbe van foglalva minden szava, — nincs benne a lélekből semmi. Más az, ha megkeressük a ránk maradt anyagban a gondolatvilágot, mely szellemünkre hat. A bölcsek tanítása, minden gazdagsága mellett, rövid szavakban maradt reánk. A rövid szavak csak emlékeztetők. Minden szöveg olyan, mint egy sírlelet, melyben a földi maradványok rejlenek. Szegény az a búvár, aki csak a csontokat látja. Az igazi objektivitás tudja, hogy ahhoz szív és lélek is tartozott. A századok sírjából az ásás csak a földi maradványokat hozhatja föl: a nyelvi kifejezést; de az igazi szellemi munka, az igazi objektiv látás kielemzi a maradványból az egész gondolatvilágot. A bibliamagyarázat mestere, a nagy exegéták tanulmányozója, az atyák agádájának föltárója ezt az objektivitást sajátította el fejlődésében, behatolt a korok, az írók szellemébe és a kincsekkel, melyeket így talált, gazdagította a szó igaz és legnemesebb értelmében zsidó és — ami nem ellentét — emberi közművelődésünket.

És most szívéhez fordulok, szeretett Mester. Szívében tanítványai iránt mély és igaz atyai szeretet lakik. Ennek a szívnek akarok csekély tehetségünk szerint való hálaáldozattal örömet szerezni. Átadom egyesületünk jegyzőkönyvét, melyben Bacher Vilmos nevét viselő ösztöndíjat alapítunk és mindnyájunk nevében szívből kívánom: évek hosszú láncszorán nyújtsa tanár úr saját kezével azt az ösztöndíjat Bacher Vilmos születésnapján, kiváló hallgatói egyikének, kit arra legméltóbbnak talál és élvezze azt az örömet, melyet tisztelőinek hálája és tanítványainak gyámolítása atyai szívének okoz, évek hosszú során!

11.

Dr. Bacher Vilmos beszéde.

Az elismerés és jóakarat, a barátság és ragaszkodás, a szeretet és hűség oly benső és bőséges megnyilatkozásaira, melyek az általuk ünnepivé vált ez órában nekem annyi kiváló testület részéről és oly kitünő férfiak ajkairól jutottak, megfelelő módon

csak eggyel válaszolhatnék: a mély meghatottság és a tiszta boldogság némaságával.

De a forró hálaérzet, melyet ama megnyilatkozások lelkemben keltettek, szóra késztet; אדברה ויהוה לי אפתח שפתי ואעגה [1]), kell beszélnem, hogy megkönnyebbüljek, kinyitom ajkaimat és felelek.

De érzem, hogy a hála szavát a vallomás szava kell hogy megelőzze, érzem, hogy mikor oly rendkívüli módon a tudomány e hajlékában és előzőleg a vallásos emelkedés szentélyében áldó és magasztaló szavak tárgya voltam, nekem is kell enmagamról beszélnem, hogy üdvözlőim e díszes gyülekezete előtt feltárjam lelkemet és vallomást tegyek életemről, működésemről.

Vallomásom igéjét pedig hadd vegyem onnan, ahol évezredek óta érző és hívő szívek milliói találták legbensőbb érzelmeiknek kifejezését: a mi zsoltáraink könyvéből.

Egy rövidke zsoltárnak [2]) kristály tisztaságú szavait magamévá tévén, mindenekelőtt Istenhez fordulok és vallom: ה׳ לא גבה לבי ולא רמו עיני, ó Örökkévaló, nem volt fenhéjázó a szívem, nem voltak büszkék a szemeim! E pillanatban sem, midőn egyéni földi létem egy muló időpontját nyilvános ünneplés alkalmává tették és elhalmoztak az elismerés és dicséret viruló koszorúival, e pillanatban sem a büszkeség az, mely áthatja szívemet, hanem komoly és őszinte meghajlás a Mindenható előtt, ki megengedte, hogy tanának és híveinek szolgálatában tölthettem életemet és ki kegyelmében ezt az örömnapot megérette velem.

És tovább vallom zsoltárom szavaival: ולא הלכתי בגדלות ובנפלאות ממני nem jártam oly dolgokban, melyek nekem nagyok és nehezek. A céloknál, melyeket kitűztem magamnak, a munkában, melyet elvállaltam, nem léptem túl az egyéni tulajdonságaim és képességeim által megjelölt határokat. Engem családi hagyomány és nevelés, hajlamom és tehetségem a zsidóság tudományának és irodalmának munkásává tettek. Tanulni és tanítani: ez lett életem tartalma. Tanultam ifjú éveimben és őszült fejjel; tanítottam élőszóval és irott műveimben.

Áldom a Gondviselést, hogy 33 évvel ezelőtt oly hivatást

[1]) Jób 32, 20.
[2]) Zsolt 131.

juttatott osztályrészemül, melynek gyakorlásában tudományunk mívelése, tanítása és terjesztése lett egyedüli feladatommá.

E hosszú évtizedekben ugyan nem egyszer azon kívánság szólalt meg lelkemben, hogy a hivatásom és hajlamom szabta határokon kívül is szolgáljam hitünk, felekezetünk szent ügyét, hogy kivegyem részemet a zsidóság belső életének fejlesztésében, külső támadások ellen való védelmében. De, zsoltárommal tovább vallhatom: אם לא שויתי ודוממתי נפשי, bizony csittítottam, csendesítettem lelkemet. Nem hagytam el hivatásom munkakörét, a tudomány mívelésének és tanításának szenteltem erőmet és napjaimat. Arra törekedtem, hogy minden körülmények között megőrizzem lelkem egyensúlyát és nyugalmát, mint föladatom teljesítésének múlhatatlan föltételét.

Áldom érte a Gondviselést, hogy törekvésem nem volt hiábavaló és hogy csendes munkásságom határain belül is szolgálhattam azt a nagy közösséget, melyhez születésemnél és életmunkámnál fogva tartozom.

E közösséget, a magyar zsidóságot, melynek hivatott vezérei, képviselői és szószólói ez órában engem körülvesznek, méltán mondhatom drága anyámnak, akinek szülöttje és neveltje vagyok, kitől a készülés évei elválasztottak és kihez szeretettel tértem vissza, hogy házában végezzem az általa reám bizott szent föladatot. És így alkalmazhatom magamra zsoltárom további szavait: כגמל עלי אמו, olyan voltam, mint az elválasztott gyermek, aki visszatért anyjához, hogy mindvégig nála maradjon.

E pillanatban pedig, midőn a magyar zsidóság e díszes képviselete részéről annyi szeretet, annyi gyöngéd figyelem, annyi elismerés nyilvánult irántam, meghatottan mondom: כגמל עלי נפשי olyan bennem a lelkem, mint egy boldog gyermek, kit az anyai szem sugara, az anyai ajkak mosolya, az anyai szív melege megörvendeztet; és boldogságomban az Énekek Éneke[1]) szavaival beszélhetek a koszorúról, mellyel engem megkoszorúzott anyám, szívem örömének napján, כעטרה שעטרה לו אמו ביום שמחת לבו.

Drága anyám, édes magyar hazám zsidósága, fogadd hálámat a koszorúért, mellyel ma ékesítetted fejemet!

*

[1]) Én. Én. 3, 11.

Lelkem mélyéből eredő hálát mondok azon nagyrabecsült férfiaknak, kik érdemeimen felül ma kitüntettek és az áldásosan működő testületeknek és egyesületeknek, melyeknek üdvözletét tolmácsolták.

Hálát mondok az Országos Rabbiképző-intézet vezérlő bizottsága mélyen tisztelt tagjainak és méltóságos elnökének, ki minden zsidó érdeknek meleg szívű felkarolója, intézetünknek pedig nagylelkű vezetője, gondviselője, jótevője;

hálát az Orsz. Iroda nagynevű elnökének és mélyen tisztelt titkárának, kik bölcs belátással és szilárd akarattal intézik hazánk haladó zsidóságának ügyeit;

hálát kedves kollégáimnak, ez intézeten velem vállvetve működő dolgozótársaimnak és hálát üdvözletük tolmácsának, szeretett tanítványomnak és barátomnak; hálát azon nagybecsű ajándékért is, mellyel engem mint barátságuk jelével megörvendeztettek;

hálát intézetünk büszkeségének, szeretett tanítványaimnak, kik e házban felavatásukat nyervén, szerte a hazában és annak határain túl is hirdetik az igét, terjesztik a tant és mívelik a tudományt és kik közül ma személyesen sokan megjelentek üdvözlésemre; hálát érzelmeik hűséges tolmácsolójának, szeretett barátomnak, főiskolánk drága zsengéjének; hálát azon alapítványért, mellyel az intézethez és hozzám való ragaszkodásukat oly megható módon juttatták kifejezésre; hálát a szent ige elmés hirdetőjének, ki szívhez szóló beszédjével intézetünk templomában vezette be ez órának ünnepét;

hálát a pesti nagy hitközség főtisztelendő rabbiságának és buzgó lelkű, ékes szavú képviselőjének;

hálát a pesti rabbiság a lelkesedés tüzével és a szó hatalmával áldásosan és eredményesen működő két tagjának, nékem szeretett tanítványaimnak, kik két egyesület nevében üdvözöltek: az Országos Rabbiegyesület és az Orsz. Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület nevében, melyek egyaránt a hazai zsidóság megerősödését és föllendítését tűzték ki céljukul; hálát az utóbbinak nemes alapítványáért, az Orsz. Rabbiegyesületnek pedig azért a kitüntető címért, mellyel az engem hozzá kapcsoló köteléket még szorosabbra fűzte;

hálát az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat vezetősége

mélyen tisztelt kiküldöttjének, a mi aranyszívű és aranyszájú írónknak;

hálát az Orsz. Izr. Tanítóképző testvérintézet nagytekintetű tanári karának és igazgatójának, ki nekem évtizedek óta testvéri barátom, áldott lelkű és áldott kezű munkatársam;

hálát a zsidó tanítók országos egyletének és e nagy és eredményesen működő szervezet buzgó és fáradhatatlan vezetőjének;

hálát szeretett szülőhelyem hitközségének és kiküldöttjének, kinek üdvözlése mélyen megindított és öregségem küszöbén elém varázsolta virágos gyermekkorom éveit;

hálát mindazoknak, testületeknek és egyeseknek, kik üdvözletükkel megörvendeztettek, hálát mindazoknak, kik személyesen megjelentek ma, hogy részt vegyenek örömömben;

hálát végül kedves fiatal barátaimnak, az intézet hallgatóinak és tanulóinak, valamint érzelmeik két tolmácsolójának. Kívánom és remélem, hogy intézetünk jelen tanulósága is, megfelelően a hozzájuk fűződő várakozásoknak és méltóan intézetünk rendeltetéséhez és multjához, valóvá teszik majd a próféta igéjét[1]) Isten csemetéiről, melyek Izrael ékességévé és dicsőségévé lesznek יהיה צמח ה' לצבי ולכבוד

A remény e szavával végződjék hálám kifejezése; és ez ünnepi órának utolsó szózata legyen zsoltárunk végszava: יחל ישראל אל ה' מעתה ועד עולם Reménykedjél, oh Izrael, az Örökkévalóhoz, mostantól mindörökké!

Ámen!

12.

Dr. Venetianer Lajos templomi beszéde.

אנכי לה' אנכי אשירה אזמר לד"א ישראל Én az Örökkévalónak zengek dicsőítő éneket, háladal fakad ajkaimról az Úrnak, Izrael Istenének magasztalására (Birák V. 3.), לבי לחקקי ישראל s túláradó szívem hozzátok fordul, Izrael törvényhirdetői, kik ezen a helyen ajánlottátok fel élteteket a legszentebb munka végzésére a nép körében: áldjátok az Örökkévalót (U. o. 9.), midőn ünnepre gyűltünk egybe, hogy hálát adjunk Istenünknek, ki teljes munkaerőben tartotta meg mesterünket s hogy mélyen érzett fohásszal könyörögjünk áldásért

[1]) Jesaja 4, 2.

mesterünk további életére. Bocsáss meg nekünk, amiért kiragadtunk szerény visszavonultságodból s megzavartunk szakadatlan munkásságodban, hogy örömnek szenteljük a napot, melyen a természet rendje szerint is elérted בן ששים ליוקנה (Aboth V. 24.) az éveket, amelyben az Atyák tanítása, זה שקנה חכמה (Kiddusin 32b.) a bölcsesség glóriájában jelenteti meg az embert, noha a tudományt szóró bölcsesség fényét megszerezted és szüntelenül sugároztatod már negyven év óta, de mi Istennek tartunk ma ünnepet, az Úr trónusa elé járulunk mi hódolattal, midőn öröm dagasztja keblünket annak láttára, hogy אשרי תבחר ותקרב ישכן חצריך (65. Zsolt. 5.) bizony üdv annak, akit az Isten nemcsak megválasztott, de közelébe is szólított, nemcsak kiszemelt, de hivatottsággal is felruházott, hogy előudvarában végezzen szent szolgálatot az igaz ismeret terjesztésében. A kiválasztottság és hivatottság áldásával egy egész emberöltőn át végzett munkának eredménye fakaszt szivünkből ma hálaéneket, הנצנים נראו בארץ עת הזמיר הגיע (Én. Én. II. 12.), mert mutatkoznak már szerte az országban az általad elhintett magvakból kikelt virágok, elérkezettnek láttuk azért az időt, hogy dicsőítő éneket zengjünk az Istennek, kihez mesterünkhöz kapcsoló szeretet szárnyain akarunk felemelkedni, hogy munkája eredményeit szemlélve, soha nem lankadó kitartást merítsünk a mai napból az Isten megismertetéséért vívandó küzdelmeinkhez. Mert az Istenért végzett munka eredményét hirdeti a Midrás is, midőn Mózesnek tengert hasító és forrást fakasztó botjáról szólva azt tanítja, hogy (Tanch. Vaera VII.): שאו שערים ראשיכם ויבוא מלך הכבוד שתילק כבוד לישראל Táruljatok tágra szentélynek kapui, hadd vonuljon be a dicsőség királya, mert dicsőséget oszt ő azoknak, akik Őt félik s híven szolgálják: így הושיב שלמה בכאו dicsőséget osztott Salamonnak, ki Isten trónusára került, הרכיב לאליהו על סוסו dicsőséget osztott Illésnek, kit Isten adta erő emelt fénytsugárzó magasságba, ומשה נשתמש בשרביטו של הקבה dicsőséget osztott Mózesnek, ki Isten jogarával művelt csodákat, נתן עטרה שלו למלך המשיח dicsőséget oszt a Messiásnak, ki majd Isten koronáját viseli, לבישו נתן לישראל שני ד' עוז לעמו יתן dicsőséget szerez Izraelnek, örökké ható erőt adva az Ő népének. A Midrás ezen tanítása fonalán lássuk minő eredménye van mesterünk emberöltő munkájának, milyen erő kifejtésével jutott ily eredményhez és minő reményt fűzünk mi még munkája jövőjéhez?

I. Tárjátok ki kapuitokat szivek szentélyei s fogadjátok be hódolattal az Istent, ki dicsőséget oszt félőinek s dicsőséget szerzett a mi mesterünknek, ki a mai kor zsidó tudományának birodalmában Salomon trónusán ül; nála keresnek ma tudást, tőle várják a Tóra rejtélyeinek megoldását, hozzá sereglenek a zsidó tudomány tengerén szétszórt szigetek tudósai, őt kérdezik a szellemek kiválóságai. A bölcsesség trónusa elé hódolattal járult egy egész világ és Salomon mégis töprengve kérdé: מה יתרון לאדם בכל עמלו (Koh. I. 3.) mi czélja volt minden gyötrődésemnek, mi az eredménye minden fáradozásomnak, mi a haszna minden munkámnak? א״ר בנימין ביקשו לגנוז ספר קהלת (Lev. 4. 28.) Benjamin mester mondta, hogy ezen töprengés miatt el akarták tüntetni Koheletet, de végre átértették Salomon gondolatát, mely csak a mulandó földi törekvések czéltalanságát látta, de a Tóráért való fáradozás czélját felismerte és igazán értékelte is. Oh ha nagy életút fáradalmaira tekintve, visszatöprengő gondolat szállná meg mesterünk lelkét s kérdené: Mi haszna van minden eddigi gyötrelmének és a mi Benjaminunk is nyom nélkül eltüntnek véleményezné Koheletet, eddigi életmunkájának egész summáját, úgy mai ünnepünk Istent dicsőítő éneke tudatára hozza, hogy a Tóráért való fáradozása nem tünt el nyom nélkül: Salomon trónján ül ő, hol tisztelettel környezik a Tóra-tudomány fejedelmét.

II. Dicsőséget osztott Isten mesterünknek, ki az életpályán nem a mai napon jutott el a világtekintély magaslatára, hanem már egy emberöltővel ezelőtt árasztott fényt intézetünkre neve. Nem volt még húsz éves s már bizalommal forgatták írásait, melyek világosságot terjesztettek a Tóra tudományára s amidőn főiskolánkon Isten szavának választott s hivatott zászlóvivője lett, már messze terjedt híre, tekintélye. De ha gyorsröptű szárnyakon emelkedett is a magasba, mint Illés, úgy a próféta életéből vett tanítás volt munkásságának irányítója: לא ברעש ד״ (I. Kir. 19. 11.) nem a pártviharokban akarta gyarapítani tekintélye súlyát, nem földet rengető föllépéssel szolgálta a tudományt, nem szórt káprázтató szikrákat a nagyközönség ámulatának fölkeltésére, hanem קנאה ד״ צבאות Illés lángoló buzgósága sarkalta szakadatlan munkásságra, melylyel szerényen félrevonultan évről-évre szórta a tiszta ismeret sugarait a tudományt szomjúhozók világába. אם יסתר איש במסתרים ואני לא אראנו (Jer. 23.

24.). De bármennyire rejtőzzék is eltorlaszolt rejtekében a rátermett férfiú, א״ר בנימין אם ישב אדם בצוית ועוסק בתורה וכ״ (Ex. r. 8.) megvalósult rajta Benjámin mester szava: Azt mondja Isten: ha legtitkosabb rejtekbe vonul is vissza a Tóra művelője, előhozom és megmutatom a világnak, és Isten dicsőséget osztott a mi mesterünknek, kinek neve s munkássága mint a buzgólelkű Illés világít a mi utainkra.

III. Dicsőséget szerzett számára az Isten, ki kezébe adta Mózes botját, hogy irányítója legyen a magyar Izraelnek a Szinaihoz vivő útjában. És ha kérdjük, vajjon mi tette őt hivatottá arra, hogy a vezérlő pálczát tartsa kezében? Vajjon Salomon mély tudása, avagy Illés fáradhatatlan buzgalma? Ismét csak R. Benjámin adja meg a választ: ישבתי אני וראיתי וני ד״ בנימין פתר קריא בהניפי תורה (Koh. r. IV. 1.), aki elmélázva a sok igaztalanságon, sujtó ítéletet mondott a Tóra-tudomány hamis művelőiről, akik nagyhangú szólamokkal állnak a világ elé, külső eszközökkel törekszenek fölkelteni maguk iránt a csodálatot; a mi mesterünk ereje pedig a tartalom, mely a tudás teljességével dolgozik, nem keresi a külső hatást még a kifejezés módjával sem, nem káprázтat csillogó föltevésekkel, de az igaz tudás súlyát dobja a megismerés mérlegébe. נם את העולם נתן בלבם ד״ בנימין אמר אהבת העולם וכ״ Ám a vezér szivébe szeretetet is mélyített az Isten, szeretetet, melylyel a pásztor Mózes gondját viseli a reá bízott nyájnak, szeretetet, melynek erejével éltető forrást tud fakasztani a sziklából, s tápláló mannát szerez még a pusztában is az ő népe számára. Mózes vezérlőpálczáját adta kezébe Isten, בכל ביתי נאמן הוא (Num. 12. 7.), mert megbízható ő Isten egész házában, lélekben és szívben, tudásban és szeretetben egyaránt.

IV. S így megadja Isten mesterünknek azt a dicsőséget, melylyel beláthatunk a jövőbe is, ahová bevilágít az istenadta messiási koronának sugárzása; abba a jövőbe, amikor a tanítványok egymást követő nemzedékei az ő szellemét plántálják át a magyar Izrael mindszélesebb köreibe, míglen telve nem lészen az ország tiszta Istenismerettel. Ezt a jövőt készítik elő tanítványai úgy, ahogy jelképileg R. Benjámin fejezte ki (Peszikta 137. a.), hogy Jeruzsálem határai drágakövekkel lesznek szegélyezve s jönnek Izrael gyermekei s szedegetnek belőlük, hogy velük ékeskedjenek, úgy szedegetjük mi is a mesterünk gyűj-

tötte ismeretek drágaköveit, melyekkel megjelölte a zsidó eszmevilág határait, s szórjuk a szivekhez férkőző agádák ékköveinek fényét s minden szavunkból mesterünk szelleme árad, munkánk minden eredményéből az ő lelkének teremtő ereje nyilvánul meg.

V. És ha majd a jövő Izráel talaját a mester mintaképében munkálják meg a tanítványok, úgy hogy követni fogják általa Salamon mélységét a tudományban, Illés buzgalmát a munkásságban, Mózes megbízhatóságát a közlésben és a messiási eszmény megvalósítását a gyakorlati életben, akkor fogja Isten a legnagyobb dicsőséget osztani a mesternek, mert általa adta meg Izráelnek akkor azt az erőt, melyről R. Benjámin látomása mondta (Sir H. r. IV. 16.), hogy eljő az idő, amikor egyesülni fognak a legnagyobb ellentétek, אמר לצפון תני ולתימן אל תכלאי egy pontban találkoznak a fagyos észak s a perzselő dél áramlatai, de nem egymást kiszorítani igyekvő küzdelemre, hanem egymásba olvadásra Izráel üdvére, Isten dicsőítésére.

Ezen idő előkészítésében akarunk mi Téged követni, Mesterünk. באורך נראה אור (36. Zsol. 10.) a Te világosságoddal akarunk mi látni, a Te szellemed lángjánál akarunk mi világosságot gyűjtani. Amiért is esdve kérünk Téged, Mindenható Isten, ki vezérünkké választottad s hívtad meg a Mestert, engedd, hogy még sokáig lakozhassék a Te udvarodban, még soká bugyogtathassa szíve s lelke forrását a mi erősítésünkre, még soká sugároztathassa tudása és eszményei fényét Izráel dicsőségének gyarapítására, hogy általa terjedjen Istennek országa e földön az emberiség boldogítására. *Amen.*

IV.

Bibliográfia.

A következő összeállítás a jubileum alkalmából Bacher Vilmos életéről és működéséről megjelent czikkeket a szerzők neveinek ábécé sorrendjében sorolja fel. Az ünnepély lefolyásáról a hazai és külföldi lapokban közölt tudósítások — kettő kivételével — mellőztettek. A névtelen közlemények az illető orgánum neve alatt vannak feljegyezve. A Magyar-Zsidó Szemle ünnepi száma díszes kiállításban mint könyv is ki van adva e czimmel: »Bacher Vilmos élete és működése« és a könyvkereskedésekben kapható.

Bánóczi József dr.: Bacher Vilmos és a Magyar-Zsidó Szemle.

(Magy.-Zs. Szemle. 1910. I.). — Bacher Vilmos és az I. M. I. T. (Magyar Izrael. 1910. 1. és 2. sz.)

Bernstein Béla dr.: Bacher mint midrás-magyarázó. (Magyar Izrael. 1910. 1. és 2. sz.)

Blau Lajos dr.: Bacher Vilmos irodalmi munkássága. (Magy.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Bacher Vilmos és a magyar bibliafordítás. (Ugyanott.)

Bacher Vilmos mint a rabbik nevelője. (Magyar Izrael. 1910. 1. és 2. sz.)

Wilhelm Bacher. Zu seinem 60. Geburstage. (Pester Lloyd, január 25. és Oesterreichische Wochenschrift, jan. 27. szám.)

Il Giubileo di Guglielmo Bacher. (La Settimana Israelitica, Firenze, I., No. 7.)

Bibliographie der Schriften Wilhelm Bachers. Nebst einem hebräischen Sach- und Ortsnamen-Register zu seinem sechsbändigen Agadawerke, *Frankfurt a. M.* 1910. (Verlag von I. Kauffmann).

Büchler Adolf dr.: Bacher Vilmos agádaműve. (Magy. Zs. Szemle. 1910. I.)

Büchler Sándor dr.: A Bacharach-család Magyarországon. (Magy.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Eisler Mátyás dr.: Bacher Vilmos s a szentírás tudománya. (Magyar Izrael. 1910. 1. és 2. sz.)

Wilhelm Bacher. (Allgemeine Zeitung des Judentums. 1910. január 9. sz.)

Leben und Wirken Wilhelm Bachers. (Bacher Vilmos élete és működése). Herausgegeben von *L. Blau.* (Deutsche Literaturzeitung. 1910. Nr. 10.)

Egyenlőség: Bacher Vilmos jubileuma. (Január 29. szám.)

Guttmann Mihály dr.: Héber tárgymutató Bacher Vilmos hatkötetes agádaművéhez. (Magy.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Bacher, mint az agáda történetírója. (Magyar Izrael. 1910. 1. és 2. sz.)

Kiss Arnold dr.: Bacher Vilmos hatvanadik születésnapján. (M.-Zs. Szemle. 1910. I.) — Bacher Vilmos (Szombat I, 5).

Krausz Sámuel dr.: Bacher Vilmos mint biblia-magyarázó. (M.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Bacher Vilmos tudományos működése. (Magyar Izrael. 1910. 1. és 2. sz.)

Mezey Ferencz dr.: Bacher Vilmos. (M.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Neumann Ede dr.: Bacher Vilmos pályája. (Magy.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Bacher Vilmos 1850—1910. Bacher Vilmos ünneplése. (Magyar Izrael. 1., 2. és 3. sz.)

Patai József dr.: Bacher hatvanéves jubileuma. (Egyenlőség, január 9. szám.)

Richtmann Mózes dr.: Bacher Vilmos mint orientálista. (Magy.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Rosenberg Ede dr.: Jubiláris beszéd. (Magyar Zsinagóga. XI., 118—126.)

Vajda Béla dr.: Bacher Vilmos közéleti működése. (M.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Venetianer Lajos dr.: Bacher Vilmos mint vallásbölcsész. (Magyar-Zsidó Szemle. 1910. I.)

TUDOMÁNY.

BACHER AGÁDA-MŰVE TÁRGYMUTATÓJÁHOZ.

A Bacher tanár úr tiszteletére megjelent ünnepi számban dr. Guttmann Mihály igen kimerítő héber tárgymutatót nyújt az »Agádá«-hoz. Mint ő maga mondja (118. l.), ez indexet eredetileg saját használatára készítette. Bizonyára nemcsak dr. Guttmann úr tette ezt már meg. Mert úgy áll a dolog, hogy הפוך בה והפוך כה דכולה בה, hogy kiki talál az »Agádá«-ban olyasvalamit, amit a saját tárgyánál értékesíthet. Így történt velem is, hogy mikor vagy másfél év előtt a nemrég megjelent könyvem »Beiträge zur Geographie und Geschichte Galiläas« kidolgozása alkalmával Bacher Agada-művét áttanulmányoztam, a saját használatomra az egyes kötetekhez *geográfiai helylajstromot* készítettem. Nem lévén akkor időm egy teljes helyindexet az összes kötetekhez készíteni, az egyes kötetekben előforduló neveket külön ívekre írtam, amit most annál inkább sajnálok, mivelhogy a tannák agádájához való index valamikép elkallódott. Mindamellett hasznosnak vélem, hogy legalább az *amórák* agádájához való lajstromot itt közzé tegyem. E 3 kötet úgy is egy egységet képez és az ilyen index egyúttal képet ad arról, hogy hol laktak a Szentföldön az agáda nagy mesterei az amórák korában.[1]) Dr. Guttmann néhányat e nevek közül fölvett lajstromába, én azonban azokat itt újra fölsorolom a teljesség kedvéért. Csak ירושלים nevet nem vettem föl, minthogy erről teljes helyjegyzék található Guttmannál.

Az indexnek több szavához jegyzeteket toldottam, hol néhány kevésbé ismert, vagy eddig nem azonosított helynevekről

[1]) Alkalomadtán majd talán készítek ilyen indexet a többi kötetekhez is.

beszélek. Továbbá czélom volt e jegyzetekkel azt is kimutatni, mely adalékokat nyújt Bacher műve Palesztina topografiájához is. Mert ezen tudományág is meríthet e műnek úgy az itt említett, valamint előző köteteiből is (l. pl. Agada der Tannaiten II. 76, 2. jegyzet תַּיִּן-ról). Bacher más helyütt is foglalkozott a Szentföld neveivel (l. J. Q. R. XVIII. 564. kk., Bibliogr. 516. sz.), régi földrajzi adatokkal (J. Q. R. XIII. 322 k., Bibliogr. 375. sz.) és csak a mult évben jelent meg egy hosszabb értekezése egy vitás topografiai kérdésről (Z. A. W. 39. 148 kk. l. 221, Bibliogr. 593. sz).

A) Palesztinai helynevek.

אבלונים (אבלועה) II. 39.[1])
אדרעי III. 751.[2])
אזנו III. 784.
אושא I. 419. II. 93, 98, 205
אנטוכיא I. 91, 554. III. 468.
אנטיפרס II. 263$_9$.
ארבל I. 508$_6$. II. 93$_6$.
בירי III. 695 k.[3])
בירם II. 39.
בית בלתן II. 39.
גוברין — I. 65, 125, 167. II. 470. III. 485, 592. kk.
חוזן — II. 122.[4])
ישאן — I. 477, 508. II. 150. III. 17.
ביתתי II. 153.
בכנר III. 75$_1$.[5])
בצרה I. 348. II. 93. III. 99, 104, 276, 497, 706, 723.
בר נמוא II. 477$_2$.[6])
גבלונא I. 148. II. 148, 176. III. 101.
גבוד I. 33.[7])
גבעת II. 263.
גדיא II. 72$_2$.
גדר I. 5, 341. II. 39, 93, 150. III. 10$_5$.
גופתא I. 569. No. 54 és 59.[8])
גליא II. 269, 301. III. 603.[9])
גמזו II. 297.
גת חפר I. 292.
דמשק II. 91, 202.
דפנה I. 521.
דיום I. 2, 60, 125, 155, 195, 340 k., 481, 552, 554. II. 93 k., 438, 440, 477, 514. III. 10, 16 k., 79.
הר המלך II. 153, 438.
הר המשחה I. 66.
חורן III. 566, 715.
חיפה II. 251. III. 784, 520, 536 kk., 699, 758.
חלמיש III. 784.
חמין II. 148, 154, 176.
חמת נדר I. 8, 447. II. 143, 149.
חמתא דפחיל III. 105.
טבריא I. 91, 125 k., 216, 220 k., 224, 281, 295, 340, 346, 363, 419, 479, 554, 560. II. 5, 10, 90, 93 k. 98, 101, 143 k., 148, 150. 152, 176 k., 199, 209, 340, 438. III. 1, 7, 8, 10, 18, 78$_4$, 96$_3$, 97, 100 k., 144, 221 k., 238, 260, 273, 276, 337, 345, 405, 479, 520, 533, 567, 636, 659 k., 670, 672, 676, 700.
טרבנת I. 6.[10])
יבנה II. 302.
יותפת I. 570. No. 79.[11])
יפו I. 23, 515. II. 456 k. III. 550, 686, 765.
ים הטלה III. 99$_1$, 101.
ים טבריא II. 194. III. 567.
ירדן I. 349. III. 6.
ירושלים l. Guttmann fent. 125.
יריחו I. 505.
כבול III. 341, 643 kk.
כפר II. 93, 150, 154.[12])

כפרא I. 221$_1$.
כפר אנן I. 569. No. 60, 570. No. 95.
אימי — I. 569 No. 51.
חטייא — II. 234, 476, 492. III. 660.[13])
חנין — I. 134. III. 237, 569 kk.[14])
מגדו — III. 230, 766 k.[15])
נבוריא — III. 670, 709 kk., 767.[16])
סיחין (ישיחין) — III. 465.
קרנים — II. 358$_4$.[17])
תחומין — III. l. Chanina aus K. T.
תמרתא — I. 315, 319, II. 301, 514. III. 7, 621, 623.[18])
כימל I. 20, 189. II. 194.
לוד I. 60, 119, 125, 128, 188, 190. 196, 393, 447, 481, 552. II. 90, 93, 441, 448. III. 16, 106 k. 164.
מגדלא I. 347. k., 443. II. 443, 448. III. 588, 618.
מלחא I. 566. No. 2.
ממלה I. 568 No. 26. II. 379. III. 724.[19])
מעון II. 114. III. 595 k.
נפלוס I. 66.
נוה I. 164. II. 226. III. 784, 238$_5$, 509 f., 617, 749.
נערן III. 784.
סוסיתא I. 149. II. 340. III. 784.
סכנין l. Josua aus S.[20])
סרונגיא III. 756 k.[21])
עטושא III. 364.[22])
עין קוין (עין כוס) II. 72$_6$.
עכברי I. 44. II. 143.
עכו I. 5, 23, 423, 554. III. 520, 526.
ענת III. 222$_5$, 768 k.
עקרון II. 230.
ערב II. 303.
פמיים I. 479. II. 39, 230.
פגי מלך (פ׳ כלב) II. 72$_6$.
צידון I. 243, 519. III. 775.
צור I. 342. II. 176, 341. III. 17. jegyz., 273, 520, 670, 710.
ציתור II. 450.
צנברי I. 221$_2$. II. 147.
צפורי I. 1, 3, 5 kk., 35, 58, 125 k., 208, 220, 346, 436, 487, 501, 569 No. 56. II. 5, 7, 93, 122, 137, 150, 174, 176, 300, 440, 448, 453, 476, 524. III. 56, 221, 313, 405, 446, 448, 449 k., 567, 630, 644, 652, 674, 751.
צרפת I. 292.
קלהי II. 39.
קמטרא I. 519, 570 No. 92.
קרציון III. 616.[23])
קסרין I. 5, 90, 92, 127, 216, 342, 364 k., 377, 567, No. 12. II. 88 kk., 92, 94 kk., 98, 100 k., 103, 115, 140, 148 (corr. Tib.), 209, 230, 261. III. 10 k., 31, 217, 299, 445 k., 456, 520, 596, 626, 633, 677, 684, 690, 703, 709, 711, 717, 734, 749, 765, 773.
קסריון II. 177. jegyz.[24])
שאב I. 495. II. l. Mani aus Sch. III. 730, 737, 753.[25])
שונם II. 325. l. Justus aus Sch.

B) Nempal. helynevek.

אקרוקניא III 5$_8$.
לודקיא I. 127. II. 176.
מחוזא III. 627.
ענתוגדרא III. 732.
קפדוקי I. 569 No 67. II. 87, 150. III. 106 k., 749.
קרטיגני II. 218, 225.
תדמור III. 241.

JEGYZETEK.

[1]) Ἀβιληνή vagy pedig בלעוס — Apollonia. Valószínűbb azonban, hogy a helyes olvasat אבלועה (így ed. *Theodor*, Gen. r. c. 33.), ami aztán rövidítése lenne בלועה דנדר-nek = a Gadará-nál levő mélység. Abilenenek megnevezése Pes. d. R. K. 66a található: אבלין (l. ehhez *Klein*, Beiträge zur Geogr. u. Gesch. Galiläas p. 81).

[2]) *Bacher* i. h. 2. jegyzet megjegyzi, hogy *Neubauer*, Geogr. du T. nem említi e helynevet (a bibliai Edrei). Azonban helyesen azonosította már *Hildesheimer*, Beiträge zur Geogr. Pal. 57, 420. jegyzet e helynevet.

[3]) Ez a helység, melyből több tanna (l. b. Menachot 93b: Abba, Ketub. 75a: R. Nátán) és amóra (Dozitai, Ulla) származott, kétségtelenül azonos a Szafedtől északnyugatra fekvő *Kafr Bîreim*-mel, hol egy ősrégi zsinagóga romjai láthatók (l. erről *Buhl*, Geogr. d. alt. Pal. 233. és a 781. j.), valamint egy az első századból származó héber föliratₓ E hely a R. Sim. b. Jochaj és fia R. Eliezer haláláról szóló legendás elbeszélésekben, melyek két reczenzióban találhatók (b. Bab. m. 84b és Kohel. r. 11,2-höz, párhuzamos hely Pesz. d. R. K. 93b kk.; ez utóbbiak palesztinai forrásból eredtek), említtetik עכברי (ma *Akbara*), גישחלב (Gischala) és מירון (*Meirun*) mellett. Ez mutatja, hogy בירי szintén itt, felső Galiläaban keresendő. Hogy a talmudi korban kiváló zsidóhelység volt, mutatják a fent említett bölcsek nevei és a zsinagóga romjai. Legrégibb említése b. Peszáchim 51a = j. Pesz. IVI (barajta) található, hol a patriarcha R. Gambiel II. fiai föltünő viselkedésükkel a lakosság rosszalását vonják magukra. Valószínüleg ezen helynév olvasandó jer. Pesz. II. végén חד מן אילין דהו בירי׳ הוה ליה נרבין דמשה melyhez tószafót Menachot 54a דבית בירי olvasat található. (Egész másképen olvas Ros Pesz. II. § 13.) בירי = בית מרון (mint pl. מירון és בית מרון). Ez annál inkább látszik való színünek, minthogy e helyen nagy olajraktárról van szó, tudvalevőleg pedig éppen Galiläa ezen vidéke (Meron, *Gushalab* l. Beiträge cz. könyvemet 23 kk. l.) volt a leggazdagabb olajtermővidék. Még megjegyzem, hogy *Neubauer* 206. és 230. ll. mint két külön helyiséget tárgyalja az ezen helyre vonatkozó adatokat, ami semmikép sem jogosult.

[4]) *Bacher* i. h., valamint III. 566 (l. חוורן) följegyzi a variánsokat. A pal. talmudban חמרן, a babliban: בקעת בית חוורן, vagy ב׳ ברת חוורן, Genesis r. c. 73, § 10. és 74. § 3: בית חורון Hogy épp a helynevéknél mennyire elhanyagoltak a mi szövegeink, eléggé illusztrálja ezen példa is. *Bacher* III. 566: *Hauran*-nal magyarázza, bizonyára misna Ros has. II. 4. (חוורן)-ra gondolva. Csakhogy nem szabad e névnél figyelmen kívül hagyni ezen olvasatokat בקעת ב״ח és ברת ח׳ בית חוורן sem. Sőt még talán a *Bachertől* (III. 5663) helytelennek mondott חורין sem vetendő el. Mert sokkal inkább föltehető, hogy egy másoló חורין-ból חוורן csinált, mint-hogy ez utóbbi helynév már a bibliából ismeretes, mint megfordítva חורין-ból חוורן-t. Ez annál inkább latba vetendő, minthogy hasonlót találunk b. Nida 61-ben, hol סלע בית חורין-ról van szó, ellenben Toszefta Nidda VIII-ban: ס׳ ב׳ חורין olvasható. Ezen okoknál fogva nem is hiszem, hogy R. Huna (vagy Nehunja) a Hauránból való volt, jóllehet a helynevet identificálni nem tudom. Azok az elbeszélések, melyek arról szólnak, hogy R. Huna előtt a Tiberiás-tó meghasadt, mikor az interkalaczió miatt Tiberiásba jött, valamint halálakor a tó szintén meghasadt (jer. Ab. zára 42c$_{10}$, III. 567.) inkább arra mutatnak, hogy lakóhelye Galiläaban, a Tiberiás-tó közelében keresendő.

[5]) *Bacher* idéz. helyen rámutat *Luria* véleményére, mely szerint

בסנר = בית נרם-el, mely Erubin 19a szerint Arábiában van, ami a helyhez igen jól illik. Természetesen, valamely a nabateus határon lévő római őrségre kell gondolni.

[6]) *Bacher* id. גמו-al.

[7]) נבול kétségkívül a mai *Dschabûl* בית שאן és Tiberiás között *(Schwarz* תבואות הארץ ed. Luncz p. 207).

[8]) L. erről könyvemet: Beiträge 28. l. 5. jegyzet.

[9]) *Euseb.* Onom. ed. Klostermann 72$_7$: *Γαλλαια*, talán *Chirbet salluje* Ekrontól délre *(Thomsen*, Loca sancta I. 49.)

[10]) Igy javítandó e helynév סרבנת helyett, mint Bachernál található. Az összes régi kiadásokban így van. A helynek mai neve *Tarbane* alsó Galiläaban (l. Beiträge 84[4]). Legyen szabad ez alkalommal Bacher tanár úrnak egy kis tévedésére figyelmeztetnem. E helyen Bacher a jer. szavait: קטע בדברייא דיקדין בגין a következőképpen adja vissza: »Nach j. Megilla IV. 75b verbot Ch. dem Schreiber Simon aus T, *zum Behufe des Jugendunterrichts Stücke aus der Thorarolle zu schneiden.*« A kommentátorok e helyet egész másképen fogják fel és azt hiszem, helyesen. Itt t. i. arról van szó, vajjon szabad egy bibliai verset kisebb részekre felosztani (l. a babliban: כל פסוקא דלא פסקיה משה אנן לא פסקינן) az idézett hely tehát így fordítandó: »oszd föl [a verset] az előadásnál [a zsinagógában], hogy gyermekeink veled együtt olvashassanak.« Később láttam, hogy így fogta föl a helyet *Rapoport* is a dr. Weisz Miksa által kiadott levelekben (különlenyomat a M. Zs.-Sz.-ből, 1906.) 10. l. [»דיל תפסק באמצע הפסוקים«].

[11]) יותפת = Jotopata (l. Beiträge 50. l.).

[12]) *Bacher* az idézett helyeken (l. különösen II. 154[5]) mutatja ki ezen helynevet először. A helység tulajdonképpen Tiberiásnak egy elővárosa volt.

[13]) III. 660, 8. j. כפר חטייא -t, mely a talmudi irodalomban igen gyakran említtetik (ma *Hattin* Galiläaban), *Bacher Καπαρταια*, vagy *Κεφαρτεαια*-val azonosítja *Brüll* egy czikke alapján. Ez azonban helytelen, mert e név mint *Κώμη* említtetik Samariában (l. *Thomsen* Loca sancta p. 77 s. v. *Καπαρεταια*), helységünk pedig Galiläaban, Tiberiás mellett fekszik. Ez alkalommal legyen szabad még következőket megjegyeznem. *Bacher* II. 476 írja: »Mit einem einzigen Agadasatze ist durch Abba b. Kahana . . . ein *Azarja* aus *Kefar Chittaja* in die Midraschlitteratur gekommen« és idézi a helyet Peszikta 61a. Én azt hiszem, hogy ezen כפר חטייא. עזריה-ból azonos azon *Azarjával*, kit III. 458—465. tárgyal és kitől jó számú agáda maradt fenn. Erre mutat az a körülmény, hogy ezen Azarja egy *Bar Chittaja* [= »wahrscheinlich nach seiner Heimat, Kefar Chittaja« III. 660.] nevében tradál, ami azáltal igen jól érthető, ha föltesszük, hogy Azarja = *Azarja Kefar Chittajaból*-lal.

[14]) L. Beiträge 84: = כפר חנניה.

[15]) L. u. o. 68[4], ma *Kefar menda* a *Battof*-völgyben.

[16]) Ma *Chirbet en-nebraten* Szafettől északra.

[17]) *Bacher* i. h. egy hibás olvasat szerint »Kefar Karinos«-t ír; a helyes: כפר קרנים, l. erről Beiträge 81.

18) Ezen כפר תמרתא-ról a Zeitschrift der Deutsch. Pal.-Vereins legközelebbi számában irok, hol kimutatom, hogy Galiläaban keresendő; ma *Tamra* Kabultól délre.

19) מלחא és ממלח-ról l. Beiträge 73. k. l.

20) A Josephusnál gyakran említett *Σωγανη*.

21) סיזוגיא-ról l. *Hildesheimer*, Beiträge 39, ma *Serdschünije* Tiberiástól délre.

22) עתישא nem jelenti »Niesser«, mint *Bacher* i. h. írja, hanem a származási helyét a Tiberijás-tó mellett, ma *Ḥammat*.

23) *Bacher* 784 l. az indexben kérdőjelet tesz *Karzion* után. A helyes olvasat valóban קציון, ahogy j. Béca 63b található. E helynevet már *Brüll* azonosította Monatschrift 17, 378 l. *Kajun*-nel, hol egy régi zsinagóga romjai láthatók.

24) קסריון Cäsarea Philippi l. *Hildesheimer*, Beitr. 42.

25) ישאב, mely több talmudbölcsnek szülőhelye, azonos a Josephusnál említett *Σααβ*-bal (Bell. j. III. 7, 21.), ma *saib* Galiläaban.

Tuzla. Dr. Klein Sámuel.

IRODALOMTÖRTÉNETI JEGYZETEK.

1. A Szóta-traktátus tószafótjainak szerzője.

A Szóta-traktátushoz kiadott tószafót szerzőjének az évreux-beli Sámuelt tartják. *Michael*, Or ha-Chajim 1202. sz. ezt a feltevését a p. 22a vox כל שאנו előforduló : מורי אחי הרב ר"מ פירש mondatra alapítja. R. M. szerinte Mózes d'Évreux, ennek testvére pedig Sámuel. Utóbbi volna tehát a traktátus tószafótjainak szerzője. Michaelnek ezt a semmi egyébbel sem bizonyított állítását átveszi Zunz, Zur Gesch. 38. és 46. l., s Gross, Gallia 39. l.

A tószafót tüzetesebb megvizsgálása mást eredményez. Nem franczia, hanem német eredetűek azok és valószínüleg a speieri *Juda b. Kalonymosra* vezethetők vissza. Az idézett אחי הרב ר"מ ennek testvére, Méir b. Kalonymos Speierből, akit mint magyarázót említ a speieri *Szimcha b. Sámuel* (Hórajót, tosz. p. 4a), a sensi *Simson b. Ábrahám*. (Kilajim VIII,5 = OZ. I. 76b 288. és v. ö. Zur Gesch. 53.)

Rabbinovitz R. N. az általa kiadott ס' יחוסי תנאים ואמוראים Lyck 1874. bevezetésében 4a idézi a munkából ובערך הגן בר מנחם והקשתי בתוספתי במס' סוטה Epstein A. Monatschr. 1895. be akarja bizonyítani, hogy nevezett talmudi lexikon szerzője *Juda b.*

Kalonymos. Eszerint, minthogy Szóta-tószafótjaira utal, az idézett R. M. testvére, Méir lehetne. Feltevésünk mellett szól még az a körülmény, hogy kiadásunkban p. 40b említtetik זמורי הר"ר מאיר ר"ש. פירש רבי בשם ר"ש בר קלונימוס úgyszintén p. 12a בר קלונימוס valószínüleg tollhiba ר"ם helyett. Kiadásunkban p. 12a vox אתריים elő-fordul ez a tétel : ואמר רבי שראה בקונטרס צרפת, ami alatt a József Bonfils által másolt סדר תנאים ואמוראים értendő. Franczia tószafista csak nem nevezi így a סתו"א-t. (Egy קונטרס צרפתי-t említ Rókeach Eleázár 319. sz.)

A tószafótban idézett tekintélyek a következők : *Ábrahám b. Mordechai*, akinek nevében kérdést vet fel a szerző tanítója p. 5 b ; *Chananél* (p. 26b, 27a, 33a), *Hillél* (b. Eljákim a Szifra és Szifré magyarázója. A neve plene van írva הילל, ami *német* szokás, de ez a másolótól eredhet p. 15a és 38a רבינו הילל פירש בסיפרי), *Izsák b. Ásér halévi* (ריב"א 4b és 17b vox קודם : מצאתי בתוספות רבינו יב"א במסכת ניטין Igy magyarázandó a 25b előforduló rövidítés is מפי מורי ר' יצחק הלוי = מפי מורי"ה), *Izsák b. Sámuel* (ר"י 19b, 22ab, 26a, 27a, 34a, 38a, 39b, tószafótjai 5a, egy szentírásmagyarázata Jób 15-hez 7b.), *Széfer Hajásár* (11a), *Méir b. Kalonymos* (40b), *S. b. Kalonymos* (12a Juda ha Chászid atyja) »*Tanítóm*« (מ"ר 2a, 32b, רבי 2a, 3a, 5b, 6ab, 10a, 11b, 14b, 20b, tószafótjai מתוספות רבי 13a, 14a, 18b, 40b.)

Hogy kit értsünk *a tanító* alatt, nehezen állapítható meg. Valószínüleg Izsák b. Ásér halévit. Az az egy tény azonban kétségtelenül bizonyos, hogy a Szóta-traktátus tószafótjai nem Sámuel d'Évreuxre mennek vissza. Nem franczia, hanem németországi, különösen speieri hagyományokra utalnak.

2. Báruch Sire Fontaine.

A rothenburgi Méir prágai döntvényeinek 995. számában fordul elő Báruch שירפונטין egy magyarázata. A párhuzamos helyekből (Mordechai, ed. Riva, Bába Kamma III. 725. Hag. Maim. עדות XVI. Méir döntv. berlini kiadása 293o. 371. sz. Terumat ha-Desen 341.) kitünik, hogy a nevezett ר' ברוך איש תירומות vagyis B. b. Izsák, a Széfer Ha-Teruma szerzője. A Mordechai budapesti és bécsi kéziratában i. h. Báruch שרצפתי áll (Kohn Sámuel, Mardochai b. Hillel 102 — Báruch Zarfathi v. ö. 13. o. 1. jegyz.) Luzzatto Ozar Nechmad II. 10 o. említ a kéziratos Aszufót-ból egy ר' ברוך הצרפתי -t. Az Áser b. Jechiélnek tulajdoní-

tott pentateuch-kommentárban szintén idéztetik (p. 7a, 36b) egy Báruch Cárfáti. Utóbbit azonosítja Báruch b. Izsákkal, a סהי״ת szerzőjével Gross, Gallia 525. l., Epstein, Glossen p. 14. Monatschr. 1897., Aptovitzer RÉJ LI., 73. — Liber M. RÉJ. LIV. 85. kételkedik a személyek azonosságában. Gross is visszavonta előbbi állítását ZHB XI. 179. A dolog tehát nincs eldöntve. De bizonyos az, hogy B. b. Izsák, a סהי״ת szerzőjének mellékneve ישיר פוגטין volt. Emellett szól Méir b. Báruch, Döntv. Prága 995. és a kéziratos Mord. BK. III. A שוצפטי név corrumpált. (a צ=ג és a betük sorrendje megváltozott שרפוגטי.) Hogy a másoló ebből צרפתי-t csinálhatott, könnyen lehetséges. Nem értette az idegen melléknevet. Báruch b. Izsák minden esetre franczia lehetett és Németországban élhetett. Művében csakis franczia Leázim vannak, ami ugyan nem bizonyít semmit, hisz a Rajna-mellék zsidósága is franczául beszélt. (Güdemann, Erziehungswesen I. Note.) De a cognomen a Sz. Ha-Teruma szerzőjének franczia volta mellett szól.

Hogy mit jelent Sire Fontaine, az kétes. Mindenesetre fedezi a Báruch nevet és vele szorosabb kapcsolatban van. Liber M. célzást lát a Példabeszédek 5. fej. 18 versére יהי מקורך ברוך (Fontaine = מקור). Az analógiák mást bizonyítanak (Juda Sire Léon, Sire Léontin, Sámuel Sire Morel). Talán a ישיר פוגטין-t is emendálni kell. ישיר סונט Sire Bonet. A kérdést eldönteni nem lehet.

Ugyancsak vita tárgyát képezi Báruch, a סהי״ת szerzőjének azonossága a regensburgi Báruch b. Izsákkal. Dembitzer (ראביה 54b), Gross (MS. 1885., 558., ZHB. XI. 179.) a kettő között disztingválnak. Utóbbinak különösen az az érve érdemel figyelmet, hogy az Or Zárua, amely mindkettőt idézi, az elsőnél mindig megjegyzi, hogy a סהי״ת szerzője, utóbbinál pedig csak hozzáteszi, hogy Regensburgból való. Freimann A. (MS. 1909. 600.) egy Szemag hely alapján, mely a Ha-Terumában szórulszóra előfordul, röviden elintézi a kérdést és megállapítja az identitást. Az ilyen példákat szaporítani lehetne. OZ. Abóda Zára 124, 271. §. Chajjim OZ. döntv. 10. sz. a regensburgi Báruch b. Izsák nevében idéznek egy döntést, mely értelmileg a Széfer Ha-Teruma ה׳ עכו״ם 136. §.-ban található. Az Or Zárua kétféle idézési módját, mely félreértésre ad okot, talán úgy lehetne magyarázni, hogy Báruch tószafót-magyarázatait név szerint (B. b. J. Regensburgból), a Ha-Terumában foglaltakat pedig a munka kitételével czitálja. A kérdés csak behatóbb összehasonlítás után

dönthető el. Itt csak arra akarok utalni, hogy a Sz. Ha-Teruma szövege, mely a kiadásokban előttünk fekszik, nem ment a romlásoktól. Pl. ed. Varsó 175 o. 236 §. ואעפ׳ כן הסום אסור לצאת בפיומביא OZ. II. 37a: מותר Igy van ez a סהי״ת rövid foglalatjában, az ú. n. קצרות-ban. (V. ö. OZ. I. 131a 458. §. (inversio) וכן כתב רביעו יצחק בר ברוך בספר התרומה שלו בקצרותיו és u. o. I. 130a 453. §. בקצרות).

A regensburgi Báruch b. Izsáknak volt egy testvére, Matatia. V. ö. Dembitzer ראביה 54b jegyz. Ez ugyanoly kiváló férfiu volt, mint Báruch. Matatiara vonatkoztatható Mord. Hag. Móed k. 454. (Riva) כגון ה״ר מתתיהו והי׳ ברוך עמודי עולם Kohn S., Mardochai b. Hillel 139. minden ok nélkül Matatia de Chinon-nal azonosítja. Mord. Ketuboth 262. csak annyi áll, hogy *M. b. Izsák* a neve. A responsum az Abiászáf-ból van. זצוק״ל = קיני דל״ Hag. ket. 820. szintén teljes neve fordul elő. Miért lett volna Chinon-ból? Gross is, Gallia 581. franczián mondja. Erre nézve nincs bizonyítékunk. Sőt, hogy Báruch-chal együtt neveztetik, inkább szól amellett, hogy előbbinek testvére volt.

Az Or Zaruában gyakran említtetik egy harmadik Báruch s pedig B. b. Sámuel מארין ין. (OZ. II. 2b, 49b, Mecia 12, 17, 26, 31, 39, 54, 56, 65, 67, 80, 90, Batra 2, 5, 7, 8, 9, 10, 35—8. §.) Minthogy Mainzban is működött egy hasonnevű tudós, a ס׳ החכמה szerzője, vele azonosították. Azulaj, Sém ha-Gedolim I. s. v. megcáfolja Chajjim Benbenisti ezen feltevését. Zunz, Litg. 309. utal a Beczalél Askenazitól Nedárim 34a idézett B. b. Sámuel ספרדי-ra. Emendálni ez utóbbi nevet nem akarja, de u. o. említi B. b. S.-t מארין ין.

Mit értsünk ארין ין alatt? Igen sokat írtak erről különösen Ásér b. Jechiél egy tételével kapcsolatban. Jebámót IV, 10: וכן הורה ר׳ יחיאל בר יוסף מפריז דל מארין היין *Zunz*, Ges. Schriften I. 169. 8. j. így fordítja: »Es lehrte R. Jechiel b. Joseph aus Paris b. m. von Griechenland aus«. *Graetz*, Gesch. VII. 130. kiegészíti: מארין היין (בתשובה שאלה ששאלוהו). *Gross*, *Gallia* 526. ארין ין-t Vienne-nek magyarázza. *Elbogen*, Revue XLV., 108. דיין-t (Dijon) sejti alatta. Utóbbiak azonban város- és nem országnevek.

Eltalálni az igazat, nem könnyű dolog. Egy hypothesissel azonban mi is szolgálni akarunk. ארין היין Italia graeca, vagyis *Délolaszország*. A párisi R. Jechiél valószínüleg egy délolaszországi kikötőben szállt hajóra, hogy Palesztinába menjen. Ott döntött az Áséritől említett kérdésben. E magyarázat mellett

szól OZ. II. 20a 42. §. ובארץ יון ובלומבדיאה (= Sibbolé ha-Leket 35. sz.) A két ország egymásmellé állítása némileg igazolja azt a feltevést, hogy az egyik alatt Dél-, a másik alatt pedig Észak-Olaszországot értsük. A Sib. ha-Leket 13. sz.-ban említtetik egy R. Báruch a veronai R. Eleázárral. OZ. Bátra 51. §. idéz B. b. Sámuel מארץ יון nevében egy tárgymagyarázatot בלי אדום (latin). Mecia 67. §. pedig ugyancsak az ő nevében említi a הימנק szó magyarázatában azt az érdekes kultúrtörténeti vonást, hogy a בני יון szokása, a húst háromágú villával enni.

Németországnak voltak vonatkozásai Olaszországhoz. Izsák Ór Zárua würzburgi tanházában mantovai tanulók is jártak (Rothenburgi Méir döntv. Berlin, 173. l. 55. sz.), ő maga is levelezésben állott Jesaja di Trani-val és a veronai Eleázárral. Ha tehát oly sűrűn idézi Báruch b. Sámuel מארץ יון magyarázatait, ez utóbbiak inkább olaszországiak, mint görög- vagy más országbeliek. A közlekedési viszonyokat a középkorban nem szabad túlbecsülnünk. Gross, ZHB. XIII. 120. a Jesaja b. Malitól idézett Báruchot חלב-ból (Aleppo) azonosítja a görögországi B. b. Sámuellel. Aleppo Syriában fekszik és ez bizonyos ideig a görög császársághoz tartozott. Ňagyon valószínűtlen föltevés. Még megemlítendő, hogy Ábrahám b. Azriél idéz egy Dávid nevű tudóst מארץ יון (Monatschr. 1882., 363.) Buber, Sib. ha-Leket, Bevezetés, 8. old. 153. jegyz.: תשובה זו השיב הר׳ משה כהן צ״ל בארץ יון Ami Báruch b. Sámuel הספרדי-t illeti, utóbbi nevet talán הספרדי-ra lehetne emendálni.

3. Rási Németországban.

Igen kevés adatunk van Rási németországi tartózkodásáról. Egy eddig fel nem hozott helyre utalok itt. Sámuel b. Méir írja (OZ. Abóda Zára 150. §.: ר׳ ראה ישראליה באשכנז שחברה יד חברתה עיי תולים חיים שבאשפה בחיותם על החתך ונתחברה היד לזרוע. Élő férgek mint törések elleni gyógyszer érdekes adalék a tizenegyedik századbeli népmedicina történetéhez. V. ö. Sebilé Emuna ed. Lemb. 1859. IV, 68b.

4. Rási foglalkozása.

Rási valószínüleg szőlőműveléssel és borkereskedéssel tartotta fenn magát. V. ö. Berljner, zur Charakteristik Raschis, Kaufmann Gedenkbuch p. 274. A Széfer Ha-Óra ed. Buber II. 15. a következő jellemző helyet tartalmazza: וכן שמעתי מאנשי בית רבינו הגדול שמאחר שמושכין מחביות שלו למכור לגוי לא היה שותה ממנו

5. Az íróanyag Rási idejében.

Berliner, Beiträge 20. o. utal arra, hogy az irodalom szorosan összefügg az íróanyaggal. A pergamen drága volt (Sabb. 78b קלף איידי דדמיו יקרים) és ez a technikai körülmény okozta talán a Rási-kommentárok szűkszavúságát. Rási említi a növényekből (Cyperus papyrus) készült papirost (Sabb. 78a נייר), a papok viaszktábláit (Nidda 30b, Gittin 20a vox וסנקם az OZ. I. 201a, 215. §. olvasata szerint: כעין אותם שלגלחים V. ö. Mord. Riva Megilla 1443. Eliézer b. Nátán 46c וסנקם פתוחה הוא לוחות הדבה יחד כעין שיש לגלחים ויש לתגוני שכותב אקיפתו עליהן Valószínüleg a czenzura folytán lett Rásiban Sabb. 104b, 149a, 156a סוחרים — גלחים-ból. Különben a kettő egyre megy), amelyekre vasírónnal írtak (Kiddusin 21b, AZ. 22b). Ismeri a pergamencserzőket (Ezékiel 5_1 פרקמציר recte פרקמינר parchemineur), valamint azt az eljárást, mint kötnek köveket a bőrökre, hogy kifeszítsék ezeket. (Gittin 88a ראשי: שדכך עישי קלפים שקושרים אבנים סביב למתוח הקלף), a tekercsek szakaszvonalát (קולומיל, colombele, colombelle Gitt. 87b), az írók vasfogóját (Szukka 32a סויציפור של ברזל של סופרים: כי הסניק pointur Schlessinger, Altfr. Wörter im Machsor Vitry 108. sz.), a quinterniók tartóját (Sabb. 98b, Men. 32a גלוסין).

6. Rási autogrammja.

Rási kezeírását idézik (a Zunznál és Berlinernél felsoroltakon kívül): Simson, a sensi Simson nagyatyja (OZ. I. 156b, 554. §. הר׳ שמשון כתב שבפירושי שבת כתב יד רשי׳ צייר אחד מימין Ásér b. Jechiél 16. sz. ה׳ ספר תורה דרשי׳ צייר אחד ימין (וכפירי׳ שבת כתב (יד); Ha-Teruma 201. sz.; Agudda, Menách. 5, Tosz. Men. 29b vox רשי׳ בפירושיו כתב יד ס ; שעטנז ; Hag. Maimuni, Tefilla I.

7. A troubadurok falovacskája.

Rási, Sabb. 66b חמרא דאכפא-t magyarázva, írja: חמור העושא בכתפיים הלצנים עושין אותו ובמקומנו נקרא אדרסיס׳א artificea לצנים-ra vonatkozik.

Maimuni, Kelim XV6 מרכוף szót így definiálja: סום מעין יכביו בו המשחקים וישחקו בו והוא מפורסם אצל אנשי הלעז

A sensi Simson u. o. מרכוף הוא כלי מארז שעושין לזמר

Áruch s. v. ארז שיש לזמרים כמו סום מן

Áruch hakácer r. מרכוב עשוי מעין ארז כמו סוס ועליו רוכבים : מרכף הליצנים המומרים

8. A מחכים szerzőjéről.

Luzzatto leveleiben ed. Gräber CDVI. 1002. l. 63. sz. említi ,hogy kéziratai közt van מהכים לר״ב שי״ן. Ugyancsak közöl az ő סמ״ק kéziratának marginális glosszáiból DXXVI. sz. 1181. l. בגליון דף צ״ו ע״ב אתהיל דברי הר״ר ר״ב (sic) שי״צ בקיצור Ki ez a ר״ב שי״ן? A Machkim szerzője, Náthán b. Juda. A név ר״ב tehát hiba. Helyesen ר״נ volna, vagyis R. Náthán. A közölt idézet a Machkim ed. Freimann 29. oldalán található.

9. Izsák מכבי.

Chájjim Or Zárua döntv. 164. sz. 55b idéz egy והרב ר׳ יצחק מכבי nevű tudóst. Ki ez? Sejtem, hogy a מכבי név emendációra szorul és helyesen כוכבי olvasandó. כוכבי pedig megfelel איישטלאה Etoile-nak. Gross, Gallia 52. nem említi ezt a tudóst. A frankfurti kéziratban 150. sz. = ed. 164. sz. nincs szó מכבי-ról. Freimann A. közlése.

10. R. Gersómnak kitért fia.

Ismeretes dolog, hogy R. Gersómnak, a »számkivetés világosságá«-nak fia a tizenegyedik század elején lefolyt üldözések idején kitért. Apja tizennégy napig gyászolta őt. A tényt közli Izsák Ór Zárua II. 176a : שמעתי ממורי הרב ר׳ שמשון צ״ל שרבינו נרשם נתאבל על בנו ב ש נ ש ת מ ד ארבעה עשר יום (Simson Sire Coucy). Hag. Aséri, Moédk. III. 106. נהרג ביזדי נכרים מתוך רשעו הויא ליה כפרה ומתאבלים עליו רבינו נרשון נתאבל על בנו ב ש ה מ י ר דתו י״ד יום קיו לשכינה ארבעה עשר יום A rothenburgi Méir, H. Szemáchot 36. §. végén az esetet a bécsi Izsák nevében hozza : ושמעתי מפי הר׳ יצחק מאינא (מוינא) שרבינו נרשם נתאבל על בנו ש נ ש ת מ ד אמנם א״ל שאין ללמוד ממנו דלאפושי צערא הוא דעבד שלא זכה לשוב בתשובה V. ö. Mord. Moédk. 1537. (886.) Kohn, M. b. H. 119. Gross, Gallia, 350 a סמ״ק-ból idézi Ábrahám, a rothenb. Méir testvérének erre az esetre vonatkozó szavait : שמעתי מפי מורי הר״ר מנחם ממצא זצל שרבינו נרשום נתאבל על בנו ש נ ש ת מ ד (מנחם ממצא valószínüleg tollhiba יצחק מוינא helyett). A relációk mind a bécsi Izsákra mennek vissza, aki tanítójától Simson de Coucy-tól hallotta.

Már most miért gyászolt R. Gersóm, azért, mert fia kitért, vagy pedig azért, mert fia meghalt? A כשנשתמד כשהמר szó megtéveszthetí azt, aki a forrást nem látja. Az Ór Zárua szövege nem ad félreértésre okot. Ott világos az összefüggés יהני מילי שנשתמד אבל קטן בן שנה בן שנתים שנשתמד עם אמו ומת זכו׳ בגדול Ki kell egészíteni a ומת szót כשנשתמד után. Megvilágítja az esetet Méir megokolása : שלא זכה לשוב בתשובה. Ha Gersóm csak az apostasia miatt gyászolt volna, ez az ok nem áll, hisz a kitért megtérhetett volna. Ugyanez tünik ki a Hag. Aséri idézett helyéből : נהרג וכו׳. Kohn, M. b. H. 119. 1. jegyz. helyesen értelmezi, de emendátiója fölösleges. Guttmann M. מפתח התלמוד 167. n. 3. — a köztudat szerint — magyarázza, hogy a kitérésért gyászolt az apa. V. ö. Sz. Chaszidim 190. sz. Béth Józséf, Jóre Déa 345. vége. Michael, Or ha-Chajim 677. sz. 308. l.

Mint furcsaságot említem a ס׳ שמחת נפש ed. Krausz, Paks 1906. 36 o. verzióját : רבינו נרשון זיינע טאכטער איסט רחל פאן יודעטהום אויסגע טרעטען אונד האט זיך געשמד איסט דער פאטער רבינו נרשון זי״ל פיערצעהן מאנע שובה (sic) נעזעסטן דען שפראך ער, וועו דער קערפער שטירבט ווערט מאן זיעבען מאג זא נעבידרט זיך ווען אויך דיא נשמה פערניכטעט ווירד וועגען דען כבוד דעם אללמאכטיגען פיערצעהן מאג צו טרויערן. Biz ez csak romantika.

11. Száadja gáón אמונות ס-ja Németországban.

Zunz, Zur Gesch. 165. egy Tasbecz-idézet alapján a rothenburgi R. Méirnek tulajdonít egy vallásbölcsészeti munkát, mely a hittel, a halhatatlansággal, a feltámadással foglalkozik. A kérdéses hely így hangzik : הר״ם ז״ל אומר בספר האמונות יש כתוב אחד וכו׳ Száadja Emunót ve-Déót művéről van szó, amelyben a VII. fejezet végén az idézetet értelmileg meg is találjuk. Hogy nem szó szerint, annak oka az, hogy a munkát gyakran fordították és átdolgozták. Különösen a VII. fejezetet, mely התחיית ספר הפדות néven külön is megjelent Mantua 1556. Jellinek, Béth ha-Midrás VI., XXXV. négy fordítást, illetőleg átdolgozást említ. L. Guttmann J. Die Religionsphilosophie des Saadja, Göttingen, 1882., 28. l. jegyz. Száadja művének régibb fordításáról maga Zunz is írt Ges. Schrift. III. 231. Azon tekintélyek közt, akik ismerik, természetesen nem említi a rothenburgi Méirt, mert a ס׳ האמונות-t Méir egyik munkájának tartja. Zunz tévedését Steinschneider HB. XVI. 117. hallgatólag javítja.

Száadja művének említett fejezete el volt terjedve Franciaországban, a sensi Simson b. Ábrahám idézi. Fel volt véve az Orchot Chajjimba is תשובות רס"ג על תחיית המתים czímen (Luzzatto levelei DLX. 1234). Az Orch. Chajjim kiadója, Schlesinger M. nem használta fel Luzzatto kéziratát, azért hiányzik kiadásában (Berlin, 1902.) ez az érdekes részlet. A régibb paraphrasist פתרון ספר האמונות והרצב הביעות ממליצות מפענח צפונות Poznanski A. készíti sajtó alá.

Nagybicscse. DR. WELLESZ GYULA.

AZ UTOLSÓ MAGYAR NEMESI FÖLKELÉS ÉS A ZSIDÓK.

Száz év előtt erősen ingadozott a Habsburgok trónja és az uralkodó család Ausztriából, hol nem volt többé biztonságban, Magyarországba menekült. Itt is nagy volt a készülődés és nagy a szükség úgyannyira, hogy még a zsidókat is viszik katonának. Nincs módomban az erre vonatkozó adatok összességére kiterjeszkedni, de talán nem lesz érdektelen a kutatók figyelmét erre fölhívni *Bihar* vármegye *1808 február 3-án* tartott közgyűlésének jegyzőkönyvéből közölt kivonat kapcsán.

A jegyzőkönyv erre vonatkozó része így hangzik:

»Kidolgozott Czikkelye

Az 1808-ik Esztendő Febr. 3-án V. Olasziban (Várad-Olaszi) tartatott Köz Gyűlés Jegyző Könyvének.

195.

Nádor Ispány Ő Cs. K. Hertczegsége Budárol Dec. 31-én meg küldi, miképpen osztotta fel mind a' 12. ezer Katonát, mind a 200,000. ft verbung költséget az Ország Megyéire, mely szerént esik ezen Megyére Keresztény 533. *Sidó* 7. pénz 6850 ft. 39 xr.

Meg irja pedig a modját is mi módon osztotta fel mindegyiket, mind másikat, hogy azon Megyékre, melyekben vagy Sidók vagynak, vagy nagyobb az Impopulatio, többetskét rótt.

Minthogy pedig Sidók eddig nem állittattak, és így több lehet közöttök alkalmatos, mint a' Keresztények között; szükségesnek és igazságosnak látta, hogy a' proportione most *azok Közzül kettő*

állittason ott, holott, Keresztény tsak egy, és e' mia' tétette a Sidókat különös Rubrikába.«

Hogyan hajtották végre e határozatot, mely helységekből állították ki a zsidókat és esetleg kik voltak azok, e kérdésekre a rendelkezésemre álló adatokból fölvilágosítást nem adhatok, de talán sikerül ez adat közlése által azoknak kikutatására másoknak figyelmét fölhívni.

A közölt jegyzőkönyvet *Domokos Lőrincz* biharmegyei főjegyző írta alá. Eredetije a gr. Teleki nemzetség marosvásárhelyi levéltárában (Teleki Sám. kancellár-osztály 1808. évi iratok közt) van.

Marosvásárhely. DR. LŐVY FERENC.

IRODALOM.

A HETEDIK ÉV PALESZTINÁBAN.

(*Kuck A. J.*, שבת הארץ. Bevezetés, RMBM השביעית és קונטרס אחרון 110 és 34 old. 8°. Ezenfelül az előszó 9 old. *Jeruzsálem 1909.* Megrendelhető Kuck S. Ch. által, Jaffa.)

Az elengedési évet (שמיטה) manapság Palesztinában oly módon tartják meg, hogy mielőtt az ünnep beállana, a jószágot nem-zsidónak eladják, amely jószágon aztán a voltaképeni birtokosok, bizonyos mértékben napszámosok gyanánt, a mezei munkában részt vesznek. Eme, a mult századbeli orosz gáonoktól eredő engedelem (היתר) a jeruzsálemi zsidók körében nem nyert általános hozzájárulást. Valahányszor tehát az elengedési év újból megérkezett, a harcz újból megindult. Igy történt az idei esztendőben is, mely tudvalevőleg ugyancsak elengedési év. Ez alkalommal a שמיטה-nak egy száfeti rabbi a legbuzgóbb szószólója, akit általánosan ר' יוסף דוד בן־זאב רידב"ז néven említenek. E férfiút gáon gyanánt ünneplik. Némi érdemeket szerzett a Jerusalmi körül. De mást eddig még nem láttunk tőle. Most קונטרס השמיטה czimű brosurájában nagy nyomatékkal küzdött az »Ország ünnepe«-ért, már amennyiben t. i. az ország zsidó kézen van. Erre aztán Kuck, a jaffai rabbi, aki egyúttal a kolonia rabbinusa is, és aki a régi engedelmet elfogadta, szükségesnek látta maga részéről előttünk fekvő írásának kiadását. Hogy a gyarmatosok — eltekintve a narancsoskertek tulajdonosaitól, kiknek bevétele tényleg jelentékeny — valami fényes helyzetben lennének, azt éppen nem állíthatjuk. De hogy vajjon emiatt a »semita év« megtartása számukra létkérdést alkotna-e, nem tartozik a mi megítélésünk alá. Ők legalább *igy* állítják. Mindenesetre nagy hiányt vonna maga után. Egy rabbigyülésen, mely a mult nyáron Jeruzsálemben tartatott és melyen Kuck is résztvett, József Benzeeb azt a tervet vetette fel, hogy a gyarmatosok javára vagy gyüjtést rendezzenek, vagy pedig a báró (Rotschild Edmond) elé járuljanak, hogy számukra szubvencziót eszközöljenek ki. Utóbbi tervtől Kuck, előbbitől pedig maguk a gyarmatosok idegenkedtek. A gyüjtés mindamellett létrejött, de igen kevesen veszik igénybe a támogatást. A legtöbb gyarmatban minden a régiben maradt. Számukra egyes-egyedül Kuck a mértékadó. És ő jelen művében »Sebeth Haárecz« igyekszik álláspontját igazolni. Ezt a bevezetésben fejtegeti. A kérdést itt főképen két pont alkotja: Minő szempontból nézik a Sebiith-t a jelen korban; s aztán vajjon יש קנין לנכרי להפקיע מידי שביעית ? Ezekhez természetesen még más kérdések is kapcsolódnak, melyek azonban alárendeltebb természetüek. — Ami a bevezetést illeti, Kuck alapul veszi RMBM idevonatkozó halákháit, melyeket magyarázatokkal kisér; kitéréseiben pedig némely tudnivalót még utánapótol. 36. o. találóan czáfolja szerző József Benzeeb aggályait. 26. *b.* lent. A hasonlat nem talál. Mert סוריא mindig דרבנן volt, de nem így ארץ ישראל. 32. *a.* ואפילו v. ö. Grünhut, Habazeleth 5669. Ab. 8. — 38. *b.* o. lent. »וגם מסקנת שיש גם בפקות במנין שנת השביעית«. Ez a »kétely« nem érvényesülhet, mert alkalmas lenne, hogy a semita évet a jelenkorban alapjában megszüntesse. A voltaképeni évről már Lévi ibn Habib értekezik ismert responsumaiban. Továbbá itt איקבע איסורא-val állunk szemben.

De ha egyben-másban nem is alapos, egészében és nagyjában az, ami mégis figyelemreméltó.

Jeruzsálem. Dr. Grünhut Lázár.

HÉBER KÖLTŐK.

(*Patai J.*, Héber Költők. I. kötet, *Budapest*, 1910.)

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1910. évi tagilletményül a szokásos Évkönyv mellett *Patai József*, kitünő munkatársunk, »Héber Költők« czímű Antologiájának első kötetét adta. Összesen 31 újhéber költő van képviselve, közöttük aránylag legtöbb verssel kor szerint a következők: Sámuel Hanágid (15), Salamon ibn Gabirol (22), Mózes ibn Ezra (22), Juda Halévi (30), Manuello (36), Izráel Nadzsara (24), Alcharizi csupán 6 számmal

szerepel, de költészetének természeténél fogva terjedelmesebb produkciókkal, úgy hogy a legnagyobb tért ő foglalja el (169—208). Patai az Antologiáját megelőző »Az újhéber költészet« című ismertetésében a legkiválóbb költőnek Gabirolt mondja, de az átültetések számánál Juda Halévit elébe helyezte. Manuello héberül író olasz költő volt és szerelmes verseivel, különösen a frivolokkal, korunk ízléséhez közel áll. Igazi zsidó költő azonban nem volt, mert a héber muzsa szüzies volt minden időben. Nem véletlen az, hogy a legnagyobb héber költőknél a szerelem vagy egyáltalában nem játszik szerepet, vagy csupán alsóbb rendűt. A zsidó néplélek az érzéki csiklandozást nem kedvelte és a szerelmes verseknek nem volt olvasó közönsége. Az olasz renaissance korából sok héber vers hever kéziratban, melyek Bocaccio becsületére válnának. Kiadó ezekre nem akadt, mert nem volt kinek.

A héber költészetet saját mértékkel kell mérni, nem a klaszszikus és a modern poézis mértékével. Forrása a zsidó vallás és ennek alapirata: a biblia. Ezek táplálták, ezekben pedig első helyen a vallás áll. Az elvilágiasodás a kivétel és kérdés, hogy a legújabb héber és zsargon költészet valójában zsidó költészet-e? vagy inkább zsidó alanyokba ojtott európai költészet? Nézetünk szerint genuin zsidó költészet — habár a környezet hatását többé-kevésbé magán viseli — a középkori és nem az újkori termékek. Ebben bizonyára mindenki egyetért velünk, főkép pedig abban, hogy jelentőségre nézve az utolsó 150 év termékei nem vetekedhetnek a Kalirtól Mózes Chajim Luzzattoig, a IX. századtól a XVIII. század közepéig terjedő költői irodalommal, melyet Patai József első kötete felölel. Ugyanez okból nem helyeselhető, hogy az újkor héber költészetének annyi tér jusson, mint az egész régi kornak. Nem tudjuk, hogy a franczia, angol, olasz költészet történetét szokták-e a XVIII. század közepén felezni, az ezeknél századokkal régibb héber költészetnél ez semmi esetre sem okadatolt. Patai maga mondja, hogy fordításai nem készültek programmszerüen és így erről az oldalról, vagyis a héber költészet tervszerü, minden oldalára arányosan kiterjedő bemutatásra nem törekedett.

Ezen külső tények konstatálása után az előttünk fekvő kötetről sok dicséretet mondhatunk. Patai a verselés technikájában és a szöveg hű visszaadásában elődei javarészét messze felülmúlja. Különösen elismerendő, hogy irodalmunk ezen ágához

törhetetlen hűséggel ragaszkodik, míg elődei rövidebb-hosszabb tevékenység után a műfordításnak hátat fordítottak. Részleteket bemutatni felesleges, olvasóink folyóiratunkban elég sűrűn gyönyörködtek Patai átültetéseiben, a jelen kötetnek is több verseiben. A második kötet 1912-ben fog megjelenni és szintén tagilletményül fog szolgálni. Végül még ki kell emelnünk a fordításokat megelőző bevezetést, amely teljes tárgyismerettel, tömören és szépen ismerteti az újhéber költészetet. Igen sikerült tájékoztató.

AZ IMIT 1910. ÉVKÖNYVÉNEK TARTALMA.

Dr. Blau Lajos, Zsidó katonai telep a egyiptom-nubiai határon 2500 év előtt.

Dr. Goldberger Izidor, Luzzato Sámuel Dávid.

Lenkei Henrik, Bölcs Náthán.

Dr. Heller Bernát, Legendák az elbizakodott jámborokról.

Dr. Bernstein Béla, A zsidók az 1848-iki szabadságmozgalmakban európaszerte.

Marczali Henrik, Szabadkőművesek és zsidók.

Feleki Sándor, Andorból doktor lesz.

Dr. Kohlbach Bertalan, Állatvédelem a zsidóságban.

Dr. Grünhut Lázár, Mózes ben Josef di Trani.

Dr. Weiszburg Gyula, A miszticeizmus a zsidóságban.

Dr. Fabó Bertalan, Tyroler József.

Patai József, A Sulamit-énekekből..

Dr. Neumann Ede, Az osztrák zsidók hitfelekezeti szervezkedése.

Lakatos Lajos, Magyar zsidó czigányok.

Kiss Arnold, A római verseny.

Dr. Vajda Béla, A zsidók és hazájuk.

Palóczy Lipót, A berlini zsidók.

Szilágyi Géza, Delila bosszúja.

Alexander Bernát, Spinoza.

Dr. Venetianer Lajos, Zsidó nyomok a róm. kath. szertartásokban.

IRODALMI SZEMLE.

A »Jalkut Hamakhiri« olyanfajta gyűjtemény volt, mint a Jalkut Hasimeóni, de nem az egész bibliára, hanem valószínüleg csak az utolsó prófétákra és a három poetikus könyvre (Zsoltár, Jób, Példabeszédek). Nincs már teljes kézirat és kiadva vannak a következő részletek: Zsoltár (Buber 1899), Jesaja (Spira 1894), Példabeszédek (Grünhut 1902), Hósea (Greenup 1909). Ez utóbbi kiadta a Zekharjára vonatkozó részletet is (Jalkut Hamakhiri al Széfer Zekharja, *London* 1909). A rövid bevezetésben szó van Makhir bar Abba Mari koráról (talán XIV. század) és az általa idézett Jelamdénu midrasról. A kódex, melyből a kiadás folyt, Aegidius kardinális számára iratott 1514-ben. Ez egyházfejedelem házában élt Elia Levita. A Makhir főkép szövegtörténeti szempontból bír jelentőséggel.

*

Levi ben Gerson, a híres bölcsész, nagy mathematikus is volt. Egyik gyakorlati héber művét most először adja ki, jegyzetekkel és németre fordítva *Lange G.*: ספר מעשה חשב לר׳ לוי בן גרשון. Német czím: Sefer Maassei Choscheb. Die Praxis des Rechners. Ein hebräisch-arithmetisches Werk *(Frankfurt a. M.* 1909). A mű 1321-ben Gersonides 33-ik évében íródott (a befejezés szerint), amiből megtudjuk, hogy G. 1288-ban született. Lange a számtan történetéből kimutatja, hogy bizonyos műveletek, melyek csak későbbi időből ismeretesek, a jelen műben már megvannak. Különben is bizonyítja, hogy Levi ben Gerson e téren is alaposan dolgozott.

*

Az »Everyman's Library edited by Ernest Rhys« cz. becses gyűjteményben 3-ik kiadásban jelent meg egy régi (a XIX. század 30-as éveiben írt) ismert zsidó történet, amely a patriarchák korától a legújabb korig terjed. Szerzője *Milman H. H.*, annak idején előrehaladt biblia-kritikus, és czíme: »The History of the Jews« *(London—New-York* 1909). Az 1000 lapot meghaladó két kötet az anyagot ügyesen osztja fel 30 könyvre (14+16) és eredeti író műve. Épen ez utóbbi körülménynél fogva érdemes volt az új kiadásra, bár a tudomány szempontjából elavult. Az egész mű különben mindössze 2 shillingbe kerül. Ilyen olcsón a világ egy népe sem olvashatja a zsidók egész történetét.

*

Holtzmann Oskar a »Grundriss der theologischen Wissenschaften« cz. gyűjteményben 2-ik kiadásban bocsátotta közre művét: »Neutestamentliche Zeitgeschichte« *(Tübingen,* 1906). Tárgyát következőkép határozza meg: »Sie hat von jüdischer und römischer Geschichte genau so viel zu geben, als zu voller und klarer Erkenntnis der im Neuen Testamente bezeugten Ereignisse, Zustände und Ideen gehört« (7. lap). Mint tudva van, először Schürer is az említett czím alatt adta ki ismert művét, melyet azonban már a 2-ik kiadásban a »Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi« czímmel cserélt fel. Schürer munkájáról a kellő elismerés után H. következőleg nyilatkozik: »Schürer hat merkwürdig wenig Liebe zu dem Volke, dessen Geschichte er so ausführlich behandelt... Man erfährt bei Schürer kaum, dass die Wirksamkeit der Schriftgelehrten und die Erziehung durch das Gesetz auch sehr segensreiche Folgen gehabt hat; die Verschmelzung israelitischer und allgemein hellenistischer Gedanken im Glauben des späteren Judentums wird zu wenig betont; die makkabäische Gegenbewegung hat dieser Verschmelzung nur ein bestimmtes Geleise gegeben, aber sie keineswegs gehindert« (5). A zsidó történetírókról egyebek közt ezt mondja: »Demgegenüber betonen die jüdischen Darstellungen gerne sehr stark die wesentliche Selbständigkeit des Judentums und seine Freiheit von fremden Einflüssen. Dabei benützen sie mit grossem Vertrauen die spätjüdischen Quellenschriften, die frühestens im II. Jahrhundert n. Chr. niedergeschrieben wurden und für die Erkenntnis der Ereignisse vor der Zerstörung des Tempels durch Titus von zweifelhaftem Werte sind« (9). Hát ez épen a kérdés: vajjon az írástudók nem ismerték-e oly behatóan népük történetét, mint a görög-római írók és a zsidó hellenisták és vajjon nem tradálták-e oly híven, mint ez utóbbiak, kik ellenségeik voltak, mint a pogány írók, és a rómaiakra tekintettek, mint Josephus? Helyesen emeli ki H. a források egymástól való eltérését a következő szavakban: »Die innere Geschichte des Judentums, namentlich seit den Makkabäerkämpfen bis zur Zerstörung des Tempels durch Titus, stellt sich uns in zwei wesentlich verschiedenen Formen dar; einmal in der meist griechisch — aber auch lateinisch, syrisch, äthiopisch — überlieferten apokalyptischen und pseudepigraphischen Schriftstellerei und dann wieder in der spezifisch schriftgelehrten, hebräisch oder

aramäisch überlieferten Literatur, in Talmud, Targum und Midraschim. Das Bild des Judentums wird wesentlich verschieden, je nach dem Mischungsverhältnis, in das diese dreierlei Quellen gesetzt werden« (10).

A mű czéljának megfelelőleg vázlat és a roppant anyagot a tárgymutatóval együtt 430 lapra szorítja össze. A mű a bevezetésen kívül (1—12) három részre oszlik. Az első rész négy fejezete szól Palesztina történetéről Nagy Sándortól a templom elpusztulásáig (13—70), Palesztina politikai földrajzáról (70—107), a pénznemekről és mértékekről (107—117) és az Újtestamentom kronológiájáról (117—147). A második rész öt fejezetének czímei a következők: 1. A jeruzsálemi templomkultusz (148—178); 2. Zsinagóga és írástudás (178—200); 3. Zsidó pártok (200—221); 4. A jeruzsálemi magas tanács, azaz szanhedrin (221—232); 5. A zsidóság Palesztinán kívül (233—273). A harmadik rész tartalma: 1. A zsidóság vallásos irodalma (274—322) és a törvényi vallásosság (322—353); 2. Isten és a szellemek (353—379, 3. A túlvilág és a jövendő világ (379—410). Az egyes fejezetek több paragrafusra oszlanak és sokkal többről van szó, mint a részek és fejezeteik czímei után gondolni lehetne.

A tartalom e rövid felsorolása után általában megjegyezzük, hogy Holzmann theológiai álláspontjának keretén belül meglehetősen elfogulatlan. A theológiai állásponthoz tartozik a fenti nyilatkozat ellenére a törvény lekicsinylése (189), holott a kereszténység is ismert és ismer törvényt, sőt sacramentumokat is. A kérdés az: hisznek-e a kinyilatkoztatásban vagy nem? Ha hisznek, a törvényt is el kell fogadni. Ha abrogeáltatott, legalább nem illeti gáncs azt, ki ebben az abrogáczióban nem hisz. Egyébiránt a pogányokat a »Törvény« hódította meg: a szombat, az étkezési törvények, a körülmetélés voltak azok, miket az ókori emberek először elfogadtak. Az őskereszténység is ilyenekből állt, míg Pál s a többi hellén zsidó mindent elengedett. Sőt a bibliai könyvek közül is a »Törvény« (Mózes öt könyve) hódított elsősorban. Harnack jól mondta, hogy a hálátlanság, melyet a pogány kereszténység a zsidósággal szemben mutatott, a történetben hallatlan. De ez az igazságnak csupán egy része; tovább kell lemenni. Hogy meddig, nem kétes.

A részletekben számos pontra nézve nem érthetünk egyet szerzővel, de csupán néhány tévedésének helyreigazítására szorítkozunk. A »Makkabeus« név származtatására (31) idézi a régibb véleményt, mely szerint akrostichon מי כמוך באלהים יהוה Nem tudja, hogy ez zsoltárvers (86,8), hol בָּאֱלֹהִים-nek van pontozva és אדני áll. Josephusnál a pünkösdnek neve ἀσαρθά (antt. 3, 252) = עֲצֶרֶת, jegyzi meg H., term. techn. az ünnep záró napjára és öt bibliai helyre utal (173 és 1. jegyzet). De a kérdéses szó a bibliában kivétel nélkül kizárólag a sátoros ünnep utolsó napját jelöli és helyesen a hagyomány nyelvhasználatára kellett volna utalni, hol a pünkösdnek a neve. — Ap. cselekedete 23, 12—14 és 21 azt mondja, hogy aki magára ἀνάθεμα-t mondott, annak nem szabad sem enni, sem inni, amíg nem veszik le róla. Ezt szerző (183) a bibliai »chérem«-ből magyarázza, hol halált jelent. Világos, hogy itt is a hagyomány nyelvhasználatára kell gondolni, mely szerint chérem fogadalmat jelent (Nedárim, 1, 2; 2, 4, 5 stb.). Ez a hiba annál feltünőbb, mert H. maga idézi a 344. lapon Nedárim 5, 4 misnáját, de hozzáteszi: »Doch vgl. S. 182, 183.« A tudós czímeinél említi a rabbi mellett πατήρ-t is. Hozzá kellett volna tenni, hogy ez az aram »abba«. — »Hillel ist nach freilich späterer Tradition Gamaliels Grossvater« (196). Ki kételkedik ebben? — 336: »Nach Schammai soll jeder Mann zwei Söhne, nach Hillel Sohn und Tochter zeugen (Jebam. 6, 6).« Ez félreérthető, a régi zsidók nem voltak a két gyermekrendszer hívei. Hozzá kell tenni, hogy a gyermeknemzés kötelessége alól a zsidó csak akkor mentheti fel magát, ha már van két fia, vagy egy fia és egy leánya. Igy áll a misnában. H. (349) újra említi ezt a tételt. — A misnából rövid kivonat található 335—339. Hibát az ember itt nem várna, hisz le van fordítva, sőt kivonatolva is. És mégis. »Will jemand, dass seine Gelübde, die er sprechen wird, keine Gültigkeit haben, so braucht er das nach Nedarin 3, 1 nur *am Neujahrstag* feierlich zu erklären« (337) A dűlt betüvel szedett szó természetesen nincs a misnában. H. különben az engesztelő napra gondolhatott. Félreérthető a következő: »Hinsichtlich der Eidschwüre (Schebuoth) wird 3, 4; 4. 5, 13 gezeigt, wenn man sie nicht zu halten brauche« (u. o.). — 339: »Die Abhandlung über das, was man für rein erklärt (Makschirin) ... über eintägige Unreinheit (Tebul jom).« *Makschirin* természetesen azt jelenti, hogy mi teszi a dolgokat alkalmassá arra, hogy tisztátalanokká válhassanak és *tebul jom* az, ki már megfürdött, de még nem szállt le a nap és nem áldozott még, úgy hogy

teljesen tisztává legyen. — Az aránylag kevés héber szóban több sajtóhiba esett. Így 175, 4. sor, 182 közepén (a kofba dáges kell), 185 közepén, 337, 1. sor. 337 közepén »Kidduschim«.

*

A »Sammlung Göschen« 449. száma *Achelis Th.* 162 lapos irata a primitiv népek vallásáról (Die Religionen der Naturvölker im Umriss, *Leipzig* 1909). A rengeteg anyagot két szakaszba (11 fejezettel) szorítja, az elsőben a vallás alkotóelemeiről, a másodikban a vallás fejlődésének általános formáiról szólván. Ezekhez képest az első szakaszban szóba kerül: az isten- és lélekfogalom, a jövendő élet, kinyilatkoztatás és csoda, mithusz, kultusz, papság és titkos szövetkezések. A másodikban pedig a vallások fokai: fetisismus és samanismus, polytheismus stb. Bevezetőleg A. a vallások beosztásait sorolja fel. Ez alkalommal megjegyezzük, hogy az »absolute Religion«, valamint a »Geistesreligion« nagyhangú szavak, melyekkel Harnack is tromfol, Hegeltől ered. Ez a »Hegelei« talán az egyetlen, ami ettől a valamikor uralkodó, de Schopenhauer által leszorított filozófustól még most is él, habár összegyűjtött munkáit újból kiadják. A »Gesetz« ellen már Kant mennydörgött. De hát ezeket csak mellékesen jegyezzük meg. »A természeti népek« vallásából idézett részletekkel összevetve a bibliát és a talmudot, bámulnunk kell a zsidó nép intelligenciáját és lelki erejét. Jobban értjük a talmudisták horrorját az »abóda zára« a bálványimádástól. Maradványok még mai napig vannak a magasabb vallásokban is. Érdekes pl. 54. köv. ll. az imáról jelenkori keresztényeknél. Befejezésül A. mintegy levonja a következtetéseket (Schlussbetrachtung 155—162) és helyesen emeli ki az egyoldalú természettudósok ellen, kik szerint a vallás a szellemi haladás akadálya, hogy a vallás alapította az erkölcsöt, az államot, a tudományt s sok egyebet. »Auch die Wissenschaft, so fremd und feindlich sie jetzt und auch in früheren Jahrhunderten dem Glauben gegenüberstand, vermag diesen unsprünglichen Zusammenhang (mit der Religion) nicht zu verleugnen« (158).

*

Uriel Acosta, a tragikus sorsú marranos, Gutzkow színműve által és egyébkép is közismert alak. Mint sok más, ő is otthagyta hazáját, állását, vagyonát, hogy szabadon élhessen ősei vallásának, amely még az ötödik nemzedékben sem halt ki belőle. Anyja és testvérei vele együtt szöktek és Amsterdamban a zsidó vallásra tértek (1618). De Gabriel da Costa (ez volt a keresztény nemes embernek neve), kit az eredendő bűn és egyéb keresztény tanok iránti kételyek késztettek a zsidósághoz való visszatérésre, új hazájában faj- és hittestvéreivel csakhamar összeütközésbe került. Mint később Spinozát, őt is exkommunikálták és saját testvérei is visszavonultak tőle. 22 évig tűrte a magányt, közben kétszer vezekelt, másodízben ma már nem érthető kegyetlen megalázás közben, úgy hogy öngyilkos lett (1647). Elég gazdag irodalom foglalkozik sorsával, azért mégis érdemes munkát végzett *Klaar Alfréd*, ki Acosta önéletrajzát latin eredetiben és német fordítással adta ki és ezt méltatással és Acosta pszichológiai analizisével látta el (Uriel Acosta. Leben und Bekenntnis eines Freidenkers vor 300 Jahren, *Berlin* 1909).

Acosta önéletrajzát »Exemplar humanae vitae« öngyilkossága előtt írta le és nem lehet megilletődés nélkül olvasni. Nem szabad gondolkozása tragikumának gyökere, hanem a spanyol katholiczizmus és a zsidóság vegyüléke, amely személyében egyesült. Se keresztény, se zsidó nem akart lenni, abban a korban pedig ez nem volt lehetséges. Ha nem is helyeselhető az eljárás, melyet az amsterdami portugies község vele szemben követett, de érthető. A község csupa oly emberből állott, kik társadalmi állást és nagy vagyont áldoztak fel azért, hogy ismét a zsidó vallás szerint élhessenek. Nem nézhették, hogy ezt a drágán vásárolt kincset önnönvérük veszélyeztesse. Az inkvizició sem maradt lelki hatás nélkül. Ha az embereket vallásukért máglyára vetik, lehet exkommunikálni is. Így gondolkoztak. Sajnálatos eset, amely a lengyel zsidók közt még másképen ismétlődött. Hazánkban Alexandersohn halálba üldözője rabbinikus tekintély volt.

E főponton kívül még néhány részletről szólunk. Klaar a zsidó történetben való járatlanságát árulja el, midőn a szadduczeusokról mint még létező zsidó pártról beszél (15, 43, 62). Csak annyi mondható, hogy a spanyol zsidóságban a karaizmus és a keresztény polemikusok által szított oppozició létezett a szóbeli hagyomány ellen. De ezt mindig csupán egyes gondolkozók képviselték, kik pártra nem támaszkodhattak (l. Leo Modena levelei 77—84, német kiadás 85—93). A hét noachida törvényről K. (168) azt mondja, hogy az kabbalista tan, holott,

mint ismeretes, talmudi eredetű. A zsidóság igaz voltát azzal is bizonyították, hogy két leányvallása, a kereszténység és az iszlám egymással szemben amannak adja az elsőbbséget. Ezt a gondolatot tudtunkkal először Jehuda Halévi értékesíti »Kuzari« cz. bölcseleti művében. Erre hivatkozhatott volna Klaar 26, 5. j. és 144, 34. jegyzet. Acosta önéletrajzában (95) magáról azt mondja, hogy természeténél fogva könyörületes, szégyellős és jótevő. Ez felette érdekes nyilatkozat, mert a talmud szerint is (Jebámóth 79a) az izraelitákat ez a három tulajdonság jellemzi. Rövidség okáért csupán utalunk még K. művének 22, 31, 46, 65 és 67. lapjaira, melyeken érdekes nyilatkozatok találhatók.

*

A *Dieterich A.* (mh.) és *Wünsch R.* által kiadott nagybecsű gyűjteményben »Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten« III. kötetének 3. füzetét Pradel F. írta és címe: »Griechische und süditalienische Gebete, Beschützungen und Rezepte des Mittelalters« (*Giessen* 1907). Az egész egy 30 lapos ediczió (7—37), melyet az editor 120 lapon magyaráz. A kézirat valószínüleg a XVI. századból és a keletről (talán Kréta) származik. Egyes jelekből következik, hogy ezek a babonás dolgok jelen alakjukban tényleg a XIII. századnál nem régibbek. Tartalmilag azonban az ókorra mennek vissza és újabb bizonyítékai a babona szívósságának. Érdemes volna a praktikus kabbalával összehasonlítani. Persze nem könnyű feladat, mert a kiadó német rossz szokás szerint a szövegeket nem fordította le, már pedig a kabbalisták nem tudnak görögül, ezeket a szövegeket pedig még klasszikus filológus sem érti meg könnyen. Nem minden kín nélkül egyik-másik részleten átettük magunkat és néhány megjegyzést teszünk. Az első részlet a 91. zsoltár, melyet a talmud a démonok elleni zsoltárnak nevez שיר של פגעים és csakugyan szelleműzést előz meg. A Jézus Krisztus nevében történő exorcismusban többször találjuk ezt a szólást: *τὸν δοῦλον σου ὁ δεῖνα* (8. lap 3., 14. sor s máshol, v. ö. 47.), ami azonos a későbbi imáinkba behatolt: עבדך פלוני-val. Már ez mutatja az illető imák kabbalista eredetét. Az istennevek közt vannak: *σαβαώθ*, *ἀδοναΐ*, *ἐλωΐ* (9, 25), más sorrendben 24, 9. Hogy mennyire nem ismerték már a hébert, mutatja 26, 19, hol Adónai Elói után *σαγαβαώθ* áll. Ide tartozik a következő is: *ἀβραὰμ ἰσαακ τζακώβ*. Jao azonban nem fordul

elő (P. 47. lap). 29, 5 előírja, hogy mondják: »Szent, szent, szent Isten (*κύριος*) Szabaóth,« és azután imádkozzák ezt kaldeusul: *κάφ* stb.« A 14 szóból csupán az utolsó 2 amén identifikálható. A kherubok és szeráfok 11, 28; 12, 3 és 4; 22, 25 említtetnek Ézs. 6, 2 kövv. alapján (lásd 55.). A 18. lapon előírt amulett zsidó eredetünek látszik, ámbár a végén Mária és Krisztus említtetnek. De ez toldás is lehet. Ebben több »él« végű angyalnév után Michaél, Gabriél, Uriél és Rafaél jelenik meg, ugyanabban a sorrendben, mint még ma is a lefekvés előtti imában. Az isten *ἀόρατος θεός* ami nem más, mint a négybetüs istennév görög fordítása; azonkívül benne van a Kedusa (Ézs. 6, 3); továbbá kér »gabonát, mustot és olajat« (a bibliában sűrűn említeitt: dagan, thirós ve-jiczhar); végül 2 zsoltár elmondása rendeltetik; egyéb bibliai fordulatok is találhatók benne. 13, 17, 18 szerint Gabriel menti meg Dánielt (l. 56. lap). Egy zsidó amulett, amely Mezopotámiából ered, az emberi tagok számát 248-ra teszi (75). Mint ismeretes, ezt a talmud említi. A 72-es számhoz (73—75). hozzátehetjük még a 72 betüs istennevet (Ó-zsidó bűvészet 123).

*

Sabtai ha-Szófér Przemysl-ből 1610—17 közt nagy kommentárt írt az imakönyvhöz, melyet ki akart adni. Bár a legnagyobb rabbik dícsérték és ajánlották, mai napig kéziratban (egyetlen ismert példány, autográf) hever a londoni Béth Ha-Midras könyvtárában. Egyet-mást már írtak róla és közöltek belőle, de csak most adja ki *Berliner A.* az »általános bevezetést« és német nyelven rövid értekezés írt a szerzőről és műve sorsáról (Abhandlung über den Siddur des Schabtai ha-Sofer aus Przemysl auf Grund der einzigen Handschrift in der Bibliothek des Bet ha-Midrasch in London, *Frankfurt a. M.* 1909. Héber czim: Hakdama hakelalith lesziddur R. Sabtai ha-Szófér stb.). Sabtai az imakönyv szövegét is redigálta, amely két izben is kinyomatott, de a kommentár kinyomásához szükséges költségeket hasonnevű unokája sem tudta összehozni. Heidenheim és Baer sziddurjai után e munka talán már idejét multa. Az előttünk fekvő »általános bevezetés« azt mutatja, hogy S. jó grammatikus volt. A nyomtatott irodalmon kívül kéziratokat is használt és józan szövegkritikát gyakorolt. De olvasatai ma a közkézen forgó kiadásokban fel vannak véve. Érdekesek értesítései a héber nyelv kiejté-

sének története szempontjából. A 34. lapon Lurja Salamon elitélő megjegyzését közli a pilpulról. Ha »bekiuth«-al párosul, hasznos. A 9. lapon 8. sor alulról, hol a plene és defektiv irásról van szó, »sálóm« áll »sálim« helyett. Itt-ott S. a kabbalának is tért enged. Szép héberséggel és szellemesen ír. — Leó Modena cz. könyvemben (144 köv., német kiadás 158 kövv.) azt bizonyítottam, hogy Menáchem Azarja Fano neve Immanuél volt. Szerzőnk, héber rész 28. l., ezt írja: »Kérdeztem a jámbor . . . Menáchen Azarját, ki neveztetik Immanuélnek, Reggióból: שאלתי . . . מנחם עזרי׳ הנקרא עמנואל מקיק ריינ

*

Luncz A. M. ismert palesztinai Almanachjának XV. évfolyama három részből áll: kalendárium (70), irodalom (174), palesztinai hirdetések (48). Az irodalmi rész tartalma a következő: 1. Jeruzsálem fejlődése az utolsó 40 év alatt (3—43). 2. Gilgal (35—42). 3. A felláchok életéből Baldensperger angol czikke után (43—52). 4. Herzl emlékezete (53—69). 5. Alexandria zsidósága (53—69. 20.000, közöttük őslakó egyötöd). 6. Johannesburgi aranyásók (70—80). 7. Elbeszélés (81—117). 8. Jeruzsálemben kiadott könyvek az utolsó évben és eddig fel nem jegyzettek régebbi évekből (118—127). 9. »Ór Jehuda« nevű telep és földmívesiskola (129—148). 10. Jaffa importja és exportja 1908-ban (149—152). Salant Sámuel rabbi nekrológja (154—156). 11. Visszapillantás a lefolyt évre (159—170). 12. A szerkesztő feleségének emlékezete (171—174). A czikkek jó része igen becses és az egész kellemes olvasmány.

*

Felette érdekes irat *Gressmann H.:* »Palästinas Erdgeruch der israelitischen Religion« *(Berlin,* 1909), melyben szerző több bibliai helyet főkép a jelenkori palesztinai életből és felfogásból világít meg, mit először nagyobb keretben Curtiss tett angol (és németre is fordított) művében (Ursemitische Religion, Leipzig 1903). A kék szín nagy jelentőséggel bír a zsidóknál (8. lap), a gonosz szem ellen védő eszköz. Amit G. a palesztinai zsidókról mond (11. köv.), nem nagyon örvendetes, de azért érdekes, pl. az, hogy a szentély megmaradt nyugati falának hasadékaiba papircédulákat dugdosnak be. A csodarabbi »kvittel«-jére emlékeztet. Mindkettő pedig a mohamedán szentnek, a »veli«-nek odadobott

czédulára. Körmöket is bedugdosnak a falba (az arabok is), ami G. szerint (14) nehezen magyarázható. G. nem tudja, hogy a körmök már a talmudban nagy szereppel birnak. 36 kövv. dervis előadás leírása. Galériákkal ellátott teremben történik belépti díj mellett.

*

Klein S., jeles munkatársunk, 112 lapos szépen kiállított iratot bocsátott közre e czímen: »Beiträge zur Geographie und Geschichte Galiläas. Mit einer Karte und drei Beilagen« *(Leipzig* 1909. Verlag von Rudolf Haupt. Ára 4 márka). Kalir Áb 9-ére költött két gyászdalában a 24 papi osztályról és lakóhelyeiről szól, melyhez az anyagot egy ma már elveszett barajthából vette. Ezt az elveszett forrást K. rekonstruálni iparkodik oly módon, hogy a Kalirtól említett személy- és helyneveket a talmud és midras irodalom teljes felhasználásával identifikálja. 22 helynévhez (XV és XVI egy helyen volt, XXII-nél pedig a hely fel nem ismerhető) gyűjti az anyagot és ezek értékesítése közben e helyekről sok új és becses észrevételeket tesz úgy helyrajzi, mint történeti szempontból. A tanulmány alapját Büchler vetette meg, ki először kutatta széles tudással és éles elmével a papok lakóhelyének kérdését. Erre az alapra állva, K. tovább kutat és bizonyítja, hogy »Galilea több helységében, *Mimla, Ma'on* és *Ajthaluban,* továbbá *Kábul, Sichin, Migdala* és *Kefar Nimra*-ban még a II. és III. században fennállottak ily papi községek« (7. lap). A helynevek lajstroma szerint K. körülbelül 25 helynevet először azonosított. Mint érdekes tényt megemlítjük, hogy *Nazareth* (a K. által nem említett יום נוצרי kitételtől eltekintve) csupán a Kalir listájában fordul elő a régi zsidó irodalomban. Epiphanius értesítése szerint Constantinus koráig Nazarethben csak zsidónak volt szabad lakni és egy arab Krónika még a VII. század elején beszél a nazarethi zsidókról (74 köv.). A probléma lényegére nézve K. abban tér el Büchler Adolf felfogásától, hogy az eredeti forrás (melyből j. Taanith 68d egy töredéket még fenntartott) szerkesztési idejét a templom lerombolása utáni korba helyezi (13 kövv.). Az eredeti lakóhelyeikről Galileába szorult papok családi lajstromaikat tovább vezették. »Als eines dieser Register haben wir wohl die Quelle Kalirs zu betrachten« (19). Miután K. a bevezetésben (1—22) az előkérdéseket tisztázta, sorban tárgyalja a helyneveket (23—93) és rekonstruálja

a barajthát (94—95). Végül lenyomatja Kalir két gyászdalát (a másodikból csak a lényeget) és az elsőhöz egy még meglevő kommentárt egy Kaufmann és egy hamburgi kéziratból (97—108) és végül névmutatót és Galileáról saját kutatásait illusztráló térképet ad.

*

Az »eretnek« *Strauss D. F.* a mult század keresztény theológiájában oly jelentős szerepet játszott, hogy mellette és ellene egész irodalom keletkezett. Biográfiákban sem volt hiány, de azért *Ziegler Th.* jogosan állítja, hogy ő, mint Strauss földije, hivatva van új életrajzot írni. Zsidó szempontból Strauss működése azért is érdeklődést érdemel, mert a liberalizmust szolgálta és mert zsidó körökben is sok olvasója volt. De a jelen ismertetésben csupán az egyenes adatokra utalunk. Hengstenberg ellen Z. megjegyzi, hogy a pentateuchus authenticitását »a rabbikon is túltéve« gyerekes módon védi (247). Str. zsidókkal érintkezett. Ezek: Neumann K. F., orientálista és történész Münchenben, ki már nem volt akkor zsidó (471), Bernstein ellenben még zsidó volt (641: »Bernstein, ein getaufter Jude und grosser Kenner der jüdischen Theologie«). Berlinben főkép zsidókhoz csatlakozott, kik nem az eretneket látták benne. »Sein Spazierkamerad war meistens Auerbach, der ihm bei näherem Umgang trotz einiger Schwächen immer besser gefiel und ihm grosse landsmännische und persönliche Anhänglichkeit bewies« (u. o. V. ö. még 485). Vischernek egyszer a következőket írja: »Dass du das preussische Volk als eine Mischung von Wenden, Franzosen und Juden darstellst, hat mir wirklich leid getan« (644). 1849/50-ben Kissingenben volt, hol egy zsidó nő tetszett neki, de »er findet nicht den Rank anzubändeln« (472). Végül megjegyezzük, hogy Strauss tudományos kutatásaiban a kereszténységgel ellenkezésbe jött (a túlvilágban, talán istenben sem hitt), de azért lényegében nem volt politikailag szabadelvű ember.

*

A »Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft« hatodik kötete (Frankfurt a. M. 1909) 14 német és 2 héber dolgozatot tartalmaz, melyek közül az I., III., IV. és VII. a német zsidók történetére vonatkozik (Hamburg, Hessen, Fürth, Lengyelország). A talmudról szól Ehrentreu (Sprachliches und Sachliches aus dem Talmud 55—104). Biberfeld (Zur Methodologie der talmudischen Bibelexegese 243—251), Hoffmann (Zur Einleitung in den Midrasch Tannaim zum Deuteronomium 304—323), Funk S. Boskovitz (Beiträge zur Geographie des Landes Babel 324—343). E két utóbbi kiváló dolgozat, úgyszintén Epstein J. N. észrevételei az assuani papyrusokról (359—373). Részletekbe, melyek messzire vezetnének, nem bocsátkozunk, csupán azt jegyezzük meg, hogy Epstein észrevételeit folyóiratunkban már mi is megtettük.

*

Karpeles G. megérte még azt az örömet, hogy legnépszerűbb művét, a zsidó irodalom történetét második kiadásban lássa (Geschichte der jüdischen Literatur, 2 kötet, *Berlin* 1909). A költségekhez jóakarók járultak hozzá, ami örvendetes is, elszomorító is. Örvendetes az áldozatkészség, elszomorító az erre való szükség, különösen népszerű műnél. Az új kiadás bővült (kereken 1000 lap) és javult. Karpeles a rengeteg anyagot hat korszakban tárgyalja, kezdve a bibliai irodalmon és végezve a modern zsidó tudományon. A szép kiállítású mű kellemes olvasmány és alkalmas arra, hogy a zsidó irodalom ismeretét szélesebb és nem-zsidó körökbe is elvigye.

*

Hartmann M.: »Die arabische Frage mit einem Versuche der Archäologie Jemens« (*Leipzig*, 1909. »Der islamische Orient« 2-ik kötete). 685 lapos könyv, amely elsősorban Dél-Arábiával foglalkozik. A szöveg ugyanis mindössze 92 lap, melynek nagyobbik fele a délarabok történetéről szól (61-ig), amely után sommásan előkerülnek: iszlám, török, orosz, angol stb. egész a jelenkorig. Mindezekre nézve nem vagyunk kompetensek, de azt állíthatjuk, hogy ekkora raczionalizmus történeti kutatásoknál nincs helyén. Hartmann fejével gondolkozik mindenki: a nemesség, a nép, a papok, Mohamed, a zsidók, a negus, szóval minden kétlábú. De ezt csak mellékesen jegyezzük meg. A zsidókról természetesen szintén van szó, még pedig a következő lapokon: 11, 12, 29, 45 (hozzá 123. és 124. jegyzet), 50, 56 s némely más helyen. A jemeni zsidókat körülbelül berlinieknek nézi. A himjarita királyi család nem vallásos okokból tért a zsidó hitre, hanem a zsidó tőke kedvéért. Mohamed is imposztor volt, kit a vallás nem mozgatott. Mindenütt gazdasági motivumokat és politikai

csalafintaságokat látni, nem egyéb, mint a jelenkori viszonyok és gondolkozás átvitele az ókorba. A 29. lapon említett »miszvad« jó analógia a szanhedrinhoz. A mű $^{6}/_{7}$ része tudós jegyzetekből áll (»Ausführungen«), melyekben sok mindenféle érdekes kérdésről van szó. A 33*a*—52. jegyzetek kimaradtak: »Das gesammelte Material ist so reich, dass es hier nicht Platz finden kann« (394). Némi humor.

*

Az »Archives Marocaines« XIV. kötete a marokkói zsidókkal foglalkozó majdnem 500 lapos monográfia *Schlouschz N.* tollából és címe: »Hébraeo-Phéniciens et Judéo-Berbères. Introduction à l'histoire des Juifs et du Judaïsme en Afrique« *(Paris,* 1908). A mű fele a bibliai korral foglalkozik, mintegy az őskorral, melyben a föniciaiakról és az izraelita törzsekről, Yahu és Melkartról és egyebekről van szó. Erről a részről nem számolunk be. A tulajdonképi zsidó történet a 211. lapon kezdődik, amely három könyvre oszlik. Az 1. a hellén és római, a 2. a himjarita és berber zsidókról szól, a 3. pedig a berber zsidók története (Essai sur l'histoire des Judéo-Berbères 365—454). A második részben az ókori történet nagyjában azt adja, amit az általános zsidó történeti művek. Uj feltevés az, hogy zsidó-berber törzsek léteztek, melyek maradványai még ma is élnek. Több inscriptio ismeretes, melyek egy részét Sch. fedezte fel. Ezeknek az összeállítása nagyon kívánatos. Érdekes az, hogy a berberek között voltak nem rabbinikus zsidók (360 köv.). Ezeknek vallása, mint praetalmudikus, igen tanulságos és részletesen ismertetendő lenne. A spanyol zsidók kiüzésével a berber országokban is uj korszak kezdődik, mert a spanyol zsidók közül jelentékeny szám itt keresett menedéket. Magasabb műveltséggel birván, az ős zsidó lakosságra átalakító hatással voltak.

*

Ginzberg Louis szép kvartkötetben kiadta a kairói Genizában talált jerusalmi töredékeket: שרידי הירושלמי מן הגניזה אשר במצרים angol címe: Yerushalmi Fragments from the Genizah. Volume I. Text with various readings from the editio princeps *(New-York,* 1909. Texts and Studies of the Jewish Theological Seminary of America Vol. III.). A töredékeken kívül G. még lenyomatta a Jalkut Simeóni első kiadásából (Saloniki) קונדרים אחרון jerusalmi

részleteit és a Vaticana kéziratából az eltérő olvasatokat. A töredékek — valamennyi eddig ismeretes a pétervári császári könyvtár és egy londoni magánszemély birtokában lévők kivételével — betűről-betűre nyomattak le, az editio princeps eltérő olvasatain kívül semmiféle más hozzátétel nélkül. A kiadó saját észrevételeit, úgyszintén a kéziratok leírását egy második kötetben fogja adni, egy harmadik pedig bevezetéssel fog szolgálni a palesztinai talmudhoz. Mindezt a rövid héber és angol előszóból tudjuk meg. Kár, hogy a kiadó legalább a kiadott részletek listáját nem adja és így minden egyes esetben külön kell keresni, vajjon megvan-e az illető szövegrész az új gyűjteményben. Arról sem nyilatkozik G., hogy van-e eddig ismeretlen (elveszett) részlet. Ugy látjuk, hogy nincsen. A töredékek a jelen kiadásban 307 oldalt töltenek meg. A stereotyp kiadásban ez 35 folionál (= 140 columna) többet semmiesetre sem töltene meg. Minthogy a Jerusalmi a misnával együtt 261 folióra terjed (64+82+65+50), az egész Jerusalminak legfeljebb $^{1}/_{8}$-része került elő. A szövegek belső jelentéséről akkor lesz majd helyén szólani, ha a közeljövőre igért, az észrevételeket és magyarázatokat tartalmazó kötet napvilágot látott.

*

A pijjutirodalomban csak talmud-utáni korból ismeretesek akrostichonos darabok, de hogy már előbb léteztek, nemcsak az alfabetikus zsoltárok és siralmak teszik valószínüvé, hanem a syr egyházi költészet is. Ebben a versfő ábécé a legkülönfélébb változatban található és — mint először Geiger Ábrahám bizonyította — már Efräm syrusnál (Z D M G 21, 469). A talmud és midrasban említett »pajtan« ilyen alfabétikus verseket készített, amint hogy szó van még egy-két alfabétáról. A syr irodalommal való összehasonlításra most alkalmat nyújt *Kirschner B.*: »Alfabetische Akrosticha in syrischer Literatur« cz. disszertációjában *(Róma,* 1907), amely először az »Oriens Christianus« VI. kötetében jelent meg. Összesen 7 darabot kapunk eredetiben és német fordítással, melyek közül a 3. »a zsinagóga és az egyház«-ról szól. Ez egy 50 strófából álló poema, melyben a zsinagóga és egyház párbeszédet tartanak. Az egyház, részben a próféták korholásait idézgetve, jól odamondogat a zsinagógának, amely azt állítja, hogy ő az Isten menyasszonya. Emellett az egyház hivogatja a zsinagógát, hogy legyenek egyek. A főbün mégis

Jézus keresztrefeszítése (44. strófa). A zsinagóga ez ellen a következőket mondja:

»Ich wundere mich über dich, wie du abirrtst,
Und um einen Menschen dich kümmerst;
Denn hätte er anders gekonnt, wäre er nicht gekreuzigt worden;
Nun er gekreuzigt ist — was liess er sich kreuzigen?«

A negyedik hymnus »Ábrahám és Izsák« 58 versszakból álló párbeszéd, melyben Sára is megszólal. Tartalma részben zsidó forrásokban is található. Valóságos »Akéda« és bizonyára zsidó előd ök után készült. A bevezetésben K. leírja a syr versek külső formáját. Említésreméltó, hogy vannak olyan pijjutok, melyekben a verssor utolsó betűje az első betűvel azonos és olyanok, melyekben az ábécé fordított sorrendben áll, tehát a héber T S R K; némelykor csupán a páros vagy a páratlan betűk (alef—gimel, illetőleg béth—dáleth stb.) használtatnak.

*

A »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« által kiadott »Grundriss der Gesamtwissenschaft des Judentums« 4. kötete a zsidóság theologiáját tartalmazza *Kohler Kaufmann* felfogása szerint. Címe: Grundriss einer systematischen Theologie des Judentums auf geschichtlicher Grundlage *(Leipzig* 1910). Kohler bevezető megjegyzéseiben konstatálja, hogy a zsidó: »legsajátosabb területét, a zsidóság hitének és tanainak összefoglalását és előadását majdnem teljesen parlagon hevertette«. Ez nem volt mindig így, Maimonides — hogy a legkiválóbbak egyikét nevezzük — korának legfelvilágosodottabb theologusa volt, ki a keresztény theologiát Aquinói Tamás közvetítésével rendszerében befolyásolta. A Maimuni elleni harcz, amely halála után kitört, és lényegében száz évig tartott, azt mutatja, hogy a theologia szoros kapcsolatban áll a zsidó nép általános kulturájával. Ez pedig függ a népek műveltségétől és a zsidóknak engedett szabadságától. Mendelssohn előtt a német terület, melyhez zsidó szempontból Európa nagyobb felét számíthatjuk, összefoglaló racionális theologia fejlődése számára nem volt alkalmas. A világi műveltség terjedésével kisérletek történtek, de a zsidó hivők zöme nem érezte a szóban forgó theologia hiányát, sőt perhorreskálta. Manapság is azon országok, hol a zsidó nép zöme lakik,

ebből a szempontból még középkori állapotban vannak, amit nem kell bővebben fejtegetni. A jelen állapot történelmileg érthető, ha nem is helyeselhető.

Kohler négy fejezetből álló bevezetésében szól a theologia és a zsidóság fogalmáról, a zsidó vallás lényegéről és alaptanairól. Néhány állítás: »Religion und Volkstum bilden im Judentum eine unzertrennliche Einheit. Judenheit und Judentum verhalten sich zu einander wie Körper und Seele« (7. lap). »Das Judentum ist vielmehr die dem jüdischen Volke als prophetischem Sendboten und priesterlichem Hüter, als Blutzeugen und rastlosem Wahrheitssucher anvertraute, jedoch für die gesamte Menschenwelt geoffenbarte Lehre von dem einen heiligen Gott und der einen, im Gottesreich sich zu verbrüdernden Menschheit« (8.). A zsidóságnak kettős feladata volt már az ókorban: »die priesterliche Berufsweihe oder Auserkorenheit... jener hohe prophetische Humanitätsgedanke, der alle wahrhaft grossen Lehrer und Führer der Menschheit, all die Seher, Dichter und Denker... geweckt und beseelt, der auch unserer arischen Zivilisation den Stempel des jüdischen Geistes aufgedrückt und dem gesamten Kulturleben das höchste sittliche Gepräge eines reinen Menschheitideals aufgedrückt hat« (9.). Két irány van a zsidóságban: »die gesetzlich-nationale und die ethisch- oder rationell-universale. Immer stehen sich diese als treibende Mächte einander gegenüber; nur wiegt bald die eine, bald die andere je nach den Verhältnissen vor« (11.). »Mannigfaltig und vielgestaltig wie das Leben, so war zu jeder Zeit das Judentum; es umfasst alle Phasen einer Volks- und einer Weltreligion« (13.). A zsidóság sok ezeréves küzdelmet jelent a pogányság ellen sokistenségével és erkölcstelenségével és minden emberistenítés és istenemberítés ellen. Ez a lényeg (13.).

A 23 lapra terjedő bevezetés után három szakaszban tárgyalja K. a zsidóság tanait. Ezek a következők: I. Isten (5—32. fejezet, 25—154. lap). II. Az ember (33—47. fejezet, 155—243. lap). III. Izraél és Isten birodalma (48—58. fej., 244—342. l.). A tudós jegyzetek ezek után következnek 343—376 és végül egy személy- és tárgymutató. A tartalom felette gazdag, minden jelentősebb kérdésre kiterjedő és ez ismertetés szűk keretében nem részletezhető.

*

Philippson M. művéből: »Neueste Geschichte des jüdischen Volkes«, melynek első kötetét már ismertettük (1909. évf. 48.), megjelent a második kötet (az előzőleg nevezett gyüjteményben, *Leipzig* 1910), amely elsősorban Nyugat- és Középeurópa zsidóságának történetét adja elő 1875-től 1908-ig, tehát egészen a jelenkorig. Ezt fogja követni a harmadik befejező kötet az orosz és orosz-lengyel zsidókról. Philippson az első, ki a zsidó nép eme legújabb történetét előadja és valóságos hézagot tölt be irodalmunkban. Az elbeszélés egyszerű és világos, úgy hogy a műveltek széles rétegei minden nehézség nélkül olvashatják. Aki tehát a zsidóság sorsáról az utolsó emberöltőben a tényeknek megfelelő tárgyilagos tájékoztatást keres, bátran nyulhat e mű után.

E kötet három könyvre oszlik: V. Az antisemitizmus. VI. Az európai és amerikai zsidóság a XIX. század fordulóján. VII. A Kelet 1830—1908. Első helyen áll természetesen az antisemitizmus, melyre egy-egy fejezet jut Németországnak, Ausztria-Magyarországnak és Franciaországnak más országokkal egyetemben. Ph. konstatálja, hogy az antisemitizmus ha nem is okozta, de alkalom volt a zsidók újjászületésének és öntudatuk megerősödésének. Az antisemitizmus csirája a politikai sakhúzásból kelt ki, melyet a német kulturharcz elején a német Centrumpárt vezérei inauguráltattak az agg pápával. Ez egyszerüen kijelentette, hogy az egész harczot a zsidó hirlapírók kezdeményezték és szítják. Hazugságból pattant ki és hazugságból táplálkozott, amig eljutott a vérvádakhoz. Sok ismerőssel találkozunk: Rohling, Stöcker, Lueger, Drumont stb. Nemzetközibb társaság, mint a zsidók, kit ezzel vádoltak. Magyarországról is részletesen referál Ph. és végül azt mondja, hogy a magyar zsidók jól tennék, ha külső ellenségeik ellen harczolnának, ahelyett, hogy felekezeti viszálykodásaikkal egymást tépik szét (95.). Az antisemitizmussal szoros kapcsolatban van a zsidó állatvágás és a zsidó áttérések kérdése. Ph. helyesen az antisemitizmus mintegy függelékekép egy-egy külön fejezetet szentel ezeknek az ügyeknek.

A VI. könyv jó része a zsidóság belső állapotát rajzolja ezzel az összefoglaló czímmel: Az európai és amerikai zsidóság a XIX. század fordulóján. Szó van a nagy zsidó szervezetekről, a zsidó naczionalizmusról és a reformmozgalomról. Ezután egy fejezet ismét a külső helyzettel foglalkozik. E tekintetben az első hely talán Olaszországot illeti meg, hol az állami és társadalmi egyenlőség a legteljesebb. Az olasz nagykövet az Egyesült-Államoknál egy izben zsidó volt, ami nem oly ismeretes, mint az Ottholengi hadügyminisztersége. Az utolsó évtizedekben Dél-Amerikában is sok zsidó telepedett le. A holland Guyanában a gyarmatsereget majdnem kizárólag zsidó tisztek vezetik (222.). Külön fejezet szól a zsidó faj életfeltételeiről: házasság, születés, halálozás — a százalékszám ezek tekintetében a zsidóknál kisebb — s hasonló statisztikai ügyek. Az utolsó fejezet: »A zsidók a népek életében« tulajdonkép a zsidók gazdasági tevékenységéről és kereseti viszonyáról szól.

A VII. könyv három fejezetben a Kelet zsidóságának sorsát beszéli el. A damaszkusi vérvád ismertetése után (1. fej.) következnek »a mohamedán Kelet« és végül »a keresztény és pogány Kelet« cz. fejezetek, melyek kissé soványak. A török birodalom és a Balkán államok apró országai mellett szóba kerül a Kaukasus, Abesszinia, India, China, Japán.

*

Funk Salamon, boskovitzi rabbi, az ismert Göschen-féle gyüjteményben a talmudról népszerű iratot tett közzé: »Die Entstehung des Talmuds« (Leipzig 1910, a »Sammlung Göschen« 479. száma). A 126 lapos irat kötve mindössze 80 fillérbe kerülvén, és tekintélyes helyen jelenvén meg, bizonyára hozzá fog járulni a talmud tárgyilagos megismeréséhez. Funk a talmud egész történetét adja, kezdeteitől egész napjainkig, úgy hogy »a talmud keletkezése és története« a helyes czím. A rengeteg anyagot 7 fejezetre és 44 paragrafusra osztja és szakszerűség mellett is világos képet ad a talmud tartalmáról és formájáról, szerkesztéséről és elterjedéséről és egyéb kérdésekről. Új megfigyelésekre is bukkanunk, pl. a 85 tagból álló törvénykező testületről, amely nem más, mint a 12 törzs hetes törvényszékeinek egyesítése elnökkel az élén. — 25. lapon az assuani papyrusok egy pontjára ugyanazokat a talmudi helyeket idézi, melyeket mi is adtunk. — 27. konstatálja Ezek. 20, 39 és 40 idézése kapcsán, hogy Babyloniában az exulánsok nem építettek áldozati szentélyt, mint az egyptomiak Elephantineben. — 63. lapon 4. század helyett olvasandó 3. század (Abahu). — 77. és 96. Safra helyett olv. Sifra. — 24. és 33. § részben azonos. — 77. utolsó sor nem pontos. — 94. Midraschredaktor helyett olv. Mischnaredaktor.

*

Aptovitzer V., ki az örmény jogról már bebizonyította, hogy a talmudi jogot vette át, egy másik iratban a syr jogi könyvekkel foglalkozik, melyeket *Sachau E.* kiadott és németre fordított (Syrische Rechtsbücher, Berlin 1908, II. kötet). Ezeket a könyveket három nestorianus patriarcha irta, kik Babyloniában éltek, nem sokkal a babyl. talmud lezárása után. Részletesen bizonyítja, hogy számos tételt a talmudból vettek át. Irata a bécsi császári Akadémia kiadványai közt jelent meg (Sitzungsberichte, Philos. Hist. Klasse 163., 5.) és címe: »Die syrischen Rechtsbücher und das mosaisch-talmudische Recht« (*Wien* 1909). Aptovitzer kutatásainak eredményét a következő mondatba foglalja össze: »Die gemeinsame Quelle, aus der die Patriarchen Chenanischo, Timotheos und Jesubarnun geschöpft haben, ist das biblisch-talmudische Recht« (2. l.). Az örmény jogi kodexek a mózesi jogot részben eredeti, részben a talmudi hagyomány és magyarázat által módosult formában vették fel (6. lap. WZKM XXI, 251—267). Ezen állításokat A. tényekkel igazolta. A syr kánonjeg szerint a nőtől csupán házasságtörés (vagy varázslás) miatt szabad elválni (Aptovitzer 63, 1. j. és 68, 2. és 3. j.). Ezen az állásponton vannak az evangeliumok (Márk 10, 11 és Luk. 16, 18). Ezt vallották a sammaiták és kétségtelen, hogy ez az ősi zsidó nézet. A hilleliták reformáltak, midőn más okból is megengedték a válást. Az özvegy syr felfogás szerint ne menjen férjhez (22. lap). Ez az ősi zsidó népies felfogás. A misna (Kiddusin 1, 1) külön kodifikálja, hogy a nő férje halála által szabad lesz és a talmud (ugyanott 13 *b)* nagy buzgalommal keresi a bibliai alapot erre a szabályra. Mindez azt a felfogást tükrözteti, hogy az özvegynek tulajdonképen nem volna szabad még egyszer férjhez menni. Ez ősi felfogás maradványát kell abban a törvényben látni, mely szerint oly nő, ki három férjet temetett el, nem mehet negyedszer is férjhez. A syreknél, mint a zsidóknál φερνή (פורן) a moringot jelentette, úgyszintén a LXX-ban (Gen. 34, 12; Ex. 22, 15). Kétségtelen, hogy ez a görög népnyelvből, a *zovnή*-ből ered. Jogtalanul nevezi tehát A. (28, 3.) »a terminus hamis használatának«. Általában kérdés még, hogy a syr és talmudi egyezések közt nincsenek-e olyanok, melyek közös őskeleti forrásból erednek? Aptovitzer szép és érdekes munkát végzett.

*

Wilken Ulrich, a papyrológia nagymestere, a göttingai Akadémia XXVII. köt., XXIII. számában, amely külön is kapható, az alexandriai antisemitizmusról újabb megfigyeléseket tesz közzé (Zum alexandrinischen Antisemitismus, *Leipzig* 1909). Új adat, amint látom, csupán egy eddig nem ismert papyrusdarab (brémai), a többi papyrusoknál új összeillesztés és helyesebb olvasás szolgáltatja az új adatokat. (Trajan és) Hadrian idejéből eredő aktákról van szó, melyek az alex. zsidók és hellének közt folyó pörről szólnak, a Lukuas vezérlete alatt kitört zsidó felkelést követő kölcsönös bevádolásról. W. ezután az ú. n. pogány vértanú-okmányokat tárgyalja és egyebek közt aláhuzva szószerint ezt mondja: »Dieser politische Gegensatz der Alexandriner gegen die Cäsaren dürfte das Primäre sein, der Antisemitismus nur eine sekundäre Nebenerscheinung« (45. l. = 825). Valódi és (már az ókorban) hamisított vértanuokmányok maradványai a szóban forgó papyrus-rongyok. Általánosságban megjegyezhető, hogy az ilyen címek, mint »der alexandrinische Antisemitismus« önkéntelen reklám a modern antisemitizmusnak, ami a tudományhoz nem méltó. Egyébkép az egyptomi hellének zsidógyülölete politikai ellentéten alapult: a zsidók minden időben loyalisak voltak, tehát híven ragaszkodtak sorban a perzsákhoz, a ptolomeusokhoz, a rómaiakhoz, a görögök ellenben az utóbbiakat gyülölték.

*

Hatalmas irodalmi vállalkozás az »Encyclopaedia of Religion and Ethics«, melyet *Hastings James*, az 5 kötetes »Dictionary of the Bible« kiadója indított meg *Selbie J. A.* s mások segítségével. A »vallás« és »ethika« szó legtágabb értelemben veendő, az új Encyclopedia ugyanis az összes vallásokat és nagyobb ethikai rendszereket dolgozza fel enciklopédikus alakban. Az egész mű 10 kötetre van tervezve, melynek terjedelméről képet alkothatunk magunknak az első kötetből, amely *Edinburghban* 1908-ban jelent meg. Kéthasábos kis folio, petit nyomással 888 lapnyi terjedelemben, pedig csupán *A—Art* czikkeket öleli fel. Ezen a köteten magán nem kevesebben dolgoztak, mint 195 angol, német, franczia és 3 más, többnyire neves tudós. Többségük nem theológus, mert

igen sok a filozófus, történetíró, nyelvész, ethnológus s más szakok képviselői. Az előmunkálatok hat esztendeig tartottak és egész sereg szakértő vett bennük részt. Modern mű lévén, illusztrációk sem hiányoznak. Tisztán zsidó czikk, ha a bibliai czikkektől eltekintünk, melyek közösek ugyan, de keresztény színezetüek, kevés van, pl. Abravanel, Acosta, Adultery, Art (valamennyi Abrahams Israel tollából) s mások. De a zsidó czikkeknél, melyek a Jewish Encyclopediában úgyis fel vannak dolgozva és különben sem igen mondanak újat, a zsidó irodalommal foglalkozók szempontjából az általános jellegű ismertetések sokkal tanulságosabbak, amennyiben az összehasonlításra kész anyagot szolgáltatnak. A zsidó felfogás értékelése az összevetés által — pl. az *adultery* kérdésnél — a mult és jelen tényei alapján válik lehetségessé és egyúttal megállapítható a zsidó felfogás messzeterjedő hatása. Erről a hatásról ma rendszerint nem bírnak tiszta képpel sem intra, sem extra muros. Az összevetés továbbá a zsidó felfogást magát nem ritkán más világításba helyezi, a korlátolt spintizálást kizárja. Érdekes czikk az »Anti-Semitism«, melyet *Strack* írt meg. Kár, hogy a kötet végén nincs czikklajstrom, mint a Protestantische Realencyclopädie 3-ik kiadásában, ami a tájékozást megkönnyítené. Ezt nem pótolja egészen a XV—XVI. lapon található Cross-References, ami egyébkép kíváló ötlet. Hasonló munkát, be kell vallanunk, zsidók nem hozhatnának össze. »A nemzedék nem méltó reá« mondaná a talmud. A kiállítás fényes és a vastag kötet csodálatosan könnyű, úgy hogy a szó egyszerű értelmében kezelhető. Mielőtt ezt az ismertetést közreadtuk volna, megjelent a 2. kötet is, amely *Arthur-Bunyan* czikkeket öleli fel. Többnyire terjedelmes czikkek, melyek az illető problemát végig kísérik vallásokon, földrészeken és korokon. Nagy dolgozatok pl. *Ascetism, Atheism, Birth*, melyeknek egyik fejezete a zsidóknak van szentelve. Egyébkép csak ismételhetnők, amit az 1. kötetről mondtunk.

NAP ÉS HOLD.

(Részlet Gabiról »Királykoronáé«-jából.)

Lehetne-e kifejezni,
Kimerítően jelezni,
Hogyan tetted meg a holdat
Időjelzőnek, mely halad
Útján folyton a föld körül,
Azt kisérve szüntelenül?
Ő a számítás alapja,
Azon lesz megállapítva,
Az esztendőt mikor kezdik,
Ünnep melyik napra esik.
Éjhomályban uralkodik,
Folyton fénye nagyobbodik,
Míg eléri tetőpontját
S homály csökkenti világát
Ami neki jut a naptól,
A fény örök forrásából...
A hónapnak közepe táján,
Keringésök tetőpontján
Ott áll a nap és hold egymástól
Különválva éjhomálytól,
Ekkor csökken a hold fénye,
Folyton fogy alakja, lénye.
A föld népe így megtudja,
Hogy — bár a világot uralja
E két test, Isten kegyeltje —
Mégis csak alárendeltje
A legfelsőbb akaratnak,
Irányt jelző egy parancsnak.
A hold, mely javában fénylett,
Elsötétül — de újra éled
S ha a nappal találkozik,
Útjok egy irányba esik,
Hogy övéle egy vonalban
Áll a hónap végszakában,
Akkor a hold a nap előtt
Úgy áll — mintha sötét felhőt
Ráborítna, s akkor megszünt
A holdvilág, fénye eltünt —
Mindez így azért történik
— S arról kiki meggyőződik —
Hogy az égi seregeknek
Nincs hatalmuk, csak Istennek
Köszönik az erejöket,
Tőle nyerik a fényöket;
Felettök is Ő őrködik,
Páratlanul kimagaslik —
S aki gyatra ésszel hiszi,
Hogy a naptest véghez viszi
Amit csak az Isten tehet,
Aki semmiből teremthet:
Majd megszégyenülve látja,
Hogy a balgák útját járja
S hogy a napnak nincs hatalma
S csakis attól függ uralma,
Aki néki a fényt adta
S annak tartamát kiszabta,
Megbiz aztán egyik szolgát,
Ki elborítja világát, —
Igy mulik el dicsősége,
Káprázatos fényessége.

A TIZEDIK SZFÉRA.

Titkaid kikutatlanok,
Csodatetteid páratlanok,
Amint a kilencz szférán tul
Az elme szférájául
Egy tizedik kiterjeszkedik,
S mint a szentély emelkedik.
Ez a szféra túlhaladja
Valamennyit — netovábbja
A magasztos eszményeknek,
Megfoghatlan emberésznek.
Ott az istenség székhelye,
Fenségének egész telje.
Az igazság ezüstjéből
Került ki, mint öntödéből
És az elme aranyából
Lett megszőve takaróul.
Az erény oszlopaira,
Örök idők tartamára
Fektetett a kupolája,
A királylak koronája.
Egek ura, a hatalmad
Az, mely neki létokot ad;
Tőled ered, hozzád vágyik,
Gyönyörrel feléd vonzódik.

SZELLEMVILÁG.

Az eszmények világába
Betekinteni — hiába.
Titok marad Uram! műved
A lelkeket hogy létesíted
Istenséged fényárjából
Fenségednek világából,
Mint angyalok kirendeltetnek
Küldetést hogy végezzenek.
Szándékidat teljesítik,
Trónusodat környékezik,
Óriás erővel birnak,
Nagy hatalmat gyakorolnak,
Kezökben lángpallos villog,
Mely forogva fényben csillog,
Igy valósul küldetésök,
Czélirányos működésök.
Mintha gyöngyökből állnának
Külhatásnak ellentállnak.
Itt a földön és az égben
Elbámulnak tetteiden.
Szent a hely, ahol születnek,
Fényforrásból keletkeznek,
Osztályokra tagolódnak,
Zászlók alatt csoportulnak,
Lángbetük jelzik: ki milyen
Helyt foglal el lent vagy fennen.
Feljebbvalók, alattvalók,
Szolgálók és parancsolók
Ugyanazon czélra törnek,
Szünet nélkül járnak-kelnek,
Soha ők el nem fáradnak,
Nem gyengülnek, nem lankadnak,
Mindent látva látatlanok,
Tűzből valók oltatlanok,
Mint a szélvész száguldanak,
Tűz és vízből vegyest állnak,
Szeráfok is vannak köztük,
Tüzes tömbök, üstökösök,
Majd mint villámok czikkáznak,
Káprázlatóan szikráznak
S mind ez égi tüzes testek
Urok előtt térdre esnek,
Ezrenként és tízezrenként
A légürben szórnak tűzfényt,
Éjjel-nappal őrt állanak,
Egymásután fölváltatnak,
Dicsőítik világ urát,
Magasztalják a hatalmát.

AZ ÉGI TRÓNUS.

Mindenható!
Ki fürkészi szándékodat,
Midőn égi trónusodat
Az elme szferája fölé
Helyezéd a szentek közé!
Ott a helye felségednek,
Dicsőséges szentségednek,
Ott a létnek örök titka,
Mindennek alapja, nyitja;
Véges ész, ha idejuthat,
Itt megáll, többet nem tudhat.
Míg utolérhetlen magasban,
Teremtői hatalmadban
Uralkodsz a világ felett,
Nincs hatalom Te kívüled!

A PARADICSOM.

Hol van ahhoz hasonló tett,
Mit csak az Ur véghez vihet,
Midőn trónja zsámolyánál,
Földöntúli világánál
Helyt kitűz a jámboroknak,
Szentéletü szolgáinak?
Ott időznek tiszta lelkek,
Enyészettől menekültek.
Élők sorából kidöltek,
Küzdelemben kimerültek,
Ottan új erőket nyernek,
Megifjodva megpihennek.
Ottan élnek biztonságban,
Úgy mint Noe bárkájában.
Ott talált csak tiszta gyönyört,
Akit itten bánat gyötört.

Ez a túlvilági élet,
Melyre jámbor újra éled.
Idvezültek dicskörében,
Tükörödznek fényességben,
Erényben megtisztult lelkek,
Kik a sírjukból kikeltek,
Hogy Uruk előtt megjelenve,
Dicsőítsék dicsőülve.
Mint király várában laknak,
Asztalánál mind jóllaknak,
Az elme édes csemegéit,
Az ismeretfa gyümölcseit
Bőségben nyujtja az Éden,
Soha meg nem szünő létben.
Ilyen a boldog nyugalma,
Örökség — min túl nem adna
A föld összes kincseiért,
Tejtől, méztől ittas földért.

A POKOL.

Titok fátyla elborítja,
Véges ész azt fel nem fogja,
Hogy lehetnek a magasban
Csodás változatosságban,
Kincses házak, tágas termek,
Épitési műremekek
Számlálhatlan mennyiségben,
Rendkívüli méretekben.
Némelyekben tiszta lelkek
Jutalmukul kincset lelnek,
Üdvösség vár ott azokra,
Kik megtértek igaz utra.
Míg ugyanott a bűnöst várja
Kéneső és tüzek árja,
Tátongó örvénybe esik,
Innen föl nem emelkedik.
Isten átka sújtja, nyomja,
Pokol árja elsodorja.
Ott dühöngnek szélvész, vihar,
Dermesztő fagy, hózivatar.
Zuhog a jégeső, dérrel
Vegyest pusztít erős hévvel.
Aszály, hóvíz, köd és pára,
A csapások egész tára,
Sötét felhő, rémes éjjel
Ide szállott a rút bűnnel,
Igy rendelte az igazság,
A jutalomosztó jóság,
Kárhozat vár a vétkesre,
Üdvösség az erényesre.

A LÉLEK.

Véges észen messze tuljár,
Hogy pattant ki égi sugár
Az örök fény forrásából,
Mint kitör víz a sziklából,
Hűsitő ital a kútból!
Amit léleknek neveznek,
Tükre Isten fenségének,
Bölcseséggel felruházva
Teremtője nevét áldja,
Benne lobog az ész lángja,
Eszményekből áll világa.
Hivatása test őrzése,
Megóvása — fejlesztése.
Tűz a lélek embertestben,
Életét csak ő tartja fenn,
A lélek tüzében él a test,
Semmiből csak általa lett,
Mint egykoron az égi tűzben
Jelent meg Isten Sinai hegyen.

TISZTULÁS.

Ki ér fel a bölcsességig,
Az ismeret magaslatáig,
Mint ruházta fel tudással,
Mélyreható belátással
A teremtő ember lelkét,
Reányomva a bélyegét,
Hogy nem fog rajta mulandóság,
Enyészet és testi kórság,

Fenmarad mint eredete
Változatlan az élete.
Nem fér hozzá halál árnya,
Sem a végnek hollószárnya,
De jaj neki, ha bűnbe esett,
Dísze, éke odaveszett,
Száz halálnál keservesb lesz
Büntetése — véget nem vesz,
Mígnem igaz tisztulással,
Becsületes megbánással
Engeszteli teremtőjét,
Visszanyeri üdvösségét.
De ha tovább bűnben fetreng,
Szenvedések árja terjeng,
Körülötte — s elhagyatva
Életét únja, megsiratja.
Szenthez addig ő nem nyulhat
S a szentélybe be nem juthat,
Amíg bűntől meg nem tisztult,
Nyomát veszté a sötét mult.

VALLOMÁS.

Szégyenpír befutja arczom',
Folyton zajong öntudatom,
Látva, Uram, hatalmadat,
Hiú, semmis mivoltomat;
Mert amily nagy a hatalmad,
Erőm árny csak a nap alatt
S míg tökélyed elérhetlen,
Gyarlóságom megmérhetlen.
Egyetlen vagy örök élő,
A parányt is megszemlélő,
Csodát művelsz bölcseséggel,
Itélkezel kegyességgel,
Míg én tünő porszem vagyok,
Férgek falatja, ha halok.
Gunyjára a földi létnek
Lomha tömegként elélek.
S mint az árnyék tovasuhan,
Szellő szárnyán tovarohan,
Éltem ideje e földön —

Nagybecskerek.

Mérges kígyó az az ösztön,
Mely csak folyton hajt a rosszra,
Szívet rábír a gonoszra!
Harag dühöng a lelkemben,
Furfang tanyáz a lényemben.
Fenhéjázó tekintettel,
Visszatetsző gőgös dölyffel
Korholom én a társakat,
Nyiltszivűket, igazakat.
Tekervényes úton járok,
Gyors futásban meg sem állok!
Ó! mily semmis a mivoltom,
Éltem rövid, közel holtom,
Erőm gyönge, hol erényem,
Amivel én kérkedhetem?!
Létem mintha nem is volna,
Mintha lényem porba hullna,
Születésem kezdetétől
A végemig mindenestől.

Dr. Klein Mór.

A RÉGI LÁNGOK ÉS A CHANUKA GYERTYA.

(Zsargondal.)

Régi napok! nagy tüzek ti!
Ti, kik rég kihúnytatok,
Éledjetek csak egy perczre,
S ide nézzen lángotok.

Emlékeztek! milyen büszkén
Tört magasba tüzetek,
Mennyi gúnnyal néztetek le
Egy halovány mécstüzet.

Hősök, költők lázas hévvel
Úgy lesték parancsotok —
Előttetek hajoltak meg
Ifjak, vének, asszonyok.

S hol van ma a ragyogástok?!
Hová tűnt a lángotok?!
Mily varázslat nyelt el végkép?!
Milyen csodás lángtorok?!

Lobogástok szerteáradt,
Világot beragyogott,
Sziporkátok szisszenése
Zúgott, forrott, harsogott.

Ti voltatok a sugárzás,
Ti voltatok: lángolás,
Ti voltatok fény és erő,
Valóság és álmodás.

Ti égtetek máglyatűzben,
Bakók sütő vasában,
Kelevézben, hóhérbárdban,
Tűzviharos csatában.

Pogányszitkos káromlásban
Bélyegsütő kalapács,
Gyönge vállat roskasztott le:
Tibennetek száz parázs.

Tiétek volt minden nagyság!
Minden kincs a tietek!
Semmi erő nem fojtott el,
Nem nyomott el titeket.

Mint egy gonosz, rémes álom,
Elmultatok nyomtalan!
Sziszegtetek? Kaczagtatok?
Mindhiába! hasztalan!

Szilajnótás kurjantások!
Vérbíboros őrület!
Fojtó napok! élő fáklyák!
Örök éjbe tűntetek!

Egy láng maradt örök fényben!
Szilárd mint a menny foka!
Kiçsi mécses! szende! halvány!
Halála nem lesz soha!

Moauz cur jesuoszi!
Ezer láng az éjjelé!
De e kicsiny, halvány mécsest
Isten el nem feledé.

Látjátok-e? csodás tűzben
Föllobog az egekig!
Chanukamécs! a te lángod
Soha el nem temetik!...

ODOM UVEHÉMÓ.

(Kalir.)

Embereknek — állatoknak,
Földön élő bús raboknak,
Érből, vérből alkotottnak,
Elmulandó halandóknak,
Akik járnak büszke fővel,
S mind elmúlnak majd idővel,
Akik eggyek elmúlásban,
Földi, borús vándorlásban,
Sárban csúszó állatokkal,
S úgy vergődnek lenn a porban,—
Rejtvenyíló ibolyának,
Harmatkönnyes violának,
Bőségben és áldó karral,
Mennyetrázó, szent morajjal,
Küldj te, Uram, esőt!
Adj te, Isten, erőt!
Hogy a csöndes völgy ölében,
S künn az erdők rejtekében,
Nyíljanak virágok,
Tavaszthintő álmok,
Zsöndüljenek lombok,
Szűnjenek a gondok —
Fa sudárba szökjön,
Forrás megcsörögjön,
Öntse szét az árját,
S nyissa meg a báját
Ennek a világnak —
Áldásodra várnak,
Kiket imaszárnyak
Tehozzád ragadnak,
S tehozzád tapadnak
Holtig forró csókkal,
S még a koporsókban:
Ott is neved vallják:
S mindörökké dalják:
Segíts, Uram! segíts!

HA A SZOMBAT . . .

(Ábrahám ibn Ezra.)

Ha a szombat közeleg,
Egész lelkem megremeg,
Hajlékomban láng lobog,
És a szívem, és a szívem
Úgy dobog.

Csak e napon lelhetem fel
Tovaszállott régi kedvem,
Halk dallamok szárnyain
Eliramlik minden bánat,
Földi kin.

Egykoron majd örök csend
Vár reám a sírba lent —
Örök szombat vár reám,
Ott is téged keres Uram!
Majd imám.

DÖRDÜL A FELHŐ.

(Gabirol.)

Dördül a felhő, őszi ködös árnyak
Vihartól űzve fenn az égen szállnak,
Gyászol a napfény, csillag sem ragyog fenn,
S felhő hasad, mint könnyár a szememben,
Esőfonálra rongyollik az égbolt,
Kietlen réten vad viharszél tombolt, —
Vajjon még egyszer lesz-e sugaras fény?
Vajjon még egyszer kisüt-e a napfény?
Vajjon még egyszer csöndül-e madárdal?
Vagy örökösen küzdök én az árnynyal?
S az őszi felleg éltemet siratja,
S leszállott végkép ifjúságom napja?

ERŐM ODA.

(Ábrahám ibn Ezra.)

Erőm oda,
Nem nyughatom
Már én soha.
A vándorút
Megkínozott,
És tüske, ág
Megzaklatott.
Úgy-e, hogy egykor
Koszorút
Dalokból fontam —
S minden út
Csak rózsát hajtott
Énnekem,
Mily boldog volt
Az énekem!

Most búsan járok
Egyedül,
És szivem már
Föl nem derül,
Csetlik-botlik
Villámlovam,
S nem ömledez
A dalfolyam.
Hollók szállnak
Fölöttem el,
A tél van itt,
És két szemem
Úgy ég — úgy bánt,
Hogy elfogyóban
Mind a láng.

JEHUDA HALEVI SZERELMI DALAIBÓL.

I.

Szép kedvesem! int az óra,
Lásd elmegyek én messze,
S még egyszer most búcsuzóra
Hadd nézzek hű szemedbe.

S én félek: hogy szomorú szivem,
Mit úgy epeszt a bánat,
Kiugrik belőlem — és hiven
Majd úgy szalad utánad.

II.

Nincsen már hid előttünk,
Könnytenger van közöttünk,
De ajkaid csókjának
A habok szétnyilnának.

III.

Sötét sírban, mély álomban
Arany csöngő ébreszt,
Csöngésétől fölzokogtam,
Bús szavad föléleszt.

Azt súgod könnyel szemedbe:
»Soha nem felejtlek!«
S én azt kérdem: »úgy szeretsz-e,
Amint én szeretlek?!«

IV.

Vádollak: hogy gyilkosom vagy,
Te vittél halálba —
Piros arczod, piros ajkad
A tanúm reája.

Bíbor arczod, bíbor ajkad —
Mért olyan pirosak?
Hűtelen szád miért hallgat,
Mért vádol gyilkosnak?

Ajkad hallgat, pironkodik,
Bár én egyre kérdem:
Halálomról tanuskodik
Arczodon a vérem.

V.

Halálomat szomjazod te,
De én élni vágyom,
Hogy az Isten élni hagyjon:
Ez az én fohászom.

S életemet neked adnám,
Neked ifjú vérem,
Tenélküled úgy is üres
Az én borús éltem.

Álmatlanok éjjeleim,
Elvitted nyugalmam,
Legyen tiéd — s aludj édes,
Csöndesen, nyugodtan.

VI.

Minden könnyem fölitta
A tüzes vidámságod,
A szivem tűzön-vízen
Száz kísértést megállott.

Bizony tűz, víz csatázott
Az én szegény szivemben —
Vad tüzek: a te lángod,
S az én síró keservem.

VII.

Rubin és zafir ajkadnak éke,
Bíbort von kristályfogad elé,
Nap a te arczod, de hajadnak éjje
Sötét felhőket dobál belé.

VIII.

Nem kell nekem a világnak
Semmi gazdagsága,
Nekem bizony elég lenne
Kedvesem orczája,
Piczipiros szája,
Fitos arczocskája.

Ott teremne méz számomra :
Ahol megcsókolnám,
A mirtusom ott fakadna,
Ahol olyan keble halma
Mint a piros alma.

IX.

Lábad könnyű lépte alatt
Csodás, bűvös nárdus fakad,
Balzsamvirág, mirhaág —

Addig éljek : míg csak egyszer
Egy virágod fölszedhessem,
S nem kell többé a világ.

X.

Többé sohsem hallom hangod,
Szívem mélyén mégis hangot :
Köszöntésed hallom én.

Megkötöztél lánczaiddal,
Hosszú sorba rabjaiddal —
S lánczcsörgésem hallom én . . .

AZ EMBER.

(Sámuel Hánagid.)

Életének legzsengébb korában,
Lenn csúszik a földnek a porában,
Mint a kígyó, úgy mászik a gyermek,
S keservei csak kicsiny keservek.
S ha foga jő, úgy ugrándoz egyre,
Mint a zsenge pázsiton a kecske.
Húsz éves lesz, s asszonykegyre vágyik,
Asszonyokért, lányokért csatázik,
Harmincz évvel büszke férfidaczczal
Szembenéz a haragvó viharral,
Negyvenéves már az őszbe hajlik,
Szive vére csöndesebben zajlik,
Ötven évvel ősz hajszálak intik :
Hogy őt bizony öregnek tekintik.
Hatvan év — és ott vagyunk a lejtőn,
S visszanézünk a multra, merengőn,
Lejebb szállunk hetven évvel minden,
Ilyenkor már sok örömünk nincsen.
Nyolczvan éves már a földet nézi,
Földi vágy bizony már nem igézi,
Kilenczvenes alig tud mozogni,
Azt se tudja : mihez kelljen fogni,
Százéves — ha van, aki eléri,
Gyorsan kell még egyszer reá nézni,
És ha egyszer eltemették sírva :
Féreg vár rá odalenn a sírba,
Hadd sirassam hát a tűnő létet,
Ma még vagyok — óh de meddig élek ? !

A KOSZORUK.

(Abitur.)

A nagy tömeg a hangos szó barátja,
Tapssal köszönt sok furakodó lármást,
Akik könyökkel, vásáron csatáznak,
És úgy vívnak ki czímet, rangot, állást,
Nyomukban czenkek : hamisszavú hősök,
Arczukon lárva, s dobokat pörgetnek,
Hízelkedésük, dícséretük értsed :
Olcsón ezek réztányért nem csörgetnek.
Folyik a harcz, és idegen tollakkal
Pávásan lépdel ez a mástmaró had,
Magát dícséri, és igaz erénynél
Vagy gáncsot vet, avagy kedvetlen hallgat . .
Míg hallgatagon, magafont rózsákkal
Az igaz lovag, utálva e harczot,
Elvonul csöndben, s maga útját járva :
Kerülni vágyik sok kifestett arczot . . .

ÉNEKEK ÉNEKE.

(V. fejezet.)

Én aluszom — éber szivem,
Kopogtat az én hivem :
Nyisd ki, húgom, szerettem én,
Én galambom, szelídem.
Hajamra éji permeteg,
Harmat csöpög le róla,
Ajtódat nyisd ki csöndesen,
Az üdvösség ez óra.

Hogy öltsem fel a gyolcsomat ?
Mezetlen az én lábam.
Az ajtóhoz, hogy menjek én ?
Hogy néked azt kitárjam ?

Benyujtá kedvesem kezét
A résen át szobámba,
Remegve szállott most felé
A lelkem izzó vágya —
Felkeltem én, és kinyitám
Az ajtómat eléje,
Kezemről csorgott mirrhaméz
A kilincsnek fejére,
Ajtót nyitottam boldogan
De jaj! örömöm megszünt,
Eltávozott — óh hová ment?!
A kedvesem hová tűnt?
Szólítgatám, de nem felelt,
Utána szökött lelkem —
Kerestem őt utczák során,
De hiába — nem leltem.
Megvertek durván engemet
A körbenjáró őrök,
Megtépdesék a köntösöm,
Megsebeztek a tőrök.
Jeruzsálemnek lányai!
Fölesketlek az égre,
Ha látjátok kedvesemet,
Beszéljetek szivére:
Mondjátok néki: szenvedek,
És könnyezem epedve,
Beteg vagyok, szivem beteg,
A szerelem betegje.

Hát miért több szerelmesed
Mint más leánynak ifja?!
Nagy érzésednek: mondd nekünk
Miben is rejlik titka?!

Fehérben ragyog, tündököl
Bíborban az én ifjam,
Ezrek közül kiválik ő
Hódítva, délczeg ifjan.
Aranycsillámlás a fején,
A haja hollók árnya,
És két szeme mint két galamb
Tejben fürösztött szárnya.
Vizeknek erén a galamb
Igy fürdik lágy habokba,
Ilyen szeme — tűzragyogás
Lángkeretekbe fogva;

Orczái mint a balzsamágy,
Illatvirágok halma,
Ajakja édes liliom,
És forró mirha rajta.
Az ujjai mint rúdarany
Topázzal ékes állvány,
És elefántcsont termete:
Zafirral ékes márvány.
Az alakja a Libanon
Legszebbik czédrusfája,
Egészben kedves énnekem,
Oly édes harmatszája.
Oly édes, kínos lesni őt!
Keresni, reá várni —
Ez kedvesem, szerettem ez!
Jeruzsálem leányi!

Budapest. DR. KISS ARNOLD.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Zuckermandl M. S.*, Tosefta Mischna und Boraitha in ihrem Verhältnis zueinander, oder palästinensische und babylonische Halacha. Ein Beitrag zur Kritik und Geschichte der Halacha, I—II., Frankfurt a. M., 1908—9. (Kommissionsverlag von J. Kaufmann, Frankfurt a. M., Börnestr. 41. Ára kötetenként 16 márka.) — *Klein S.*, Beiträge zur Geographie und Geschichte Galiläas. Mit einer Karte und drei Beilagen. *Leipzig*, 1909. (Verlag von Rudolf Haupt. Ára 4 márka.) — *Vajda D.*, Emlékkönyv főt. dr. Bernstein Béla nyiregyházi főrabbi beiktatási ünnepélyéről 5669 Niszán hó 29. — 1909. április hó 20-án. *Budapest*, 1909. — *Winterberg Julius*, Festrede, gehalten anlässlich der Schlussfeier des Aufnahmscyclus von 1910. *Budapest* (1910.). — *Farkas Emil*, Nachklänge zur Schlussfeierlichkeit der Pester Chevra Kadischa anlässlich der Aufnahme von neuen Mitgliedern im J. 5670. *Budapest* (1910.). — *Vajda B.*, A zsidók és hazájuk. Képek a zsidók történetéből. *Budapest*, 1910. (Kül. leny. az IMIT Évkönyveiből.) — *Maybaum S.*, Predigten und Schrifterklärungen. Sechster Teil. Festpredigten. *Berlin*, 1910. M. Popelauer. Ára kötve 5 márka. — *Hauer M.*, Königin Ester. Geschichtliches Drama in vier Aufzügen und einem Vorspiel. *Dresden*, 1909. (E. Pierson's Verlag.) — Bereschit Rabba ed. *I. Theodor*, Lief. V. *Berlin*, 1909. — *Wünsche Aug.*, Aus Israels Lehrhallen, IV. Band 2. Hälfte. *Leipzig*, 1909. — *Philippson M.*, Neueste Geschichte des jüdischen Volkes, I—II. *Leipzig*, (Gustav Fock) 1907—1910. — *Kohler K.*, Grundriss einer systematischen Theologie des Judenthums auf geschichtlicher Grundlage. *Leipzig*, (Gustav Fock) 1910. (E két mű a »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« publikációja és a »Grundriss der Gesamtwissenschaft des Judentums« részei.) — *Kálmán Ödön*, Jób könyve a középkor magyarázatában. 1. rész (900—1200). *Budapest*, 1909. — *Ádler J.*, Testvérünk vagy! Belépő beszéd. (Budapest, 1910.) — *Guttmann M.*, Bevezetés a halákkába, 1. füzet. *Budapest*, 1909. (Orsz. rabbiképzőintézet értesítőjében 1908/9.) — Ugyanaz németül: Zur Einleitung in die Halacha. — *Évkönyv.* Kiadja az IMIT. szerkeszti *Bánóczi J.* 1910. *Budapest*, 1910. — *Patai J.*, Héber költők. Első kötet, *Budapest* 1910 (IMIT kiadványa). — Bacher Vilmos élete és működése. 60-ik születésnapja tiszteletére 1910 január 12-én kiadja dr. *Blau Lajos*, *Budapest* 1910. (Különlenyomat a Magyar Zsidó Szemle XXVII. (1910.) évfolyamának 1. számából). — *Ginzberg L.*, Geonica I—II. *New-York* 1909. — *Ugyanaz*, Yerushalmi Fragments from the Genizah, Volume I. Text with various readings from the editio princeps. *New-York* 1909 (»Texts and Studies of the Jewish Theological Seminary of America« gyüjtemény első három kötete). — *Mészáros Zs.*, A négy fiu. Elbeszélés a serdültebb zsidó ifjuság számára. Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat által jutalmazott pályamű. Előszóval Ágai Adolftól. *Budapest*, 1909. (IMIT kiadása. Ára fűzve 2 K 20 f., kötve 3 K 40 f. Lampel R. könyvkereskedése). — *Dr. Günsz. A.* Bibliai Történetek a zsidó ifjuság számára. 4. javított kiadás. *Temesvár* 1909 (Ára 2 K). — *Vogelstein*, 43 Bericht über d. Religionsunterricht d. Syn.-Gemeinde in Königsberg i. Pr., Königsberg [1910]. — *Bernáth Lajos*, Huszonnégy esztendő (1886—1910), I. Kisebb költemények é Árgirus királyfi. *Kiskunhalas*, 1910. (Szerző kiadása. Ára 3 K).

Bloch Mózes emlékünnepélyt tartott az országos rabbiképzőintézet 1909 október 14. saját templomában, melyen nagy és díszes közönség volt jelen. Az emlékbeszédet dr. *Guttmann Mihály* mondotta. Az intézet felső tanfolyamának Theologiai Egyesülete márczius 6-án a rabbiképző nagytermében tartott emlékünnepélyt. Az emlékbeszédet *Feldmann Áron* tartotta, *Schlesinger Sámuel* Bloch Mózes életét és irodalmi munkásságát vázolta, *Klein Miksa* felolvasta Pfeiffer Izsák »Bloch Mózes emlékezete« cz. költeményét. Az egybegyült nagy közönséget a mély kegyelettől átlengett előadások mélyen meghatották.

Mezey Albert, dr. Mezey Ferencz édesatyja, dr. Bakonyi Samu orsz. képviselő és a régebben elhunyt Breuer ismert honvédszázados apósa, október hó 27-én 76 éves korában elhunyt. Tősgyökeres magyar ember és régi jámborságú zsidó volt; gyermekeit talmudra taníttatta és még halála előtti napon, nagy betegen is felkereste az Isten házát. Hozzá méltó jámbor hitvese, több gyermeke, számos unokája és sok tisztelője gyászolja. Áldás emlékére.

Szabolcsi Miksáné, az Egyenlőség szerkesztőjének felesége, házasságának 24. és életének 46. évében márczius hó 3-án betegség nélkül váratlanul meghalt. A jószívű úrnőt férjén, két fián és leányán kívül számos rokon és fővárosi szegény gyászolja. Temetése márcz. 4-én óriási részvét mellett ment végbe. Áldás emlékére.

A pesti izr. hitközség előljárósága 1909 november 14-ikén tartott ülésében köszönetét fejezte ki Vadász Ede régi kitünő munkatársunknak »azon lelkes ügybuzgóságért«, melylyel a dohány-utczai

templom történetét folyóiratunk legutóbbi XXVI. évfolyamának 193—227. lapjain megírta.

Rabbiválasztások. Dr. *Weiszkopf Arthur* (Rozsnyó) Turóczszentmártonban, dr. *Gerstl Ignácz* Nagyszentmiklóson, dr. *Spiegel Armin* Szarvason és dr. *Junger Mózes* Siklóson rabbivá választatott.

Weisz Izsák dr. esztergomi főrabbi márcz. 13-án 67 éves korában meghalt. Szelidségével és előzékenységével megnyert mindenkit, ki vele érintkezésbe jött. Életrajza röviden a következő. Született Boldogasszonyon (Moson m.) 1844. Kecskeméten, Pozsonyban és Bécsben tanult és Tübingában tett doktorátust. *Merx A.*, a nem régen elhunyt neves orientalista előtt sokszor olvasott a talmudban. 1872-ben Csabrendeken, 1876-ban Esztergomban választatott rabbivá. 1909-ben a hitélet és a magyar nyelv terjesztése körül szerzett érdemei elismeréseül a koronás arany érdemkeresztet kapta. Temetésén megjelent a megyei és városi tiszti kar és a város többi előkelősége. Gyászbeszédeket mondottak: dr. Fischer (pesti), dr. Schwarz (győri), dr. Horovitz (karánsebesi), dr. Eisler, az elhunyt veje (kolozsvári) rabbi. Áldás emlékére.

Breitner L. Zsigmond, a pesti izr. hitközség alapitványi elöljárója, a közélet és jótékonyság terén szerzett érdemei elismeréseül udvari tanácsosi czimmel lett kitüntetve. A kitüntetett férfiú hosszú évek óta mint nagy filantróp ismeretes és kitüntetése alkalmából egyesületek, valamint magánosok részéről meleg üdvözlések tárgya volt.

Dr. Mahler Ede tanár, kitünő archeológus és történész, a Nemzeti Muzeum megbízásából tanulmányutat tett Egyptomba és ez alkalommal több érdekes felfedezést tett. A szakkörök érdeklődéssel várják ezeknek közlését.

Weiszburg Salamon nagy jámborságu férfiu, dr. Weiszburg Gyula, a pesti izr. hitközség főtitkárának édes atyja, február hó 26-án 89 éves korában Erdőbényén meghalt. Áldás emlékére.

Luzzatti Luigi az új olasz miniszterelnök. Többször volt a kincstár minisztere, legutóbb kereskedelmi- és földmivelési miniszter. Három egyetemnek volt egymásután tanára, rektora és nagy szakíró. Mazzini, az olaszok Kossuth Lajosa, kinek muzeumot szenteltek, szintén zsidó volt.

Bernáth Lajos halasi tanár az »Irodalmi hirek«-ben feljegyzett verskötete szépen van kiállítva és igen kellemes olvasmány. Melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe. A 2-ik kötetre szerzőnél már most lehet jelentkezni.

TÁRSADALOM.

1848 : XX.

Sok évi tapasztalat megtanított bennünket arra a szomorú igazságra, hogy zsidó ügyekben intra et extra muros semmi sem értetődik magától, de azért nem állithatjuk, hogy nem vagyunk hébe-korba meglepve. Ily meglepetések értek bennünket több izben, a mióta 1901. évi júliusi füzetünkben (XVIII. 309—311) először írtuk egy czikk fölé a fenti törvényczikket. A protestáns felekezetek törekvéseit ismertettük, melyek az 1848 : XX. t.-cz. végrehajtására irányultak. Két párt állt egymással szemben: az egyik a törvény lojális végrehajtását követelte az *összes* bevett felekezetek számára, a másik csak államsegélyt kivánt az összeirandó egyházi költséghiánylat fedezésére. Világos volt — és ennek akkor kifejezést is adtunk — hogy ez utóbbi törekvés fog győzedelmeskedni. Három évvel később, 1904. évben (XXI. 237—239), tényképen jelentettük az államsegélyt és újból kifejezést adtunk felekezetünk kívánságainak, annak hangsúlyozása mellett, hogy mi minden felekezet boldogulását örömmel látjuk. Az »államsegély« pertraktálása nyilvános gyűléseken és a sajtóban azt az aggodalmat keltette bennünk, hogy abban az izraelita felekezet a megalkotandó mód folytán nem fog kellően részesülni és ugyanezért a másik párttal rokonszenveztünk, amely az 1848 : XX. t.-cz.-nek az összes felekezetekre való lojális végrehajtását kérte. Nem is lepett meg bennünket, midőn felekezetünk az államsegélyből sem a lélekszám, sem az állami adó arányában, melyek az egyedül igazságos mértékek, nem részesült, sőt körülbelül egészen elesett tőle.

Az első meglepetés akkor ért bennünket, midőn az államsegély elmaradása felekezetünk önkormányzásának hiányával

lett megokolva. Hát kisebb a szervezetlen egyház adója, mint a szervezetté? Talán könnyebben tartja fenn közintézményeit, vagy tagjai e czímen csekélyebb állami adót fizetnek? Hosszú éveken át elmaradt az államsegély, de nem vonatott kétségbe a reá való jogforrás, míg az utóbbi években a reakczió terjeszkedése idején ez is kétessé tétetett azon megokolással, hogy az izraelita vallás 1848-ban még nem volt recipiálva. Ez ellen rámutattunk arra, hogy minden törvény a törvényalkotás után szülöttekre is érvényes — pl. minden adótörvény — és így az 1848 : XX. t.-cz. a később recipiált izraelita felekezetre is vonatkozik. Egyéb argumentokat nem akarván ismételni, még csak arra utalunk, mit mostanában tekintélyes férfiútól hallottunk és sehol sem olvastunk, hogy a görög-keletiek is csak 1869-ben lettek recipiálva, de azért senkinek sem jutott eszébe, hogy tőlük a szóbanforgó törvényt megtagadja.

De mindez most már a multé, mert maga a kormány és a törvény végrehajtására elsősorban hivatott vallás- és közoktatásügyi miniszter, gróf *Zichy János*, ünnepélyesen kijelentette, hogy az 1848 : XX. t.-cz. az izraelita vallásfelekezetre is vonatkozik. Nagy nyilvánosság előtt tettek ily nyilatkozatot gróf *Tisza István* (Aradon), báró *Bánffy Dezső* volt miniszterelnökök és számos más politikus. Ez az izgalmas ügy újból azon tanulsággal szolgál, hogy a jogért küzdeni kell: ki saját jogáért nem kész síkra szállni, nem kívánhatja, hogy azt mások tegyék. A magyar zsidóságot az utolsó időkben sok bántalom érte, melyet csendesen tűrt. Ez a védekezés nélküli tűrés nincs helyén. Az európai antiszemitizmus (a vallásgyűlölet modernizált neve), a nyugati államoktól eltekintve, egy emberöltő óta él és története azt mutatja, hogy a meghunyászkodás politikája ellene nem vált be. Ezt tapasztaltuk most magunk felekezetünk jogai körül és ugyanezért nem szabad megelégednünk a puszta nyilatkozatokkal, hanem azon kell lennünk, hogy az immár kétségbe nem vont jog tényleg érvényesüljön. Felekezetünk a néhány gazdag ember daczára a legszegényebb, tagjai oly magas egyházi adót fizetnek, amilyent más felekezetbeliek sohasem ismertek, nagy fundusai nincsenek és így a közös adóból nyújtott államsegélyből reá eső részre nagyon is rászorult. Az ingyenes népoktatásról szóló törvény legsúlyosabban a zsidó iskolára nehezedik, amely pusztán a tandíjakból tartotta fenn magát és a zsidó népiskolákat, a nemzeti kultúrának

mindmegannyi hű istápolóját végveszély fenyegeti. Az izraelita felekezetre tehát erről az oldalról is súlyos teher nehezedik és egyházi adója emelkedik ugyanakkor, midőn a többi felekezeté csökken. Nem csoda, hogy néhány országos intézményére nem képes annyit áldozni, a mennyi ezek méltó ellátására múlhatatlanúl szükséges. A kellő államsegély ősi áldozatkészségével kapcsolatban képessé fogja tenni felekezetünket, hogy a nemzeti kultúra tekintetében is fokozott mértékben teljesítse feladatait.

Midőn e sorokat írjuk a közviszonyok új alakulatot vettek, de kormányprogramm még nem hangzott el. Tudjuk azonban, hogy gróf *Khuen-Héderváry Károly* miniszterelnök hosszú közpályáján mindenha a jogegyenlőség és szabadelvűség zászlóvivője volt és minden előítélettől mentes államférfiú, és hogy kabinetjének tagjai liberális férfiak, jórészt a liberalizmus kipróbált bajnokai. Bízunk tehát abban, hogy felekezetünk ügye annyi balsors után biztos révbe jut.

NÉGY KITÜNTETÉS.

A kitüntetések iránt különféle okokból, melyeket kifejteni felesleges, a nagy közönségben eltompult az érzék, de az a négy, melyről itt beszámolunk, — akárhányszor hallgatással mellőztünk ilyesmit — felekezetünk széles rétegeiben osztatlan örömet keltett, mert nemcsak érdemes férfiaknak jutott, hanem azért is, mert a királyi elismerés felekezetünk körül szerzett érdemeket jutalmazott, mit háromnál a hivatalos magyarázat nyiltan ki is fejezett. *Winterberg Gyula*, a Chevra Kadisa elnöke és dr. *Mezey Ferencz*, ugyanazon humánus intézet ügyésze és titkára ezen minőségükben lettek udvari, illetőleg királyi tanácsossággal kitüntetve. Bár mindkét férfiunak egyéb téren is vannak érdemeik, maguk is leginkább azért fogadták megelégedéssel a királyi kegy megnyilatkozását, mert egyuttal a nemes intézményre, melyet hűséggel és buzgalommal szolgálnak, esik belőle világító és melegítő fénysugár és azt egyszersmind emelni alkalmas.

Winterberg Gyula felekezeti közéletünk kimagasló alakjai közé tartozik nagyszabású tevékenysége és bőkezüsége által. Abból az egyre ritkuló gárdából való, a mely a legtisztább ethikai alapon áll és köztevékenységében ennek elveitől vezéreltetni magát.

Ünnepi alkalmakkor tartott beszédei, melyek annyi visszhangot, mondhatnók lelkesedést keltettek, a vallásossággal párosult erkölcsi világnézlet megnyilatkozásai. Nemes tradicziók élnek lelkében, melyek reá rabbi őseitől szállottak, közöttük van Liva ben Beczalól prágai rabbi és Dávid Gans asztronómus és történetíró, mindkettő mai napig ismert és becsült művek szerzője.[1]) Ezen őseire a chevra-elnök büszkébb minden kitüntetésnél és méltán. Winterberg Gyula számos felekezeti intézmény vezető embere, az orsz. rabbiképző intézet internátus bizottságának elnöke. Dr. *Mezey Ferencz* felekezeti életünk évtizedes munkása, kinek tevékenysége mint az Orsz. Iroda titkára, a rabbiképző vezérlő bizottságának és az izr. tanítóképző igazgató-tanácsának előadója s egyébkép is közismeretes és ecsetelésre nem szorul. Munkaereje párját ritkítja, úgyszintén szaktudása minden felekezeti közügyben. Nem lévén új dolog, ennyit folyóiratunk egykori szerkesztőjéről is elmondhat.

Dr. Kohner Adolf több téren fejt ki sikeres tevékenységet, de saját szempontunkból csupán azt emeljük ki, hogy családi hagyományainak, különösen néhai Kohner Zsigmond hitközségi elnök felekezeti működésének méltó örököse. Az izr. kézmű- és földmívelési egylet elnöke, az orsz. rabbiképző-intézet vezérlő bizottságának lelkes tagja és számos intézmény szellemi és anyagi támogatója. Ugyanezért nagy megelégedést keltett udvari tanácsossággal való kitüntetése. *Dr. Bacher Vilmos* a rabbiképző tanári karának elnöke, a tanügy és a tudomány körül szerzett érdemei elismeréseül a III. osztályu vaskoronarendet kapta, oly kitüntetés, melyenben zsidó tudomány képviselője eddig hazánkban nem részesült.

Röviden érintettük a kitüntetett férfiak érdemeit felekezetünk körül, nem személykultuszból, a mely folyóiratunktól távol áll, hanem annak okáért, hogy konstatáljuk, hogy e kitüntetések egyuttal a felekezeti téren kifejtett működés elismerései. Mi ebben az izraelita vallás egyenjoguságának egyik megnyilatkozását látjuk és reméljük, hogy az egyenjoguság más vonatkozásokban is teljes mértékben fog érvényesülni.

[1]) Legközelebb idevágó részletes tanulmányt fogunk közölni.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Évekkel ezelőtt kifejtettük e helyen, hogy a »gyakorlatiatlan« tudomány mily mély gyakorlati hatással bír. A német zsidóság szélesebb köreiben ez nagyobb mértékben akkor vált tudatossá, midőn Harnack szuggesztiv szavával a legműveltebb zsidók jelentékeny számánál »a theológus« díszjelzőre tett szert. Nem volt még felekezet, amely saját tudományára oly kevés ügyet vetett volna, mint a haladó zsidók a mult század második felében. Hiába volt minden mozgolódás, a »nagyközönség« e czélért nem lelkesedett és nem áldozott. Az utolsó évtizedben örvendetes változás állott be. A Lehranstalt tisztán adományokból külön épületet kapott, tanszékeinek száma szaporíttatott, külön tanerőkkel előkészítő tanfolyam állíttatott fel, könyvtára óriási méretekben gyarapodott, a tanári fizetések emeltetnek s egyéb reformok hozattak be. Az idei Értesítőből ide iktatjuk a következő részletet: »Daneben müssen wir die Zahl unserer Lehrstühle vermehren; wir müssen uns als unser Ziel stets vor Augen halten, für alle in Betracht kommenden Disziplinen Lehrstühle zu schaffen. Wir sind uns bewusst, dass wir mit solchen Zielen einer Aufgabe dienen, die für das gesamte Judentum von entscheidender Bedeutung ist. Zu einer Zeit, da der Rabbiner durch die Pflichten seines Amtes so in Anspruch genommen wird, dass er — nur ganz wenige ausgenommen — der jüdischen Wissenschaft nur rezeptiv und durch Verbreitung ihrer Erkenntnisse dienen kann, gilt es, einen neuen jüdischen Gelehrtenstand zu schaffen. Sind wir aber in der Lage, unseren Lehrern eine gesicherte materielle und eine angesehene soziale Stellung zu bieten, können wir einer grösseren Anzahl von Gelehrten die Aussicht auf eine unabhängige Lebensstellung gewähren, so werden sich bei dem allseitig neuerwachenden Interesse für das Judentum in grösserer Zahl junge begabte Männer finden, die die wissenschaftliche Arbeit auf unserem Gebiete als Lebensberuf erwählen. So werden wir uns einen wissenschaftlichen Nachwuchs erziehen können, der uns heute fehlt, und werden unsere Anstalt immer mehr zu der Stätte ausbauen, die der von allen Parteirichtungen unabhängigen voraussetzungslosen jüdischen Wissenschaft ihren Platz in der Reihe der Gesamtwissenschaft erkämpft und erhält«. (9—10. lap).

Az Értesítő ezután konstatálja, hogy a községek az intézet törekvéseit méltatják és mindjobban támogatják (Berlin évi 12.000 márkával és számos más község jelentékeny összeggel). Azon reményben vannak, hogy a községek fogják a szükségleteket fedezni. A haladás tényleg óriási és a Lehranstalt máris keres új tanerőt. Az intézet vagyona 800.000, az évi járulékok összege 24.000 márka, melyhez jelentékeny egyszeri járulékok és adományok járulnak. A könyvtár új katalógizálására és jó karba helyezésére külön 6.000 márkát állítottak be a következő három év költségvetésébe.

Az össz-zsidóság szempontjából örvendetes és sok tekintetben követésre méltó tények.

*

Alexander Bernát 60. születésnapjának tiszteletére tanítványai, tisztelői és barátai terjedelmes és becses ünnepi iratot tettek közzé, melyet dr. *Dénes Lajos* szerkesztett. Április hó 15-én az egyetemen fényes ünnepet rendeztek a kiváló férfiu tiszteletére. Bár Alexander Bernát a zsidó irodalom terén nem munkálkodik, erre közvetve mégis hatással volt, amennyiben a rabbiképző-intézet sok növendéke hallgatója volt, közöttük e sorok írója is, mint a jeles bölcsész egyik legrégibb hallgatója. A nagyszabású bölcsész és esztétikus, a szó és toll nagy mestere, egyuttal kimagasló ethikai egyéniség, kinek hírnevéből és érdemeiből felekezetünkre is esik egy fénysugár. Munkássága az általános magyar kultúráé, de azért felekezetétől nem vonult vissza és ez bármikor szólította, készséggel szolgálta és szolgálja ma is közügyeit. Ugyanezért folyóiratunk is csatlakozik az ünneplők és tisztelők díszes sorához.

*

— *Az Omike közgyűlése.* Nagy és előkelő közönség előtt tartotta meg június hó 12-ikén az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület idei közgyűlését. *Weiller* Ernő dr. titkár ismertette az Egyesület évi működését. Előadta, hogy a tél folyamán az Omike négy magyar tanfolyamot tartott fenn, 35 nyilvános előadást rendezett, 5 négyszáz koronás iskolai ösztöndíjat osztott ki, jelenleg pedig nagy nyilvános könyvtár fölállításán fáradozik. Az évi jelentéshez *Kahán* Niszán dr. szólt hozzá, aki

intenzívebb zsidó szellemet követelt, *Dömény* Lajos dr. pedig a gazdasági helyzetre tett néhány észrevételt. Majd *Fleischel* Károly a pénztári jelentést terjesztette elő, amelyből kitűnt, hogy az alig egy éves egyesület 20.000 koronás budgettel dolgozik és vagyona a 30.000 koronát meghaladja. Ezután *Herzog* Henrik dr. a békéscsabai fiók jelentését adta elő, amire a megürült állások betöltésére került a sor. Tiszteletbeli elnökök lettek: ormodi Ormody Vilmos, lovag Schweitzer Ede, tiszteletbeli tagok: Alexander Bernát dr., Décsey Zsigmond dr., baranyavári Ullmann Adolf, Deutsch Sámuel, Goldmark Károly. Alelnökök: Dirsztay Béla báró, boglári Simon Jakab. Hölgybizottsági alelnök: jánosi Engel Gyuláné. Igazgatótanácsosok: Blum Ödön dr., dentai Gomperz Miksa, Fellner Leo, ifj. gávozdiai Sváb Sándor, Klein Berthold, Leveleki Ármin, Rákosi Jakob és Goldschmied Bernát.

Itt említjük, hogy az Omike kiadott tagilletményül egy 15 íves folioalaku kultur-almanachot, amelynek tartalma a következő:

Előhang dr. *Hevesi* Simontól. — Báró *Herzog* Mór elnök megnyitó beszéde az első előadó-estén. — Emberszeretet és vallásosság. Dr. *Neumann* Árminné fölolvasása az OMIKE első előadó-estéjén. — Reflexiók és korképek a zsidó történetből. Dr. *Blau* Lajos szemináriumi tanár sorozatos előadásai. — Szemelvények dr. *Kiss* Arnold sorozatos előadásából. — A zsidó vallás világfelfogása. Dr. *Hevesi* Simon előadásaiból. — A modern héber költészet. Részlet *Patai* Józsefnek sorozatos előadásából. — Zsidók a legujabb orvostudományban. Irta dr. *Venetianer* Lajos. — A szeretet tana. Részlet dr. *Adler* Illés sorozatos előadásából. — Szociális törvényhozás a bibliában. Irta dr. *Hevesi* Illés. — *Winterberg* Gyula beszéde. A pesti Chevra Kadisa tagfelvételének záróünnepén, 1910 január 20-án. — Jőjj tollam . . . Vers Gordontól. Fordította *Szabolcsi* Lajos. — Tünődés közben. Irta dr. *Hevesi* S. Felolvastatott az IMIT estéjén. — A szünidei zsidó gyermektelep. — Programm. Irta és az izraelita magyar kézmű- és a földmívelési egylet május hó 20-án tartott gyűlésén mint székfoglaló beszédet mondotta dr. *Kohner* Adolf. — A kenyér. Vers a nyomor világából. — Az országos izr. patronage-egyesület. Az egyesület jelentéséből. — Az ingyentej intézmény ismertetése. Irta *Deutsch* Ernő főorvos. — Világtalanok világa. Irta id. dr.

Glass Izor. — A pesti izr. nőegylet csepeli Weiss Alice gyermekágyas otthona. Irta dr. Temesváry Rezső egy. m. tanár, főorvos. — Anyaszív. Vers. Részlet *Weber* F. W. Goliáthjából. — Évi jelentés. Irta dr. *Weiller* Ernő, az OMIKE titkára. — Az egyesület igazgatása. — Az egyesület tagjai. *(Dr. Patai József.)*

*

Dr. *Goldziher Ignácz*, egyetemi tanár és az országos rabbiképző intézeten a vallásbölcsészet előadója, mint lapunk zártakor a napilapokból értesülünk, junius 22-én ünnepelte 60. születésnapját. A világhírű tudóst ez ünnep alkalmából folyóiratunk, melynek első évfolyamait számos dolgozatával díszítette, szintén melegen üdvözli.

*

Lessing Th. a berlini »Allgemeine Zeitung des Judentums« mult évfolyamának öt számában a galicziai zsidókról útirajzokat tett közzé, melyek minden jobb érzésű emberben megütközést keltettek. Testvéreit külön röpiratban védi *Segel B.*, melynek címe : »Die Entdeckungsreise des Herrn Dr. Theodor Lessing zu den Ostjuden« (*Lemberg* 1910.) Elevenen és élesen megírt vitairat. Lényegében Segelnek teljesen igaza van. Kár, hogy nem szorítkozott csupán a konkrét esetre, hanem más zsidó mezőkre is kirándult. Kevesebb több lett volna. Sajnálatos tény, hogy a német zsidók közt nem ritkán akadnak egyébkép tiszteletreméltó emberek, kik a »keleti zsidóra« fensőbbséggel tekintenek le. De tévedés azt hinni, hogy a multban ily jelenségek ismeretlenek voltak. Fájdalom, ezelőtt is járta a dátsch, venger (magyar), pollák, de az a különbség, hogy nem sűrűsödött szilárd ítéletté és nem jutott irodalmi kifejezésre. A gyűlölködés tana, melynek az antiszemitizmus a legismertebb fajtája, a zsidók közül is sokat megejtett és mindenféle alakot öltött. A gyűlölködés azonban bármily alakban ellenkezik a valódi zsidó érzéssel és felfogással. A Lessing-eset remélhetőleg megnyitja minden zsidó szemét és ebben az esetben üdvös következményei lesznek.

TUDOMÁNY.

GEIGER ÁBRAHÁM MINT BIBLIAKUTATÓ.[1])

Bármily gazdag és termékeny volt Geiger tudományos tevékenysége a maga bámulatos sokoldalúságában, mégis egyetlen egy téren sem mutathat fel oly jelentékeny, sőt úttörő munkásságot, mint a bibliakutatás terén, és ehhez ellentétül ezen a területen — és pedig épen zsidók között — máig a legkevésbé ismerik és ismerik el.

Ritka összetalálkozása a tulajdonságoknak volt az, amely Geigert a biblia tudományos kutatására valóban predesztinálta. Mindenekelőtt kora ifjúságától kezdve táplált, filológiai iskolázás által mélyített és finom nyelvérzéktől támogatott pontos ismerete az ó- és újhéberségnek minden fejlődésfokában, amely őt egyidejűleg arra is képesítette, hogy szokatlan szép héber stílusban írjon. Azután mély, a legkisebb részletekre kiterjedő járatossága a bibliai iratokban egyetemben az apokrifekkel, bibliafordításokkal és az egész rabbinikus irodalommal. Végre széles történeti tekintete, amely képessé tette, hogy úgy a bibliai, mint a biblia utáni zsidóságban egyenesvonalú fejlődést ismerjen fel és ezáltal az egyes irányokat, áramlatokat és szektákat mint szükségképeni tagjait egy nagy organizmusnak fogta fel, és — last not least — az elfogulatlanság és előítéletnélküliség, amelyet úgy a hagyománnyal mint a nap véleményeivel szemben tanúsított, és az ő hajthatatlan igazságérzete, hogy az egyszer felismertet nyiltan ki is mondja.

[1]) Ennek a cikknek német eredetije megjelent a Lőw Immánuel szerkesztése alatt Geiger 100. születésnapjára kiadott emlékkönyvben : Abraham Geiger. Leben und Lebenswerk. *Berlin*, Georg Reimer 1910 (l. ismertetését alább).

Midőn Geiger fellépett, a bibliának tudományos tárgyalásáról a zsidóknál még nem volt szó. Ez annál is szomorúbb és feltünőbb volt, minthogy az egész középkoron keresztül, és még az újabb időben is a zsidóság bírta az elvitázhatatlan vezérséget bibliai területen és ezáltal a humanizmus és reformáczió korában nem kicsinylendő befolyást gyakorolt a kereszténységre. Ez az elhanyagolása a tudományos bibliatanulmányozásnak ugyan történetileg könnyen érthető, de épenséggel végzetesnek tekintendő a zsidóságra nézve, minthogy ezáltal a zsidó tudománynak a tulajdonképeni alap hiányzott, és másrészt a keresztény theológia az egész biblia tudományra az ő szellemének a bélyegét nyomhatta reá. Mindkét tényállást Geiger már 62 évvel ezelőtt világos tekintettel felismerte, ha azt mondja : [1]) »A zsidó theológia magasabb virágzása egy tudományos bibliai exegézisben és egy egészséges bibliai kritikában fejlődnék ki . . . Épen ezen a téren valószínűleg megint a zsidó tudomány éri el majd a magas fokot, amint azt az arabok alatt az előbbi korokban elfoglalta ; akkor mutatkozni fog, hogy a zsidóknak bibliájuk igazi szellemi sajátjuk, melyet ők illő szent félelemmel, de igazi járatossággal is, tárgyalni tudnak. Ama önkényuralomnak, melyet a keresztény exegézis és kritika gyakorol, tagadhatatlan nagy érdemek mellett, csak addig állhat fenn, amíg zsidó oldalról mellőztetik ; azután letérnek majd egyszer a mellőzésről és szellemi szabadság és biztosság által az uralkodói pálczát érik el«.

De Geiger nem elégedett meg azzal, hogy a bibliának belevonását a zsidó tudományba elméletileg eszközölje, hanem életfeladatának is tekintette, hogy erejéhez képest ennek a feladatnak a teljesítésén közreműködjék, és ez alapjában véve a zsidóságról való egész felfogásával függött össze. Mert ha a zsidóság története szakadatlan vallásos fejlődést mutatott fel, akkor a bibliát eddigi izoláltságából ki kellene emelni és összefüggésbe kellene hozni a későbbi fejlődésfokokkal, nemcsak időben, hanem tartalmilag is az egész fejlődés élén kellene helyét megtalálnia. Ugyanaz a Geiger, aki a bibliának *külső* tekintélyét hallatlan élességgel megtámadta, egyidejűleg a bibliai iratok *belső* igaz tartalmát, mindenekelőtt a prófétákét szemben a merev hagyomány nedvtelen zsidóságával előtérbe tolta és a vallásos élet számára termékenyné tette. Amíg azonban a bibliának ezen erősebb hangsúlyozásával a korabeli zsidóság megnemesítésének értelmében az összes haladásbarát körökben azonnal megértésre és helyeslésre talált, addig a bibliának *tudományos* felfogásával és tárgyalásával mindvégig egyedül maradt. Ez szimptomája egy mélyebben fekvő jelenségnek, amely nekünk a zsidó tudományban a mai napig szembeötlik. A zsidó tudomány ugyanis kezdettől fogva inkább arra törekedett, hogy egy új országot felfedezzen, ahelyett, hogy a régi ismert országot jobban kikutassa. A biblia mellett, mint valami hallgatólagos összebeszélésre, széles ívben haladt el, ezáltal maga vonta el maga alól az alapot, egyes részei nem alakulhattak harmónikus épületté és mindenekelőtt sohasem találhatta meg a koronáját egy tulajdonképeni vallástörténetben. Még az »istentiszteleti előadások« Zunztól, amelyeknek megjelenése a zsidó tudomány születésnapját jelenti, és amelyeket a szerző »adaléknak a régiségtörténethez és bibliai kritikához, az irodalomhoz és vallástörténethez« jelöl, sem teljesítik *ebben* a tekintetben azt, amit a czím igér, csak *egy* fejezetben foglalkoznak a bibliával és pedig csak a krónikák könyveivel, és csak annyiban nyújtanak vallástörténetet, amennyiben az institucziók fejlődését mutatják fel. Ép oly kevéssé nyújt *Grätz* nagy történeti műve igazi vallástörténetet. Mert a keret, amelyen belül a történet menete és az irodalomtörténet is lejátszódik, ott nem képeztetett annyira a zsidóság eszméi, mint inkább a zsidók sorsa által. Ily igazi vallástörténet hiányára a zsidó tudomány körében éles szemmel már Löw Lipót [1]) mutatott rá, akit Geigerhez sajátságos szellemi rokonság kötött, és aki mellette majdnem egyedül nyújtott vallástörténeti dolgozatokat szűkebb értelemben szintén csak a bibliautáni időre vonatkozólag.

Nagy szerencsének kell tekintenünk a tudományra, hogy Geiger az ő bibliakritikai és vallástörténeti kutatásainak eredményeit nem külön kisebb dolgozatokra darabolta szét. Így a nagy új ideák megérlelődhettek benne, amíg azokat egy terjedelmes munkában lerakhatta és összefüggésben előadhatta. Ez a nagy 500 oldalra terjedő mű megjelent Boroszlóban 1857-ben ezen czím alatt : »*A biblia eredeti szövege és fordításai függésükben a*

[1]) Wissenschaftliche Zeitschrift VI. (1847.) 114. l.

[1]) Geiger Urschriftjának megbeszélésében, *Ben Chananja* II. (1858.) 92 és kk. = Löw, Ges. Schriften II. 466. és kk.

zsidóság belső fejlődésétől.« (Urschrift und Übersetzungen der Bibel in ihrer Abhängigkeit von der innern Entwickelung des Judentums). A puszta címe a műnek, amely főleg röviden mint »Urschrift« idéztetik, egész programmot foglal magában és már ezáltal eleve élénk ellenmondást kellett ébresztenie. Mert mindazoknak, akik a biblia eredeti szövegét inspiráltnak tekintették és a zsidóság belső fejlődését tagadták, akár a zsidó orthodoxia, akár a keresztény egyháztan szempontjából, a könyvet el kellett utasítaniok, még mielőtt megkezdték volna olvasni. Azonkívül az olvasmány szokatlan igényeket támasztott az olvasó tudományossága és felfogó képességével szemben, kényszerítette az olvasót, hogy nyomon kövessen teljesen új és nehézkes gondolatmeneteket, hogy kövesse úgy bibliai mint talmudi téren a legminuciózusabb részletkutatásokat, úgy, hogy egyáltalán csak kevés tudós akadt, aki a munkát minden részletében teljesen megértette volna. Ehhez hozzájárul még az, hogy a mű felépítése, ami persze már a tárgyban van, bizonyos nehézkességet mutat,[1]) és a helyindex hiánya a használatát fölötte megnehezíti.

Kettős feladat volt az, amelyet Geiger ebben a munkában maga elé tűzött, egyrészt a zsidóság fejlődésének a babilóniai exiliumtól a talmud lezárásáig, a legnehezebb problémája a zsidó vallástörténetnek, felderítését és másrészt a bibliai szöveg történetének ecsetelését ezen időszak alatt. Az eredeti gondolat ebben az volt, hogy az egyik feladatot nem törekedett a másik *mellett* megoldani, hanem az egyiket a *másikban:* a szövegtörténetet a vallástörténet egyik részének fogta fel és a vallástörténetet a szövegtörténet tanúságaiból derítette ki. Nem sejtett fény áradt ezen vizsgálatok következtében nemcsak magára a *biblia* szövegére, amelynek értéke addig vagy hagyományhit által épúgy túlbecsültetett, amint önkényes kritika által alábecsületetett, hanem a *fordításokra* is, amelyek viszonyát az eredeti szöveghez és egymás között még soha oly élesen nem fogták fel, kivált a targumokra, amelyeknek tendenciája és jelleme itt először fedeztetett fel világosan, az apokrifákra, különösen a két Makkabäus-könyvre,[2])

[1]) Maga Geiger (Ges. Schr. V. 296.) elismerte *Nöldeke*-hez intézett levelében, hogy az »Urschrift«-ban a szélesrétegü anyag csoportosításának és tárgyalásának áttekintése hiányzik.

[2]) Említést érdemel az egy évvel az »Urschrift« után megjelent dolgozat is: »Miért tartozik Szirach könyve az apokrifekhez?« (Z. D. M. G. XII.

amelyeknek megmagyarázására zsidó kutatók addig még nem tettek kísérletet, mindenekelőtt a legrégibb palesztinai exegézisre is, amely nevezetesen a haláchikus midrásokban, *Mechiltha és Szifré*, foglaltatik és amelyben a régi haláchának fontos maradványai mutattattak ki szemben a későbben egyeduralomra jutott a babilóniai talmudban lévő fiatalabb halachával. Tulajdonképen a könyvnek már különben is hosszú címének így kellene hangzania: »A biblia eredeti szövege, fordításai és *exegézise* függésükben a zsidóság belső fejlődésétől«.

A *vallástörténetre* nézve megint az épen említett régibb és fiatalabb haláchának kimutatásán kívül a legértékesebb maradandó eredménynek tekintendő a farizeusok és szadduczeusok tulajdonképeni lényegének megállapítása. Ugyanezt a dolgot tárgyalta Geiger néhány évvel később mélyebb és szélesebb mederben egy értekezésben,[1]) amely kiindulópontját képezte az összes későbbi kutatásoknak ezen a téren, és amelynek eredményei, ha erős megszorításokkal is, a tudomány közkincsévé lettek. Metódikai szempontból fontos és határozottan új volt ezen kutatásoknál a bibliakritika összekötése a talmudkritikával, amennyiben az egyes állomások a bibliai szöveg fejlődésében a rabbinikus irodalomban való lerakodásukból felismertettek és viszont a halácha története, valamint a pártok és szekták története a »mult nagy palimpsestjéből,« amelyet a biblia szövege nyújt, éles tekintettel rekonstruáltatott.

A következőkben a mű tartalmát és gondolatmenetét vázlatosan mutatjuk be, még pedig lehetőleg Geiger saját szavaival. A bevezetés eszmékben gazdag történetét adja a bibliai szövegkritikának a zsidóknál és magasztalja Élia Levita érdemeit, aki a vokálisoknak és akczentusoknak késői eredetét fölfedezte, Azaria dei Rossi-ét, aki először kísérelte meg a Septuaginta kritikáját és Sámuel Dávid Luzzató-ét, aki bebizonyította, hogy úgy a targumok, mint a punktatorok és akczentuatorok a bibliai szövegben több szándékos változtatást eszközöltek, hogy így

536 és kk. Ges. Schr. III., 275 és kk.). A közben felfedezett héber eredeti tartalmaz az 51. 12 fejezet szerint egy a fordításokban hiányzó zsoltárt, amely *Czádok fiait* mint papokat ünnepli. Ez örvendetes igazolása Geiger dolgozata alapgondolatának.

[1]) Jüd. Zeitschrift f. Wissenschaft und Leben II., 11 és kk. Különlenyomatban is.

kiküszöbölje azt, ami az egyszerű olvasóban vagy hallgatóban megütközést kelthetne. Ezt a felismerést most már ki akarja Geiger terjeszteni a bibliai szövegnek és az eredetiből folyó fordításoknak egész történetére és annyira kiterjeszteni, hogy betűk, szavak és mondatok is alá volnának rendelve e szabálynak. Ezáltal reméli legalább részben megtalálhatni az összkérdés megoldásának, azon folyamat megvilágításának, amelyen a bibliai szövegnek keresztül kellett mennie, és a zsidóság ezzel párhuzamosan haladó belső fejlődésének útját.

A könyv első részében, mely három fejezetre oszlik, meg van rajzolva a biblia története az exiliumból való visszatéréstől a Makkabäusokig. Geiger mindenekelőtt azt iparkodik bebizonyítani, hogy a második templom idején a cádokiták, azaz a Cádoktól származó papok mindinkább döntőbb jelentőségre emelkedtek mint a zsidóság vallásos és politikai vezetői. A cádokiták e túlsúlya rányomta bélyegét e kor egész vallásos irodalmára és elérte azt is, hogy a régibb időből származó vallásos hagyományokat ez uralkodó papi család szellemének és érdekének megfelelően beható átdolgozásnak vetették alá.

Ezt nemcsak egyes helyeken mutatja be, ahol a fordítások, különösen a LXX., még az eredeti szöveget őrizték meg, hanem mindenekelőtt a Krónikában, ahol az egész régi történet, ahogy Sámuel és a Királyok könyveiben még ma is előttünk van, cádokita szempontból teljes átalakításon ment keresztül. Nem lehet tagadni, hogy művének ép ezen része legtöbb okot szolgáltat jogos kritikára, hogy amint általában túlhajtja a cádokiták befolyását, úgy a részletekben is sok elfogadhatatlan állítást koczkáztat, ilyen fejtegetése Alkimos-ról (l. 61. l.), kinek említését Geiger Péld. 30, 31 אלקום szóban és a rabbinikus irodalom számos homályos helyén feltalálni véli. Másrészről épen itt több finom megjegyzés van elhintve, amelyek jellemzők azon gondolatokra, amelyek Geiger előtt munkájában lebegtek, úgy hogy itt közlendőknek tartom (72—74). Az örök ige nem volt egy bizonyos kor tulajdona, nem függhetett leírásának idejétől, ép oly kevéssé lehetett híján állítólag új igazságoknak és megösmeréseknek. Azért vitte bele a bibliába minden kor, minden irány, minden egyéniség a maga saját felfogását, innen a kibővítések, elmagyarázások, tipikus és szimbólikus magyarázó kísérletek . . . A biblia a nép egész szellemi életét tartalmazta, teljesen kifejezte ezt,

mindenkinek a saját jobb meggyőződését mondta ki és abban az energikus újjáéledésben, mely a második állami élet első idejében a cádokiták alatt megnyilatkozott, abban a buzgó törekvésben, hogy a biblia végre igazság legyen tartalmának a saját gondolkodásukkal való azonosításában, a nemzeti öntudatnak meg kellett találnia a hagyományozott szent könyvben énjének egész kifejeződését, kiegészítette gyanútlanul a neki hibásnak [1]) látszót és a legnagyobb elfogulatlansággal nyomta rá a meglevőre a saját bélyegét . . . A vallásos-nemzeti öntudat egészen beleélte magát a hagyományozott szent kincsbe, asszimilálta a saját érzéseihez és átalakította.« Sokkal biztosabb a talaj, amelyen Geiger a második részben mozog, amely a bibliának a Makkabäusoktól a hadrianusi időig való történetét tárgyalja.

Egy zavaros és sokszor önmagának ellenmondó hagyománynak romjaiból új képet nyer a farizeusok és szadduczeusok lényegéről. Az utóbbiak nevét, mint az már általánosan elfogadtatott, Cádoktól származtatja és ezzel összefüggésben kimutatja, hogy ezek a papi nemességnek kicsiny, de hatalmas pártját képezték, míg a farizeusok ezekkel szemben a demokraták voltak, kik a nép ügyét képviselték az uralkodó család érdekeivel szemben, egyszersmind a vallási haladást a meglevő intézményeket féltékenyen őrző szadduczeusokkal szemben. Ebből idővel mindig mélyebb dogmatikai meg vallástörvényi eltérések keletkeztek, melyeket ma már csak egyes részleteiben ismerünk. Mert a farizeusok, akiknek befolyása a második templom vége felé egyre növekedett és már a templom elpusztulása előtt az ellenpártnak több intézkedését meg tanítását részben kiküszöbölni, részben meg elmagyarázni próbáltak, a 70. évbeli katasztrófa után mint egyedüli párt maradtak a harcztéren és különösen a Bar-Kochba-fölkelés szerencsétlen kimenetele után igyekeztek lehetőleg eltüntetni ez eltérések emlékét, felfogásukat, melyet most már egy oldalról sem támadtak, mindig érvényben voltak feltüntetni és a bibliába belemagyarázni. A misnában és a babilóni gemárában azért már csak homályos nyomai maradtak meg ez egykori eltéréseknek, míg a haláchai midrások, a tószifta és a palesztinai gemára hívebben őrizték meg ezeknek emlékét és az új halácha tömege mellett némi régi anyagot is őriztek meg, bár irányzatosan átdol-

[1]) Sajtóhiba hiányos helyett ?

gozva.[1]) Különösen a történeti és aggadai részekben vannak tények megőrizve, melyek a régi idő rekonstrukciójára fontos szolgálatot teljesítenek. A rabbinikus irodalom ezen részén kívül még a szamaritánusok,[2]) különösen pedig a karaiták útján, akik bizonyos tekintetben a szadduczeusok szellemi utódai, sok maradt meg a régi halachából. Ezen termékeny s még mindig nem eléggé meltányolt felismerését a hálácha útjának most már a fiatalabb görög és arameus fordításokra alkalmazza Geiger és kimutatja, hogy Aquila a kor változott álláspontja szerint a LXX-hez képest teljesen új fordítást ad, míg Theodotion megtartja a LXX-t mint alapot, csakhogy a korbeli szöveghez és felfogáshoz alkalmazva. Ugyanígy a pentateuchus aram fordítása is, mely az Onkelosz nevet viseli, az érvényben levő halácha alapján teljes átdolgozáson ment keresztül, míg a Jónathannak tulajdonított targum a prófétákhoz a régi fordításnak modern kijavítását mutatja. Luzzattó példája nyomán Geiger az Onkelosz nevet Akylas-ból származtatja, míg Jónathan szószerinti visszaadása Theodotionnak, úgy hogy tehát e két aram fordítás már külsőleg is azon görög fordítások módjára készültnek mutatkozik. A jeruzsálemi targum a pentateuchushoz, melyet a középkor vége óta tévesen látnak el a Jónathan nevével, viszont még ma is sok régi elemet tartalmaz, mely a korábbi halácha kikutatására nagy jelentőséggel bir, mint ezt egy külön exkurzusban több helyen kimutatja Babilóniára, ahol a két előbb említett targum keletkezett. Következett aztán a 7. században a bibliai szöveg végleges megállapítása vokálisokkal és akczentusokkal.

A következő fejezet több helyen igyekszik kimutatni, hogy a szövegben, valamint a biblia felfogásában még tisztán láthatók nyomai az antiszadduczeus tendenciának, világosan bemutatva a különbséget új és régi halácha és haggáda között. Bezárja e kutatásokat egy fejezet a két Makkabäus-könyvről, melyben kimutattatik, s — ezt a tudomány magáévá tette — hogy a második Makkabäus-könyv farizeus iránymű, melyben a hasmoneusi

[1]) V. ö. újabban Chwolson, Das letzte Passahmahl Christi, 17. ll., valamint (az 1908-ban megjelent pótlásban) 164 ll. és 176. l., ahol fontos fejtegetések vannak a halácha történetére a Geiger-féle értelemben és némely kriteriumok a szadduczeus tradiczió kinyomozására.

[2]) A szamaritánusokról l. Geiger értekezéseit ZDMG XII., 132 ll. (= Ges. Schr. IV. 255. l.) és ZDMG XX. 527. ll. (= Ges. Schr. III. 283. l.)

házhoz hű és szadduczeus-barát első könyvben elbeszélt események egész más világításban a saját pártjára kedvezően adatnak elő és úgy az uralkodó család és papság megítélésében, mint a vallásos nézetekben az első és bizonyára objektívebb értesítéssel szemben az oppoziczió jut leplezetlenül kifejezésre.

A harmadik és legnagyobb része a műnek az egész vizsgálódás pozitív eredményeit tartalmazza a bibliakutatás számára. Utánajár az eltérő szövegreczenziók okainak és két egyenlőtlen fejezetre oszlik, melyek közül az első és kisebb »a kritikai gondosság hiányával« foglalkozik, míg a második, nagyobb (259—433. l.) »a tendenciózus változtatásokat« tárgyalja. Az elsőben összeállítja Geiger a talmudi hagyományból a régibb, eltérő biblia szövegnek[1]) meglehetősen hiányos említését és egész sorát adja finom nyelvtörténeti megfigyeléseinek, amennyiben kimutatja, hogy a későbbi megváltozott nyelvhasználat befolyást gyakorolt a bibliai szöveg alakulására. A fordításoknak különböző variánsai arra mutatnak, hogy a maszoretikus szöveg némely variánsai könnyítő, vagy magyarázó olvasatoknak tekintendők az ott föltételezett régebbi szöveggel szemben, vagy pedig ott levő hiányokat egészítenek ki. Sőt némely jelentéktelen maszoretikus megjegyzésen keresztül világlik egy régibb szövegalak, mely még a régi fordító előtt volt, és ezáltal bebizonyítást nyert azon általános felismerés, hogy a maszoréták előtti időben gondatlanság és félreértés a szöveget sokszorosan eltorzították.

A műnek legsikerültebb része a tendenciózus változtatásokat tárgyaló fejezet, amely alapgondolatában még ma is megingathatatlan. Geiger itt óriási adathalmazzal bizonyítja, hogy az előrehaladott vallási fejlődés folytán gyakran találtak megütközni valót a biblia naiv kifejezésmódján és ezért, hogy a félreértéseket kikerüljék, nemcsak egy gyöngítő vagy körülíró fordítással, hanem a szöveg megváltoztatásával is kifejezést adtak a kor változott felfogásának. Úgy a kiejtés megváltoztatása által, ami a régebben vokalizálatlan szövegnél nem volt külsőleg látható, vagy egyes betűk, sőt szavak megváltoztatásával dogmatikai

[1]) A 232 l. 13. sor felhozott hely a három egymástól eltérő kéziratról nem jer. Megilla 4, 2 fordul elő, ahogy ott tévesen mondatik, hanem Taanith 4, 2. (68a. 30. s. lentről), különben a Szifrében is közöltetik 356. §. (ed. Friedmann 148b.) L. e helyről Blau, Althebr. Buchwesen. 102—106.

nehézségeket vagy oly kifejezéseket, melyek a nemzeti vagy szeméremérzést sértették, távolítottak el. Épen ezen önkényes eljárás, mely tág alkalmazásában a biblia egész tekintélyét veszélyeztette, járult hozzá, hogy a hagyományozott szöveget annál gondosabban őrizték és igyekeztek e változtatásokat a szövegből eltávolítani. Azonban az új nézetek már nem volt teljesen helyreállítható s így a maszoréták által véglegesen megállapított szöveg mind mai napig mutatja a tendenciózus átdolgozásoknak nyomait. Egész sora a feltűnő jelenségeknek, melyek megfejtése mindaddig nem sikerült vagy meg sem kísértetett, van itt új szempontokból megmagyarázva, összefüggésbe hozva és rendszerbe foglalva, melyben gyakran a legjelentéktelenebbnek látszó variánsa a vokálisoknak, vagy akczentusoknak nagy jelentőséget nyer. Először az istenfogalom tiszta megőrzése érdekében eszközölt változtatásokat tárgyalja részletesen és ebben különösen a tetragrammaton kiejtésének megszünésére vonatkozóan becses anyagot hord össze. Az אלהים és אל istennevek, melyek kiejtésétől nem tartózkodtak ugyan teljesen, mégis alkalmat szolgáltatnak változtatásokra és elmagyarázásokra, különösen ha idegen istenségekről van szó, melyek az אל elemet magukban foglalják. Meglepőek, ha nem is mindig meggyőzőek, a מֶלֶךְ és מַלְכָּה-ről szóló fejtegetések, mely utóbbi Geiger általánosan elfogadott nézete szerint בּשֶׁת vokálisait kapta. Azután a תקון סופרים-ről szóló talmudi hagyományokból kiindulva, megbeszéli Geiger a gyakran beható *tartalmi* változtatásokat, melyeket a szöveg azért szenvedett, hogy az Istentől feltűnő vagy méltatlan képzeteket távol tartsanak.

A szakasznak második fejezete: »Izráel, idegenek, jámborok« mutatja, hogy a vallási és nemzeti önérzet is nem csekély mértékben járult hozzá a szöveg kialakulásához. A גר fogalom fejlődéséről szóló fejtegetések (351. old.) nemcsak nyelvileg, hanem vallástörténetileg is fontosak, míg a 367. és további oldalokon található magyarázatok a szentírásnak fel nem olvasott es nem fordított szakaszairól a legrégibb apologetikába mély bepillantást engednek.

A harmadik fejezet a szentírásnak a szemérmet és szégyenérzetet sértő helyeivel foglalkozik, amelyeket, mint a misna [1])

[1]) Megilla 4., 9. V. ö. tósz. Megilla 4 (3) 39 kk.

világosan bizonyítja, már maga a szentírás a körülírással enyhített. Ezen körülíró enyhítések Geiger szerint sokkal nagyobb méretüek, mint azt a régi adatok mutatják és oly szókra is kiterjednek, amelyek csupán esztétikailag nem szépek, pl. בָּלָה »elkopni« tőnek az emberi testre való alkalmazása visszatetszést keltett és azért e szónak a legkülönfélébb változásokon kellett keresztülmennie (415. old. kk.). Nem kell azonban azt gondolni, hogy a műnek ezen főrészében sok meglepő conjectura van. Találunk ugyan benne néhány új és eredeti emendácziót — csak egyet említünk, amely módszeres szövegkritikai megokolása miatt is jellemző, és ez az, amidőn a Numeri 24, 23 יְשָׂמוֹ אֵל helyett מִי יְשִׂימְאֵל-t olvas; [1]) de Geiger kritikai vizsgálódásainak épen az adja meg nagybecsű értékét, hogy erélyesen szembeszáll a szövegkritika azon módszerével, amely gépiesen szótár és concordantia segítségével dolgozik, vagy amely mindenütt szellemes ötletekre vadász. Némely bibliamagyarázó manapság is valóságos kéjélvezetet talál a szövegnek ilyetén javításában. Geigernél azonban a legszigorubb nyelvi és vallástörténeti kutatás képezi a szövegkritika alapját. Nem is a sok újonnan magyarázott bibliai hely biztosítja a műnek maradandó jelentőségét, hanem a sok eltérő olvasatnak mély és rendszeres megokolása. Azt azonban be kell vallanunk, hogy egyrészt az erősen romlott bibliaszöveg nem minden sebére találunk itt csodaszert, másrészt Geiger erőszakosan jár el rendszerével, amennyiben egész gyanutalan helyeket is megtámad és sok eltérő olvasatban szándékos változtatást lát, holott sokkal egyszerübben íráshibáknak vagy más hasonló, az írott hagyományban gyakran előforduló tévedésnek lehet azokat betudni.

Az »Urschrift« főtartalmának ezen rövid vázlata megközelítő képét sem adja a benne rejlő gazdag tartalomnak és a benne kifejezett gondolatok bőségének. Teljes méltatása a műnek pontos áttanulmányozását követeli, amely, eltekintve a szükséges ismeretektől, kitartást is igényel. Ez az egyik oka annak, hogy e mű még a szakkörökben is oly lassan terjedt el. De a részvétlenségnek és a gyakran sértően megnyilvánuló bírálatoknak mélyebb okai van-

[1]) Nestle E. a »Zeitschrift für alttest. Wissenschaft« 1908. évf. 228. oldalán ugyanezt az emendácziót ajánlja és nem tudja, hogy ezt már Geiger megtette. Ujabb bizonyítéka ez annak, mily kevesen ismerik az »Urschrift«-et még a szakkörökben is.

nak, amint azt már föntebb jeleztük.[1]) A zsidóság részéről, amint én megállapíthattam, csak Löw Lipót méltatta a művet az említett értekezésében, de a részletekbe ő sem bocsátkozott.[2]) Hogy az orthodoxia rosszalásának nyílt kifejezést adott, ép oly természetes, mint hogy a Breslauban, Geiger működése helyén megjelenő »Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums« legtanácsosabbnak tartotta az egész művet agyonhallgatni. A jámbor lelkületű Luzzatto is haraggal fordult el a műtől és az egésznek alapgondolatát »tout a fait fausse aussi bien que dangereuse« szavakkal jellemzi.[3]) E kijelentést, ha nem is helyeseljük, de mindenesetre respektálnunk kell, mert egy komoly férfiu őszinte meggyőződésének kifejezése. Nem is zavarta ez meg a két férfiu barátságát egy pillanatra sem.[4]) Teljesen senilis benyomást tesz ránk Rapoportnak sujtó bírálata, amellyel 1866-ban, röviddel halála előtt, az »Urschrift« egy részét illette. E bírálat csak Rapoport halála után látott napvilágot.[5]) A mű *egyes* részeit gáncsolja csupán, de nem vizsgálja azt a maga *egészében*, az egésznek alapeszméje ellen nem is emel komoly kifogást. Annál sajnálatosabb e tény, mert mély talmudismerete mintegy predesztinálta Rapoportot az »Urschrift« legfontosabb részeinek alapos megértésére. Hiszen az akkori Maszkilim-nemzedéknek orosz és lengyel képviselői, akik Geigert már előbbi héber irataiból ismerték és nagyrabecsülték, buzgón foglalkoztak e művel és még ma is ismerek Königsbergben egynéhány öreg orosz kereskedőt, akik az Urschriftet már ifjukorukban bámulattal tanulmányozták.

Keresztény tudósok közül először Hausrath A.[6]) mutatott rá a műnek vallástörténeti jelentőségére a »Die Resultate der jüdischen Forschung über Pharisäer und Sadducäer« című tanulmányában, amelyben az »Urschrift«-nak rendszerét és alap-

[1]) V. ö. Geigernek az »Urschrift« fogadásáról szóló nyilatkozatait. Ges. Schriften V., 224. és 228/29. és Jüdische Zeitschr. 2., 12. kk.

[2]) V. ö. Geigernek Löwhöz intézett érdekes levelét Ges. Schriften V., 155. kk.

[3]) Epistolario (Padova, 1890.) p. 927 Levy M. A.-hoz intézett levelében. Ép ily élesen bírálja azt Geigerhez írt levelében אגרות שד"ל p. 1309.

[4]) V. ö. Geigernek Luzzattóhoz írt levelét Ges. Schriften V., 219.

[5]) אור תורה címen jelent meg a נחלת יהודה első kötetében, Krakau, 1868. V. ö. Jüd. Zeitschrift 7., 78/80.

[6]) Protest. Kirchenz. 1862, 967. kk.

gondolatait elfogadja. De közvetlen a bibliára vonatkozó részletek nem találtak oly hamar elismerésre. Maga Geiger nyilatkozik erről néhány hónappal a mű megjelenése után. (Ges. Schr. V., 224.) »Keresztény körökben nem szívesen fogadják a munkát, részint mert zsidótól származik, de még inkább azért, mert megértése nagy talmudikus műveltséget követel.« Később azonban megváltozott az ó-testamentumi tudomány művelőinek nézete és nemcsak hogy kellőkép méltányolták a művet, hanem egyes részleteivel teljesen egyetértettek. Érdekes pl., hogy Wellhausen legrégibb iratainak egyikében[1]) elismeri, hogy Geiger eszméi termékenyítő hatással voltak rá, bár igen gyakran cáfolja állításait. Azóta a művet mind gyakrabban használják a bibliai tudományokba való bevezetésekben és az ó-testámentumi kommentárokban, de viszont egyoldalúságát és túlhajtásait mindjobban kiderítették.[2])

A könyvnek ma már csak történeti értéke van. A bibliai tudományoknak a mult század második felében való nagy fellendülése, nagyszámú új problémák felszínre kerülése és azoknak új módszerekkel való megoldása — amiket 1857-ben még nem is sejthettek — a mű egyes részeit meghaladottokká és tarthatatlanokká tették. Mindazonáltal nemcsak egyes részleteiben, hanem az egésznek módszerében a jövő tudományának várához szilárd alapköveket találhatunk. Zsidó és keresztény tudósok egyaránt megtanulhatják belőle, mily tág perspektivát nyujt a bibliának és a talmudnak beható és kritikai áttekintése, hogy e két látszólagosan ellentétes gondolatvilág mily szerves összefüggésben van egymással, hogy egyik a másiktól kapja a világosságot és hogy igazi zsidó tudomány el sem képzelhető a biblia és talmud kölcsönös kritikája nélkül. Más szempontból is nagy elvi jelentőséggel bír az Urschrift, amit tudtommal eddig senki sem emelt ki, és ez abban áll, hogy megczáfolja a zsidóságra oly szívesen ráfogott »betüimádást«, amidőn kimutatja, hogy még az új-testámentumi korszakban is mily szabadon bántak a biblia szavaival és betüivel. (345. old.) »A zsidó vallásos szellem felülemelkedett a betűkön és hogy amazt meg ne sértse, inkább ezeket változtatta meg.«

[1]) Der Text der Bücher Samuelis Göttingen 1872. V. ö. Geigernek a Sámuel könyvére vonatkozó értekezését Jüd. Zeitschr. 10, 84. kk.

[2]) V. ö. pl. Stade, Geschichte des Volkes Israel I., 31., 2. jegyzet.

Különös említést érdemel, hogy maga Geiger, aki a művet különben nagy értékünek tekintette,[1]) nemsokára megjelenése után [2]) beismeri, hogy sokat visszavon belőle és 8 évvel később, mikor az Urschriftot franciára akarták fordítani, maga bevallotta,[3]) »hogy ma egész máskép írná meg ezt a művet«. Nem is tekintette ezt legfőbb és utolsó tudományos működésének, hanem munkásságának betetőzéseül még két fontos munkát akart írni. »A bibliafordítás és magyarázat története a zsidóknál« és »A biblia és talmudi zsidóság fejlődéstörténete tudományos alapon«.[4])

E munkákat — sajnos — nem készíthette el. A Frankfurt és Berlinben nagyobbára laikus közönség előtt tartott előadásai a zsidó népről és történetéről [5]) nem kárpótolhatnak bennünket ezért és csak sejtetik velünk, hogy mennyit alkothatott volna még tudományos téren. Miután 1870-ben Berlinbe hívták meg és két évvel később a »Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums« megalapíttatott, alkalma nyílott valódi tudományos tevékenységre. Az ott tartott előadásai »Általános bevezetés a zsidó tudományokba« és »Bevezetés a szentírás könyveibe« [6]) még mai befejezetlen alakjukban is kiváló bizonyítékai a zsidó szellem történetének. Itt először kísérelték meg rabbiképző-intézeten a bibliai és talmudi irodalommal, a hagyomány mellőzésével szigoruan philologia és historiai módszerrel foglalkozni és így valódi zsidó tudományt teremteni, amely a jelenben tekintélyes szellemi hatalommá növekedhetik. Az első helyen említett értekezés főrészét (61—245.) képezi a zsidó vallástörténet vázlata a legrégibb időktől 1830-ig. Ha nem is sok új tény található benne, és inkább csak kész eredményeket mutat, semmint részletes kritikai vizsgálódásokat, de eredeti gondolatainak gazdagsága felette nagy. A második előadás sok becses, mai napig is kevéssé értékesített adatot szolgáltat a »bevezető tudományba«, különösen a szent-

[1]) A Löw L.-hez intézett fent említett levélben meggyőződéssel írja, hogy a könyv kiváló szolgálatokat tesz a zsidóság világtörténeti megszilárditásának.

[2]) Ges. Schrift. V., 229. (Stern M. A.-hoz intézett levelében.)

[3]) Ugyanott V., 293. (Levy M. A.-hoz írt levélben.)

[4]) Ugyanott V., 240. és 313. (Stern M. A. és Chwolsonhoz írt leveleiben.)

[5]) Nemrég jelent meg belőle új kiadás Geiger Ludwig előszavával Jacobsohn W. & Co-nál Breslauban.

[6]) Ges. Schr. II. 33—245. IV. 1—279.

írás szövegéről szóló második fejezet, mely az »Urschrift«-nak nemcsak puszta kivonata, hanem az ott felállított tételeknek számos új bizonyítékán kívül addig nem érintett részleteket is megvilágít. A bibliafordításokról szóló szakasznak 17. §-a, amely a targumokról szól, különösen nagy értékű. A 4. szakasz, amely a bibliai könyveknek keletkezését és befejezését tárgyalja, szintén nyujt egynéhány fontos megfigyelést, de egészben véve már csak historiai értékkel bír. Különösen áll ez a 38—40. §§. a Pentateuchus első három könyvére vonatkozó fejtegetéseire, amelyek legvilágosabban mutatják, mennyire haladt azóta a tudomány.

Geigernek korai halála nemcsak azt akadályozta meg, hogy a bibliatudomány terén folytatott tudományos vizsgálódásait befejezze, hanem — ami ennél sokkal sajnálatosabb — azt is, hogy ezen, a zsidók által alig művelt téren iskolát teremthessen. Az utóbbi időben nagyon haladt a bibliatudomány, de művelői között alig akad zsidó tudós.

Nem ide tartozik annak a kimutatása, hogy mily rossz következményekkel jár ez a zsidóságra; más helyen kifejtettem ezt.[1]) Hogy mily keveset tanult e téren a mai zsidóság 50 év óta, mutatja egy nem orthodox részről nemrég megjelent röpirat, amely a bibliakritikából származó komoly és nehéz problémákat katholikus minta szerint »Tudományos hypothesisek« elnevezése alatt egyszerüen sutba dobja. De még a határozottan szabadelvű zsidóság is, amely a kritika jogosultságát elvileg elismeri, teljesen elhanyagolta a bibliatudományok mívelését és az uralmat e téren a protestáns theologiának engedte át.

Königsberg. DR. PERLES FELIX.

MIT JELENT A שָׁלִשִׁם SZÓ?

Exodus 14, 7 elbeszéli, hogy a fáraó megbánta, hogy Izrael népét elbocsátotta szolgaságából, utána üzvén »vett 600 szekeret a legjavából azonfelül még Egyiptom minden szekerét és *solisim* (*került*) mindnyája fölé.«

[1]) Judentum und Bibelwissenschaft Brüll Monatsblätter XXVII. (1907.) 121 kk.

A körülményekből, az összefüggésből minden biblia-magyarázó és fordító kiérzi, hogy a שָׁלִשִׁים vagy ahogy plene írják: שָׁלִישִׁים valami katonatisztséget, magasrangú harczost jelent; de csak kiérzi, a történeti valósághoz azonban, szerény nézetem szerint, közel sem járnak.

Rási pártolja Onkelosz felfogását, aki a שָׁלִשִׁים szót נְבָרִין szóval fordítja, tehát: *vitézek*; Rásbám שָׂרִים fejedelmeknek, főtiszteknek tartja őket; Sforno מְלוּמְדֵי מִלְחָמָה hadviselésben járatos katonákat lát bennök; csak Ibn Ezra, a nagy nyelvész, a héber nyelv lánglelkű kutatója nem elégszik meg puszta sejtelemmel, az értelemtől kíván magyarázatot. Ő bonczolgatja a szó tövét és azt mondja: »Tudd meg, hogy a király olyan, mint az *egy* a mennyiségben, azért nevezik azt a főhivatalnokot, aki a második rangfokozatban van, tehát a király után következik: מִשְׁנֶה ezen szótőből שֵׁנִי; aki pedig a király után a harmadik rangfokozatban van, az: שְׁלִישִׁי.« Többet nem mond, hiszen most már, szerinte, tiszta sor, hogy שָׁלִשִׁים a harmadik rangfokozatban levő hivatalnokokat jelentik. Ugyanezen nézeten van Bensew, mindenektől azonban eltér a Pithron Hammilloth szerzője: Landau Mózes, aki így szól: Lásd, ez régi dolog az ókor hadi intézményeiben, (בטכסיסי מלחמה), hogy minden hadiszekéren három katona legyen. Az egyik, aki harczol, és ez okon שַׂר הַשָּׁלִשִׁי vagy ראש השלישי a neve, vele pedig (mint második) paizshordója, hogy megvédje vele, miközben ő az ellenséggel harczol; a harmadik pedig a lovászmester, aki a lovakat kormányozza, hajtván őket értelemmel jobbra vagy balra, előre vagy hátra annak az akarata és szándéka szerint, aki mint első megfontolással visel háborút és ez a ושלישים על-כלו értelme. Minden szekér mellett volt három ember rendjük szerint (כְּמִשְׁפָּטָם). Pithron Hammilloth 13_7. Milyen tetszetős a magyarázat! Eltérni pedig a históriai igazságtól ez tér el legjobban!

Hogy melyik népnek a hadviselési módja lebegett Landau szemei előtt, azt nem tudhatjuk, de hogy az Izraelnek Egyiptomból való kivonulása korában élt egyiptomi népé nem felel meg az ő felfogásának, azt a történelemből kimutathatjuk.

Erman Adolf az egyiptomiak hadviselési módjának leírásában ezeket mondja: »Die Wagenkämpfer standen je zu zweien auf einem Gefährt; der eine kämpfte vom Wagen herab mit dem Bogen und mit den Wurfspiessen, die in zwei Futteralen

am Wagenrande ihm zur Hand steckten, der andere lenkte die Pferde«.[1]

Az egyiptomi hadiszekéren tehát csak *két* ember foglalt helyet. Mikor II. Ramszesz a chéták ellen harczolt, nagyon elcsodálkozott, mikor látta, hogy a chéták hadiszekerén *három* ember foglalatoskodott; az egyiptomi katonák is bámulták az ellenség szekerét. A háború Ramszesz győzelmével végződött.

Ha Ramszesz nem győzi le az ellenséget, talán elhatározza, hogy új szerkezetű szekereket készíttet, olyanokat, milyenek a chetáké, ahol három ember helyezkedhetik el, de győzedelmeskedett! Oly dicsőséges kimenetelű volt a háború, hogy egész Egyiptom a szó szoros értelmében dicshymnusokat zengett a nagy hősnek, ujjongott, rajongott királyáért. Képzelhető-e, hogy ez a győztes, büszke király most *Egyiptom válogatott szekereit, valamint Egyiptom minden szekerét* nagy költséggel átalakíttatja három ember számára, csak azért, mert a legyőzött, sarka alá hajtott chéta népnek ilyen szerkezetű szekerei voltak? Azt hiszem, hogy alig képzelhető. Már csak azért sem, mert ezen csata után már több háborút nem is viselt.

Még egy okunk van, hogy azt higyjük, miszerint az egyiptomiak nem technikai, hanem talán topográfiai szempontokból nem kívánták hadiszekerük hordképességét teherfölösleggel gyengíteni. Mert hiszen a szekér, a מֶרְכָּבָה vagy a רֶכֶב nem eredeti terméke Egyiptomnak, hanem egyik reczipiált szerszáma, melyet a névvel együtt vett át valamelyik ázsiai sémi néptörzstől; egyiptomi nyelven ugyanis a מֶרְכָּבָה = *merkobt*[2]. Már most, ha az átvett »merkobt« az ázsiai sémi néptörzsnél általában háromnak való szerkezetű lett volna, akkor nagyon fontos okból kellett volna megtartani az eredeti szerkezetet, de még fontosabb okból kényszerültek, ha ilyen volt, az eredetitől eltérően saját viszonyaiknak átalakítani. Meg kell még jegyeznünk, hogy nem a chéták lehettek a מרכבה feltalálói, mert a babilóniaiak, a semita törzsből valók, akiknek kultúrájuk régibb, mint egyiptomé, de régibb a chétákénál is, szintén ismerték a szekeret, melynek az ő nyelvükön *narkabtu* volt a neve, mely szóra nézve Fritz

[1] Erman A. Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum. II. B. 20. Kap. Der Krieg.

[2] Erman; Aegypten II. B. 19. Kap.

Hommel[1]) megjegyzi, hogy a *tu* a nőnem ragja és a szó *rakabu*-ból »fahren« (kocsizni) származik; amiből azt akarom következtetni, hogy az egyiptomiak nem a chétáktól, hanem, amint Erman is gondolja, valamelyik kanaánbeli sémi törzstől szerezték be a szekeret.

Mindezekhez még egy figyelemreméltó körülmény járul. Ugyanis több hiteles bizonyítékunk van arra, hogy melyik fáraó alatt vonultak ki az izraeliták Egyiptomból. Idézem erre nézve a Magyar-Zsidó Szemle 1884. évi 9. (novemberi) számát, melyben Schill Sayce oxfordi egyet. tanárnak művét ismertetve, szórólszóra ezeket mondja: »Az elnyomás fáraója. — Ki van mutatva, hogy a fáraó, ki alatt az izraeliták tényleg kivonultak, nem lehetett II. Ramszesz, hanem ennek fia és utóda II. Meneptah (1325 Kr. előtt.)« Ugyanezen eredményre jutott *Kőrösi László:* »Egyiptom művészete« című művében. Szerinte is II. Menepta (úgy írom le, ahogy könyvében van a név) a Szentírás fáraója. Idéznem kell, amit Kőrösi erről a fáraóról ír, mert felvetett kérdésünk megvilágítására anyagot szolgáltat: »Nagynevű elődje korszakos uralkodása után a hódítások kora már lejárt. Menepta feladata alig volt egyéb, mint védekezés és elődei hódításának összetartása. Uralkodása alatt vonultak ki a zsidók Egyiptomból«.[2]) Már pedig, ha háborút nem viselt, nem is alakíttatta át a hadiszekereket, úgy hagyta biz' azokat, ahogy atyjától reá maradtak; ha jók voltak e szekerek a chéták legyőzésére, hogyne lettek volna elég jók az üldözőbe vett gyalogjáró zsidók visszaterelésére!

Hát akkor kik voltak a שָׁלִישִׁים, akiket Meneptah a hadiszekerekre alkalmazott, mikor az országából kivonult izraeliták után űzött?

Felső-Egyiptom vagy az egyiptomiak hivatalos nyelvén: a Dél közigazgatásilag 30 járásra volt felosztva; minden járás élén egy országnagy vagy bíró állott. Ez a járásbíró nagy hatalommal rendelkezett. A *harmincz* volt a mindenkori fáraónak főtanácsa, a *harmincz* volt a király titkos tanácsa, az ország minden kérdésében ezé volt a döntő szó. Olyan fontos volt egy ilyen *harmincz* hivatala, hogy a fáraó Heliopolis főpapját, mely szentély tudvalevően Északon, Alsó-Egyiptomban volt, a harmincz tanácsába kinevezte és valamelyik járás ügyeit rábízta csak azért, hogy mint *harmincz* részt vehessen az ország legfontosabb ügyeinek elintézésében, mert On-Heliopolis nagy tekintélynek örvendő szentély volt mindenha.

[1]) Geschichte Babyloniens und Assyriens. Von Fritz Hommel, Erstes Buch: Die semitischen Babylonier.

[2]) Kőrösi László: Egyiptom művészete. 77.

Ezek a harmincz tagok részt vettek a háborúkban is. De a történelem megemlíti,[1]) hogy a király valamelyik kiválóan kedvelt emberét a harmincz tagok fölé helyezte, ilyen volt például Un-e, kiváló kedvencze Pepy királynak.

Erős a hitem, hogy a szentírásban említett שָׁלִישִׁם ezek a harmincz tagok voltak, és nem ingatja meg hitemet az a gondolat, hogy hiszen ezek a főurak összesen csak harmincz an voltak, holott a fáraó 600 válogatott szekérre, azonfelül Egyiptom minden szekerére harmincz tagot állított, ami legalább is 2000—3000 harmincz tagos létezését tételezi föl. De nem szabad elfelejtenünk, hogy Egyiptomban minden főhivatalnok alatt 50—100 hivatalnok, alhivatalnok, segédhivatalnok stb. volt, és ezek mind a *harmincz tagos* hivatalhoz tartoztak. Továbbá fontos az is, hogy a királyoknak kiváló kedvenczeik voltak és ahogy föntebb említettem, hogy Un-e is ilyen főharmincz tagos volt, úgy gondolom, lehetett Meneptah királynak is egy ilyen kedvencze, akire az egész üzelmet bizta. Hiszen ő trónraléptekor már 60 éves volt[2]) és ha az ő uralkodásának 5. vagy 6. évében vonultak ki az izraeliták, akkor ő már 65—68 éves öreg ember volt. Ebben a korban pedig nem igen ruganyos az ember, nem nagyon akaródzik kopját vetni, nyilat lőni. Lehet, hogy erre céloz az a midrás, mely azt tartja, hogy a fáraó nem igen akarta az izraelitákat sanyargatni, de az egyiptomiak trónjavesztettnek nyilvánították és csak ekkor engedett. Gondolom, az öreg Meneptah valamelyik kedvenczére bízta az egész üldözési műveletet; erre a feltevésre csábít engem a történelem tanuságán kívül különösen a szentírásnak az a szokatlan írása és írálya, melyet itt e versben Exod. 14$_7$, alkalmaz: וְשָׁלִשִׁם עַל־כֻּלּוֹ Miért van hiányosan írva? Miért עַל־כֻּלּוֹ? Hiszen többesre vonatkozik? Onkolesz fordítja is עַל־כּוּלְהוֹן. Grammatikai szempontból helyesen teszi. Nem vétünk ezek után, ha azt mondjuk, hogy az említett שָׁלִישִׁם egy olyan járásbeli főúr volt,

[1]) Erman, Aegypten. Fünftes Kap.

[2]) L. Kőrösi L., Egyiptom művészete. 77.

akire fáraó az egészet bízta, azt az egy harminczadost, amit a Szentírás úgy jelez, hogy nem teszi ki a teljes többes ragot, állította *az egész üldöző menet* fölé, ez az értelme עַל-כָּל-nak.

Igaza van hát Ibn Ezrának: שָׁלִשִׁם tényleg שָׁלִשׁ-ból származik.

Hogy Mózes az ő ipja tanácsára ötvenedes és tizedes urakat is tett az ezredesek és századosokon kívül és harminczadosokat nem, az nem változtat a dolgon; későbbi időkben: Sámuel és a Királyok könyveiben megint találkozunk a harminczadosokkal. Nem a pusztákon az úttalan-utakon, hanem az országban, a társas élet kifejlődésében, mutatkozott az egyiptomi harminczadrendszernek szükséges volta és előnye.

Budapest. SCHÖN JÓZSEF.

ZSIDÓ THEOLOGIA.

(Grundriss einer systematischen Theologie des Judenthums ... von *Dr. Kaufmann Kohler*, Leipzig 1910.)

A zsidóság vallásos tanainak rendszeres feldolgozása és kifejtése régóta várt és sokaktól kívánt mű. Fő nehézsége abban áll, hogy a zsidóságnak nem volt és nincs autoritativ testülete, mint más felekezeteknek, amely megállapítja a hitelveket. Amint a multban elágaztak a vélemények vallásunk alapelvei felől Száadja, Maimuni, Kreskas, Albo és másoknál, épúgy eltérnek ma is a nézetek a konzervativek és haladók közt. Megegyezés csak abban nyilvánul, hogy a zsidó vallás híveitől nem kíván határozott hitformulát, nem köti hívő voltát a hithez, de a rituális cselekedethez sem. Amint *egy* községben megfér minden irányú zsidó és nézeteinek leginkább megfelelő templomban végezheti istentiszteletét — oly jelenség, mely semmilyen más felekezetnél nem fordul elő — olyképp az össz-zsidóság mint egység is magában foglal minden irányt, a túlzó chászidtól a szélső reformig *manapság*, de ugyanezt az egységes képet mutatja *százados* története is, a naiv felfogástól kezdve a felvilágosodott, tudomány és műveltség által megtisztúlt vallásos gondolkodásig. Nem hitelvekről, dogmákról van tehát szó, hanem arról, mit tanított a zsidóság a multban és jelenben, miként nyilvánult e tanítás a mindennapi életben. Ezen egyedül helyes felfogás mellett eltünnek az ellentétek nemzet és felekezet, hit és

ritus között. A zsidóságban mindezen elemek szorosan összenőttek, azért minden analógia más vallásokkal hibás és czéltalan. Igaza is van Kaufmannak abban, hogy a multban a vallástannal foglalkozó valamennyi munka idegen, keresztény vagy mohamedán minta után indult, a hellenisztikus korban apologetikai czélzattal iródtak. Tekintetbe kell venni a zsidóságot teljes multjával és minden irányával. Azért K. fejtegetése körébe bevonja a részünkről eddig elhanyagolt apokrif és az ócsárolt hellenisztikus irodalmat épugy, mint a kabbalistákat. Ők is kifejezői a zsidóság vallásos gondolkodásának bizonyos időben.

Anyagának felosztásában a fentiek szerint nem követi a régieket, még a népszerű Albót sem, hanem külön úton jár. A műnek rövid vázlata:

I. Isten egy és örökkévaló, mindenható és mindentudó. E nehezebben érthető metafizikai tulajdonságoknál világosabban fogható fel szentsége, mint erkölcsi hatalom, mely sujtó igazságosságával és felemelő szeretetével az embert az erkölcs útjára, a jó cselekvésére tereli. Isten viszonya a világhoz: ő teremtője és fenntartója, őre a világrendnek, gondviselője az emberiségnek, akinek nincs szüksége angyalokra és közvetitő szellemekre.

II. Az ember isten hasonmása, testével földi lény, szellemével istent közelíti meg; szentségét kell elérnie. Kettős természetéből folyik a belső küzdelem a jó és rossz között, származik a bűn, melyet megtéréssel Istenhez engesztelhet ki. E küzdelemben az egyes ember a végső czélhoz nem ér. Azt az egész emberiségnek kell elérnie.

III. Ebben utmutatója és tanítója Izrael, az emberiség papsága, isten szolgája, a népek messiása. Fennállása szükséges az isteni világbirodalom megteremtése érdekében, lehetséges volt eddig csupán különös szertartásai által. Ezeket továbbra is fenn kell tartania.

Ezen rövid áttekintés csontvázát sem nyujtja a műnek. Kiterjeszkedik ugyanis a zsidóságban kinőtt és ma is élő minden tanra és nézetre, szertartásra és szokásra, kifejti fejlődésének mozzanatait a bibliai kortól kezdve mai napig, a váltakozó szellemi irányok előidézte metamorfózisait. A zsidóság feladatának és életczéljának, tehát főbb tanának, a prófétai hirdetést tekinti, a »szentség« szó fogalmában kifejezett erkölcsi élet legmagasabb fokát elérni és az emberiséget ennek meghódítani. Ezen feladat folyik az egy Isten

ama egyedüli igaz fogalmából, melyet csakis a zsidóság ismert meg. Voltak korok, amelyekben ez a fő tan elhomályosult, más pl. nemzeti vagy a szertartás nagyobb jelentőségéről szóló eszmék mögé háttérbe szorult. De ez az akkori viszonyok lokális vagy szocziális különlegességéből magyarázandó. Például a nemzeti eszme diadala a szír elnyomatás következménye, a ritus szertelen felvirágzása a középkori üldözésnek folyománya. A ritusnak és szertartásnak jelentősége mindig az volt, hogy a zsidóságot megóvta az elvegyüléstől, ami által világküldetése is megsemmisült volna. Ez magyarázza meg a bibliának a pogányokkal szemben követett szigorú eljárását és a középkorban felburjánzó, az elválasztást mind élesebben kidomborító szertartási életet. (Igy védik a hellenisztikus írók is: Pseudo-Aristeas, a Jóbelek könyve, Philo és mások a szertartásokat, kiemelve a pogányok számára az erkölcsi tanokat. Friedländer: Apologetik 410. l.) Nem is szólva arról, hogy a »törvény« hű megtartása megőrizte a mérsékletet, a házas élet szentségét és megteremtette a rendíthetlen kötelességtudást, ami csupa erkölcsi dolog. Ebből következik, hogy a zsidóság ma sem nélkülözheti szertartásait. Persze mily mértékben, abban a radikális szerzővel nem kell egyetérteni.

A zsidóság történeti fejlődésében a nemzeti pártikuláris elem párhuzamosan halad a vallási univerzális elemmel, majd összefolynak az utóbbinak győzelmével; régebbi történetében két irány küzd egymással, a papi és prófétai, míg az utóbbi felülkerekedik. Mind a négy elem egyesül és nyomot hagy a további fejlődésben. A zsidóság elaszticitása, életereje épen abban nyilvánul, hogy e különféle ellentétes elemeket, miután minden korban más-más hevítette, lelkesítette, éltető nedvével erősítette, egygyé tudta tömöríteni, valamint minden elzárkózása mellett a világkulturának, tehát neki idegen (perzsa, görög, arabs és modern) elemeit is felvette, azok eszméit asszimilálta, tartalmát felfrissítette és gazdagította.

Az egyes tanok részleges fejtegetése nagyon messze vezetne. Elegendő lesz egynéhányat kiemelni.

Isten léte külső és belső tapasztalat eredménye. Az ember érzi függőségét egy magasabb lénytől, amelynek alá van vetve. Ez a belső tapasztalat. A külső pedig: az egész természet egy őslényre vezet vissza. A tudomány a világ létrejöttéről szóló magyarázatában holt pontra jut. Ott a vallásos kedély az Istent találja meg. Különben bármit is mondjon a tudomány a világ teremtéséről »hoch

über aller räumlichen und zeitlichen Begrenzung der gewordenen Welt steht Gott, der Ungewordene, Ewige, der freie Schöpfer des Alls« (110. l.). »Einen Gott finden, zu dem man in der Noth vertrauend aufblickt und dessen Willen man im Sittengesetz und im Völkerleben erkennt, lehrt ganz allein die Religion« (33. l.). Metafizikai tulajdonságaiban az ember istent föl nem foghatja — Mózes הראני נא את כבודך kérelmére nincs válasz, csakis erkölcsi lényegében — Mózes kérelmére הודיעני את דרכך választ kap — ismerjük fel Istent. Erkölcsi természetünk sejteti velünk egy magasabb erkölcsi lény létezését, mely szemeink előtt mintául lebeg. Az ő szent volta iránytűje az emberi érzésnek és cselekvésnek. Ez is az istenségnek belső tapasztalata, átérzése.

A zsidóság soha nem bizonyítgatta Isten létét (csak a filozofusok). Szent irataiból kisugárzik a gondolat: Isten létezik (49. l.) és mindenütt található, ahol az ember keresi (107. l.). Az ember áhítozik utána, azért mondja »az én istenem«. Benső viszonyt teremtett Isten és ember között; felemelte az embert Istenhez, és Istent lehozta az emberhez. Nem szorítja be a természetbe, de nem is vonja ki belőle, nem adja kezébe csupán a lesujtó kardot, de nem is olvasztja szét kegyelemmé és szeretetté. Igenis büntet, mert a jog nem léphet kompromisszumra az elnyomással, az igazság nem engedhet a hazugságnak, mert a büntetés nevel, jó hatással van csakúgy, mint a szeretet. Ámde ez az isteni igazság egyaránt terjeszkedik ki minden népre, nem ítél egyet se örökös kárhozatra, és szeretete nem zár ki semmi felekezetet, semmi népet. A büntetéstől az embert nem menti meg valami közvetítő, hanem bűnének öntudatából kisarjadzó megtérése, a kegyelemhez is közvetlenül jut Istennek védő szárnyai alá vetve magát. A személyes felelősség tudata hatványozza az ember erkölcsi erejét, ez feltételezi szabad akaratát, mert különben nincs helye az isteni igazságszolgáltatásnak, amely nélkül erkölcsi világrend el nem képzelhető, aminthogy földi igazságszolgáltatás nélkül minden rend felbomlik. A determinizmus alapján állva sem tagadható az embernek az a képessége, hogy megszokja indulatait fékezni, rossz hajlamait elnyomni, karakterét erkölcsös cselekvésre irányítani. Mert az emberben ugyan megvan a rosszra való hajlam, mint a jóra való törekvés. Ez utóbbi győzelme érdekében belső harczot folytat, és ha kudarczot vall, érzi bűnösségét, az erkölcsi törvény ellen elkövetett vétségét. Tehát az ember nem a bűnben született, amelytől, mert nem ő idézte elő, nem

is menekülhet meg, de nem is sujtja a felelősség tudata — hanem bűnös, földi hajlamai veleszülettek, de ellensúlyoztatnak a veleszületett jó hajlamok (יצר הטוב — יצר הרע) által, és azért hatalmában áll az elsőket legyőzni iparkodással és törekvéssel és nincs szüksége megváltóra. Minden ember önönmagának lehet megváltója. Minden ember e küzdelem által hozzájárul az erkölcsi eszme mind szélesebb körű terjedéséhez, »az isteni birodalom« megközelítéséhez. Teljességében csak az egész emberiség érheti el. Ebben útmutatója és oktatója Izrael, mivel megalkuvást nem ismerő hűséggel megőrizte az Egyisten tiszta eszméjét. A legnagyobb üldözések közepette sem tántorodott meg bizalma az igazság és jó győzelmében, nem adta fel ideális reményeit a világbékéről, a népek egyesüléséről a kultúra és erkölcsösség, a testvériesség és egyenlőség alapján.

Ezeket az univerzális tanokat hirdeti a zsidóság bibliájával, szombatjával és ünnepeivel, vallási intézményeivel és kifejezi mindennapi imáiban. (קדיש־עליו stb.) Beplántálja híveinek szívébe, akik az emberi tevékenység minden mezején megvalósítják.

Nem emelhetem ki a műben kifejezett egyes szép és megható gondolatokat, valamint csak utalhatok rá, hogy a zsidó apologetikának bő forrása, és mivel nincs határozott apologetikai czélzata, komolyságával, amely nélkülözi az ezen talajon dívó szellemességet, meggyőzőbb hatással van, mint más apologetai iratok. Egyáltalában objektiv bírálata minden nézetnek, a kicsinyítés, a gúny és szatira hiánya kiváló oldala a helyenként gyönyörű stílusával a laikust is megkapó műnek.

Kiváló helyet nyer a munkában az agáda, pld. a gondviselés tanáról két szép mondást idéz: »Egy veréb sem megy a hálóba az isteni akarat nélkül« (Ber.r. 79.). »Az isteni világrendben az ember mindegyik hajszáláról van gondoskodva« (B. B. 16a.). Az első emberpárnak mondatott רדו szónak kettős etimológiája alapján, hogy legmagasabb fejlődésre képes, de az állatnál mélyebben is leszállhat. A túlvilági jutalomról azt mondja: Der heutige Mensch weiss, dass er Himmel und Hölle in der eigenen Brust trägt. Umso kräftiger beherrscht ihn der Gedanke, dass es im grossen Weltall keinen *Stillstand*, kein *träges Geniessen* oder träges *Leiden* gibt, dass jeder Tod den Übergang zu höheren Zielen bildet (232.l.)«a jámbornak nincs pihenése se ezen, se a másik világon ילכו מחיל אל חיל (Ber. 54a.). A tóra a paradicsomi boldog

életet az emberiség kezdetére, a próféták messziánikus hirdetéseiben a végére tették (166. l.). A földi küzdelem nem átka, hanem áldása az embernek. »Die Kulturarbeit ist es ja, die die Wüste zum Wonnegarten umwandelt, und die Erde zum Wohnsitz der Menschen, des Gottessohnes macht. So ist denn das ספר תולדות אדם nicht die Geschichte des Niederganges, sondern eines unausgesetzten Emporstrebens und Emporsteigens der Geschlechter.« (170. l.). A midőn tehát Ádám előtt elvonul דור דור ודורשיו mintegy jelképeztetik az emberben szunnyadó szellemi erőnek jövő kifejlődése. (Tanh. Ber. 29 és másutt.)

Mennyi része van magának a szerzőnek e műben, mennyit rakott le benne elődjeinek fejtegetéseiből, természetesen nem vehető ki. A könyv végéhez csatolt irodalmi repertóriumnak és forráskimutatásnak sem ez a czélja. De nem is szükséges ezt tudni rendszeres munkánál. Ha nem is kielégítő minden pontban az író fejtegetése, kevés helyütt gyenge alapokon nyugszik, némely nézetben szerfölött radikális, egészben véve jó, tartalmas, széles tájékozású és vonzó előadású könyv. Minden hittanító sokat fog belőle meríteni és minden intelligens zsidó megtanulhatja belőle a zsidóságot becsülni és védeni, harmóniába hozni modern gondolkodását ősi vallásával.

Zágráb.

Dr. Schwarz Gábor.

ÉZSAIÁS 19, 18 A PESZIKTÁBAN.

Ézsaiás 19, 18 — e prófétai hely a legújabb assuáni leletek által egészen új világításban jelenik meg előttünk [1]) — öt egyiptomi városról szól, hol kanaáni nyelven beszélnek. A régi bibliafordítások nem adnak fölvilágosítást ez öt városról. Annál fontosabb egy a Peszikta d. R. Kahanában פסקא ויהי בחצי הלילה p. 63b előforduló megjegyzés, melyet R. Szimon idéz, amely azonban kétségkívül sokkal régibb keletű. Az itt előforduló helynevek, többszöri megbeszélés dacára, nem lettek nézetünk szerint eléggé megmagyarázva.[2]) A nevezett hely így hangzik: ואלו הן . .

[1] L. *Barth*, Jahrbuch d. jüd. lit. Gesellsch. V, 330. l.

[2] L. *Bacher* Ag. pal. Am. II. 448, 2 j.: »Die Stadt, mit welcher S. עיר ההרס identificirt, ist . . . nicht erkennbar.« *Buber* megjegyzései sem mind helyesek.

חמש עירים, ר' חלקיה בשם ר' סימון אמר: נא וגוף תחפנחס ועיר החרס ועיר שמש. נוא זה אלכסנדריא, נוף זה ממפיס, תחפנחס זה חונפניים, עיר החרס זה הראקנו, עיר שמש זה[אליו]פולים.

Az öt egyiptomi városnév közül az első három előfordul Jechezkél 30. f. 15., 16. és 18. versében; a negyedik név Ézsaiás előbb idézett helyén, az egyiptomi עיר שמש azonban nem említtetik a bibliában, csupán a targum fordítja עיר החרס-t: קרתא בית שמש szavakkal. E fordító természetesen nem חרס, hanem חחרס- olvasott, ami a görög Heliopolisnak felel meg, aminthogy R. Szimon tényleg e névvel magyarázza meg e szót.[1]) Ezen midrás olvasható még a Peszikta rabbatiban c. 17. (ed. Friedmann 87a), valamint a Jalkut Machiriben (ed. J. Spira, Berlin, 1894) Ézsaiás 19, 18-hoz (109. l.). A párhuzamos helyek többé-kevésbé variálnak az egyes nevek írásánál. A bibliai נוא-t a targumok, úgy mint R. Szimon Alexandriával fordítják, ép úgy נוף-t Memphisszel (L. Targ. Jechezkél 30, 16-hoz). תחפנחס-t R. Szimon a Pes. d. R. K. szerint חונפניים-al magyarázza; Pes. r. szerint חופניא-val és a Jalk. Mach. szerint חופנם-al. *Buber* חונפניים-t דופניים-ra korrigálja és *Τάφναι, Τάφνη, Δάφναι*-al azonosítja. (Épúgy *Bacher.*) *Grätz* (Monatsschrift 1853., 201. l.) תבנים, azaz »Thebene«-re javítja. A szó elején álló ח-t azonban nem szabad korrigálni; mindhárom verzióban így van írva e név és ha valóban *Δάφνη*-re gondolt volna R. Szimon, úgy bizonyára nem keletkezett volna ilyen íráshiba, mert e név egyebütt is előfordul és mindig דפני-nak iratik (דפני של אנטוכיא j. Sekálim VI. 2, Peszikta r. c. 31, j. Szanh. X. 6; דפני Palesztinában Pseudo-Jonatan és T. T. Num. 34, l.) חונפניים tehát más várost jelent, és pedig aligha egyebet, mint *Χνοῦβις* vagy *Χόνουφις*-t, mely Felsőegyiptomnak egy városa volt, s mely nevét a *Chnub* egyiptomi istentől kapta.[2]) Ennek az egyiptomi istennek a papjai pusztították el az assuáni zsidók szentélyét, amint ezt a *Sachau* által kiadott első levél 5. sorában elpanaszolják. (L. M. Zs. Sz. 1908., 48. l.) Ott e név חנוב-nak iratik, ami egészen megfelel a Pesziktának, csakhogy ott ב' helyett פ áll, minthogy a a görög átírásban is *Χνοῦβις* és *Χόνουφις* olvasható. Vajjon e város valóban a bibliai תחפנחס-nak

[1]) A targum azonban עיר החרס-t is forditja ugyanott: דעתידא למחרב szavakkal.

[2]) L. *Pape*, Wörterbuch der. griech. Eigennamen. 1689 l.

felel e meg, az mellékes; tény az, hogy R. Szimon a Chnub városára gondolt, talán a bibliai név hasonló hangzása folytán.

A Pes. d. R. K.-ban előforduló הראקנו Pes. r., valamint Jalk. Mach. alapján סרקיו-ra javítandó, ez pedig nem más, mint *Ostrakene* (Cserépváros עיר החרס = ע' החרס).[1])

[1]) L. *Grätz*, Monatsschrift i. h., *Brüll*, Jahrbücher IV 113, valamint *Krauss*, Lehnwörter II. 99. és 414. A madabai mosaik-képen 118. sz. *(Schulten*, die Mosaikkarte von Madaba, 29. l.): OCTPAKINH. — *Wünsche*, Pes. d. R. K. p 79: »Stadt der Zerstörung, d. i. Takkara« előttem érthetetlen.

Tuzla.

DR. KLEIN SÁMUEL.

IRODALOM.

GEIGER ÁBRAHÁM.

Abraham Geiger. Leben und Lebenswerk von *L. Geiger, I. Elbogen, G. Klein, I. Löw, F. Perles, S. Posnanski, M. Stern, Hermann u. Heynemann Vogelstein.* Mit einem Bildnis. *Berlin* 1910 (Georg Reimer), 8°, VI, 509. — 12 Mark.

Geiger Ábrahám születésének 100. évfordulóját a berlini »Lehranstalt«, melyen Geiger a berlini rabbiság mellett mint tanár működött, és más testületek kegyelettel ünnepelték. A kegyeletnek maradandó emléke a címben nevezett mű, melyet a »Hochschule« egykori tanítványai alkottak meg. Az öregebbek, *Löw I.*, a mű szerkesztője és *Klein G.*, homonnai származású stockholmi rabbi, még az 1874-ben elhunyt Geiger Ábrahámot magát hallgatták. Örvendetes jelenség, hogy a reform körei ily melegen és méltóan hódolnak nagyjaik emlékének, de a jelen sorok pusztán az irodalmi mű ismertetését célozzák és ugyanezért az ünnepi alkalmat és a vele felszínre került reformkérdéseket mellőzzük.

A szépen kiállított testes kötet két részből áll. Az első részben Geiger Ludwig, berlini egyetemi tanár, az ismert német irodalomtörténész és Goethe-búvár, atyja életrajzát adja (1—231). Midőn atyja hátrahagyott iratait közrebocsátotta, G. már adott életrajzot, de most ezt levéltári kutatások és egyéb újabb segédforrások alapján kibővítette. Geiger Ábrahám rendkívüli ember volt és ilyen volt élete folyása is. A hős életének érdekessége daczára a biográfus nehéz helyzetben volt, mert atyjáról kellett szólania, még pedig olyan atyáról, ki forrongó korban harczias vezér volt és természetszerüen sok ellenséget szerzett, jóval többet, mint barátot. Geiger L. a radikális reform híve, de a

kellő formát megtalálni, hogy az atyja ellenfeleiről ítéletet mondjon, nem volt könnyü. Feladatát, lapozgatás közben nyert benyomásunk szerint, szerencsésen oldotta meg. Geiger Ábrahám az egyik fiát theológusnak szentelte, de ez — a biográfusa — belső okokból nem akart a rabbipályán maradni és erről levélben értesítette atyját. Megható az atya levele (177—181), melyben eszméit kifejti és fiát kéri, hogy ne határozzon még véglegesen. »Es würde mich schmerzen, wenn ich einen schönen Traum genährt, der zur nackten Wirklichkeit sich ernüchtern müsste« (181). Geiger a zsidó vallást imádta, Grätz a zsidó népet. Ez az eddig ismeretlen levél, amely nem a nyilvánosság számára íródott, megerősít bennünket ebben a két kiváló férfiú műveiből merített régi nézetünkben. Helyesen mondja Vogelstein Hermann (235. l.), hogy Geigernél minden tanulmány, bármely körbe tartozott, végül tudományos theológiává vált.

A mű második részének címe: »Lebenswerk« (235—413) és két szakaszra oszlik. Az első Geigert mint theológust, a második mint tudóst mutatja be és méltatja. A már említett Vogelstein bevezetése (235—242) után Vogelstein Heynemann előadja Geiger »rendszeres theológiáját« (243—276). Hézagpótló és érdemes dolgozat. Általánosságban megjegyezzük, hogy Geiger Ábrahám nem volt az a radiklis reformer, minek az orthodoxia elhírésztelte. A fokozatos fejlődés híve volt, de pl. a szombathoz a modern viszonyok nyomása daczára törhetetlenül ragaszkodott. Ezt az ősi intézményt nála észszerűbben senkisem védelmezte. Klein G. Geiger gyakorlati theológiáját ismerteti (277—315).

A második szakasz Geiger Ábrahám tudományos munkásságát méltatja. Legjelentékenyebb alkotásai a bibliai tudományok körébe tartoznak. Az erről szóló czikket *Perles* Félix írta (316—327) és szerző folyóiratunknak is rendelkezésére bocsátotta. Olvasóink maguk is ítéletet alkothatnak róla és felesleges, hogy róla külön szóljunk. *Elbogen* J. (328—351) bemutatja Geiger alkotásait a zsidó történet, vallásbölcsészet, polémia, irodalomtörténet és költészet terén. Leo Modenáról Geiger ellenében elfogadja nézetünket, melyet a nevezettről könyvünkben kifejtettünk (343). E. szintén beszél az »Urschrift«-ről, Geiger legkiválóbb művéről, melyet P. már külön méltatott. Az ismétlések a jubiláris mű felosztásánál fogva természetszerüen nem voltak kikerülhetők. Már Geiger L. helyesen emelte ki az életrajzhoz írt előszavában,

hogy kénytelen atyja műveiről is beszélni, noha azokat mások külön méltatják. Szerencsés véletlen volt, hogy a Bacher ünnepi iratnál az ismétlések a minimumra redukálódtak.

Jeles két dolgozat *Posnanski* Sámuelé, kitől folyóiratunk is közölt már czikket. Az elsőnek czíme: »A szekták és a halákha története« (352—387). Geiger volt az első, ki bebizonyította, hogy a farizeusok nem voltak — farizeusok, hanem a zsidó nép java, a nép jámborai és vezérei, demokraták, az arisztokrata szadduceusok győztes ellenfelei. A szamaritánusok és karaiták megismerése körül Geigernek szintén hervadhatatlan érdemei vannak. Ebbe a körbe tartozik G. felfedezése a régi és új halákháról. A részletekben G. tévedhetett, de a kérdés lényegére igaza van. Kétségtelen, hogy Hillél és győzelmes iskolája a törvények szigoruságán enyhítettek. Mondhatjuk, hogy reformáltak. Ha majd a falasák szokásai ismeretesebbek lesznek — ami nemsokára bekövetkezik — ujabb anyag fog rendelkezésre állani a praetalmudikus halákha felismerésére. A szamaritánusok törvényei javarészt szintén ebbe a körbe tartoznak. A második dolgozat czíme: »Az észak-franczia exegétikai iskola« (388—399). G. volt az első, ki e bibliamagyarázó iskola jelentőséget felismerte és a terminus is tőle származik. Minden külső szellemi áramlatoktól menten mélyedtek el ezek az exegéták a szentírásba és ugyanezért bizonyos tekintetben előnyben vannak a kelet-spanyol bibliatudósokkal szemben: nemzetiebbek. P. maga is becses tanulmányokat bocsátott közre erről az irodalomról és a leghivatottabb arra, hogy előnje ez úttörő munkásságát bemutassa és értékelje.

Nagybecsű tanulmány *Löw Immanuelé*, amely Geigerről mint nyelvészről szól (400—411). G. a zsidó aram és a syr irodalomnak egyaránt kiváló ismerője volt. Löw bemutatja G. lexikális kutatásait és azokról alfabétikus listát állít össze (403), úgyszintén a G. által tárgyalt idegen szavakról (407). Egyébkép G. e körbe vágó kutatásai röviden és velősen emeltetnek ki. Végül Löw idézi (410) Nöldeke méltató nyilatkozatait Geigerről. Nöldeke szerint Geiger úttörő és éleseszű tudós és a zsidóságnak az újkorban egyik legjelentékenyebb képviselője volt.

Függelék czím alatt következik először Geiger iratainak bibliografiája, összesen 936 szám. G. irodalmi működése tulajdonkép csak 1831-ben kezdődik (4. szám) és produkcziói javarésze — legalább szám és terjedelem tekintetében — az általa szerkesztett két folyóiratra (Wissenschaftliche és Jüdische Zeitschrift) esik, melyeket pályája elején és végén kiadott. Első nagy munkája a nem régen második kiadásban megjelent, még mai napig jelentős pályamű volt: »Was hat Mohammed aus dem Judentum aufgenommen?« (1833). *Stern M.* ezen összeállítása után következik a bibliai helyek listája *(Löwinger A.)*, továbbá héber és aram szójegyzék *(Löw I.)* és »személynevek«.

Az egész mű szép alkotás, méltó Geiger emlékéhez, alkalmas arra, hogy a figyelmet fokozottabb mértékben irányítsa tevékenységére és megkönnyíti G. szétszórt kutatásainak felhasználását. Részletekbe nem bocsátkozunk, csupán azt jegyezzük meg, hogy a »fordított Nun« magyarázatánál (409) utalni lehetett volna »Masoretische Untersuchungen« cz. iratunkra és hogy Zunz művének czíme: »Zur Geschichte und Literatur« (388), nem Zur *jüd.* G. u. L. Zunz szándékosan nem említette a »zsidó« szót a czímben, mert a zsidó történetet és irodalmat az általános történet és irodalom alkotó részeinek kívánta tekinteni. Erbebnisse (407,4) sajtóhiba. A 343. laphoz megjegyezzük, hogy Leo Modena önéletrajza a sajtó alá elő van készítve és valószinüleg még ez évben közre fog bocsáttatni.

Budapest. Dr. Blau Lajos.

IRODALMI SZEMLE.

Az ujból életre kelt »Mekize Nirdamim« első évi kiadványai a következők: »Ma'aseh ha-Geonim«, melyet *Epstein A.* látott el bevezetéssel és jegyzetekkel és *Freimann J.* rendezett sajtó alá. Speier, Worms és Mainz régi tudósai és Rasi több responzumát és döntését tartalmazza, összesen 118 számot. Vagy száz tudós említtetik e műben, közöttük olyanok is, kik máshonnan nem ismeretesek. Több idézet, pl. a gáonok responzumaiból, eddig ismeretlen volt. Kulturtörténeti és a héber stilus tekintetében szintén felette érdekes mű, elsősorban azonban halákh. szempontból fontos. A kézirat sajnos nem teljes.

*

Brody H. minden tekintetben fényes edicziója: Jehuda ha-Levi divánja, a jelen füzettel teljes lett. A jegyzetek második ré-

szét adja és csak az a kár, hogy az uj tagok egy része az előző füzeteket nem birja. Brodyt Bacher ez alkalommal is támogatta a korrekturák olvasásával. Kívánatos, hogy Brody az ujhéber költészet többi klasszikusait szintén ily alakban bocsássa közre.

*

Posnanski S., a nagyszorgalmu varsói rabbi, kiadja *Eliezer Beaugency* kommentárját Ezékielhez és a XII kis prófétához, melyből az első rész (Ezékiel) jelent meg. A nevezett franczia exegétáról P. már más alkalommal értekezett és ugyanezért nem volt szükséges külön bevezetést adni. Eliezer az egyszerű magyarázat híve volt és kommentárainak kiadásával P. uj érdemet szerzett irodalmunk körül, különösen felvilágositó jegyzeteivel is, melyekkel kiadványát végig kiséri. Ez az általános benyomásunk, behatóbb tanulmányozásra eddig nem lévén időnk.

*

Felette érdekes »Salomo ben Ha-jathom's Kommentar zu Maškin (Mo'ed katan)«, melyet *Chajes H. P.* firenzei szemináriumi tanár az egyetlen ismert kéziratból adott ki. Salamon eddig csak név szerint volt ismeretes és jelen kommentárja után sem igen tudunk életéről sokat. Valószinűleg a XI. század fordulóján élt. Hazája biztosan Dél-Olaszország volt, mert tudott olaszul és arabul, de egyes nyilatkozatai azt a benyomást teszik, hogy Palesztinából származott. Talán szentföldi küldött volt, ki, mint sok ilyen tudós már az ó- és középkorban, azután olasz földön telepedett le. Arab befolyásra vall az, hogy »béth hamidras« helyett »midras«-t mond (24. lap, 4. sor), amit Maimuni leveleiben is találtam. A 133. lapon (v. ö. XXIV. 13. szám) Salamon idéz egy »Haggadath Mislé Zutta« czimű ismeretlen midrást, melyben egymásután következik : tóra, mikra, haggádóth és maaszé merkába. Világos, hogy *mikra* itt a próféták és hagiografák összefoglaló neve (Tanulmányok 21 köv.). Talán a 14. lap, 10. sorában szintén ezt akarja mondani, hogy »az egész *mikrát* némelykor *dibré kabbalá*-nak nevezik« és nem szükséges a kiadó pótlása. Szerzőnk »nagy szombat«-nak nevezi a Peszach, Sabuóth, Ros Hasána és Szukkóth előtti szombatokat (15 lent, lásd u. o. 10. jegyzet). Kommentárjában figyelemreméltó olvasatokat ad és bővelkedik

realiákban. Terminológiája más, mint a Rasié, pl. bitemiha (= kérdés) helyett bekassa, benichútha (= bizonyíték) h. beszijjua. Chajes nagy tudással és nagy gonddal végezte kiadói tisztét.

*

Delitzsch F., a Bibel-Babel kérdés népszerüsitésének sikere után, tisztán Babyloniáról tartott hasonló előadást, melyet »Handel und Wandel in Altbabylonien« czim alatt bocsát közre (*Stuttgart* 1910.) 30 képpel. Több pontja zsidó szempontból is érdekes. Minden ügyet irásba foglaltak és tanukkal hitelesitették (20). Ez Judeáról is áll a talmud idejében. Érdekes a 21. lapon idézett Hammurabi-féle törvény : »Ha valaki feleséget vesz, de erre vonatkozó szerződést nem köt, az asszony nem felesége« (128. §.). Szóról-szóra egyezik a talmud következő törvényével : Nem szabad asszonynyal élni, ha nincs kethubája. A fiatal ember 10 éves korától fogva házasságot köthet (u. o.). A zsidó törvény szerint 13 éves korban kezdődik a nagykoruság, de a babyl. felfogás él még ebben a talmudi szabályban : 9 évesnél »biáthó bia«. A talmud felveti azt a kérdést : miért nem lehet a válást pénzzel eszközölni, ép ugy, mint a házasságkötést (Kiddusin 5a). Sokaknak feltünt már ez a feltevés (megárés ba-keszef), de érthetővé válik, ha a babyl. törvényre gondolunk, amely előír : »egy mina válópénzt« (23. l. és 47. jegyzet). Mint a talmudban a babylóniaiknál is a pénzt ezüstnek nevezték (26 lent). A Jeremiás-féle, eddig meg nem magyarázott »nyilt okmány« és »zárt okmány« talán a következő babyl. szokásból érthető. Biztonság kedvéért némely üzleti okmányt két példányban állitottak ki : »Kapseltäfelchen, d. h. Doppeltäfelchen, deren äusseres, wortreicheres und mit den Siegelabdrücken der Zeugen versehenes Exemplar als Kapsel oder Kuvert dient, um in sich ein zweites kleineres, knapper gefasstes, doch inhaltlich gleiches Täfelchen aufzunehmen — die Urkunde war auf diese Weise ganz besonders gesichert« (28). I. Artaxerxes és II. Darius korából származó üzleti táblákon zsidók is szerepelnek, pl. Chaggai és Benjamin (30). »Die freien edlen Gewerke standen in hohem Ansehen. Sie erbten innerhalb der einzelnen Familien von Geschlecht zu Geschlecht, weshalb es von altersher Brauch war, statt Weber Weberssohn usw. zu sagen« (36). A kézműveket a talmud is nagyra becsüli és a »naggar u-bar naggar« kifejezés is elég gyakori.

*

A »Bibliotheka ibrith« után a folyó évben Varsóban a »Tusija« kiadásában megindult a »Bibliotheka gedóla«, amely az előbbin annyiban tesz túl, hogy régi és új héber tudományos műveket is felvesz a »könyvtár«-ba. Évente 50 füzet fog megjelenni és minden füzet (5 iv = 80 oldal) ára 20 kopek subscriptióban. Midőn ezt irjuk, 13 füzet van kezünkben. Papiros és nyomás jó, sőt szép. Az 1. füzet Sámuel Hanagid összes verseit tartalmazza Brody H. dicséretre nem szoruló mesteri kiadásában felvilágositó jegyzetekkel. Bacher is segédkezett. Érdekes az ismert amóra nevének pontozása : Abbaja (26. lap, 1. sor). A 15. vers (64. l.) azzal kezdődik, hogy »levelecskét köt a galamb szárnyaihoz«, biztonság kedvéért még egy másik galambot is küld. A csatatérről küldi Sámuel fiának a hirt, hogy az ellenség megveretett. A postagalambot elfogatták ólyvvel vagy hálóba került. Igy értendő bizonyára az 5. verssor. A 3. »diszítve sáfrányvizzel és tömjénnel füstöltetve«, a díszes iróanyagot jelzi. Talán láthatatlanná tett irásról van szó. Mindenesetre a postagalamb egyik legrégibb említése (XI. század közepe). Mindössze 24 vers ; gyönyörüség olvasni.

A 2—3. füzet *Rubin Salamon* dr., az imént 87 éves korban elhalt ismert héber tudós iró összes iratainak második könyvét adja. Megelőzi Rubin életrajza arczképével. Tartalma a héberek ruházatának és piperéinek története egyszerü és érthető nyelven. Szerző nagy olvasottsággal birt más irodalmakban is és ezekből is merített.

A 4—6. füzet *Brandstetter M. D.* összes iratainak első részét adja (három közül). Elég érdekes elbeszélések, főkép a chászidvilágból. B. elmés ember és ügyesen ir. Tendencziája a felvilágositás, ami az említett világban nehezen megy. Nem olvasnak ilyen »apikorszeszt«. B. gazdag ember és hitközségi elnök.

A 7. füzet tartalma : *Zelikovitz G.* utleirása, önéletrajzzal és szerző arczképével. Z. Amerikában él, jelenleg Newyorkban, de orosz eredetü. Keleti nyelveket tanitott valaha egy egyetemen, de családi körülmények folytán székhelyét Newyorkba kellett áttennie. Az angol hadseregben, amely a Szudánt hódította meg, mint tolmács szolgált és e hadjárat élményeit irja le. Kisebb vázlatok. Végül két egyptomi szöveg héber fordítása következik. Szórakoztató olvasmány.

A 8—9. füzet »Dimdummim« czímmel Katzenelson Izsák verseinek első részét tartalmazza, melyek 1899—1904. években keletkeztek. A természet, az ember, a zsidó szolgáltatják a tárgyakat. Egy hosszabb pogrom-versre is akadunk. Meg kell vallanunk, hogy a versek csekély benyomást tettek ránk. K. érzései nem elég mélyek, képzelete gyenge, szavában kevés az erő. Talán másoknak jobban tetszenek.

A 11—13. füzet *Bersadski I.* utolsó iratait adja. B., ki 1871-ben született és 1910 tavaszán (Adar 10) halt meg, boldog ifjukor után viszontagságos életet élt. Hirét három regénynek köszönte (Czél nélkül, Az ár ellen), de a jelen kötet csak apróbb dolgozatokat ölel fel, a terjedelmesebbeket egy második rész számára tartva fenn. Az életrajzon kivül csupán három tárczát — nem egyebek — olvasván, nem látjuk bennük a nagy psychológust, melynek B. el van ismerve. Bizonyára más dolgozatok igazolják ezt az elismerést. B. tudatosan kerüli a bibliai szólamokat, a muziv stílust, de azért érthetően ir, mit biográfusáról (Kaplan) nem mondhatunk. Sok idegen szót használ és nem ritkán valósággal meg kell fejteni a héber lepel alatt rejtőző miszteriumot.

*

Simon L. »Aspects of the Hebrew Genius. A volume of Essays on Jewish Literature and Thought« czímmel hét népszerű felolvasást bocsát közre a zsidó irodalomról és eszmékről (*London 1910*). A szépen kiállított és elég olcsó kis kötet tartalma szakszerű, formája népszerű, tehát teljesen eléri a czélt, melyet szolgálni kiván. A kiadó előszavából megtudjuk, hogy a tulajdonképeni kiadó az angol-zsidó irodalmi társaságok egyesülete (Union of Jewish Literary Societies) és hogy a közlemények 1907/8. és 1908/9. években tartott felolvasások. Ez a publikáczió az azelőtt szokásos Évkönyv (Annual) helyébe lép és négy megnevezett »gentlemen« biztosította a Társulatot a kiadásból reáhárulható anyagi veszteség ellen és igy folytatódni fog.

Az egylet elnöke, *Elkan N. Adler*, az ismert könyv- és kéziratgyűjtő, elnöki beszéde »Bevezetés« czímmel összefoglalja a dolgozatok tartalmát és mintegy egységesiti. Ezután következnek : Philo (Bentwich), Saadiah (Simon M.), Maimonide (Lewis), Jewish Codes and Codifiers (Daiches), Aristotle and Medieval Jewish Thought (Wolf), Jewish Mysticism (Sperling), The Jewish New Learning of the Nineteenth Century (Segal).

Mint már a czímekből látszik, a zsidó bölcsészet és gondolkozás ismertetése és méltatása áll előtérben. Az angol levegő a theológiának kedvez, ami az angol zsidóknál már azért is könnyen érvényesül, mert történetük nem nagy és mert a talmud sem a multban nem állt, sem a jelenben nem áll a tanulmányok középpontjában. A dolgozatok új kutatásokat alig nyujtanak, ez nem is czéljuk, de azért teljesen megfelelők, mert helyes és világos összefoglalások, melyek a műveltebb közönség igényeit kielégítik. Részletekbe a gyüjtő kötet természeténél fogva nem kell belemennünk.

*

A »Zionistische Vereinigung für Deutschland« által kiadott »Zionistisches A—B—C—Buch« (*Berlin—Charlottenburg*, 1908. Verlag Zionistisches Zentralbureau) pártczélok szolgálatára készült könyv ugyan, de a zsidóság jelen állapotáról és multjáról is hasznos ismeretekkel szolgál. Abéczé sorrendben 200-nál több kisebb-nagyobb czikket tartalmaz, melyek rendszerint elég tárgyilagosak és felvilágosítók. A kiadók nemcsak a czionizmus és szervezeteiről, hanem a zsidóság más általánosabb jellegű szervezeteiről, pl. Alliance, Benei Brith, Hilfsverein, J. T. O., Jewish Colonisation Association s másokról is referálnak. A legtöbb tért aránylag Palesztina foglalja el (189—217) több czikk alatt (Jeruzsálem feltünő módon egészen mellőzve van). Tudományos szempontból ezen kivül más czikkek is figyelmet érdemelnek, pl. Bevölkerungsstatistik der Juden, Emanzipation, Lage der Juden in mohammedanischen Ländern, Rasse stb. A munkán többen dolgoztak, többnyire alaposan. A hang tárgyilagos, habár czionista szellemben. De ez nem oly tolakodó és nem oly agressiv, mint hajdanában volt. A czionizmus hiveinek szervezése után az anyagi eszközök előteremtésére és ezekkel gyakorlati tevékenységre törekszik. Nem elégszik már meg a zsidó filantróp szervezetek kritikájával, mint a mozgalom első éveiben. A »Nationalfonds« vagyona ma két millió márka lehet, a »Jüdische Kolonialbank« vagyona a czikkből nem tünik ki, de igen tekintélyes. Többnyire szegény zsidók adták össze. Feltünő tény, hogy nagygazdagok a fenti czélokra nem adakoztak. Mindent összevéve, az A—B—C—Buch tanulságos könyv.

*

A vallás kérdései iránt a protestáns országokban széles körök érdeklődhetnek, különben nem volna érthető, honnan veszi a sokféle népszerűsítő vállalat közönségét. De a tudósok és a magasabb műveltségű polgárság körében is felette erős lehet a vágy a vallásos ismeretek után, mert e körben oly nagyszabású művek is prosperálnak, amilyeneket »a nép« nem vásárolhat. Röviddel az angol »Encyclopedia of Religion and Ethics« megjelenése után, melynek eddigi két kötetét máshol mutatjuk be, megindult a következő nagyszabású német encyclopedikus mű : »Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch in gemeinverständlicher Darstellung. Herausgegeben von Friedrich Michael *Schiele*. Erster Band von A bis Deutschland. Mit 39 Abbildungen und 6 Tafeln.« (*Tübingen*, 1909.) A szerkesztők száma nem kevesebb, mint 13, és az első kötetet kereken 160 irták. Az előmunkálatokat már 1904-ben, tehát 5 év előtt kezdték, ami a munka nagyságánál és a tanusított gondosságnál nem hosszú idő. A lexikon, amely a keresztény theologia szakjain kivül eső tudományágakat is felöleli, négy kötetre van tervezve. Az 1. kötet 2128 sűrűn nyomott hasábot ölel fel.

Az objektivitás rovására megy, hogy pl. erre a felvetett kérdésre : »Ob es Aberglauben auch im Neuen Testament gibt ?« nem ad egyenes feleletet, hanem mindenféléről beszél, akár Bodóné. Tisztán zsidó czikkek is akadnak: Abrabanel, Akiba (311) s mások. Fiebig, ki ezeket a czikkeket irja, kételkedik mindenben, pl. abban is, hogy Akiba Bene-Berak és Lydda városokban működött, hogy Akylas a tanítványa volt. Nem hisz a zsidónak. Amulet terjedelmes czikkben zsidóról csupán a bibliográfiában van szó. »Antisemitismus« czikk tárgyilagos akar lenni és megengedi, hogy a zsidóknak külön hibáik vannak — leánykereskedés, ez a legujabb vád, amely azonban fiatalabb, mint az antiszemita mozgalom — s ily módon az antiszemitizmusnak tápot ad, habár végeredményben ellene nyilatkozik. Abba (5) azt is jelenti : atyám. Az »abba« mellett álló pater (Gal. 4, 6 ; Róm. 8, 15 ; Márk 14, 36) a hellének számára szolgáló felvilágosítás. Hasonló eljárást a bibliában és a talmudban is látunk, pl. kethab hanisteván, parczuf (= prosopon) pánim. A kötet Deutschland czikkel végződik.

*

Zehnpfund R. leirja a babyloniai ásatásokat az egyes romok szerint e című iratban : Babylonien in seinen wichtigsten Ruinenstätten, *Leipzig* 1910 (Der Alte Orient XI., 3/4.). Az összeköttetésnél fogva, melyben a szentföld Babylóniával politikai és még inkább kulturális tekintetben állott, a szóban forgó ismeretkör zsidó szempontból is fontos. Babylóniában évezredekkel Mózes előtt már magas kultura virágzott és igy mindaz, amit a bibliakritika a mózesi kor primitiv állapotáról állitott és az ehhez az alaphoz fűzött következtetések téveseknek bizonyulnak. »Aus einer Zeit, in welcher man sonst die allerrohesten Kulturanfänge des Menschengeschlechts unterzubringen pflegte, stieg plötzlich eine Kultur von solcher Vollendung empor, dass man genötigt war, eine nicht Jahrhunderte, sondern Jahrtausende umfassende Entwicklungsperiode für solchen Aufstieg vorauszusetzen« (42). De közvetlen zsidó szempontból is figyelemmel kellene kisérni az ásatások eredményeit. Az előttünk fekvő népszerű iratból is látjuk, hogy zsidó tárgyak is találtattak. Nuffarban (Nippur) a parthus rétegből előkerültek nagy számban varázscsészék, melyeken héber, mandeus és arab felirások vannak (19). Kisebb parthus erőd udvaroszlop helyén zsidó és korai arab rétegekben egész tömeg érdekes tárgyat találtak (22). Hamis olvasat folytán forgalomba hoztak egy Dávid nevű sumer királyt (32). »Das babylonische Prinzip der Heilighaltung des ursprünglichen Baugrundes ist also nicht durchbrochen, sondern aufs Skrupuloseste gewahrt ; man nahm zur Grundlage des Neubaus nicht bloss die alten Fundamente, sondern sogar den Mutterboden, auf dem sie lagen« (37). Ezt a felfogást a régi zsidók is vallották a szentélyről. Fellázadtak, mert Hadrian valamivel arrébb, mint ahol eredetileg volt, akarta a szentélyt felépiteni. Az egyik babyl. zsinagógát a számüzött király Palesztinából magával hozott anyagból épitette fel. A talmud hagyományozta adatok minden esetre mutatják a zsidó felfogást.

*

A »Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur« 13. kötete (*Berlin*, 1910) egyleti értesítéseken kivül tiz dolgozatot közöl. A lefolyt év eseményeire és irodalmára való visszapillantáson kivül (Philippson, Hebräus) kiemeljük még Geiger L. előadását : »Moritz Veit« és Berliner A. »Die jüdische Speisetafel« cz. folklorisztikus vázlatot, amely főkép a német zsidók multjára vonatkozik.

A német zsidók jobban tennék, ha kevesebbet beszélnének a kereszténységről.

*

Amram Werner Dávid az olasz könyvnyomdászokról 417 lapos művet bocsátott közre e czímmel : »The Makers of Hebrew Books in Italy« (*Philadelphia*, 1909). A kötet igen szépen van kiállítva és 55 facsimile diszíti és emeli becsét. A régi héber könyvek javarészét és a legszebbeket az olasz nyomdák állították elő és a szóban forgó mű a nyomtatott héber könyvek legjelentősebb és legérdekesebb részének történetét adja. Az anyag 15 fejezetre van osztva, melyek az utolsó kivételével a XV. és XVI. századnak vannak szentelve. A XVII—XIX. században is nyomtak még héber könyveket olasz városokban (Velencze, Livorno stb.), de ezek semmi tekintetben nem hasonlíthatók az előző ötnegyed század termékeihez. A héber irodalomnak tulajdonképen csupán két nagy nyomdásza volt : *Soncino Gerson* és *Bomberg Dániel*. Az előbbi zsidó, az utóbbi keresztény nemes ember. Mindkettő nagy tőkét fektetett az üzletbe és az utóbbi milliókat vesztett. Érdekes tény, hogy Gutenberg üzlete folytathatása czéljából zsidóktól kölcsönt vett fel. Az első héber nyomtatott könyv Rasi pentateuch kommentárja, melyet Ábrahám ben Garton adott ki 1475. Adar 10 (február 17) Reggio di Calabriában. Ugyanabban az évben Tammuz 28-án (julius 3) Pieve di Saccoban került ki a sajtó alól a Tur, melyet Mesullam Cusi ben Mózes Jakob adott ki. De héber betüket már azelőtt használtak latin könyvekben.

Feltünő, hogy a héber nyomás ennyire késett. Kétségtelenül az elnyomás és a szegénység az oka. Ma a héber nyomda főtermése az imakönyv és fel kell vetni a kérdést, hogy miért nem volt az első héber nyomtatvány a minden zsidónak nélkülözhetetlen »sziderl« ? Talán az ujitástól riadtak vissza az Istentiszteletet szolgáló könyvnél. Némi oppozicziő ugyanis mutatkozott, mint minden ujitásnál, akár a »macze-gép«-nél a mult század második felében. A könyvnyomás »német művészet« volt, de Olaszország terjesztette el. A héber könyvek előállításával foglalatoskodók zöme szintén német zsidó volt. De érdekes, hogy *Gerson Soncino* többnyire latin és olasz könyveket nyomott. Nagy szakértő volt, de azért nyomdájával, melyet már nagyatyja rendezett be, vándorolni volt kénytelen, sőt aggkorára a török birodalomba vándorolt ki.

Amram eredeti kutatásokat alig végzett, de a meglevő irodalom felhasználásával sikerült neki az olasz héber nyomdáról a korviszonyokkal kapcsolatos történetet adni. Nem ritkán tárgyához szorosan nem tartozó dolgokról is beszél, angol szokás szerint szót és tért nem kímélve. Részletesebb ismertetést talán más helyen fogunk adni.

*

Dr. Kiss A., kitünő munkatársunk, »Köd és Napsugár« czímmel szépen kiállított verskötetet bocsátott közre (*Budapest*, Singer és Wolfner), melyben eredeti költemények és fordítások vannak egyesítve. Egy részüket olvasóink folyóiratunkból már ismerik. Mindazon jelességek, melyek Kiss verseit díszítik, legujabb verseiben is feltalálhatók és az olvasókat gyönyörködtetni fogják. A legmelegebben ajánljuk olvasóink figyelmébe.

*

Hirzel R. a kövezés büntetéséről monográfiát tett közzé a szász tudományos társulat XXVII. kötetének VII. számában (Die Strafe der Steinigung, *Leipzig* 1909), melyben *Michaelis Chr. B.* De judiciis stb. (Halle 1749), *Michaelis J. D.* Mosaisches Recht és *Mayer S.* Rechte der Israeliten alapján a biblia és a talmud adatait is értékesítette. Bizonyítja, hogy a görögök is ismerték ezt a büntetést, kevésbbé a rómaiak, de már régi időben csak ritkán alkalmazták birói büntetésképp. A monográfia velejét a következő idézetekben adhatjuk : »Die Steinigung brachte zum Ausdruck, dass zwischen der Gemeinde und dem Gesteinigten jedes Band zerrissen war. Wie mit ihm in Zukunft niemand etwas zu tun haben wollte, so sollte man nun auch an der Steinigung d. i. der Ausstossung sich beteiligen, da nur der Gesamtgemeinde das Recht der Ausstossung zustand« (23. v. ö. 27). »Immer musste es eine alle erregende Angelegenheit sein, die die Steinigung im Gefolge hatte« (25). A megkövezett családjára is kiterjedt a büntetés (u. o.). Ez a zsidóknál nem volt. »A legujabb időkig keresztények és mohamedánok Istent véltek szolgálni, ha máshitűeket megköveztek« (29). »Die Steinigung war ein ritueller Sühnungsakt«. És tényleg ily ünnepek alkotó része volt (33). A rómaiaknál a kövezés csak tumultus alakjában tört ki és templomok ellen is alkalmaztatott (37). A görögöknél a kövezés Perikles és Sokrates koráig tartotta

magát mint birói büntetés. Régibb időben szikláról való letaszítással is kapcsolatos volt (5. lap, 6. j.). A kivégzés után is előfordult kövezés (u. o.). Emlékeztet a zsidó szokásra, hogy a koporsót követték meg.

*

Cumont F. franczia tudós, ki a Mithras-kultuszról hires könyvet irt, népszerű előadásokban felelt erre a kérdésre : miért és mennyire terjedtek el a keleti vallások a római birodalomban? Ezt a franczia könyvet *Gehrich* G. lefordította németre e czímmel : »Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum« (*Leipzig-Berlin* 1910). Az 1. fejezetben C. azt bizonyítja, hogy a Kelet anyagi és szellemi kultura tekintetében Róma felett állott. A 2. fejezetben azt fejti ki, hogy a keleti vallások az érzékekre és érzésekre, az észre és a lelkiismeretre jobban hatottak, mint a római vallás. Különös előny volt az, hogy a keleti vallások hivatásos papsággal birtak. Ezek profán tudománynyal is birtak (38). Bizonyára áll ez a zsidó papokról (kóhén) és a rabbikról is. E bevezetés után Kis-Ázsia, Egyptom, Syria és Perzsia vallásainak az ismertetése következik egy-egy fejezetben. A zsidó (és keresztény) vallásról nincs szó, nem tartozván a témához. De azért 75—78 (már 35 is) előkerülnek a zsidók, kik megmivelték a talajt, melyen végül a kereszténység gyökeret vert. Érdekes, hogy az Isis (Serapis) kultusz mindennap reggel és délután tartott istentiszteletet (113). Amit C. 115. mond, mutatis mutandis zsidókra is illik. A syrek először mint rabszolgák kerültek a római területre, az imperium korában óriási tömegekben mint kereskedők (122—129) és erkölcsileg is nagy befolyást gyakoroltak. Eljutottak Pannoniáig. Kétségtelen, hogy a zsidók, kik nagyobb számban voltak és a kereskedelemhez sem értettek kevesebbet, szintén eljutottak úgy ide, mint Galliába. Csak a légiókban nem voltak zsidók (132—3). Császárok két ízben akarták a syr istent a római birodalom egyeduralkodójává megtenni (135). A gondolat, hogy csak *egy* isten uralkodjék, felette jelentős a későbbi fejlemények megítélésére. Az állatok közül a syrek főkép a halat és galambot tisztelték (137). Az ἰχθύς-t később rövidítésnek vette a kereszténység, a galamb pedig a szent szellem symboluma. Hadad syr istenről Macrobius ezt az etymologiát adja : »Nominis interpretatio unus unus«; az aram chad — 1. (299. l., 86. j.). Az astrologiát és magiát a syrek

(chaldaioi) hozták Európába. C. így fejezi be a szóban forgó fejezetet: »Man brauchte nur noch eine Fessel zu zerschneiden, indem man diesen Gott, der in einem fernen Himmelsraum residierte, über die Welt zu einsamer Grösse erhob, um zum christlichen Monotheismus zu gelangen. So stellen wir hier noch fest, dass die Verbreitung der orientalischen Kulte dem Christentum die Wege geebnet und seinen Sieg angekündigt hat. Die Astrologie, welche von der Kirche beständig bekämpft wurde, hatte doch die Geister für die Aufnahme von Dogmen vorbereitet, welche diese nun proklamierte« (158). A perzsák eszméit részben a zsidók terjesztették (162). A magia szó még mai napig őrzi a magusok egykori befolyását. A Mithras-kultusz azonban csak a Flaviusok óta terjedt nagyobb mértékben és a IV. századig a leghatalmasabb volt (165). Kis-Ázsiában a perzsa kolóniák — főkép birtokos nemesség — aramul beszéltek (171). A III. században a Mithra-kultusz a világuralomért versenyzett és majdnem győzött (188). A zsidókról ebben az összefüggésben a 181. lapon s máshol van szó. C. dicsőíti a mazdaizmust, melynek még ma is vannak hívei, holott Egyptom, Syria és Kis-Ázsia Idolatriája kiveszett (188). A zsidó vallásról nem szoktak ily lelkesen beszélni.

*

Strack H. L. a »Porta linguarum orientalium« mintájára, miután ettől visszalépett, uj gyüjteményt inditott meg ezzel a czímmel: »Clavis linguarum semiticarum«. Ebben a gyűjteményben a 3. szám a babyloni talmud aram nyelvének a grammatikája és szerzője *Margolis M. L.* a Dropsie College tanára Philadelphiában (Lehrbuch der aramäischen Sprache des babylonischen Talmuds. Grammatik, Chrestomathie und Wörterbuch, *München*, 1910. Angol kiadásban is). Eddig a legjobb két nyelvtan a *Luzzatto-Krüger* és a *Levias*-féle volt. Az előbbi jó tankönyv ugyan — Luzzatto mint nyelvész és mint pedagógus egyaránt kiváló volt — de egyszerre két feladat megoldására vállalkozott, a bibliai és a b. talmudi aram nyelvtan előadására, noha a két nyelv az aram két ágához tartozott. Ezenfelül azóta nemcsak a sémi nyelvészet haladt, hanem a bab. talmud szövegének megállapitására is összehasonlíthatatlanul gazdagabb apparátus áll ma rendelkezésre, mint félszázad előtt. Levias C. angol nyelvű grammatikája nem egyöntetű — több éven át jelent meg egy folyóiratban, melynek külön lenyomata — és túlságosan drága. Az új sem olcsó (12 korona), de tekintve az aránylag szűk kört, melyre számithat, az ár érthető. Nincs a sémi irodalomnak — a bibliát és koránt kivéve — annyi tanulója, mint a b. talmudnak, de ezeknek nem kell grammatika. Jellemző, hogy amerikai tudósnak kellett a talmud grammatikájának megírására vállalkozni, noha némely orosz-lengyel, vagy magyar városban a talmudnak talán több adeptusa van, mint Észak- és Dél-Amerikában együttvéve. Margolis tényleg nem számít a talmudistákra és grammatikájához az anyag zömét az agádai részletekből vette, tekintettel lévén persze a halákha terminusaira is. A hagyományos kiejtést kevésre becsüli; az orthográfián alapulónak tartja. Ebben nem érthetünk vele egyet, mert a talmudot keletkezése óta megszakítás nélkül tanulták és így olvasását nem kellett kitalálni. Romlott a kiejtés, de ha a romlás okait és útjait kikutatjuk, nem ritkán visszakövetkeztethetünk az ősi olvasásra. Ettől eltekintve, helytelennek tartjuk, hogy M. rendesen sem szóalakot, sem szöveget nem pontoz. Ezen eljárás által éppen a nemtalmudistáknak, kiket szem előtt tartott, felette súlyosan megnehezítette a talmud nyelvének megtanulását.

A grammatika a gyűjtemény által követett és követelt módszer szerint készült. Dícsérendő világossága és rövidsége, mindössze 97 oldalra terjed és e szűk téren mondattant is ad. Hasonló terjedelmű a chrestomathia (84 o.) és a legterjedelmesebb a szótár (100 o.). Ez utóbbi pótolja a pontozást is, de a gyakorlatban ez igen fáradságos és időrabló módnak fog bizonyulni.

*

Néhai *Kaufmann Dávid* összegyűjtött irataiból megjelent a második kötet, melyet, mint az elsőt, *Brann M.* boroszlói tanár rendezett sajtó alá és számos helyen kiegészítő jegyzetekkel gazdagított (Gesammelte Schriften von D. Kauffmann, *Frankfurt a. M.* 1910). A népszerű iratok után, melyek az első kötetben egyesíttettek, most a tudományos dolgozatok következnek, ebben a kötetben összesen 14. Valamennyi már ki volt nyomtatva, de a franczia nyelven (a R. É. J.-ben) megjelentek, most először látnak napvilágot németül. Az első három dolgozat a vallásbölcsészet körébe tartozik (Bachja, Jehuda Halevi, Maimuni), a többi a történet körébe. Végül egy elmélkedés és öt beszéd következik, melyek közül hármat az országos rabbi-képzőintézetben tartott.

A VI. számnál a 221. lapon hibásan áll az V. szám megjelenési helye, olvasandó : 1886, 70—94 lap. Némely dolgozat héber szövegek kiadásához készült, melyek most kihagyattak. Minthogy ezekre a szövegekre a dolgozatok ráutalnak, legalább meg kellett volna jegyezni, hogy kimaradtak és meg kellett volna adni a helyet, ahol találhatók. Úgy emlékezünk, hogy a »Gesammelte Schriften« négy kötetre volt tervezve. Az előszóból nem világlik ki, hogy lesz-e folytatás ? Reméljük, hogy lesz. A jelen kötet *Gomperz Róza* úrasszony költségén lett kinyomatva, ki a berlini »Gesellschaft zur Förderung d. Wissenschaft d. Judentums«-nak tagjai számára 1000 példányt bocsátott rendelkezésére.

*

Fink F. N. ismerteti a föld összes nyelveit e című iratában : »Die Sprachstämme des Erdkreises« (*Leipzig* 1909. Aus Natur und Geisteswelt 267.). A sémi nyelvekről is megfelelő áttekintést ad (24—32). Érdekes a bibliai állítással nagyjában egyező nyilatkozata az ősnyelvről és az emberiség egységes eredetéről : »dass diese (Grundsprachen) wiederum höchst wahrscheinlich auf eine einzige *wirkliche* Ursprache zurückgehen, die freilich unserer Kenntniss entrückt ist, weil sie wohl schon vor Jahrhunderttausenden gesprochen wurde, dann erscheint es angemessen, sich bei der Zusammenfassung von Sprachstämmen und Sprachen zu wenigen Einheiten an jene Gruppen anzuschliessen, in die sich das zu Anfang einheitliche Menschengeschlecht besonders in körperlicher Beziehung gesondert hat, das heisst an die verschiedenen Unterarten oder *Rassen*« (6. lap). Az irat egyébkép nem ez ismertetések körébe vágó tartalommal bír.

*

Az előbb nevezett gyűjteményben (277—279. szám) *Banse E.* három füzetben ismerteti a Keletet, melyeknek címei : Die Atlasländer, Der arabische Orient, Der arische Orient. Zsidó szempontból ez az »országisme« azért érdekes, mert a szentföld is Keleten van és mert a biblián kívül a talmud is a Kelet terméke. Érdekel bennünket a keleti élet, melynek világossága mellett multunkat, sőt jelenünket is tisztábban látjuk. De az európai gondolkozást is tisztábban látjuk a Kelet ismertetéséből. Az iszlámot Banse alaposan leszólja. Szemire veti híveinek, hogy máshitűeket nem szenvedhetnek. Hát az európai keresztény népek között nincsenek ilyenek ? »Masslosen Selbststolz zieht dieser Glaube gross, schrankenlose Ueberhebung« (I. 28.). Az iszlámról van szó. »Erstens die Feindschaft gegen die Fremden . . . Der Boykott der österreichischen Waren . . . Zweitens die Unterordnung aller weltlichen Angelegenheiten unter den engen Gesichtwinkel der Religion« (I. 31.). Bansen a keresztényekkel egyetemben a zsidókat is említi, kiket a moszlimok nem becsülnek és beszél az alkalmi kereszténymészárlásokról. Személyére bizonyára szabadelvű, de a pogromok kritikája alól kihuzzák a talajt.

Az 570-ben alapított Kairuan (karaván, ennek tábora) csakhamar felvirágzott, de a Fatimidák Felső-Egyptomból arab nomádokkal elpusztíttatta a sirida birodalmat, melyet Kairuan főváros sohasem hevert ki többé (I. 46). A zsidók történetében szintén 1050 körül szünik meg a kairuániak szerepe. Tunissal Kairuan franczia kézre került. Szent város, északnyugati Afrika Mekkája (98). Az iszlám tudós városa volt, ami kétségtelenül régi zsidó lakóinak kulturáját is befolyásolta. Tunisban 60.000 zsidó lakik (összlakosság 1,800.000), kiken egyet üt a mi jeles szerzőnk, de még remél (102). A 39. lapon egy zsidó arczképét adja a szerző. »Az egyptomi zsidók száma és befolyása csekély« (52).

*

A badeni országos zsinagóga fennállásának százéves jubileumára *Lewin A.* megírta a badeni zsidók 170 éves történetét : »Geschichte der badischen Juden seit der Regierung Karl Friedrich (1738—1909)«. (*Karlsruhe* 1909). Szép vaskos kötet, amely igen érdekes már azért is, mert Baden »szabadelvű mintaország.« A nagyherczegek kegye a zsidók iránt akkora, hogy jelenleg uralkodó fejedelem Herzl törekvéseinek támogatására is kész volt. Húsz fejezetben mindenféle zsidó ügyről van szó. Érdekes pl. a nagyherczeg rendelete a rabbik kiképzéséről (213—4.). A legérdekesebb azonban az, hogy mindössze 28.000 zsidónak mindenféle intézménye van és közös adózásból mindenre jut pénz. Fényes példa arra, hogy mily erő és áldás a valódi egységes szervezet. Részleteket az 508 lapos munkából nem közölhetünk. Kár, hogy Lewin nem foglalta össze a badeni zsidók történetét a legrégibb kortól egy bevezető fejezetben. A könyv aránylag olcsó.

*

A berlini »Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums« Értesítőjében a következő két kisebb dolgozat jelent meg: »*Cohen H.* (egyetemi tanár Marburgban): Innere Beziehungen der Kantischen Philosophie zum Judentum« és *Moore G. F.* (egyetemi tanár Cambridgeben, Mass.): »Die Eigenart der hebräischen Geschichtsschreibung im alttestamentlichen Zeitalter«. Mindkét dolgozat az ösztöndíj pénztár javára anyagi sikerrel is járó felolvasás volt. Cohen dolgozata igen tanulságos, amennyiben sikerrel mutatja ki, hogy a régi zsidó vallásbölcsészetben mily gazdag, a modern bölcselet világossága mellett is fénylő eszmekincs rejlik. A Lehranstalt időről-időre az Értesítőn kívül nagyobb tudományos dolgozatokat ad ki.

*

Maybaum Zs. prédikációiból megjelent a hatodik kötet (Festpredigten, Zweite Hälfte: Pesachfest und Schabuotfest, *Berlin* 1910, M. Poppelauer. Ára kötve 5 márka). A szép kiállítású kötet 29 hitszónoklatot tartalmaz, 19 Peszachra és 10 Sabuóthra. Valamennyi nemcsak az alapszöveg, hanem a tartalom tekintetében is valósággal ünnepi beszéd, amennyiben az anyag az ünnep lényegéből és történetéből vétetett. M. szónoklatait általában már jellemeztük (M. Zs. Sz. 1909. évf. 309.), és ez alkalommal csupán azt jegyezzük meg, hogy ezek a beszédek nemcsak a hallgatóra, hanem az olvasóra is mély benyomást gyakorolnak, mert époly tartalmasak, amily szépek. Ezzel a kötettel M. szónoklatainak első sorozata be van fejezve, de reméljük, hogy a második sorozat hamarosan meg fog indulni és szintén rövid idő alatt be fog fejeződni. Maybaum prédikációi homiletikai irodalmunk remekei közé tartoznak és maradandó becscsel birnak.

*

A »Wissenschaft und Bildung« cz. gyüjtemény 64. számában *Hell J.* 144 lapos, képekkel diszített kis könyvben ismerteti az arabok kulturáját (Die Kultur der Araber, *Leipzig* 1909). Olcsón és rövid pár óra alatt meg lehet e szép iratból tudni a lényeges dolgokat. Zsidókról is van szó, de csak mellékesen. Nem is ezért említjük a könyvet, hanem azért, mert belőle is meggyőződünk arról, hogy a zsidó történetet csakis az általános történet világosságánál lehet megérteni. Ha pl. a spanyol-arab kultura leirását

olvassuk, konstatálhatjuk, hogy a zsidó nagyok, pl. Chaszdai ibn Saprut, nem tettek egyebet, mint arab társaik, kik szintén pártfogolták a költőket és a tudósokat. Spanyolországban az arab költők száma légió volt. Kordova volt a tudományok székhelye, a Nyugat Bagdadja. Észak-Afrika kultura és kereskedelem által Spanyolországgal szoros kapcsolatban volt. Mindezek a tények zsidó szempontból is érdekesek. A spanyol zsidóknak a babyloniai talmudiskolától való függetlenítése bizonyára szintén az általános szellemi és anyagi kultura magasságára megy vissza. Az aram nyelv kiszorulása, a gáoni befolyás megszünte folytán, megnyitotta a tért a bibliai héberségnek, melynek mesterei Gabirol, Halévi és az Ibn Ezrák. »Eine fast kindliche Freude hegte man für Bücher und Bibliotheken. Die Herrscher legten eine Bibliothek von 400.000 Bänden an« (111. l.). Ez különösen Kordováról szól.

*

Gressmann H. nagyjelentőségü gyüjteményt indított meg *Ungnad A.* és *Ranke H.* közreműködésével, melynek címe: »Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testament. Erster Band: Texte« *(Tübingen* 1909). Fordításban adja a babylon-assyr, északsémi és egyptomi szövegekből azokat, melyek a héber biblia szempontjából tanulságosak. A tér nagyobb részét az első helyen nevezettek foglalják le (1—171). Tárgyi szempontok szerint csoportosíttatnak és az olvasóra van bízva, hogy a bibliával kapcsolatba hozza. A javarésze már a »Keilschriftliche Bibliothek« cz. gyüjteményben és a »Keilinschriften und A. T.« cz. ismert munkában is megvan, de a jelen gyüjtemény az elsőtől abban tér el, hogy az eredeti szövegek átirását elhagyja és ezáltal a művet jóval olcsóbbá teszi (7·20 márkába kerül), továbbá új (tökéletesebb) fordítást, más új részleteket nyújt. Ezenfelül az idevágó egyptomi szövegeket is felvette. Ez nagyon fontos, mert kétségtelen, hogy Palesztina Egyptommal kultúra tekintetében minden időben szoros összeköttetésben állt. Az anyag javarészét mindamellett az assyr-bab. emlékek — irodalom nem megfelelő szó — szolgáltatják. Nem ismeretlen szövegek ezek, újak annyiban, hogy az olvasó tolakodó ciceróné nélkül nézheti őket. Nyugodtan tanulmányozhatja. Első helyen (1 - 79) 11 csoportban mythusok és

eposok, második helyen (80—101) 3 csoportban zsoltárok, gyászdalok és Tammuz feletti halotti énekek adatnak. Ezek azok a források, melyekből a theológusok azt merítették, amit akartak. A jelen kiadásban elfogulatlanul olvashatja mindenki és önálló nézetet formálhat magának felőlük. A második rész (102—134) 4 csoportban történeti és kronológiai szövegeket nyújt, melyek a bibliatörténethez megbecsülhetetlen anyagot szolgáltatnak. A függelék több levelet tartalmaz. A harmadik rész (134—171) 2 csoportban jogi szövegeket ad, a második csoport az egész Hammurapi kódexet. Ezek a jogi dolgok a zsidó hagyomány szempontjából is felette tanulságosak. A 139. lapon közölt házassági szerződésből azt látjuk, hogy a férj második feleséget vett azért, mert első feleségének nem volt gyermeke. A kérő formula: »legyen feleségem«. Az éjszak-sémi szövegek (172—179) a következők: Mésa, Zakir (80. körül), Siloah feliratok, 2 assuani papyrus, a marseillei és karthagói áldozati tarifák (mindkettő c. 300 ante). Az egyptomi szövegek (180—254) 7 csoportban nagyjában az assyrbab. minta szerint vannak felosztva. Ezek előttünk eddig teljesen ismeretlenek lévén, behatóbb tanulmányozást igényelnek Érdekes pl., hogy a bölcs mondások közt (2000 közül ante) oly sok vonatkozik az apa tiszteletére (201. l.). Hosszú életet igérnek, mint a biblia. A szövegeket jórészt még nem értik és így bajos az eligazodás. Mióta ezt irtuk, megjelent a második rész is *(Tübingen* 1909.), amely még érdekesebb, mint az első. Összesen 274 képet ad 140 lapon 14 csoportban. Ez utóbbiak közül kiemeljük a következőket: *Maczczébák* (4—22, 26 darab), *oltárok* (23—32, 17), *istenházak* 32—39, 12), *templomtárgyak* (39—45, 10), *áldozatok* (45—54, 19), *kerubok* és *démonok* (86—97, 24), *amulettek* (98—101, 9), *pecsétek* (101—107, 26, nagyobbik fele héber). Az utolsó csoport »Profán történeti képek« felette tanulságos. Gezerben az ásatások tanusága szerint az épületek alapjaiba embereket építettek be. Ilyen emberáldozatok Európában még a XVII. század elején is előfordultak. Az 54. lapon, a 89. kép ilyen befalazott ember csontvázát mutatja: »Unter den Deposita sind neuerdings in Gezer auch silberne menschliche Figuren, offenbar als Ersatz für die Menschen selbst, ausgegraben worden« (u. o.). Ennek további átalakulása az, hogy az ember

sulyát ezüstben ajánlják fel a szentélynek, a mi a zsidóknál időszámításunk elején előfordult.

*

Thomson B. C. »Semitic Magic Its Origins and Development« *(London* 1908) Luzac »Oriental Religious Series« cz. jelentős gyüjteménynek III. kötete és gyönyörüen van kiállítva. Szerző az assyreknél kezdi és végig megy a többi sémi népek mágiáján, az ó-testamentumot és talmudot sem véve ki. Az anyagot tartalom szerint öt szakaszba csoportosítja, melyeknek czímei: I. Démonok és szellemek (kísértetek). II. Démon által való megszállás és Tabu. III. Sympathetikus magia. IV. A bőjti áldozat. V. Az elsőszülött kiváltása. Végül következik egy függelék, index és bibliai idézetek lajstroma. Thompson azon a nézeten van, hogy a mágia az összes sémi népeknél azonos, sőt a többi népeknél is ugyanaz található. Már az előszóban állítja össze a főbb eredményeket hat pontban. Nagy irodalmi apparátussal dolgozik, a zsidó büvészetre vonatkozót is használja, de ez utóbbit távolról sem elegendő mértékben, mint több részletből, melyekre most reá nem térünk, kitünik.

*

A misna nyelvét Geiger Ábrahám s vele a legtöbben mesterséges tudós-nyelvnek tartják. Csupán Luzzatto S. D. volt azon nézeten, hogy az új-héber élő nyelv volt, amely nézetet régi idő óta helyeseljük. A talmud egyes nyilatkozataiból ugyanis az tetszik ki, hogy időszámításunk első két századában némely helyeken még beszélték; ezenfelül — Luzzatto helyes észrevétele szerint — holt nyelv nem lett volna oly gazdag a földmívelés ágaira vonatkozó szavakban és kitételekben. Magát az új-héber nyelv egész komplexumát azonban ez alapvető kérdés szempontjából csak most vizsgálta először *Segal M. H.* »Mišnaic Hebrew and its relation to Biblical Hebrew and to Aramaic. A grammatical Study« cz. tanulmányában. *(Oxford* 1909. Külön lenyomat a »Jewish Quarterly Review« 1908. évf. júliusi füzetéből). A nyelv jellegére döntő strukturája és nem szókincse, más szóval grammatikája és nem lexikona. Segal ebből a helyes alapelvből indulva ki, a misna, helyesebben az egész új-héber nyelvtani sajátságait veszi vizsgálat alá és pontonként mutatja ki, hogy ezek csirái már a bibliai

héberségben találhatók meg. Helyesen hangsúlyozza, hogy sok jelenség a vulgáris nyelv sajátságaira vezetendő vissza, melyek csupán azért találhatók csak szórványosan a bibliai héberségben, mert ezek a könyvek egyrészt az irodalmi nyelvet mutatják, másrészt tartalmuknál fogva vulgáris kitételek használatára kevés alkalmuk van.

Az e helyen vont korlátok mellett meg kell elégednünk ezen általános jellemzéssel már csak azért is, hogy némely részlet számára tért nyerjünk. (14, 3. jegyzethez). Ezekre az alakokra: כאיצר és כאיצר nem kellett volna a *Markon* által kiadott misnatöredékekre hivatkozni (Hakedem 1907. évf. 1. szám), mert egyrészt szórványosan bár, még a mi misnánkban is előfordulnak, másrészt még egyéb összevonások is találhatók a tószeftában. 21. l. עז הרע-ban Segal szerint az »ajin« szó hímneműnek vétetik. De már »Ó-héber bűvészet« 135, 7 megjegyeztük, hogy »én hara« olvasandó. Emellett szól az, hogy a *rossz* (nem a gonosz) *szem* az új-héberben »ajin ráa«. 25 lent S. azt mondja: »Denominative Niphal is found in נָעֲנַי »to become poor«; נֶעֱשַׁר »to become rich«. Šekalim, III. 2 (but followed by העני העשיר). De már 17 év előtt (M. Zs. Sz. IX. 712) bizonyítottuk a bibliából és a misnából, hogy a szóban forgó alakok helyesen hifliben pontozandók. — 27, 1. jegyzet S. megjegyzi, hogy מחר valószínüleg מֵאָחֳרֵי, mint az új-héberben מאוחר. Már Jehuda Halévi etymologizálta מחר-t אחר-ból, partic. hofalnak tartván. A helyet most nem találjuk, de arra emlékezünk, hogy Ibn Ezra idézi tórakommentárjában. A sokfélekép etymologizált סרנל-t (vonalozni) S. (33) Safélnek tartja. Az impf. tsz. nőnemű 2. és 3. szem. az új-héberben sohasem végződik »na«-ra, csupán ותהוינה-ra bukkanunk a *semóne eszré* ismert benedikcziójában, amely azonban Ézs. 33, 17 és Zs. 17, 2-höz való alkalmazkodás (35). Nézetünk szerint ez a szóalak is egyik jele az imák régi voltának, mit M. Zs. Sz. IX. 709. s köv. egy más példán demonstráltunk. Lehetne még itt-ott megjegyzéseket tenni, de ez a munka érdeméből nem von le semmit. A végeredményt csak helyeselhetjük.

*

A zsidó irodalom érdekes ágáról tanulságos könyvet bocsátott közre *Davidson Isr.* e czímmel: »Parody in Jewish

Literature« *(New-York* 1907), amely a »Columbia University Oriental Studies« cz. gyüjtemény II. kötete. A szépen kiállított testes kötet két részre oszlik. Az első rész a paródia történetét tárgyalja 5 fejezetben (1—114) a legrégibb időtől végig a XIX. századon át, a második rész (115—262) 14 fejezetben tanulmányokat ad a szóban forgó tárgyról. Bevezetésül (XIII—XXII) Davidson a paródia lényegét és fajait világítja meg, befejezésül pedig gondos indexeket ad a paródiák czímeiről és tartalmukról. Mint számos más téren, a zsidó paródia bibliográfiai feldolgozásának terén is Steinschneider volt az úttörő, de D. 500 paródiájával majdnem 10-szer annyi anyagot hordott össze, mint elődje. Fogalommeghatározása is szabatosabb, mely folytán számos darabot, melyek Steinschneider listájában figurálnak, kizárt művéből. Davidson mindazon paródiákat felvette, melyek héber nyelven vannak írva, de más nyelvüeket is, ha valamely héber eredeti utánzatai vagy zsidó élettel foglalkoznak. Kizárta azonban azokat, melyek ebbe a körbe nem esnek, habár zsidók írták. Természetes, hogy (az utolsó századtól eltekintve) a legtöbb anyagra az alkalmat a purim szolgáltatja. Mint minden zsidó dolog csirája, úgy a szatira és humoré is a talmudban található. Erről több mondható, mint amennyit D. műve első 2 lapján összeállít. De a talmud természeténél fogva csupán éles és tréfás szólásokat nyújt. Lezárása után (VI—XI. század) ez is megszünik és a paródia tulajdonképi története csupán a XII. században, a zsidó általános irodalom kialakulásával kezdődik. Az első Ábrahám Ibn Ezra. D. a paródia fejlődéséről, hanyatlásáról és újabb felvirágzásáról széles és beható tanulmányok alapján tanulságos képet ad. Műve második részében rengeteg kézirati anyagot használt fel és számos részletet először publikált. Meg kell elégednünk ezzel az általános bemutatással. 3. lap, 12. jegyzet és 149, 8. szám Kohn helyett olv. Kahana. A 153. lapon leírt »Pilpul al Zeman Zemanim Zemanéhem« azóta ki lett nyomva (ismertettük XXIV, 262. köv.). Davidson adta ki a Zabara József szatiráit *(New-York* 1904. Ismertettük XXII. 189) és írta a Jew. Encyclopediában a Parody czikket, szóval speczialista ezen a téren. Charisi szatiráját »A hangya és a bolha« Patai fordításában közöltük (XXI. 307).

MÉG SZÉP VAGYOK.

(Manuelló.)

Még szép vagyok. Hajam ragyog,
Mint selyem lágy fonatja,
És bár köröttem szépeleg
Az úrfiak csapatja:
Udvarló szókat mondanak,
Mégis kereket oldanak,
Ha házasságról hallanak,
Oltárhoz nem vezetnek,
Pénz nélkül nem szeretnek.

Arany köt össze párokat,
De nékem nincsen pénzem,
Temetnem kell az álmokat,
És könnyhullatva nézem:
Társnőim fejkötő alatt,
S ki mirtus nélkül úgy maradt:
Csak én maradtam árván —
Óh meddig lesz még pártám?

Öreg leszek, én érezem,
És nem törődnek majd velem,
Majd lassan elfelednek,
És másokat szeretnek,
Bizony, ki nem kap férjet:
Mit ér annak az élet?!

MANUELLÓ SAJÁT KÉSZITETTE SIRFELIRATA.

Tegnap még az égbe szálltam, ma már nevem elfeledték,
Minden fény és minden hír csak elmulandó, tünő emlék,
S ím itt fekszem, hol a végzet vetett ágyat,
Sírba tettek tagjaimmal minden álmot, minden vágyat.
Szellemem, amely oly gyakran Isten művét megvádolta,
S merész dacczal az igazat káromolta, —
Sárba rántott, a szivemet tévutakra vezérelte,
S ami szép a földi létben: könnyelmüen elfeledte,
Csöndes most már; nem is lázong oly merészen,
Szivem hallgat, az én szivem, mely egészen
Romlatlan volt minden hűtlen szó daczára,
Besikoltom holt szivemmel a vak, süket éjszakába:
Állj meg vándor! itt pihen, ki sokat fáradt —
Gúnyolódott — óh, de titkon könnye áradt. —

KEDVESEMHEZ.

(Izrael Nagara.)

Megszégyenül a napsugár,
Ha szemed tüze lángol,
Szemed ha látom, kedvesem,
A szivem ég a vágytól.

Ajkadról édes! ömledez
Mint lépes méz, beszéded,
Bár csókolhatnám hajnalig,
Mily boldog lennék véled.

Mint cédrus, délczeg pálmaág,
A termeted királyi,
Tövis között oly kín nekem
Szép, büszke fejed látni.

Még van remény, még hiszem én:
A sötét árnyak tünnek —
Királyod jő! szabad leszel,
A viharok megszünnek.

A segítség már közeleg.
Te olyan lész, mint csillag,
Amelyet fönn az ég fokán
Örök csillagnak hívnak.

KERESLEK TÉGED.

(Gabirol.)

Kereslek Téged reggel, este,
És irgalmadra szomjazom,
Szivemben ég a te szerelmed,
Utánad vágyom oly nagyon.
Mint koldus zörget félelemmel
A könyörület ajtaján,
Úgy várom én a te intésed
Kegyelmetosztó szent Atyám!
A nagy világ be nem fogadhat,
De *bennem* élsz, én Istenem —
S amíg szivem halálra dermed:
Téged magasztal énekem. —

AZ ÉN HAZÁM.

(Orosz jargon vers.)

Még nem tellett be szenvedésim kelyhe,
Hazám elűz a messze végtelenbe,
Oh jaj nekem, napom éjjelre válik,
Oh jaj annak, ki hazájától válik.

Mit ér az élet hazám nélkül nékem?
A napjaimat bús gondokban élem.
Oh bár ne láttam volna napvilágot,
Most nem temetnék örömet és álmot.

A vadgalamb az erdők sötét mélyén
Levert, széthányt és fölbolygatott fészkén,
Ha párja után fölbúg szívszakadva
Nem gyászol úgy, mint én hazám siratva.

Édes volt nekem minden rögszemecske,
És honfitársam fönn a légi fecske,
Mely hazám földjén verte föl a fészkét,
Az én otthonom széjjelhányták, tépték.

Nem vigasztal a szerelem meg engem,
Elvesztett hazám könnyezve kesergem,
Nincs más reményem: csak a sír nyugalma,
Csak egy hazám: a sírveremnek halma.

BÚCSÚ A KÖLTÉSZETTŐL.

(Süsskind von Trimberg.)

Oh balga én, ki azt hivém:
Hogy tetszhetik az ének,
Ha nem feledem őseim,
Ha hitet nem cserélek.

Szakállam nőjjön nagyra meg,
Ősz fürtjeim zsidósan,
Hadd éljek újra szabadon,
A fejem büszkén hordjam.

Elkerülöm az urakat,
Kik gyűlöletben fornak,
És hódolatuk másnak szól:
De sohse zsidó ornak.

Hosszú köpenyben járok én,
Bokátverő csuhában,
Bizony igazi dal terem
Nemcsak a gőgös várban: —

De tiszta, szent a cziterám,
A Jordánmenti hárfa,
Leaggatom és pengetem —
Oh jöjj hát édes, árva!

Budapest. KISS ARNOLD.

VEGYES.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: *Blau L.*, La letteratura moderna sul libro considerata dal punto di vista del libro ebraico, *Firenze* 1910. (Különlenyomat a Rivista Israelitica V., VI., VII. évfolyamaiból.) — *Kiss Arnold*, Köd és Napsugár, *Budapest* 1910. — *Segel B.*, Die Entdeckungsreise des Herrn Dr. Theodor Lessing zu den Ostjuden, *Lemberg* 1910. — *Wiener M.*, Die Anschauungen der Propheten von der Sittlichkeit, *Berlin* 1910. (Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums. Band I. — Heft 3., 4.) — 28. Bericht der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums in Berlin, *Berlin* 1910. — *Geiger L.* (és még nyolcan), Abraham Geiger. Leben und Lebenswerk. Mit einem Bildnis. *Berlin* (Druck und Verlag von *Georg Reimer*) 1910., nagyoktáv, VI., 509 lap. Ára 12 márka. — *Wünsche Aug.*, Aus Israels Lehrhallen. Der Midrasch Samuel. Zum ersten Male nach der Buberschen Textausgabe ins Deutsche übersetzt. V. Band (1. und 2. Hälfte), *Leipzig* 1910. (Verlag von Eduard *Pfeiffer.*) — *Alexander Bernát* beszéde 1910 április 15. Az Egyetem kupolatermében a hozzá intézett üdvözlő beszédekre mondotta. (Budapest, 1910.) — *Feldmann A.*, A két Mechilta összehasonlítása. Adalék a tann. midras történetéhez (dissz.), *Vácz* 1910.

Zsidó képviselők. Az uj Házban a következő képviselők tartoznak felekezetünkhöz. Munkapártiak: Bródy Ernő dr. (Halmi), Darvai Fülöp dr. (Szászsebes), Farkas Pál dr. (Szászváros), Heltai Ferencz dr. (Okland), Madarassy Beck Gyula báró (Mezőkászony), Mayer Ödön dr. (Alvincz), Nagy Sándor dr. (Nagyajta), Nemes Zsigmond dr. (Facset), Rosenberg Gyula dr. (Abrudbánya), Rosenberg Ignácz orvos (Hátszeg), Sándor Pál (Budapest), Vadász Lipót dr. (Nyirbátor). Kossuth-párti: Szalkai Sándor (Mátészalka). Justh-pártiak: Bakonyi Samu dr. (Debreczen), Kelemen Samu dr. (Szatmárnémeti). Demokraták: Vázsonyi Vilmos dr. (Budapest), Pető Sándor dr. (Budapest). Pártonkivüli függetlenségi: Barta Ödön dr. (Nagyszőllős).

Bloch Mózes, a rabbiképző néhai elnökének sírkövét junius hó 2-án állitották fel az elhunyt családja, a rabbiképző tanárai

és növendékei, Bloch Mózes egykori tanítványai és számos tisztelője jelenlétében. Az ünnepélyen, a mely a család kívánságához képest szük körben folyt le, *dr. Fischer* Gyula tartotta a sírkőavató beszédet, a mely az egybegyülteket mélyen meghatotta.

Dr. Munkácsi Bernát finn-ugor nyelvészt, a pesti izr. hitközség tanfelügyelőjét a magyar tudományos Akadémia rendes tagjává választotta meg.

Halász Náthán, a pesti izr. hitközség elemi és polgári leányiskolájának nyugalmazott igazgatója, április 3-án 77 éves korában meghalt. Kerek 60 esztendeig szolgálta a zsidó tanügyet, 1867-ig több vidéki városban és azóta a fővárosban, először a pesti izr. mintafőtanodánál és 1870 óta a leányiskolánál mint igazgató. Régi jámborságú férfiú volt és növendékeit zsidó jámborságra nevelte. Neves pedagógia író volt és jeles hebraista. Dr. Kriszhaber Béla erzsébetfalvai rabbi apósát gyászolja benne. Áldás emlékére.

Templomi zene. A pesti izr. hitközség most adta ki a *Patai* József által megiratott templomi énekeket, a melyeket Lazarus Adolf zenésített meg.

Schürer Emil, a göttingai egyetemen az újtestamentom tanára, április 30-án 66 éves korában meghalt. Nincs a keresztény theologusok közt senki, akit zsidó tudományos körökben annyira ismertek volna, mint Schürer Emilt, a »Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi« című három kötetes mű szerzőjét, amely épen most jelent meg negyedik kiadásban. A hellenista zsidó irodalomnak, beleértve az apokrifákat, a legnagyobb ismerője volt és olyan alaposan dolgozta fel ezeket az újtestamentommal egyetemben, hogy könyvét mint valóságos forrásművet idézték. A rabbinikus irodalomban csekély járatossággal bírt, a zsidó nép iránt, O. Holzmann szavaival szólva, feltünően csekély szeretetet tanusított, de azért zsidó körökben tisztelték és becsülték, mert a zsidók történetével — legalább saját felfogása szerint — tárgyilagosan és behatóan foglalkozott. A szintén mostanában elhunyt *Hausrath* »Neutestamentliche Zeitgeschichte« cz. műve, amely a zsidóság ugyanazon korszakával foglalkozik, de az ős kereszténység és a görög-római világ egykorú történetét is felöleli, zsidó körökben nem terjedt el és talán ezért, bár műve stilisztikai tekintetben Schürerét felülmúlta, csupán második kiadásig jutott el. Hausrath sem volt antiszemita, de a zsidó nép iránt még kevesebb szeretetet tanusított, mint Schürer. A rabbinikus, úgyszintén a hellenista zsidó irodalomról több hamis nézetet Schürer tekintélye tett közkeletüvé. Mindamellett az elköltözött kiváló tudós a zsidóság irodalma körül hervadhatatlan érdemeket szerzett és irodalmunkban díszes és kegyeletes lap illeti meg.

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Mikor utolsó füzetünk szétküldésre került, Khuen-Héderváry miniszterelnök a költségvetési vita során oda nyilatkozott, hogy az 1848 : XX. törvényczikk a bevett felekezetek javára megkezdett végrehajtását folytatni fogja és dr. *Mezei Mór* orsz. irodai elnök kérdésére nyilatkozatát utólag megtoldotta ezen kijelentéssel: »Bevett felekezetről beszéltem, az izraelita felekezet bevett felekezet, magától értődik tehát, hogy a felirati javaslat idevágó passzusa az izr. felekezetre is vonatkozik.« A jog most már kétség tárgyát nem képezvén, kérdés, hogy miképen és mily mértékben fog gyakorlatilag alkalmaztatni, mert a papirosjog kevesebbet ér a papirosbúzánál. Régi idők óta azt a nézetet propagáljuk, hogy nemcsak a jog- és igazságért, hanem ennek érvényesüléséért is küzdeni kell.

Az idő erre most kedvező, mert a protestáns egyházak, melyek a szóban forgó törvény végrehajtását először követelték és részben keresztül vitték, a küzdelmet még nem hagyták abba. Zsilinszky Mihály, egykori kultuszminiszteri államtitkár és a bányai ág. evang. egyházkerület világi elnöke a szeptember havában a fővárosban tartott közgyülésen a következő nyilatkozatot tette: Valamennyi hazai vallásfelekezet előljáróival és híveivel egyetemben követelnünk kell az 1848 : XX. t.-czikkben határozott szavakkal kifejezett tökéletes vallási jogegyenlőség és viszonosság nagy elvének becsületes és fokozatos végrehajtását és bármi néven nevezendő előjogok és kiváltságok eltörlését.

Ha a protestánsok azt a bátortalan és főkép nembánom politikát követték volna, melyet híveink követtek, akkor nem

történt volna semmi. Tudjuk, hogy a zsidó egyház joga nehezen halad előre, de mégis valahogy haladni fog, ha a hívek szolgálatába állanak, mire a többi felekezet jó példával jár elől. Ez alkalomból újra hangsúlyozzuk, mint már számos más alkalommal, hogy a csendes várás politikája egyáltalában nem vált be, sem nálunk, sem máshol. A jog érvényesülése czéljából a német hitrokonok külön hatalmas egyesületet (Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens) alkottak, amely a hazainál kedvezőtlenebb politikai és társadalmi viszonyok között is jelentékeny sikereket ért el. A »Verband der deutschen Juden« pedig valósínüleg a zsidók saját erejéből fogja keresztül vinni az országos szervezetet. A béke, melynek hiányát a hazai zsidóság kebelében Székely igazságügyminiszter sajnálattal konstatálta, Németországban sincs meg. Nincs a világon az a falu, melyet a többségi elv érvényesülése nélkül össze lehetne tartani, semmiképen sem lehetne először megalakítani. Ha a zsidók tudnák, hogy »muszáj« megegyezni, hamar összebékülnének. Magukat az orthodox községeket állandó belviszályok dúlják, melyeket előbb-utóbb állami hatalmi szóval kell elcsendesíteni. Ha ez a mindennapos eljárás nem lelkiismereti kényszer 50-szer 50 községnél, akkor 500-nál sem az egyszerre. Semmiesetre sem lehet a belviszály az állami támogatás alábbszállításának igazolása, mert a meghasonlott felekezet anyagi ereje közintézmények fentartására nem nagyobb, mint a meg nem hasonlotté.

*

Krónikási tisztünkhöz híven meg kell emlékeznünk arról, hogy a »Világ« czímű napilapban a nyár derekán a Rabbiképző gimnáziumi tanfolyamának tanulóiról — a teológiai tanfolyamról nem volt szó — némi feltünést keltő közlemény jelent meg. A levélíró, ki magát jelesen érettnek és nagyjámbor rabbi fiának vallotta, saját társairól, különösen a volt bócherekről, e szegény páriákról, koromsötét képet festett. Az uborka idényben volt, névtelen levél volt, csúnya hálátlanság volt, társait gyalázó írás volt, de azért akadtak, akik hittek neki. Ez annál feltünőbb, mert a különböző állítások egymással ellenmondásban vannak. Kézzel fogható tényeket a tisztán vallásos életmódról sem hozott fel, hanem a lelkeket vizsgálta, valamennyien

gyóntak neki. Szerinte tanulótársai, részben barátai özt vannak: Fanatikusok és antifanatikusok, szoczialisták és antiszoczialisták, szabadgondolkodók és középkoriak s így tovább. Levele más helyén azonban — és ez volt az, amiért az egész közlemény íródott és kiadódott — azt mondta (sit venia verbo), hogy a nebulók 90 százaléka atheista. Az intézet gimnáziumának öt osztályában összesen 69 tanuló volt, közülük 14 az első osztályba járt. Ezeket a részben rövidnadrágosokat is számítva, 6 egész és 9 tized tanulóból telnének ki a fanatikusok, a középkoriak, az antiszoczialisták s a többi felsorolt maradi opponens? Az intézeten maturált és tanulmányaikat az egyetem különböző fakultásain folytató hallgatók közt a gyalázó közlemény óriási felháborodást keltett és közülük egy győri orvosnövendék nyomban felelt a jelesen megérett ifjunak, ugyancsak a »Világ«-ban, de erről senki se vett tudomást. Pontos értesülés alapján állítjuk, hogy az intézetet elhagyottak között is alig akad, kire a névtelen közlemény illene. Az orthodox ifju értesüléseit a bravúros orthodox sajtóból merítette, amely már az intézet felállítása előtt dobálózott az atheizmussal.

Akad még »vásott kölyök« és van még komisz ember a világon, de a Rabbiképző alsó tanfolyamának léte vagy nemléte nem kapcsolható össze az ilyen tapasztalati igazsággal. A jesibák szerencsétlen növendékei ellen az egyik felekezeti lap is fulmináns támadást intézett. Nem mondott kevesebbet, mint azt, hogy az intézet kapuin kopogtató bócherek kivétel nélkül erkölcsi halottak és hogy egy közülük épúgy megrontja az összes növendékeket, mint »egy rothadt alma az egész kosár almát«. Mindezt nem tapasztalat, hanem éleselméjű konstrukczió útján tudja. Micsoda »kick« a távolba! Megirigyelhetné érte a fővárosi napisajtót élénken foglalkoztatott husiatyni csodarabbi. De mit szól ehhez az a sok orvos, ügyvéd, mérnök, tanár, kik 30 év alatt a Rabbiképzőben maturáltak és embertársaikat becsülettel szolgálják? A kitünően informált czikkíró végül azt ajánlja, hogy a bócherekét elvileg zárják ki és e szegény hajótörötteknek azt a tanácsot adja, hogy czivilizálják a jesivát. Ugyanazon a helyen egy-két héttel később a gimnáziumi tárgyakból elbukott talmudistákért síkra szálló czikk látott napvilágot (a szerkesztő utólagos »elvi« fentartása mellett), úgyszintén más helyt is, míg az orthodox hivatalos ez alkalommal

hallgatott. A téves állítások felsorolása helyett elmondjuk röviden az igaz tényállást.

A tanári kar sohasem, ép így az idén sem tett különbséget a felvételre jelentkező tanulók között. Aki erkölcsi bizonyítvány felmutatása mellett az előírt vizsgálatot az algimnázium tananyagából és a héber tantárgyakból kiállotta, azt felvette. A vizsgálat minden tárgyból két tanár előtt folyt le és nagy jóakarattal történt. Az eredmény minden vizsgázottra külön-külön lett megállapítva és kihirdetve. A megállapításkor a tanárok nem is tudták, hogy az idén kilencz bócher (közöttük öt tavalyi) lett elutasítva. Senki sem számította össze és csak az intézetből való távozáskor hallotta az egyik tanár az őt körülfogó fel nem vettektől. Nem volt közöttük egy sem, ki legalább három tárgyból nem felelt volna elégtelenre és nem volt közöttük egyetlen egy igazi tehetség. A nemtudás nyilvános pártfogása az ügynek rossz szolgálatot tesz.

FELHIVÁS A ZSIDÓ MÚZEUM ÜGYÉBEN.

Felhivás Magyarország zsidó hitközségeihez, chevráihoz és felekezeti testületeihez.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elhatározta, hogy Budapesten Magyar Zsidó Múzeumot létesít.

A társulatot ebben az elhatározásában kulturtevékenységének meg nem lankadó lelkesedése vezette. Az a törekvése, hogy a hazai zsidóságnak jelentőséges és maradandó intézményekkel a nemzeti fejlődésben és a tudomány haladásában mindig újabb érdemeket szerezzen.

Az új intézménnyel nemcsak a külföld zsidóságának hasonló munkáját kivánta a társulat követni, hanem főképen arra törekedett, hogy a zsidó mult emlékeinek összegyűjtésével a zsidó szellem alkotóképességét demonstrálva, a hazai zsidóság önérzetét fejlessze és ebben az országban évszázados kulturtevékenységéről, erkölcsi, tudományos, irodalmi és művészi becséről minden másnál ékesebben és hatásosabban beszélő bizonyságot adjon és vele multunk megismerésének és jelen törekvéseink megbecsülésének jelentős tényezőjét teremtse meg.

Szerte ebben az országban hitközségek és chevrák, testületek

és imaházak birtokában a magyar zsidóság történeti és néprajzi, művészi és tudományos életének gazdag emléktárgyai hevernek. Tárgyak, melyek mind zsidóságunk szellemi törekvéseiről, lelki átéléseiről, történelmi multjáról beszélnek s melyek összegyüjtve, benső értékének tiszteletreméltó nagyságáról tehetnek bizonyságot s szolgálhatják a tudományt.

Az a bizottság tehát, melyet az Imit a Magyar Zsidó Múzeum megalkotására kiküldött, szervező munkájában legelőször az ország összes hitközségeihez, chevráihoz és más felekezeti testületeihez fordul és felhivja őket, hogy a múzeum eszméjét minden erejükkel támogassák: lépjenek be a múzeum tagjainak sorába; évi járulékok fizetésével gazdagítsák a múzeum alapját; tagjaik körében gyüjtsenek pártfogókat a múzeumnak s közadakozásból rendezzenek gyüjtést a múzeum-alap javára. A bizottság bármily csekély adományt vagy alapítványt hálás köszönettel fogad s egyelőre megelégednék azzal, ha testületeink évente egyszer csekély adakozásra bírnák rá tagjaikat.

De testületeinknek nem kevésbbé fontos feladata volna az, hogy a birtokukban levő múzeális jellegű tárgyakat a zsidó múzeumnak átadják: tulajdonába bocsássák, vagy pedig a tulajdonjog fentartása mellett letétül, megőrzés végett küldjék be a múzeumnak, mely ily módon áldozatok nélkül rövid idő alatt gazdag kincsek birtokába jutna. Végül felhívja a bizottság a testületeket arra is, hogy ha múzeális tárgyakról van tudomásuk, azokra a bizottságot figyelmeztessék, a tárgyakat az enyészettől óvják meg és birtokosaikat intsék arra, hogy régiségeikről a Magyar Zsidó Múzeumnak értesítést küldjenek.

A múzeum egyetemes felekezeti czélokat követ. A múzeumi bizottság bízik abban, hogy a magyar zsidóság hivatott tényezőit e czélok fontossága áthatja és a felekezeti kulturális törekvéseinek teljes készséggel bocsátják erkölcsi és anyagi erejöket rendelkezésére. A zsidó múzeumot a felekezet őreinek szerető pártfogásába ajánljuk.

A Magyar Zsidó Múzeum Bizottsága:

Székely Ferencz elnök. *Mezey* Ferencz dr. társelnök. *Mezey* Sándor dr. titkár. *Lajta* Béla, művészeti előadó. *Alexander* Bernát dr., *Bánóczi* József dr., *Bacher* Vilmos dr., *Blau* Lajos dr., *Fabó* Bertalan dr., *Fényes* Adolf, *Keszler* József, *Kohlbach* Bertalan dr.,

Kohner Adolf dr., *Lederer* Sándor, *Mahler* Ede dr., *Marczali* Henrik dr., *Mandl* Bernát, *Spitzer* Mór, *Stiller* Mór dr., *Surányi* Béla, *Szabolcsi* Miksa, *Telcs* Ede, *Venetianer* Lajos dr., *Mucsinyi Wohl Rumi* Adolf, a bizottság tagjai.

Felhivás Magyarország zsidó hitü polgáraihoz.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elhatározta, hogy Budapesten Magyar Zsidó Múzeumot létesít.

A társulat eme határozata a zsidóság kulturális törekvéseinek messze időkre ható és kimagaslóan értékes intézménnyel óhajt Magyarországon újabb emléket állítani.

A zsidóság felekezeti alkotásait mindig a nemzeti célok szolgálatába állította és nemzete iránt kötelességeit a tudományok és művészetek lelkes támogatásával is mindig lerótta. A Magyar Zsidó Múzeum is olyan intézménynek készül, mely felekezeti vonatkozásain kívül általánosan tudományos értékével a nemzeti kultura gazdagodását is jelenti.

A mult zsidóságának lelkét van hivatva közkincscsé tenni a zsidó múzeum. A zsidó szellemi élet ősi voltával kell magyarázni a zsidóság haladó szellemi tevékenységét és ékesen tanusítania sokszor vádolt felekezetünknek termékeny és nemzeti szempontból is elsősorban értékelni való munkásságát.

A múzeum czélja az lesz, hogy összegyűjtse azokat a tárgyakat, melyek bármiféle vonatkozásban vannak a történelmi zsidósággal. A múzeum egyelőre az Imit keretén belül létesül, annak alapszabálya szerint áll fenn és működik, de fentartására külön évi járulékok igénybevétele szükséges. A múzeumnak külön is tagja lehet mindenki, a ki a múzeum alapját adományokkal, alapítványokkal vagy meghatározandó évi járulékkal gyarapítja. A múzeum szervezésére az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kebeléből múzeumi bizottságot küldött ki.

Ez a bizottság a reá váró feladatnak lelkesedéssel áll szolgálatába és bízik abban, hogy a hazai zsidóság áldozatkészségéhez nem hiába folyamodik. A bizottság felhívja a magyar zsidóság minden tagját, hogy a múzeum létesítését tegye lehetővé : lépjen be a múzeum tagjainak sorába, évi járulékkal, adománnyal vagy alapítvánnyal gazdagítsa a múzeum alapját és ha van birtokában régiség, ereklye, emlék, mely a zsidóság multjából származik, melynek a zsidóságra történelmi, tudományos vagy művészi vonatkozása van : tulajdonul vagy letétképen bocsássa a Magyar Zsidó Múzeum rendelkezésére. A bizottság a legcsekélyebb adományt és tárgyat is hálás köszönettel fogadja és felhív mindenkit arra, hogy körében a múzeum alapjának mentül több adományt szerezzen. A bizottság különösen hangsúlyozza, hogy azokat a tárgyakat, melyeket tulajdonosaik csak letétképen kívánnak elhelyezni a múzeumban, egyszer s mindenkorra, mint a letevők és jogutódaik tulajdonát fogja megjelölni és megőrizni.

Mikor így egy jelentőségében mult és jövő nemzedékekre egyaránt fontos s felekezetünk kulturéletében az eddigieknél is nagyobb intézmény megalkotásába fogunk, munkánkat az a reménység sarkalja, hogy hazánk zsidósága, mint már annyiszor, úgy most is megérti és áldozatkészségével támogatni fogja törekvésünket. A magyar zsidóságnak rajta kell lennie, hogy mentől számosabb alkotással gyarapítsa érdemeit nemzetének szellemi mozgalmaiban s felekezeti önérzetét, hagyományaihoz, szelleméhez való ragaszkodását messzire ható intézményeivel bizonyítsa.

A Magyar Zsidó Múzeum ügyét a felekezet minden tagjának szeretetébe ajánljuk.

AZ ÓBUDAI FŐRABBI BEIKTATÁSA.

Szeptember hó 4-én iktatta be fényes ünnepély keretében az óbudai hitközség újonnan megválasztott főrabbiját, dr. *Wellesz* Gyulát, a nagybicscseiek volt rabbiját új méltóságába. Az óbudai hitközség tiszteletreméltó multjához méltóan folyt le az ünnepély a pompás zsinagógában, melyet délszaki növényekkel gazdagon diszítettek. A hatalmas csarnokot szorongásig megtöltötte az ünneplő gyülekezet, melynek soraiban megjelentek *Dési* Ferencz dr. tanácsos, a fővárosi törvényhatóság képviselője, dr. *Bacher* Vilmos rabbiképzői elnök, *Winterberg* Gyula a pesti Chevra Kadisa elnöke, dr. *Mezey* Ferencz ügyész, az országos iroda titkára, a pesti, budai és újpesti izraelita hitközségek képviselői és rabbijai, az óbudai református egyház lelkésze és vezetői, dr. *Pető* Sándor a kerület országgyűlési képviselője és számos más notabilitás.

Az új főrabbit hatalmas küldöttség hozta át Pestről *Mittelmann* B. dr. vezetése alatt. A községházán dr. *Stern* József, a

hitközség elnöke üdvözölte *Wellesz* dr.-t. A *Boruch hábó* éneke üdvözölte a zsinagógába lépő papot. Ezután *Blau* Lajos dr. tanár tanítványát installálta. Szónok felelevenítette az óbudai hitközség tiszteletreméltó multját; reámutatott arra, hogy milyen magas fokon állott épen e közösségben a tóra ismerete, mely most parlagon hever. Főleg a tóra tanulmányozásának emelését és terjesztését állította oda az új rabbi legfőbb feladata gyanánt. Vázolta mindazon feladatokat, melyek a modern rabbira várnak és dicsérte Wellesz dr.-t, kiben megvan minden tehetség, hogy magasztos feladatát teljesítse. Meleg szavak kiséretében adta át az újonnan választott főrabbinak a szószéket.

A mincha ima elhangzása után *Wellesz* Gyula dr. tartotta magasszárnyalású székfoglaló beszédét. Hangulatos ima után fejtegette a rabbi főfeladatát. Az isteni tan tanulmányozása és terjesztése, a jövendő nemzedék vallás-erkölcsi nevelése, a kisember becsületes és szeretetteljes vezetése, az istentisztelet zsidó-tradicióban való megóvása képezik majd főgondját. Ezen hármas feladatot a haftóra szavához fűzte. Az agádai fordulatokban gazdag szónoki hévvel előadott beszéd, mely fényes tanubizonyságot tett Wellesz dr. ékesszólási képességéről, nagy hatást gyakorolt a megjelentekre. A Himnusz eléneklésével véget ért az ünnepély templomi része, mely után a jelenlevők siettek gratulálni úgy az új főrabbinak, mint pedig az installáló tanárnak is. Este fényes bankett volt, melyen különböző szónokok szellemes felköszöntőkben éltették az új főrabbit és az installáló Blau Lajos tanárt, Stern dr. elnököt, Mezey dr. orsz. irodai titkárt s más résztvevőket.

Az óbudaiak új főrabbija, e lapoknak munkatársa, jó nevet vívott ki magának a számottevő irodalmi körökben, főleg irodalomtörténeti tanulmányaival és *Rási* studiumaival. Remélhetőleg áldást hoz majd működése új községének, mely ezúttal ültetett legelőször rabbiképző-intézetünkből kikerült papot rabbiszékébe.

Budapest. —*sz.*

TUDOMÁNY.

ANTONINUS ÉS RABBI.

A talmud és midrasban nem kevesebbszer, mint 35-ször található *Antoninus* és *Rabbi* közötti beszélgetés vagy egyéb összeköttetés. Minthogy a patriarka Palesztinában székelt, a császár pedig Rómában, minthogy továbbá a zsidó patriarka a II. század második felében politikai hatalommal nem bírt, az első benyomás az, hogy mondákkal állunk szemben. Megerősítette ezt a benyomást a történetírók szemében az is, hogy a talmudban fordulnak elő, tehát oly forrásban, melyben történeti és mondai elemek sűrűn váltakoznak és összefolynak. Helyes érzékkel történeti magot kerestek az elbeszélésekben. Különösen kivált e téren is *Rapoport*, ki éles észszel és a nemzsidó irodalomban is nagy jártassággal azt iparkodott bizonyítani, hogy a talmud Antoninusa Marcus Aurelius, a filozófus a császári trónon, továbbá *Hoffmann*, ki az egész idevágó agáda-anyagot összeállította és lényegében Rapoport vezetése mellett megvilágította. Felfogása szerint három császárról van szó: 1. Marcus Aurelius 161—180. (= Antoninus), 2. Lucius Septimius Severus 193—211. (= Asverus ben Antoninus), 3. Antoninus Caracalla 211—217. (= Antoninus ben Asverus). A történetírók, mint Jost és Graetz, természetesen szintén foglalkoztak a problémával, és számos követőjük akadt, kik a fogas kérdéssel megbirkózni próbálkoztak, úgy hogy az Antoninus-kérdésnek nagy irodalma keletkezett.

Legújabban *Krausz Sámuel*, kitünő munkatársunk, külön műben foglalkozik a kérdéssel, amely a bécsi »Israelitisch-Theologische Lehranstalt« idei Értesítőjének mellékletében jelent meg. (Antoninus und Rabbi, *Wien* 1910.) K. bevezető

megjegyzése szerint új anyag hiányában a problémát tisztán helyesebb felfogás alapján oldja meg (»von innen her besser erfasst, klarer gesehen und seinem verborgensten Wesen nach erkannt«. Előszó). Ennek megfelelőleg tárgyalás alá veszi az egész kérdést és iratát három részre osztja: I. Szövegek (1—69.). II. Megfejtési kisérletek (70—87). III. Megfejtés (88—148.).

A főkérdés az, hogy melyik császárról van szó? Végig mentek a római császárok során Antoninus Piustól (138—161.) egészen Alexander Severusig (222—235.), de egyre sem illenek az összes Antoninus-agádák. Ezt az Antoninus-kutatók kellően kiemelték kölcsönös czáfolataikban, ami jórészt a jelen iratban is olvasható. Hogy a főkérdésnél megmaradjunk, első helyen dióhéjban adjuk Krausz megfejtését, mondhatjuk mogyoróhéjban is, mert 61 nyomtatott lap kivonata.

A talmudi Antoninus Avidius Cassius, ki 164-ben syr helytartó lett, 166-ban Mediába is behatolt és nemsokára hivatalosan is a római Kelet ura lett. Ez időtájt a bukolikusokat (pásztor névvel illetett felkelőket) is legyőzte Egyptomban (88—90.). 175-ben császárrá is felvetette magát, de csak négy hónapig uralkodott, mert saját katonái megölték (107.).[1]) Az Avidius Cassius itt tekintetbe jöhető szereplése tehát 164—175. évekre esik. Juda I. (Rabbi) Krausz szerint 138. körül született (96.) és így Avidius Cassius halálakor 37 éves volt. »A kor politikájába hatalmasan befolyt« (130.), »félig önként, félig kényszerítve szövetséget kötött a római prätedenssel, kinek ügye jól állott« (131.). »Az ügy nem maradt következmények nélkül Rabbira; amíg Tiberiásban lakott, valószínűleg gyanakodva őrizték, később Sepphorisba internálták, hol élete hátramaradó részét — teljes 17 évet — töltötte«. A talmud szerint azért ment a patriarka Sepphorisba, mert beteg volt. »Mi az események pragmatizmusát jobban felismertük és azt tartjuk, hogy Rabbi Sepphorisban internálva volt: politikai fogoly, hajótörött, megtört aggastyán, halálosan beteg ember. Politikai szerepet soha többé nem játszott, legfeljebb egykori patrónusa, gyermekei és unokái látogatták meg őt, a szentet.« »Rabbi »szent« volt, nem

[1]) Az erőszakos halálról a zsidó források nem tudnak, mert »valahol mélyen Elő-Ázsiában ölték meg, honnan a zsidókhoz számukra hasznavehető hir nem hatolt« mondja Krausz. Mi az a »für sie (die Juden) brauchbare Kund«?

a talmud által adott okból, hanem azért, mert népe nemzeti eszméiért feláldozta magát, mert elveszett ügy vértanuja volt, üldözött, mint R. Akiba, R. Meir, R. Josze és mások« (133. köv.). Rabbi 226-ban halt meg (147.).

Iuda patriarka tehát összeesküvő volt és a rómaiak meghagyták patriarkai állásában? 175-től 209-ig, tehát 34 évig, Tiberiásban »gyanakodva őrizték« és csak azután internálták Sepphorisba? Az egykori usurpator fiainak (kiket részben megöltek, részben deportáczióra ítéltek, 107. lap) és unokáinak megengedték, hogy a patriarkát meglátogassák? Nem ismerünk a rómaiakra. Rabbi azért volt »szent«, mert vértanuságot szenvedett. De a zsidók csak a középkorban (a keresztény szentek mintájára) nevezték vértanuikat »kádós«-nak, a talmud a K. által említettek közül egyet sem nevez szentnek. De ez alárendelt pont; a főnehézség az, hogy a rómaiak az összeesküvéssel kompromittált patriarkát meghagyták állásában és birtokaiban.

A kronológia nagy nehézségeket támaszt. »Avidius Cassius, der im Jahre 164 die Verwaltung Palästinas antrat, streng und ordnungsliebend wie er war, musste einstweilen darauf bedacht sein, das ewig unruhige Volk der Juden durch Knebelung seines Führers im Zaume zu halten; später, als er auf die Verwirklichung seines Planes hinarbeitete, war ihm der geknebelte Patriarch auf den kaiserlichen Domänen gerade in den Wurf gekommen, um mit ihm im Stillen zu paktieren« (137.). A talmudi forrás, amely ezen állításoknak alapul szolgál (j. Sebiith 36d 24., Krausz 17.), csupán azt mondja: »Antoninus Jiblonát Rabbinak bérbe adta«. De tekintsük csak a kronológiát. K. szerint Rabbi már 164 előtt, tehát 26 éves kora előtt patriarka volt; minthogy 226-ban halt meg, legalább 62 évig uralkodott. És erre a rendkívüli körülményre a talmud, amely kiemeli, hogy Hillél, Jóchanan ben Zakkai és Akiba 40 évig voltak Izráel vezérei, sehol semmi czélzást nem tett?

A kronológiának egy másik nehézsége a következő. Rabbi fia R. Simon és R. Chijja társaságában meglátogatta Antoninust, mely alkalommal Simon Chijja előtt egy észrevételt tett (Tanchuma Vajéseb 3., Krausz 40.). Ez a körülmény és az a tény, hogy Simon a rabbi czímet viseli, arra vall, hogy már meglett ember volt. Ez K. saját felfogása szerint jóval 175 előtt volt, mert »az egész út önkéntelen, talán kényszerített volt« (40.), tehát abban az idő-

ben történt, midőn Av. Cassius és a patriarka még nem konspiráltak együtt. Tegyük fel, hogy 168-ban volt (K. szerint 139 : »Nr. 9—10. gehören in die Anfangszeiten Rabbis, als das Verhältnis zwischen ihm und dem im Namen Roms gebietenden Avidius Cassius-Antoninus noch ein gespanntes war«), tehát 4 évvel Av. C. megjelenése után mint syr legátus, akkor Rabbi 30 éves, fia pedig körülbelül 10 éves volt. K. mondja ugyan : »In Rabbis Begleitung befand sich sein gewiss noch jugendlicher Sohn Simeon« (40.) és hasonlóan más helyen is, de hát elveszti-e a czáfolat erejét azáltal, hogy szerző is érezte? Utalunk még arra a nehézségre is, hogy Chijja már 164-ben foglalta volna el az első helyet Juda udvarán, tehát oly időben, midőn még Méir élt, ki a pátriarka fiának, Simonnak a lakodalmán még jelen volt.

Más helyen szerző is megfeledkezik kronológiájáról. Antoninus a zsinagóga számára egy lámpást ajándékozott. Midőn Rabbi ezt meghallotta, benedikcziót mondott (j. Meg. 74a 28, K. 43.). Ehhez K. megjegyzi, hogy az adomány vagy a sepphorisi, vagy a tiberiási zsinagógának szólt, »ez utóbbi valószínűbb, mert Rabbinak erről előbb hallani kellett«. De felfogása szerint Antoninus már 175-ben megöletett és Rabbi csak 209-ben, tehát 34 évvel később »internáltatott« Sepphorisba.

A kronológia tehát nem »stimmel«, a kronológiával pedig a jelen dolgozat egészen megdől, mert az egész probléma a kronológiából áll.

A történelmi mag kihámozásában — K. pláne valóságos történetről beszél — sem szerencsés a mi iratunk. Már Rapoport Avidius Cassius helytartóra, mint Marcus Aurelius képviselőjére vonatkoztatta a Mechilta egyik helyét (40a, Krausz 6. lap). Ebben Antoninus azt kérdezi Rabbitól : Alexandriába akarok menni, vajjon feltámad-e ott ellenem egy király és le fog-e győzni? Rabbi megnyugtatja, hogy Egyptomból a biblia szerint már nem támadhat király. Rapoport szerint Marcus Aurelius vagy helytartója, Av. Cassius, a római császár (Antoninus), az ellenkirály pedig Isidorus, ki 172-ben »pásztorkatonák« élén (Alexandria tájékán) fellázadt a római császár ellen. Akár intézett Antoninus kérdést a zsidó patriarkához, akár nem, a helyzetből érthető az elbeszélés keletkezése. Krausz szerint azonban maga Av. Cassius az összeesküvő, még pedig mint egyptomi ember, mert atyja egyptomi ember volt és ő Egyptomot második hazájának tekintette (91. l.), micsoda vigasztalást láthatott tehát a patriarka szavaiban, hogy Egyiptomból nem támadhat sem király, sem fejedelem? Rapoport, kit Hoffmann követ, a szóbanforgó agáda felderítésénél először vonta be Avidius Cassiust a kutatásba, mit K. maga konstatál. De azért azt mondja : »Den Beweis, dass der Römer, sei es nun Mark Aurel oder Avidius Cassius, in die Lage kam, mit dem Rabbi in Palästina eine Zwiesprache zu führen, sind beide verdienstvolle Forscher schuldig geblieben« (8). Hát nem tudták, hogy A. C. helytartó volt Syriában és hogy az egyptomi felkelést leverte? Hát K. tud egyebet bizonyítani? Van talán más egyenes adata arra, hogy »a római párbeszédet folytatott a Rabbival«?

A kép, melyet szerző Juda patriarkáról fest, toto coelo különbözik a megszokottól. Eddig Rabbiban tisztán talmudtudóst láttak, Krausz szerint politikus, sőt összeesküvő volt : »Wir haben in Rabbi — nicht auf dem Wege von mehr oder minder sicheren Schlüssen, sondern durchwegs an der Hand zwingender Texte — einen Mann kennen gelernt, der durch und durch weltlich gesinnt war, mit liebevollem Eifer eine grossartige Ökonomie betrieb, mit den Grossen der Welt wie mit seinesgleichen umzugehen wusste und in die Politik seiner Zeit mächtig eingriff« (130.). »Von nun an wird uns auch R. Juda I. in der Gloriole erscheinen, welche ihm die seltene Vereinigung von Reichtum, Gelehrsamkeit, Klugheit in der Politik und mutiges Eintreten in die Arena des Kampfes verleihen« (131.).

Hogy a patriarka gazdag volt és hogy birtokai voltak, ezt eddig is tudták. Miből állott volna a gazdagság a földmívelő országban, ha nem földekből? Bizonyítani tehát csak azt kellene, hogy Rabbi »világi gondolkozású« volt. Ez sehogysem következik abból, hogy földjeit míveltette, vagy abból, hogy a földeket a római főhatalomtól bérbe n bírta. Ezabban az időben tulajdonképen nem más, mint az adózás egy fajtája. A p triarka-ház gazdasága, legalább egy része, azon a területen volt, hol a rómaiak katonaságot tartottak. A patriarkának továbbá öszvérei is voltak, és öszvérek a római seregben is szerepeltek. Ezek konstatálása után szóról-szóra azt olvassuk : »So sehen wir nun Rabbi scheinbar in der friedlichsten Beschäftigung der Welt, in der Ökonomie, sowohl durch die Lage seiner Felder als durch seine Maultiere mit dem Kriegswesen seiner Zeit aufs engste verknüpft« (29.).

Hogyan? Hát akinek ma lovai vannak és birtoka valamely vár körül fekszik, az »a kor hadászatával a legszorosabb kapcsolatban áll«? Ez a bizonyítás oly jellegű, mint az a másik, amely szerint Simoniasban a patriarkának birtoka volt, mert Simoniasból több termék (Bodenprodukte) említtetik (28.). Ez a mi iratunkban nem mellékes megjegyzés, hanem a megfejtés dereka. Hogy Juda patriarka harczias levente volt, ilyen bizonyítékon alapszik.

De halljuk a patriarkát magát. Rabbi halála előtt ezt a nyilatkozatot tette: »Mind a tíz ujjammal fáradoztam a tórával, de nem élveztem a kisujjra valót sem« (Kethub. 104a). Ez annyit jelent, hogy aszkéta volt és csakis a tórának élt. Ez nem illik a világiassághoz és harcziassághoz. K. tehát (31.) elinterpretálja a dolgot, mondván: »Ist das mehr als die bekannte Uneigennützigkeit aller Rabbinen von Bedeutung, die ihre Thora nicht zum »Grabscheit machen«, mit dem sie graben? Es ist ja durchaus von dem idealen Thorastudium die Rede, aus welchem Rabbi zu seinem persönlichen Nutzen nichts, rein nichts zur Geltung brachte«. Ha ez a magyarázat igaz volna, akkor a haldokló patriarka semmi különös érdemre nem hivatkozott volna? Egyébiránt a szövegben nem áll, hogy a t ó r á b ó l nem húzott hasznot, hanem az, hogy semmit sem élvezett. A patriarka kétségtelenül nem lakott kunyhóban és állásának megfelelő udvart tartott. De ebből semmiképen sem következik, mint K. állítja: »dass Rabbi durchaus weltlich gesinnt war« (31.). K. annyira beleéli magát ebbe a felfogásba, hogy pár lappal alább (42) már azt a kijelentést teszi: »Es zeigt sich nun, dass je mehr wir in der Forschung vordringen, wir Rabbi immer mehr im Römertum versunken finden«.

Nem ismerjük félre a nagy nehézségeket, melyeket a probléma nyujt. Az összes kutatók belátják azt, hogy egyik-másik Antoninus-agáda anekdota. A h i b a a b b a n v a n, h o g y v a l a m e n n y i b e n m é g i s t ö r t é n e l m i e s e m é n y t l á t n a k é s u g y a n a z o n s z e m é l y e k r e v o n a t k o z t a t j á k. Antoninus császárt jelent, de nem mindig ugyanazt a személyt. »A nagy harcz, amely az Antoninus-kérdésnél a zsidó irodalomban kitört — mondja K. a 98. lapon — az Antoninus név használatára nézve is világosságot teremtett. Felismerték, hogy az *Antoninus* név megszűnt egyéni név lenni, és hogy az Antoninus utáni császárok épúgy használták czímnek, mint

az *Augustus* és *Caesar* szót.« 99. lap: »Általában azért volt e név annyira kívánatos, mert »a nép és a katonaság senkit sem tartott volna császárnak, ha nem hallja az *Antoninus* nevet« (Capitolinus, *Vita Macrini*, c. 3.)«. Egyébkép is bizonyították, hogy az Antoninus szó császár jelentéssel bírt.[1]) Áll ez természetesen a zsidó nyelvhasználatról is. A talmud minden régi perzsa királyt Dariusnak nevez (Ros Hasána 3b: Kóres, Darjáves, Artachsaszta *egy* személy). Artachsaszta = k i r á l y, az egyptomi fáraó név mintájára. Minden hasmoneus király Jannai és minden hasmoneus főpap Jóchanan. A nép nem tart sok személyt emlékezetben, mint a histórikus, hanem minden tudását *egy* személyre kondenzálja (Mátyás király). A zsidó nép szemében a pogány császár *Antoninus*, a zsidó fejedelem pedig *Rabbi*. Ami igaz és koholt dolog a zsidó és pogány fejedelem közti viszonyról forgalomba került, az mind »Antoninus és Rabbi« vignettát kapott. Antoninus a római császárság, Rabbi pedig, mint a legkiválóbb patriarka, a zsidó patriarkátus képviselője, de nem mindig ugyanazok a személyek. A kettő közötti beszélgetések emlékeztetnek az Ékha rabba bevezetésében közölt párbeszédekre, melyek az »Athéni és zsidó fiu« közt folynak.

A z »A n t o n i n u s é s R a b b i« a g á d á k n e m c s a k a t ö r t é n e l m i, h a n e m a m o n d a i k u t a t á s k ö r é b e i s t a r t o z n a k. Az első kérdés az, hogy melyek történelmi és melyek mondai jellegűek? Ennek megállapítása függ a tartalomtól és a formától, továbbá a forrás minőségétől. Nem szabad valamennyit egy kalap alá venni. Külön kell választani a magot a konkolytól. Ha ez a kritikai operáczió megtörtént, akkor áll csak elő a másik kérdés: kik az Antoninus neve alatt rejlő személyek? A gazdag és beható Antoninus-kutatás azt mutatja, hogy az egyik Antoninus-agáda Marcus Aureliusra illik, a másik pedig Alexander Severusra; az első esetben a patriarka Juda I., a másodikban Juda II. Nem látható be, hogy miért nem volna mindkettő lehetséges? Annál is inkább, mivelhogy Juda II. szintén neveztetik Rabbinak. A történelmi mag csakis ezúton ismerhető fel. A tradált események a későbbieknél, akár már a második-harmadik generáczióná, *egy* személyre lokalizálódtak.

[1]) Nem érthető, hogy K. az Antoninus szó ezen jelentésének elfogadása után miért tulajdonít nagy fontosságot annak, hogy nem fordul elő: Antoninus Kaisar (100). Hisz ez tautológia volna.

E cikk keretében nem tárgyalhatjuk a kérdést egész terjedelmében, csupán néhány észrevételt teszünk. A jelen iratban 15—18. szám (45—50. lap) alatt foglalt Antoninus-agádák tisztán mondák. A 15. pl. arról szól, hogy Antoninus azon kérdésére, mit tegyek, hogy az üres kincstárak megteljenek? Rabbi válasz helyett kertjében a küldött előtt nagy retkeket kitépett és kicsinyeket beültetett. Ezt Ant. kihozta a küldöttből és megértette belőle, hogy a nagy vezérek helyébe kisebbeket kell tenni és az előbbiek konfiskált vagyonából és az utóbbiak hivatalvásárlásaiból kell a kincstárakat megtölteni. Ezt a tanácsot A. követte is. (Gen. r. 67., 6.) Feltéve, hogy római ilyen tanácsra szorul és feltéve, hogy a patriarka ilyen rablógyilkos tanácsot ad, mi itt a »titkos megállapodás«? Megállapodtak abban, hogy mit ad és mit kap Judea? Erről szó sincs és ezenfelül Antoninus itt valóságos császár. Az egész retekkiszakítás és ültetés, mint titkos jelbeszéd: anekdota, melyet a zsidók a patriarkájuk nevéhez fűztek. A 16. sz. (Ab. Z. 10b.) csodás elemekkel átszőtt mese, nem összeesküvés, melyről különben sem szóval, sem tartalmilag említés nem történt. A 17. (ugyanott) azt mondja, hogy Antoninus kiszolgálta Rabbit. Ha R. az ágyra akart felszállani, A. lehajolt és azt mondotta, az én hátamon szállj fel. Ez K. szerint összeesküvés. A 18. sz. így hangzik:

»*Midőn a mi szent tanítónk Antoninusnak írt, így írt: Szolgád, Juda üdvözöl. Félj az Istentől és* שונים*-el ne keveredj*«.

Ezután következik a héber szó magyarázata R. Acha nevében, mely szerint két istent elismerőket jelent. A patriarka tehát Antoninust az egyisten félelmére intette. Ez a midras a Jelamdénuból származik és Deuteronomium 6., 1. שמע ישראל-hez fűződik. (אור זרוע I. Alfabéta 20, ed. Zitomir 76, Krausz 50, 1. jegyzet.) Hogy ez a magyarázat helyes, mutatja az a körülmény, hogy a levél az egyistenről szóló hitvallomáshoz fűződik. Krausz szerint azonban ez az agáda »eminens politikai hely«. Ő ugyanis a Példabeszédek 24., 21. versét szó szerint veszi és így fordítja: lázadókkal ne keveredj. »Das ist ein Absagebrief *optima forma*. Rabbi sagt sich darin von den Empörern los und mahnt dringend von einer Empörung ab. Lange wurde sie vorbereitet und Rabbi dafür zu gewinnen gesucht — erfolglos, wie es sich nun zeigt.« (51.). Ha összeesküvésről volna szó, akkor mi összefüggésben áll ez a levél az egyistenről szóló hitvallomással, ahol idéztetik?

De tegyük fel, hogy K. jobban értette a levelet, mint az amóra és a midrasgyűjtő, de csak nem értette jobban, mint maga az első tradens. Ez pedig nem azt mondja, hogy a patriarka csupán *egyszer* írt ilyen levelet, hanem azt, hogy így szokta kezdeni levelét. Ugyanis nem az áll: רבינו הקדוש כתב = egyszer írt, hanem: כשהיה כותב היה כותב = midőn írt, (mindig) így írt. A levél tartalma nincs is közölve, csupán a bevezető formula. A főhely tehát, melyre szerző az összeesküvés fantasztikus elméletét felépítette, erről egyáltalán nem szól. Egyébiránt ennek a levélnek Krausz fordításában nincs jó értelme, mert a Rabbi által idézett vers nem Antoninusnak szólna, ki maga volt az összeesküvő vagy már ellencsászár, hanem Rabbinak magának. Antoninus joggal kérdezhette volna a tudós patriarkától, vajjon konspirálása idején nem ismerte-e a Példabeszédeket? A szóban forgó helyen se ellencsászárról, se összeesküvésről nincsen szó, még kevésbbé az ismert helyen (Ab. Z. 10b, Krausz 20. szám, 51. lap), amely így hangzik: »Midőn Antoninus meghalt, Rabbi így szólt: נתפרדה חבילה; midőn Artaban meghalt, Rab így szólt: נתפרדה חבילה«. A két héber szót úgy értik, hogy széjjelment a (baráti) kötelék. Ez jó értelmet ad, mert Rabbi a római császárral, Rab pedig a perzsa királlyal baráti viszonyban élt. K. azonban a szóban forgó kitételt úgy fogja fel, hogy »megszakadt az összeesküvés«. Ez először nem illik Rabra, ki Artaban legitim perzsa királlyal nem szőhetett összeesküvést, másodszor nem illik Rabbira sem, ki K. felfogása szerint már előbb elutasította Antoninust összeesküvésével. Egyébkép is a barát halálakor helyén van az ily érzelmes felkiáltás: Megszakadt a barátság. De nincs értelme az összeesküvő halálakor az ily felkiáltásnak: Széjjelment az összeesküvés! Különösen, ha azzal a felkiáltó nem is volt már összeköttetésben. A 19. szám (51. l.) is azt mutatja, hogy Rabbi barátsága Antoninusszal haláláig tartott és nem szakadt meg előbb, mint K. feltételezi. Zakariás próféta szavát a három pásztor (vagy barát) haláláról Rabbi, Antoninus és Artabanra vonatkoztatták, kik egy hónapban haltak meg. Ha a Rabbi Antoninust már életében cserben hagyta, e vers alkalmazása nincs helyén. Már a kronológiánál éritntettük azt a nehézséget, hogy Artaban és Rabbi 226-ban haltak meg, Krausz Antoninusa (Avidius Cassius) pedig már 175-ben. Antoninus ismeretlen, talán nem is létezett unokáját,-

kivel Krausz előáll, csak nem állították egy sorba Artaban királylyal és csak nem ruházták fel a császári (Antoninus) címmel?

A »nagy kincs«, mely Antoninus előtt »felfedte magát« (3. sz., 8. lap), mint már a kifejezés mutatja, a meséből származik és ezt kétségtelenné teszi az összeállítás a Korach-féle és a messiási kor jámborai számára fentartott kinccsel. Ezt a kincset több lapon keresni és meg is találni ördöngös mesterség.

A jelen iratban a feltevések oly tömegei jelennek meg, amilyenre az irodalomban alig akad példa. Egy-egy szó politikai és háborus események rekonstruálására szolgál és szerző gazdag képzelete segítségével a licentia poëtica pazar alkalmazásával a szereplők lelkébe is belát. Az Antoninus-szövegek K. fordításában kereken 270 sort tesznek és jó részük vallásos beszélgetés. Ebből a 6 oldalra terjedő mondákból 148 oldalt felölelő könyv telik ki. Ebben történelmi tények természetesen csak elvétve akadhatnak. A mult eseményeit 1800 év után nem lehet kitalálni.

Sem a történelmi módszer, sem az eredmények lényege tekintetében nem vagyunk kitünő munkatársunkkal egy nézeten. Annál jobban esik annak konstatálása, hogy a jelen műben is széles olvasottságot mutatott és sok részletben reális felvilágosítással szolgált.

Budapest. DR. BLAU LAJOS.

ZWEBNER ÁBRAHÁM SAG.

(Szül. 1801, megh. Jeruzsálemben 1876.)

A 19. században még sok gáon volt Magyarországon. Nem volt község, bármily kicsiny is, amelynek ne lett volna rabbija. És éppen azok voltak a legnagyobb emberek, akik kis községben töltötték életüket. A község, hogy tartósan magához lánczolja rabbiját, akire jogosan büszke volt, mindig kész volt a legmeszszebbmenő áldozatokra, hogy Isten őrizz rabbiját el ne veszítse. Azért nem ritkán fordult elő, hogy a Jesiva olykor két-háromszor oly nagy volt, mint ahány tagot a hitközség számlált. A Jesiva-ifjaknak, akiknek a fődolog a tanulás volt és nagyobbrészt szegény szülőktől származtak, nem volt elkényeztetett inyük. Élniök kellett ugyan, de a legszükségesebbeket nem nélkülözték. A községben szabad ellátást kaptak. Nem kis teher volt az embereknek, akik között ritkán akadt gazdag, annyi ifjut eltartani. De

szivesen tették, bárha csak megerőltetéssel. Sőt, még versenyeztek is ebben egymással. A hitközségi tag tekintélye épen azoknak a kosztnapoknak számától függött, melyeket hetenként az ifjaknak nyujtott. Ez tökéletesen elég volt a rabbinak. Nagyobb igényeket nem támasztott nemcsak a hitközségével szemben, hanem még az élettel szemben sem. Mi kellett több egy régimódi rabbinak, akinek feladata e szavakban »tanulni és tanítani« foglaltatott, mint az ő Jesivája, amely neki állandóan alkalmat adott tanítva tanulni.

Goldziher Ignácz, a hírneves tanár, alkalmilag így nyilatkozott: Zsidó tudomány a talmud és ami még hozzátartozik. Ellenben egy férfiut, aki el van felejtve, mert egész életidejében nem számított, kiásni és fontosságát napfényre hozni, ezt nem lehet zsidó tudományszámba venni. Ha ez igaz, akkor azok az emberek, akik elmélyedve az ő nagy, vaskos foliánsukban megőszültek, voltak a zsidó tudomány képviselői. Mindenesetre most már hátrahagyott irataiknak csak egy nagyon szűk köre fordítható hasznunkra.

Egy hasonló rabbinusi tekintélynek legyenek e sorok szentelve. Az idősebb nemzedéknek még ismerős lehet Rabbi Avróhom Sag Zwebner neve. A 19. század második felének magyar rabbijai között ő az első gáon. És abban az időben még valóban voltak gáonok! — Zwebner 1801. Galgóczon (Freistadtl) pillantotta meg először a napvilágot. Atyja Rabbi Löb. (megh. 1804. Freistadtlban.) tanítványa volt a nagy prágai rabbinak, R. Jehezkél Landaunak, azaz a נודע ביהודה-nak, ahogyan híres responsumműve után nevezték. A mester úgy nyilatkozott volna, hogy számtalan tanítványai közül csak még három közelítette meg R. Löb Zwebnert. R. Ábrahám azonban alig ismerte az atyját, mert már három éves korában megfosztotta tőle a halál. Kilencz éves korában anyja Rajkába (Ragendorf) vitte, R. Itzig Schosburghoz, a későbbi boldogasszonyi rabbihoz. Ez meghalt 1838-ban; a tanítvány gyászbeszédet tartott fölötte, amely később említendő prédikácziós művében jelent meg. Később R. Móse Szófer Jesiváját látogatta, aki חתם סופר néven ismeretes. Ennek idősebb tanítványai közt a mi R. Ábrahámunk lett az első. A tanító közvetítése folytán a prossnitzi (később trencséni) rabbinak, R. Áron Spitzenk (meghalt 1820. körül) lett a veje. Mindjárt azután meghívták rabbinak Schodelsdorfba, ahol körülbelül huszonöt

évig működött. Innen jött azután Kaboldba (Kobersdorf). 25 éves működés után (1873.) Jeruzsálembe költözködött és meghalt 1876. Ádar 29-én szénsav belehelése következtében.

A motívum, amely az ősz férfiut kivándorlásra ösztökélte, mint nekem a fia, R. Jiszachar Beer, aki itt néhány év előtt meghalt, hitelesen bizonyította, azon események voltak, melyek a hitközségek kebelében a kongresszus után lejátszódtak. A nagykárolyi rabbival, Rabbi Meir Perlsszel intim barátság fűzte össze A mende-mondákra, amelyek előbb ezen gáonról a levegőben lebegtek, semmit sem adott Zwebner Ábrahám. Teljes felháborodással utasította vissza azt a kívánságot, amely szerint a jeruzsálemi rabbisággal egyetemben Perlst és még három más rabbit a rabbinusi teendők ellátására méltatlannak nyilvánítsa. A famozus levél, amelyet egy földije ebben a vonatkozásban hozzá intézett és később a Perls birtokába került, abban az időben nem kevés feltünést keltett.

Zwebner számos írást hagyott hátra, ámbár ő, mint a kiadója az előszóban megjegyzi, ritkán vett magának időt, hogy feljegyezze talmudi észrevételeit. 1886-ban adta ki nevezett fia azoknak egy részét, novellákat és responsumokat אהל אברהם cím alatt. 1906-ban egy unokája, Zwebner Jehezkél, nagyatyjának egy homiliagyüjteményét, amelynek דרשות הרי"ש címet adott, rendezte sajtó alá. Amilyen éleseszü talmudista (charif), épp oly ügyes szónok (maggid) volt Zwebner Ábrahám. Némely gondolatszilánkja valóságos igazgyöngy. Ebben a gyüjteményben található egy gyászbeszéd (heszpéd) is, amelyet Szófer Mózes fölött tartott. Hogy Zwebner az ő nagy jelentősége ellenére arra volt kárhoztatva, hogy életét ilyen jelentéktelen községben töltse, azon nem szabad csodálkoznunk. A valódi lángész igen gyakran mellőztetik. De a lángelmék nem sokat törődnek vele és pedig azért nem veszik észre, mert, távol a nagyvilág zajától, annál több szabad idejük jut saját kiképezésükre. Majdnem hetven évet töltött Zwebner Á. tanítva és tanulva Magyarországon, hogy végezetül a szentföldön örök nyugalomra térjen. Magyarország számos fia él a külföldön szétszórva; bizonyára boldognak mondanák magukat, ha a hazai földben találhatnák végső nyughelyüket. Vajha legalább a nevük élne tovább hazájukban! Rabbi Ábrahám Sag Zwebnert megmenteni az elfeledéstől volt e sorok célja.

Jeruzsálem. DR. GRÜNHUT LÁZÁR.

LAPSZÉLJEGYZETEK.

1. Baba Bathra 164b: אין אדם אומר רב שלש עבירות עשרים ואמר רב שלש עבירות אין אדם עומד בהן ביום הכפורים ועיין תפלה ולשון הרע ניצול מהן בכל יום הכפורים ועבירה ועיין תפלה ולשון הרע.

Mi az עיין תפלה? RSbM, Tószafót különbözőn magyarázzák, OZ. B. Bathra 220b két magyarázatot hoz. Az egyik, Báruch b. Sámuel מארין ין úgy fogja fel, hogy az ember felteszi magában, most ájtatosan imádkozom, hogy az isten teljesítse akaratomat és ezzel megkisérti az istent, a másik, a bécsi Salamon szerint, az imádkozó a *kéréseknél* csakis magára gondol, az *áldásoknál* pedig nem gondol semmire. Szóval hangsúlyozza a תפלה-t, vele ellentétbe helyezi a ברכה-t. Ez utóbbi magyarázat nagyon tetszik Izsák Or Záruának.

Azt hiszem, minden emendáczió nélkül helyes értelmet ad עיין תפלה, ha תְּפִלָּה-t olvasunk. Synonimje עבירה-nak. Az ijjun tefilla és tiflah között Lőw L. is distingvál Ges. Schrift. II. 74., de erre a helyre nem utal.

2. Buber, Peszikta XV. 121b: קדוה נאמנה קרתא חדתא קרתא מרכבתא Jalk. Jesaia 256 szerint מרכבתא. Buber nem érti a helyet. Valószinű, hogy a Pesz. a נאמנה szót két görög szóval, melyet aram fordításban nyújt, akarja magyarázni: *véo* — *ὄμονοια.* חדתא új, מרכבתא egységes, hűséges, állhatatos.

3. Misna Megilla IV. 10: מעשה ראובן נקרא ולא מיתרגם מעשה תמר נקרא ומיתרגם מעשה ענל וכו׳.

מעשה תמר alatt Támár esete Judával értendő (Rasi, Aséri, R. Niszim) Maimuni מעשה תמר ואמנון-t magyaráz. (Misna-komm. és Obadja Bertinoro.) Az alább előforduló מעשה דוד ואמנון nehézséget nyujt, melyet erőltetve lehet csak eltüntetni.

Ha a misnában a sorrendet tekintjük, alig érthetjük hogy lehet Támár esete alatt mást érteni, mint a Genesis 38. fejezetében elbeszélt eseményt. Hisz Ruben, Támár, az aranyborjú két relatiója, a papok áldása a thóra lectióra vonatkozhatik csupán. Dávid és Ámnon, a Merkaba pedig a haftára, a próféta-lekczió. Valószinű tehát, hogy Maimuninak más misna-verziója volt, melynél jobb a Rasié. Mert hogy kerül a thóra-lekczióba Ámnon története? S a Támár-Juda történet hiányoznék Maimuni szerint. Különben a barajtha is (Megilla 26b) igazolja az egyszerű magyarázatot.

מעשה דוד ואמנון Dávid és Ámnon története. Ugy látszik, két esetre vonatkozik (Dávid-Bát Seba és Ámnon-Támár).

4. A פורס על שמע A Sema-ima nyilvános reczitációjáról igen beható tanulmányok jelentek meg a RÉJ-ben (*Blau*, LV., 209—220, *Elbogen*, LVI., 222—7, *Bacher*, LVII., 100—2, *Liber*, u. o. 161—193 és folyt.). A sok tudománnyal kezelt kérdéshez hozzászólni nem akarunk, csak egyet-mást regisztrálni.

Rasi. Szóta 30b vox כסומר (שקלים ד׳ב) : פורס לשון פרוס החג לפני החג

Eliézer b. Náthán ראב״ן 79c. : אין פורסין על שמע כגון שאנו נוהרין שהבאין לבית הכנסת לאחר שעמד החזן בתפילה אומר ברכו עד יוצר המאורות ופורס לשון פרוסה שאינו משלים הברכות.

Or Zárua II. 157b 348. §. : (Rasi, Meg. 23b kiadásunkban : ברכה ראשונה שבק״ש — OZ. verziója שלפני ק״ש וברכה.

Sibbolé ha-Leket 26. sz. : ופי׳ פורסין לשון פרוסה שפורסין את הברכות שלפני קריאת שמע ואין מברכין אלא אחת ויש מפרשין פורסין מברכין כי היא יברך הובח תרנם יונתן יפרוס על דיבחא.

A mi Targ. Jon. olvasatunk ארי הוא פרים על מזונא. (I. Sám. IX. 13.).

Salomo ibn Adret resp. I., 278. שאלה במה שכתב הרמב״ם ז״ל בהלכות ברכות וז״ל הבוצע נותן פרושה לפני כל אחד אחד וכו׳ ונס כתוב בהג״ה דבבית האבל פורס נדול ויחיה דהמוציא לאבל פרשה ציון בידיה ונו׳ מאין להם זה

SbA. nem tudja a helyet, elfelejtette.

Áruch hakáczer פרם : פי׳ מברך ברכת יוצר אור.

5. A paradicsombeli szomszédról szóló legendát Heller Bernát tárgyalta (RÉJ. LVI. 198—221. Szemle 1908, 160—2.). Nagybecsű értekezéséhez, melyben az állítólagos Rasi-mondát is érinti, csak egy rövid megjegyzés. Buber Tanchumája bevezetésében 135a 41. sz. az oxfordi kéziratból közli a mondát. לא המדרש עיקר אלא המעשה bekezdéssel beszéli el *R. Simon* nevében az ismert történetet. Nisszim (Máaszijoth ed. Varsó 47.) mondája a részletekben különbözik tőle, nincs is megnevezve benne a tudós neve. Nem lehetséges-e, hogy Simon (ר״ש) rövidített neve adta az impulzust az állítólagos Rasi-monda keletkezésére?

Van egy másik Rási-monda is, melynek nincs epikai hitele. Közli Raschis Leben u. Wirken Beermann-Doctortól, Worms 1906. I. 12. o. Törökországban találkozik R. egy szerzetessel, vele vitába bocsátkozik, később a beteg szerzetesnek gondját viseli. Ez a história bekerült egy magyar hittani könyvbe is. Knopfler-Gárdos beszéli el »Rási és az *olmützi* püspök« czímen. (II. 104. o.)

6. *Aliquando dormitat et bonus Homerus* (v. ö. Jebámoth 24b כי ניים ישכיב רב אמר להדא שמעתא). Az író tollát akaratlanul félrevezeti a tárgyban rejlő homály, a betű csalfasága. S a legnagyobbakat is megbosszantja ez a kegyetlen végzet. Ha pl. a fiatal Buxtorf János a Concordantia praefatiójában (előttem a Baer-féle stettini 1861-iki kiadás fekszik) a rövidítéseket magyarázva ezeket írja : לק״נ occurit in radice צלל etc. és feloldja ibn Ganah nevét לנוצרית נרולמים נקרא חול s még hozzáfűzi : Cogitent de eo alii, qui melius divinare possunt — ezen az emfázison csak mosolyogni lehet. Megtévesztette a betű vagyis inkább a rövidítési jel. Ismerte ő Ibn Ganah nevét l. Rabbinica bibliotheca 68. o. Megesik ez azonban nagyobbakkal is. Moïse Schwab RÉJ. XLIX. 270. מעשה החושים (a huszíták története) szószerinti fordításban »traité des sens« — pedig a Luzzatto kéziratát írja le és látta a L. leveleit is. Elkerülte az érdemes tudós figyelmét. Maga Luzzatto (Levelek, CCCLVI. 870. o.) az אוזנות (a szláv Husz héber fordítása) szót első pillanatra meg nem érti és emendálni akarja (אולי ט״ם וצ״ל אוסיטי). De még az élesszemű Steinschneider is belebotlik egy betűbe. Monatschr. XLVI. 184. Purim und Parodie cz. értekezésében a המראה fogadás szót magyarázva, írja : »Raschi erklärt das ungewöhnliche Wort durch נתערבו sie vermischten sich, wie ממרין את היינים (man vermischt die Weine Sanh. 25b)«. Pedig ott היונים (galambok) áll. Bizonyára kiadásában a ו betű megcsonkult, vagy rosszul látta s így még a furcsa többessel is megbarátkozott. Tényleg a betű öl.

Nem lehet czélom, összeállítani a hibákat, melyek a szaklapokban előfordulnak. Akik még olvasnak — nemcsak írnak — eleget találnak. Még egy dolgot akarok említeni. A Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft Frankfurt a/M. VI. évkönyvében Ehrentreu H. talmudi szavakat és fogalmakat magyaráz. A 68. oldalon tárgyalja a שפופרתשל ביצה ismert kifejezést, melyet Jakob Mulin (Maharil) szerint בָּצָה (nád, káka)-nak kell olvasni. Ehrentreu nagy hangon most hozzáfűzi : »Die massgebenden Kommentatoren der älteren Zeit haben meines Wissens diese Erklärung (Eierschale) nicht, erst ר״י מברמגורא führt die Erklärung »Eierschale« ein. Wenn Lewy NHWB. s. v. das Aruchcitat unserer Stelle mit »Eierschale« übersetzt, so kommt dies auf seine, nicht auf des Aruch Rechnung.«

Minden egyes szóba lehetne belekapaszkodni. A tudós talmudmagyarázó talán mértékadó kommentátornak ismeri el Maimunit is, aki misna-kommentárjában (Sab. 29b) volt oly bátor קליפה של

ביצה-nak magyarázni a szóban forgó kifejezést. S talán tudta azt is, hogy Obadja Bertinoro magyarázatait Maimuniból és Rasiból meríti. Tehát ő nem vezetett be semmit. S hogy Maimuninak volt oly nyelvérzéke, mint Maharilnak, akinél az egész inkább csak ötlet, azt bizonyítani nem kell. Mit akar tehát Lewy-től ? Amit pedig egy német imafordításból idéz, arra nézve idézhetnék én is egy régi fordításból (a címlapja hiányzik a könyvnek) : »Ein Mensch tor nicht lechern ein *Ei* was da wachst in Gemusicht und Walt etc.« De mit bizonyítanak az ilyen fordítások.

Különben שניאות מי יבין mindannyiunkat érhet baleset.

Budapest. Dr. Wellesz Gyula.

ÉRDEKES FOLYAMODVÁNY A SÁTORALJAÚJHELYI MINTAFŐISKOLA ÜGYÉBEN.

Az 1848—49-iki szabadságharczban — amint tudvá van — a zsidók is kivették részüket a közös haza küzdelmeiben, majd ezek lezajlása után az elnyomatás keserveiben. A győztes reakczió a magyar zsidókat külön is akarván büntetni, két milliónyi hadisarczot vetett ki reájok. Egy milliót már be is fizettek, midőn királyunk kegyelme a második milliót elengedte ; a befizetett összeget pedig 1850 szeptember 20-án visszaadni rendelte olyképpen, hogy azt a hazai zsidóság kultúrájának előmozdítására fordítsák. Az 1856 márczius 29-én kelt legfelsőbb rendeletében meghagyta, hogy az egy milliót, mint kir. alapítványt, »Orsz. izr. iskolaalap« czím alatt a magyar kormány kezelje és kamatjaiból négy, tanítóképző-intézettel kapcsolt izr. elemi mintafőiskolát (Musterhauptschulen), továbbá egy rabbiszemináriumot állítsanak fel, a jövedelem fennmaradó részét pedig szegényebb izr. iskolák segítésére és szegény izr. vak és siketnéma gyermekek részére létesítendő alapítványhelyekre fordítsák. Akkor a *sátoraljaújhelyi* izr. hitközség is lépéseket tett egy mintafőiskola elnyeréséért, hatalmas versenytársa támadván a *kassai* izr. hitközségben, mely szintén ugyanebben fáradozott.

Hitközségünk az első lépést eziránt akkor tette meg, midőn Felséges Urunk 1857 május havában Zemplén vármegyében időzött. Zemplén zsidósága nevében e hó 29-én egy nagyműveltségű férfiu, ki a szónak hatalmát úgy nyelvben, mint írásban

egyaránt bírta : *Weinberger* Gyula egy tőle szerkesztett folyamodványt nyujtott át egy küldöttség élén *Tarczalon* Ő Felségének, melyben ki van mutatva, hogy miért érdemli meg leginkább a sátoraljaújhelyi hitközség a kassai közigazgatási kerületben levő hitközségek között a mintafőiskolát ; de nagyon érdekes a folyamodványnak az a része is, mely az *egyenjogusítást* és a *birtokképesség korlátozásának a megszüntetését* kérelmezi.

A folyamodványnak a *mintafőiskolára* vonatkozó megokolásának tartalma a következő :

1. Sátoraljaújhely városa a kassai közigazgatási kerületben lakó izraeliták középpontjának tekinthető. Igaz ugyan, hogy Kassa közelebb van Gömör-, Szepes-, valamint Sáros- és Abaúj-Tornamegyék egy részéhez, mint Sátoraljaújhely, de ha tekintetbe vesszük, hogy az említett megyéknek csekély számú zsidósága van és hogy Sátoraljaújhely közelebbre esik a sok zsidó lakossal bíró Máramaros-, Bereg-, Ugocsa-, Ung-, valamint Sáros- és Abaúj-Tornamegyék egy részéhez, akkor mégis csak Sátoraljaújhely mondható a kerületben lakó zsidók középpontjának.

2. Zemplén vármegye izr. lakosainak száma 25 ezer, mely harmadrészét képezi a kerületi zsidóságnak és miután e megye izraelitái az iskolaalap megalapításához is ugyanazon arányban járultak, Sátoraljaújhely elsőséggel bír a kerület más városai előtt.

3. Sátoraljaújhelyen már 1838-tól fennáll a Kaesztenbaum-alapítványból egy izr. iskola, melyet I. Ferencz is az akkor létezett kir. helytartótanács különös figyelmébe ajánlott. Egy oly jól szervezett iskolának fennállása, melynek fenntartási költsége részben örök időkre biztosítva van és mely a további sikerre a legnagyobb garanczíát nyujtja, hasonlóképpen a sátoraljaújhelyi hitközségnek adja az elsőbbséget.

4. Sátoraljaújhely zsidósága köztudomású vallásosságánál fogva az ország hitsorsosainál jó hírnévnek örvend.

5. Valószínű, hogy a létesítendő tanítóképző-intézet összes növendékei városunk nagyszámú izr. lakosainál inkább nyerhetnek szállást és ellátást, mint a kassai kerület bármely más hitközségében.

6. Európa több államában politikai és erkölcsi tekintetből nagyon szükségesnek tartották a tanítóképző-intézeteknek nagyobb városokból kisebb városokba való áthelyezését, azért

jobb lenne ezt az iskolát már most itt felállítani, hol a tanuló-ifjuság erkölcsi romlásnak nincs kitéve.

S most közöljük az érdekes folyamodványt egész terjedelmében.

*

Euer k. k. apostolische Majestät!

Allergnädigster Herr!

Bei Gelegenheit, als den Vertretern der treu gehorsamsten Unterthanen israelitischen Glaubensbekenntnisses im Zempliner Comitat die hohe Ehre und unbegränzte Freude zu Theil wird, Euer k. k. apostolischen Majestät vorgestellt zu werden, wagen dieselben, voll Vertrauen auf Euer Majestät landesväterliche Huld, in Folgendem die allerhöchste Gnade zu erflehen.

Mit der allerhöchsten Entschliessung vom 20. September 1850 haben Euer Majestät anzuordnen geruht, dass aus der von den Judengemeinden und Familien Ungarns, der serbischen Woiwodschaft und des Temescher Banates einzuzahlenden Million Gulden ein israelitischer Schul- und Unterrichtsfond gebildet werde, und in Folge der allerhöchsten Verordnung vom 29. März 1856 sind die Erträgnisse auf die Errichtung und Erhaltung eines Rabbinatsinstituts und israelitischer Musterhauptschulen in Verbindung mit israelitischen Präparandie- und Mädchen-Unterrichtsanstalten, ferner zur Unterstützung armer israelitischer Volksschulen und Errichtung von Stiftungsplätzen für Blinde und für taubstumme Kinder armer Eltern zu verwenden.

Diese allerhöchsten Anordnungen bilden in der Geschichte der Israeliten Ungarns einen erhabenen und unerlöschlichen Glanzpunkt, und deren Wirkungen werden so lange freudig verspürt werden, als die mosaische Lehre nur Anhänger im Lande haben wird; wir fühlen uns daher durch unsere unwandelbare Unterthanentreue und unser unaussprechliches Dankbarkeitsgefühl zu dem freudigen Ausrufe angeregt:

»Hochlebe unser allergnädigster Kaiser und König, der Schöpfer unserer geistigen und materiellen Wohlfahrt, vereint in Freudenfülle mit unserer erhabenen und vielgeliebten Landesmutter, Ihrer Majestät der Kaiserin!«

Im speziellen Interesse der israelitischen Bevölkerung Zemplins und des Kaschauer Verwaltungsgebietes wagen es die treu gehorsamsten Vertreter der Israeliten Zemplins die allerunterthänigste Bitte an den Stufen des allerhöchsten Thrones vorzubringen:

geruhen Euer Majestät die Errichtung einer Musterschule in Sátoraljaujhely huldvoll anzuordnen. Diese allerunterthänigste Bitte findet in Folgendem ihre Begründung:

1-tens. Ujhely ist für die israelitische Bevölkerung des Kaschauer Verwaltungsgebietes als Mittelpunkt anzusehen, denn ist auch Kaschau dem Gömörer, Zipser und einem Theile des Sároser und Abauj-Tornaer Comitates näher als Sátoraljaujhely, so erscheint doch die Hauptstadt Zemplins mit Rücksicht auf den Umstand, dass gerade in jenen Comitaten nur sehr wenige Juden wohnen, und diese Stadt den durch Israeliten stark bevölkerten Comitaten Máramaros, Bereghugocsa, Ungh und einem Theile des Sároser und Abaujtornaer Comitats näher als Kaschau liegt, als Centralpunkt der israelitischen Bevölkerung des Kaschauer Verwaltungsgebietes.

2-tens. Das Zempliner Comitat wird von circa 25.000 Juden bewohnt. Diese Ziffer ist ein Drittheil der Gesammtziffer der israelitischen Bevölkerung des Kaschauer Verwaltungsgebietes. Da die israelitische Bevölkerung Zemplins wahrscheinlich auch in diesem Verhältnisse zur Bildung des Schulfondes beigetragen, so dürfte unserer unmassgeblichen Ansicht nach Ujhely diesfalls anderen Städten des Verwaltungsgebietes vorgezogen werden.

3-tens. In Sátoraljaujhely besteht seit dem Jahre 1838 eine von einem Stifter mehrerer Wohlthätigkeitsanstalten Namens Kaestenbaum gegründete israelitische Schule. Schon Allerhöchst dero erlauchter Vorgänger Seine Majestät der Kaiser Franz I. glorreichen Andenkens haben vor der Errichtung der Schule dem bestandenen königl. ungarischen Statthaltereirathe anzuordnen geruht, dass der Kaestenbaum'schen Stiftung und vorzüglich der zu errichtenden Lehranstalt die volle Aufmerksamkeit zugewendet werde. Der jetzige Schulorganismus entspricht ganz den Anordnungen des hohen k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht, und wir glauben auch, dass die Schulleitung das volle Vertrauen der hohen Regierung besitzt. Das Bestehen einer ziemlich gut organisirten Schule, deren Subsistenzmittel theilweise für ewige Zeiten gesichert ist, und die für den beabsichtigten Erfolg die nöthigen Bürgschaften gewährt, räumt ebenfalls der in Rede stehenden Angelegenheit der Stadt Ujhely den Vorzug ein.

4-tens. Der gute Leumund, dem die israelitische Bevölkerung in Ujhely als höchstreligiös bei ihren Glaubensgenossen im Lande hat.

5-tens. Die Wahrscheinlichkeit, dass sämmtliche Lehramtskandidaten bei der zahlreichen israelitischen Bevölkerung in Ujhely eher Unterstand finden, als in irgend einer anderen Gemeinde des Kaschauer Verwaltungsgebietes, endlich

6-tens. Man hat es in mehreren Staaten Europas in politischer und moralischer Hinsicht für höchst nöthig angesehen, Schullehrer-Seminare von grösseren Städten in kleinere zu verlegen; es wäre daher unserer unmassgebenden Ansicht nach viel besser, diese Schule gleich dort zu errichten, wo die Jugend grösseren sittlichen Gefahren nicht ausgesetzt ist.

Durch die Eingangs ehrfurchtsvoll zitirten allerhöchsten Verordnungen haben Euer k. k. apostolische Majestät die geistige Emancipation der Israeliten allergnädigst zu sichern geruht. Da aber die geistigen und materiellen Interessen einer Gesellschaft eben so sehr wie die eines Individuums Hand in Hand gehen, so wagen es die ehrfurchtsvoll Gefertigten auch die allerunterthänigste Bitte an den Stufen des allerhöchsten Thrones vorzubringen: geruhen Euer Majestät noch die einzige Schranke, die in Folge der allerhöchsten Verordnung vom 2. Oktober 1853 zwischen den verschiedenen Religionsbekennern der österreichischen Monarchie besteht, allergnädigst fallen zu lassen, damit die treugehorsamsten israelitischen Unterthanen sich ebenfalls einer solch glücklichen Existenz erfreuen mögen, als die übrigen Unterthanen Euer k. k. apostolischen Majestät.

Euer k. k. apostolischen Majestät unausgesetztes Bemühen war und ist es, wie eines jeden weisen und guten Monarchen, der Landesvater glücklicher Unterthanen zu sein. Es wird daher um so mehr in den Herzen der treugehorsamsten Unterthanen israelitischen Glaubensbekenntnisses die Hoffnung rege, dass bald der Tag kommen werde, an dem sie durch einen Machtspruch Euer Majestät aus ihrer bisherigen Ausnahmsstellung treten werden, als gewiss kein Bevölkerungstheil der österreichischen Monarchie die Israeliten an Treue und Anhänglichkeit an ihrem erhabenen Monarchen und an Opferbereitwilligkeit zur Zeit der Gefahr des Vaterlandes (in so weit es ihre staatsbürgerlichen Verhältnisse gestatten) übertrifft.

Es sei den ehrfurchtsvoll Unterzeichneten in Gnade gestattet nachzuweisen, dass die Beschränkung der Besitzfähigkeit nicht nur den Israeliten, sondern auch ihren christlichen Mitbürgern und dem Staate als solchem nicht heilbringend ist.

In wenigen Ländern und vielleicht in keinem Europas ist die Besitzfähigkeit in nationalökonomischer und selbst in fiskalischer Hinsicht von solcher Wichtigkeit, als in Ungarn.

In Frankreich, England und in den meisten italienischen und deutschen Staaten würde eine Beschränkung der Besitzfähigkeit der Israeliten für die Gesammtheit von keinem wesentlichen Nachtheile sein. Der Werth des Grundes und Bodens, der Stand der Agrikultur und die Steuerkraft des Landvolkes bliebe dieselbe und eine Beschränkung würde blos auf die Israeliten eine traurige Wirkung hervorrufen; denn erstens hat der Ackerbau besonders in den erstgenannten Staaten die höchste Blüthe erreicht, zweitens ist die israelitische Bevölkerung in diesen Ländern relativ zu klein, als dass die Ausschliessung derselben vom Rechte des Erwerbes liegender Gründe für die Gesammtheit von Bedeutung wäre und drittens würden sich den ackerbautreibenden Israeliten auf dem Gebiethe des sehr blühenden Handels und der Industrie andere zahlreiche Erwerbsquellen erschliessen.

Ganz anders verhält es sich in Ungarn, dessen aus 350.000 Seelen bestehende israelitische Bevölkerung grösstentheils auf dem flachen Lande wohnt und sich mehr oder weniger der Agrikultur und den damit verwandten Thätigkeiten hingibt. Die früheren ungarischen Gesetze haben zwar ebenfalls die Juden in dem Erwerbe liegender Gründe beschränkt, aber es war ihnen immerhin durch Pachtverträge möglich in den Besitz liegender Gründe für die Dauer zu gelangen, und der mächtige Einfluss dieser Berechtigung zeigte sich besonders seit dem Jahre 1840 in eklatanter Weise in der Erhebung des Landbaues, denn der zeitweilige Besitzer hatte doch die Aussicht, für das verbesserte Grundstück vom Pfandgeber eine entsprechende Vergütung zu erhalten, er scheuete daher weder Mühe noch Kosten den Werth des Bodens zu erhöhen. Die Wahrheit unserer Angabe wird wohl von Niemandem bestritten werden, der die zahlreichen Besitzthümer der Israeliten in Ungarn und in dem Banate kennt. Die rationellen Bemühungen vieler Israeliten in Betreff der Aufblühung der Landwirthschaft sind vom ungarischen landwirthschaftlichen Vereine oftmals belobend anerkannt worden.

In Folge des § 1372 des allgemeinen österreichischen bürgerlichen Gesetzbuches kann dem Pfandnehmer die Fruchtniessung der verpfändeten Sache nicht zugestanden werden, die Israeliten Ungarns sind demnach jetzt minder besitzfähig, als vor dem Jahre 1848.

Durch Pachtverträge vor dem Jahre 1848 und durch Kaufverträge, die auf Grund der den Israeliten durch die allerhöchste Gnade Euer k. k. apostolischen Majestät in den Jahren 1849 bis 1853 zugestandenen Freiheit des Erwerbes liegender Gründe geschlossen worden, sind die Juden Ungarns, der serbischen Woiwodschaft und des Temescher Banates, wie auch wahrscheinlich die in den übrigen Kronländern in den Besitz nicht unansehnlicher Grundstücke gelangt, auf deren Wertherhöhung sie seit dem Erscheinen des allerhöchsten Patentes von 2. Oktober 1853 unmöglich etwas wagen können. Der Jude sieht sich nunmehr als vorübergehenden Besitzer an, und sein Interesse weiset ihn an, nur von der Oberfläche abzuschöpfen und den Boden auszusaugen, denn bei dem geringen Werthe der Grundstücke, die die Beschränkung der Besitzfähigkeit der Israeliten in vielen Theilen des Landes herbeigeführt, hat der israelitische Grundbesitzer nicht die freudige Aussicht seine Nachkommen durch den Erlös des Besitzes, der ihn und seine Familie in einen schönen Wohlstand versetzt, nur einiger Massen versorgt zu sehen.

Wie sehr die Grundstücke in Ungarn, namentlich in Oberungarn im Werthe gesunken, mögen folgende Fakta jüngster Vergangenheit zum Beweise dienen:

Die gräflich Fay'schen Güter in Bogát und Piricse Szabolcser Comitats sind gerichtlich auf 190.000 Gulden Cmze geschätzt

und nach einer drei- oder viermaligen Lizitation für den unerklecklichen Betrag von 60.000 Cmze, daher mit 130.000 Gulden Cmze unter dem Schätzungspreise verkauft worden.

Ein Gut des August Raskó in Azar Zempliner Comitats, das auf 32.000 Gulden Cmze gerichtlich geschätzt, ist für den Kaufschilling von 11.700 Gulden erstanden worden.

Dass hiedurch die Gläubiger dieser beiden Grundbesitzer, zu deren Gunsten die gerichtliche Feilbietung erfolgt ist, einen beträchtlichen Schaden erlitten, ist wohl selbstverständlich, und wie sehr auch der Staatsschatz durch ähnliche Affairen leidet, bedarf ebenfalls der Erörterung nicht.

Wenn auch die Israeliten zum Ankaufe erwähnter Grundkomplexe zugelassen worden wären, ist es zwar noch nicht evident, dass Israeliten dieselben durch höhere Preise käuflich an sich gebracht hätten, aber soviel ist gewiss, dass durch die gesteigerte Concurrenz ein unvergleichlich höherer Verkaufspreis erzielt worden wäre.

Auch die Vergrösserung der Concurrenz durch den Zutritt von Kauflustigen aus den anderen Kronländern oder aus dem Auslande, denen durch eine weise Gesetzgebung der Weg diesfalls gebahnt wird, dürfte die Preise der Grundstücke nicht sehr erhöhen, indem Niemand seinen heimathlichen Herd verlässt, um in der Fremde auf theuer erkauftem Boden sich ansässig zu machen, und jeder immerhin lieber in der Heimath Grund und Boden erwirbt, oder seine Kapitalien lukrativen industriellen Unternehmungen widmet, als in einer fremden Gegend, wenn nur nicht für unerkleckliche Preise Grundeigenthum anzukaufen.

Die Beschränkung der Besitzfähigkeit ist besonders für die Israeliten Zemplins drückend, denn von 25.000 Israeliten, die dieses Comitat bewohnen, leben mindestens 16.000 ausschliesslich vom Ackerbau, Weinbau und den damit verbundenen Geschäftsbetrieben. Weder Handel noch Gewerbe reichen allein hin, den übrigen Israeliten einen genügenden Erwerb zu verschaffen, man kann daher annehmen, dass selbst ein grosser Theil der handel- und gewerbetreibenden Israeliten im Zempliner Comitate sich mit Acker- und Weinbau nebenbei befasst. Zahlreiche Israeliten besitzen im Zempliner Comitate Acker und Weingärten, und die ehrfurchtsvoll Unterzeichneten können nicht der Übertreibung geziehen werden, wenn sie die Behauptung aufzustellen wagen, dass viele Gründe im oberen Theile Zemplins, falls die dermaligen Besitzer ihr Besitzthum nicht an ihre Nachkommen vererben dürften, mit der Zeit der Cultur ganz entzogen werden.

Welch traurige, die staatsbürgerlichen Rechte der Israeliten auch anderweitig beengende Consequenzen aus diesem Ausnahmsgesetze erwachsen, wagen die Vertreter der treugehorsamsten Unterthanen israelitischen Glaubens im Zempliner Comitate noch schliesslich Folgendes allerunterthänigst vorzutragen:

Sämmtliche stimmfähige Handelsleute des Zempliner Comitats haben über Aufforderung der respekt. Behörde zu Vertretern des Handelsstandes beim löbl. k. k. Comitatsgerichte in Ujhely auch zwei israelitische Kaufleute gewählt, und die Wahl wurde von einer höheren Behörde mit dem alleinigen Bemerken nicht gutgeheissen, weil die Gewählten israelitischen Glaubensbekenntnisses sind.

Da diese hohe Entscheidung unserer unmassgeblichen Ansicht nach nicht dem Geiste des allerhöchsten Manifestes vom 31. December 1851 entspricht, so wagen wir auch die allerunterthänigste Bitte vorzubringen, geruhen Euer Majestät diese hohe Entscheidung huldvoll abzuändern.

Es kann Niemandem verborgen bleiben, wie sehr es in der allerhöchsten Absicht Euer k. k. apostolischen Majestät liegt, die Bedürfnisse aller treuen Unterthanen genau zu erfahren, und da Euer k. k. apost. Majestät Allerhöchst dero Unterthanen unausgesetzt mit Gaben und landesväterlicher Huld überhäufen, so wagen die ehrfurchtsvoll Unterzeichneten, nachdem Euer Majestät sich in Allerhöchst eigener Person von der Treue und zu allen Zeiten unerschütterlichen Anhänglichkeit der israelitischen Unterthanen an das erlauchte Erzhaus zu überzeugen Gelegenheit hatten, der Hoffnung Raum zu geben, dass Euer Majestät die Unstatthaftigkeit ihres allerunterthänigsten Einschreitens in Gnade nachsehen und zur unermesslichen Freude Aller allergnädigst zu verkünden geruhen werden:

Gleichheit aller Staatsbürger vor dem Gesetze.

Mit dem Ausdrucke tiefster Verehrung und unbegrenzter Ehrfurcht verharren Euer Majestät treugehorsamste Unterthanen isr. Glaubensbekenntnisses im Zempliner Comitate

Tarczal, den 29. Mai 1857.

(Aláírások.)

*

A királyhoz intézett kérvény a *mintafőiskolára* vonatkozólag sikerre is vezetett. 1858 október 7-én érkezett a cs. k. helytartótanács rendelete, melyben a mintafőiskola hitközségünkben való felállítását jelenti. A tanítóképző felállítása azonban abbanmaradt.

Sátoraljaújhely. KNOPFLER SÁNDOR.

FOLKLORE.

ZSIDÓ SZOKÁSOK ÉS SZÓLAMOK.

Brisz-yetton. Hát ez micsoda? Ez kérem zsidó analogonja a katholikusoknál szokásos keresztelési és illetve bérmálási yettonoknak, érméknek, melyek legtöbbikére azon újtestámentomi jelenet van verve vagy vésve, melyet Máté III. 13—17., Márk I. 9—11., Lukács III. 21—22. és János I. 29—34. alatt olvashatni. Az efféle érmék gyakran az illető megkeresztelt vagy bérmált egyén védszentjének a képét is ábrázolják az egyik lapukon, és pedig valamelyes megfelelő »legendá«-val, ahogy az érmék és pénzek olvasható betüszövegét nevezik, a lego-legere latin szóból származtatva. Amikor a M. Zs. Sz. XXV. évfolyamának 381. lapján »A születés körüli szokások« czímű és a XXVI. évfolyam 43. lapján »Kümpö:-Tévelach« czímű czikkeim megjelentek, még nem birtam tudomással a »wie es sich christelt so jüdelt es sich auch« német közmondásnak ezen esetben is megnyilatkozásáról vagyis arról, hogy »jüdische Taufmedaillen und Yettons« — így nevezik őket a német szakemberek — is léteznek. Most már tudok róluk, sőt itt leírok egyet dr. Berczeller Imre barátomnak, a pesti izr. hitközség kórháza főorvosának, a nőgyógyászati és szülészeti szakokba vágó tárgyak buzgó gyüjtőjének szívességéből. Azon kezdem, hogy a brisz-yetton elnevezést helyesebbnek tartom a fentidézett németnél, melyet »zsidó keresztelési érme« szavakkal le nem fordítok, a jobb izlést szem előtt tartva pedig ezekkel »zsidó körülmetélési érme« sem helyettesítek. Berczeller brisz-yettonja egy 24 gramm súlyú és 4 czentiméter átmérőjű, tehát a mi ötkoronásainknál nagyobb kerületű és felületű reczézetlen ezüst érme a zsidó 5598-ik évből, tehát 73 éves. A kisebb-nagyobb héber négyzetes betükkel mutatkozó legendája a »majöl-nak« az operáczió után mondott imájából vétetett és latin-magyar betüinkkel szedetve következőleg olvasandó, és pedig a mellső vagyis az avers lapon: Elajhénű vélajhé ávajszénű | kájém esz hájeled | háze | * lööviv ül-imaj * jiszmách | hoáv böjajczé chalóczov | vöszógél imaj bifri bitna Kákoszüv | A megfordított érme hátsó vagyis revers lapján következőleg folytatódik: jiszmách | ovichó vöimechó | vöszógél | jajládtechó | — ezen öt szó körül * Ksém senichnász lábrisz kén jikónész látajró ülchüpó ülmáászim tajvim. — A fentidéztem תקצח évszám ezen revers lapon van legalul; az avers oldal megfelelő helyén pedig — A'hárajn kajhén — legapróbb betükkel. A szavak utáni függőleges vonásokkal mindmegannyi külön sor végét jelzem. Az avers 1—2—5—6. és 7. sorok ívalakuak.

*

Búza-sólet. Hát ilyen is létezik? Hogyne! Csakhogy a búza-sólet évente egyszer és pedig azon szombaton szokott — ott ahol — asztalra kerülni, amikor heti perikope gyanánt a Mózes második könyve XIII. 17-től XVII. végeig lájnoltatik és a háftajró gyanánt a Bírák könyve olvastatik IV. 4-től V. végeig. Mózes ezen Besallach perikope-ban foglalt és Debóra a háftajróban foglalt diadalénekeik után ezen szombatnak, mely legutóbb 1910 január 22-ikére esett és legközelébb 1911 február 11-ikére fog esni, שבת שירה (sabosz síró) a neve. Hazánk nyugati részének néhány községében ezen szombaton, minthogy perikopéjében a mannahullás csodájának története is foglaltatik és mert a XVI. 31. szerint azon mint a koriandrom magva fehér mannának »íze mint kalács a mézben«; annálfogva a mannáról búza-sólettel emlékeznek meg, mert ama mézben kalácsnak a lisztjét búzából nyertnek vélelmezik. A búza fogyasztásának ezen válfaja mindenesetre újabb eredetű. Mózes az ő harmadik könyvének XXIII. 14-ik versében kenyér meg pörkölt vagy nyers gabonaszemek evéséről beszél. Máté XII. 1., Márk II. 23. és Lukács VI. 1. ezek mindhárman az apostoloktól szombaton szakajtott és nyersen megevett búzáról mesélnek, senki közülük búza-sóletről, melyről az ezen folyóirat XXIII. évfolyama 164-ik lapján megjelent Sóletczikk is hallgat még. A búzasóletnek mellék-ingredienciái és »zetzen-ésének« módja azonosak akármelyik másféle Sóletével; búzája azonban, ahol csak lehet, a smüre-máczéknak szánt búzá-

ból vétetik. Mihozzánk ezen szokást a XVIII-ik század utolsó negyedében hozta egy Csehországból — Horčicból (přestitzi kerület)-e avagy Hořiztból (königgrätzi kerület)-e, azt nem tudom — bevándorolt hitrokonunk, aki Pozsony megyében a ma 630 házban 3843 lakost számláló Récse községben letelepedvén, csakhamar ennek német neve után a Ratzersdorf vezetéknevet vette fel. Fia Adolf, Pappenheim Amáliával egybekelvén, megalapítója lett egy drágakövekkel, ékszerekkel és illetve régiségekkel űzérkedő családnak, melynek tagjai mindenütt, ott ahol letelepedtek, a búzasólet szokását meghonosították olyannyira, hogy az ma a londoni és a belgiumi zsidóság köreiben általánossá vált. Amsterdamban imitt-amott reczipiáltatott. Ezért is szabadjon ezen leányainak tipikus szépségéről is híres zsidó család tagjainak névsorát itt megrögzítenem, hivatkozással dr. Büchler Sándornak, a »M. Zs. Sz«. Bacher-füzetében megjelent czikkére is, melynek a 82-ik lapon a második kikezdésben olvasható indokolásánál én jobbat ez irányban úgy sem szolgáltathatnék. Születésük sorrendje szerint nevezett R. Adolf mindmegannyian Pozsonyban született gyermekei a következők: R. Ignátz Hermann, lakik Anversben, felesége Ullmann Marie Lakompakról; R. Julie, Wienben, Lunzer Ignátz özvegye; R. Miksa, Anvers, Ullmann Nina Nyitra-Zsámbokrétről; R. Sarolta, Amsterdam, Weiss Miksáné; R. Fanny, London, Lunzer Gyuláné; R. Emma, Pozsony, Weiss Mórné; R. Malvine, Anvers, Ullmann Adolfné; R. Lipót, Budapest, VI., Eötvös-u. 19., Tauber Bertha Sopronkeresztúrról és R. Frigyes, Pozsony, Ullmann Fanny Nagyváradról. R. Naftali 24 éves korában meghalt.

Az orosz és lengyel-litván zsidóság körében eme sabosz sírókor koriandrom-maggal füszerezett ételekkel emlékeznek meg a mannáról, sokhelyt akár mint rajshasónó-, erev jamkipur-, szükesz- és sájnerábekor mézbe mártott barchesz-darabkák körülosztogatásával és megevésével. A wilnai gáon Rabbi Elijáhu asztaláról semelyik szombaton sem hiányzott a méz. Egy általa idézett mondás szerint (lásd Berákh. 57b) a méz, a szombat és a szombat délutáni alvásos nyugalom nyujtják hatvanadrészét a túvilági boldogságnak.

Budapest. VADÁSZ EDE.

IRODALOM.

BEVEZETÉS A HÉBER BIBLIÁBA.

Geden S. A. az angol könyvek szép kiállításában XIV. és 367 oldalas bibliai bevezetést tett közzé, melynek czíme: »Outlines of Introduction to the Hebrew Bible« *(Edinburgh* 1909). Mint már a czíme (vázlatok) mutatja, nem teljes bevezetés. Tényleg csupán az általános bevezetésben tárgyalni szokott kérdéseket adja elő népszerű módon, csakhogy végül megtoldja a pentateuch-kritika előadásával. Az ú. n. részletes bevezetés, amely a biblia egyes könyveivel foglalkozik, teljesen hiányzik. A mű a következő hat szakaszra oszlik: I. Az Ó. T. nyelve (1—28). Ebben általános észrevételek után egy-egy fejezetben szó van a »héber« terminus eredetéről és jelentéséről, a héber nyelv jellegéről és a sémi nyelvek osztályozásáról. II. Az Ó. T. szövegéről (29—115). Ez négy fejezetre oszlik. Az 1. a héber ábéczéről és a feliratokról szól, a 2. a szöveg forrásairól és történetéről, egyben a kéziratokat és kiadásokat ismertetve; a 3. a maszórát ismerteti; a 4. pedig a hangjeleket és hangjegyeket. A III. a héber és a görög kánont írja le és egyuttal a szent könyvek osztályozását és elrendezését tárgyalja (116—137). A IV. czíme: A későbbi héber irodalom: midras, misna és gemára, talmud. Az utóbbi az első kettőnek a közös neve. Az V. a fordításokat ismerteti, jelesül az aram és syr, a görög, latin, egyptomi, ethiops, arabs, örmény, georgiai és gót versiókat, összesen kilencz pontban (153—253). Végül a VI. a pentateuchus kérdéseiről szól (254—347), mely után az Izraélben uralkodó élet leírása, továbbá összefoglalás és következtetések következnek (348—354) és befejezésül két index (355—367.) A művet 14 becses kézirat és jelentős biblianyomtatvány facsi-

miléje díszíti. De ezek közül néhány a kicsinyítés folytán szabad szemmel nem igen olvasható.

Már ebből a tartalommutatóból látjuk, hogy Geden bevezetésébe olyan anyagot is felvett, amely az isagógiába nem igen tartozik. Ilyennek tekinthető az I. szakasz javarésze és az egész IV. szakasz. Szerző ezeket is érdekeseknek és tanulságosaknak tekinti, még pedig joggal, és így nem szabad ezt kifogásolni. Inkább kifogásolható az, hogy mást, mint angol könyvet, beleértve az angolra fordítottakat és némely latin művet, nem használ. Minthogy éppen a bibliai isagógia német eredetű és ma is a német tudományban a legterjedelmesebb, ennek mellőzése semmiképp sem helyeselhető. Ezen körülmény folytán a problémákat nem tárgyalja teljes apparátussal, különben is túlságosan elemi. Ezen általános bemutatás után áttérünk néhány részletre, melyek ítéletünket igazolni fogják.

Miután G. konstatálta, hogy »káthab« (írni) több mint 220-szor található a bibliában és eredeti jelentéséül, talán helytelenül, »bevésés«-t vett fel, azt mondja, hogy »pennával írni« héberül כָּתַב בְּסֶפֶר hivatkozván Józsua 8, 31 és Jeremiás 32, 12-re. Azonban azokon a helyeken *széfer* status constructusban áll, számos más helyen, ahol absolute áll, determináltan kötetik össze az igével: כָּתַב בַּסֵּפֶר (Exodus 17, 14; Numeri 5, 13 stb., összesen 11 hely); sőt »*chákak*« is így construáltatik Jób 19, 23 és több helyen *kára* (olvasni) is.

A Mésakő és a Siloahfelirat leírása után megjegyzi G., hogy a makkab., a nagy háboru (66—70) és a Bar Kochba érmek feliratain, továbbá súlyokon, egy jerúzsálemi ágyon stb. a régi (fönicziai) héber betük használtatnak és ezt a nemzeti felbuzdulásnak tulajdonítja (40—42). Különös feltevés: nemzeti felbuzdulásból nem a szent iratok, hanem a pogányok írásjegyeit használják »Jeruzsálem (vagy Czion) felszabadulására« feliratban. Ezt a nézetet már 10 év előtt megczáfoltuk »Wie lange stand die althebräische Schrift bei den Juden im Gebrauch?« cz. értekezésünkben (Kaufmann — Gedenkbuch 44—57), de az érdekelt körök nem hallgatnak a zsidó forrásokból merített adatokra, vagy inkább nagyon is hallgatnak. Senki sem reagál. — A talmudi adatokat a כתב עברי és כתב אשורי-ről megbeszéltük Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből 58—86 (»Zur Einleitung in die H. Schrift« 68—99), de G. erről (43—44) tudomást sem vesz, a jegyzetben sem, hol az irodalmat sorolja fel.

A 77-ik lapon szó van Mendelssohn pentateuch fordításáról, amely bemutatás tele van hibákkal. Nem ediczió, hanem fordítás; Salamon Dubno kommentárjának czíme nem באור hanem מאור tőle nem származik a kommentár Genesis és Exodushoz, hanem csupán a Genesishez, de ez is csak a második heti szakasztól kezdve (Ben Jakob III, 637. lap, 299. szám). Továbbá Dubno »Tikkun Szóferim«-je az egész pentateuchusra vonatkozik és nem csupán az első két könyvre. Egy pár sorban ennyi hiba hogy is fér meg? — A nagy és kis betük némelykor a könyv közepét jelzik (92). A kis betüről ez nem áll. — A 93. lapon adott clausula masoretica a londoni bibliatársulat kiadásából vétetett és ezért figurál benne a fejezetszám is, még pedig emlékverssel. Tényleg azonban ez csupán későbbi betoldás és eredetileg nem tartozik a maszórához, amely a fejezetekre való felosztást nem ismeri. A következő lapon közölt hasonló clausula Ézsajáshoz, amely kéziratból származik, fejezetszámot csakugyan nem ad. — A felső pontokról (10 a tórában, 5 a többi könyvekben) azt mondja (96), hogy a rabbik ezek jelentéséről nem nyilatkoznak. Ez nem áll, törlésjelnek tekintik (Masor. Untersuchungen). A »szebirin« nem a görög és egyéb fordításokból vétettek, amelyeket a maszoréták nem ismertek (97). Tévesen magyarázza G. (104) a »van alapja az olvasásnak és van alapja a meszórethnek« ismert tételt. Ebben semmi szó sincs az allegórikus magyarázatról. Még egyszer tévesen hivatkozik erre a tételre 106 lent. Az accentuáczió részletes tárgyalása (111—115) nem bibliai bevezetésbe, hanem a grammatikába való.

A tóra könyveinek nevei (117) a kezdő szóból vétettek, kivétel csupán a 4-ik könyv, a mely a főtartalomról neveztetett el (t. i. Numeri a számlálásokról). De a 3-ik neve Tórath Kóhanim (= Leviticus) és az 5-iké Misne Tóra (= Deuteronomium). Valószinű, hogy Genesis és Exodus is régi héber nevek fordításai (Tanulmányok 33 köv.; Zur Einleitung 39 köv). Nechemja héberül nem pontoztatik a nun alatt szególlal (119). — 129 »chómes pikkudim« helyett olv. »chómes pekudim«, ami az Origenes »Ammesfekódeim«-jének teljesen megfelel, kinek listáját a biblia könyveiről G. közli. Figyelemre méltó, hogy Origenes a héber nevek átírásában a szegolátalakokat egytaguaknak adja:

Ouammelch (mai vokalisokkal: ve-hammelech), Sfarthelleim (ma: széfer), Kóelth (Kóheleth). A vav consecutivumot nem pontozta pathachchal: Ouikra (Vajjikra), a vav mindig *ov* (= u): a már említett példán kivül: Ouelesmóth. Feltünő, hogy az 1. Királyok könyvét a kezdő szóról Ouammelch Dabid-nak nevezi és ezt így fordítja: *βασιλεία Δαβίδ*. Talán *βασιλέα* (*βασιλεύς* accusativusából keletkezett) vagy pedig abstractum pro concreto, azaz királyság annyi mint király. Salamon példabeszédei = *Μελώθ*. Világos, hogy a sigma kiesett és így מְשָׁלוֹת (מְשָׁלַי helyett nőnemü többesszám), nem pedig mint G. átirja מְלוֹת (l. Tanulmányok 31). — G. 135 »Noach« szót vavval irja, 144 Mechilta szót ה-el, 146 Hannaszit א nélkül. Hogy a Midras Haggádól a Midras Rabbához hasonló gyüjtemény (144), nem áll. »Rabbi Jehuda Hakkádós« (147, 1. sor) tudtommal sohsem fordul elő, hanem vagy R. Jehuda Hannászi, vagy Rabbénu Hakkádós. »A Gemára egészen haggádikus« (149, 5 sor) elárulja, hogy G. a talmudban sohsem olvasott. Épily furcsa azon állítás (149), hogy Jóchanan nagy gyönyörüséget talált a görög tanulmányozásában. Hamis az az állítás is, hogy a babyl. talmud sokkal terjedelmesebb, mint a palesztinai (150). Nem tudjuk, hogy honnan ered az az állítás, hogy Palesztinában a targum az Istentiszteletnél nem volt kötelező, de Babylóniában igen. 159 fel kellett volna említeni, hogy Ginsburger a Targum jer. külön kiadta.

A görög fordítás jelentőségének ecsetelése után G. az Aristeaslevélről szól. Azon nézeten van, hogy nem puszta koholmány, hanem tényleg két ok működött közre a LXX létesítésénél: az alexandriai királyi könyvtár és a görög zsidóság szükséglete (173). Philo és Josephus hittek az Aristeas elbeszélésében (176). Philo Alexandriában minden esetre kompetensebb ebben a kérdésben, mint pl. Schürer Göttingában vagy Wendland Boroszlóban 1900 év után. »A Királyságok« *βασιλειῶν* czím eredete 1. és 2. Sámuel és a 2 királyok könyve számára homályos; feltehető, hogy ezt a nevet azért adták, hogy jelezzék vele, hogy a Saul, Dávid és Salamon egységes királysága különbözött a kettészakadt királyságoktól; egy »királyság« megalapíttatik Izráelben I. Sámuel 12. f., és így a szóban forgó czím jelzi a négy könyv elsejének nagyobb részét is (181). Már fent láttuk, hogy Origenes »Dávid király« helyett »Dávid

királyságot« mond. Ugy látszik, hogy a *Κοινή* nyelvén *βασιλεία* annyit jelentett mint *βασιλεύς*. A talmudban מלכות (még ma is a zsargonban) nem ritkán a király helyett áll. A kérdést ez irányban még kutatni kellene. — A 9. és 10. zsoltár a LXX-ban egy zsoltár. Ehhez (184) megjegyezhető, hogy a palesztinaiak a héber szövegben is egynek vették. Ugyanott G. mint a héber szövegtől való eltérést említi azt, hogy némely görög kéziratban a zsoltárok stichosokban vannak írva és a *στιχοί* a héber versek párhuzamos tagjainak felelnek meg. Ez azonban nem eltérés, hanem éppen egyezés, mert szabály szerint a zsoltárokat héberül stichosokban kell írni és számos kézirat, sőt Ginsburg kiadása is így adja a szöveget. — A LXX-át — ugy mond G. 185 — zsidó körökben mindig gyanus szemmel nézték és sohasem lett semmiféle hivatalos módon elismerve. De a görögnek mégis volt valami privilégiuma. R. Simon ben Gamliel patriarcha (2. század 2. fele) szerint a bibliai könyveket a héberen kivül még csupán görögül szabad írni (misna Megilla 9b).

Az emlékezet befogadó képességéről és tartósságáról érdekes észrevételeket olvasunk 256 s köv. Ezek a talmudba való bevezetésnél inkább helyén vannak, mint a bibliába való bevezetésnél. G. maga sem gondolt az emlékező tehetség erejére, midőn a talmud szerkesztéséről szólva, ezt gondolkozás nélkül írásba való foglalással azonosítja. — *Fentateuchos* szó jelentése: 5 tekercs. Ezt Birt (Die Buchrolle in der Kunst) régi glossariumokból bizonyította. Szerzőnk 259 a régi felfogásnál marad, mely szerint első sorban a könyvtartót jelenti. A pentateuchus kritikáját részletesen tárgyalja G. könyve végén, de megjegyzi, hogy nem szabad az európai gondolkozásmódból kiindulni. Az irodalomtörténeti kritika magában nem megbízható, az ethnológia és archeológia nem mondta még ki az utolsó szót (253). A mérsékelt kritika hangja.

Budapest. B. L.

A JEMENI ZSIDÓK HÉBER ÉS ARAB KÖLTÉSZETE.

E címet viseli *Bacher Vilmos* legújabb műve, amely az orsz. rabbiképző-intézet idei Értesítőjében épp most jelent meg és egyidejűleg ugyanott német kiadásban is e címmel: Die hebräische und arabische Poesie der Juden Jemens. Miután szerző az Előszóban (1—10.) konstatálta, hogy a jemeni zsidókról Tudelai Benjamin értesítése és Maimúni ismert levele (Iggereth Téman) óta 600 évig nem hallunk semmit és hogy a Jemenből előkerült kéziratok különösen a targum és a felső pontozásra, továbbá a költészetre nézve mily fontossággal bírnak, áttér sajátképi tárgyára.

A két részre, magyar és héberre oszló mű az első fejezetben (11—19.) a »használt kútfők«-et ismerteti, melyek 18 kéziratból (közöttük egy dr. Hevesi birtokában) és 4 nyomtatványból állanak, továbbá egyes részletekből Saphir Jakob művében (Eben Szafir) és Luncz szentföldi kalendáriumában. De az utóbbi azonos egy már nyomtatott jemeni divánnal. A második fejezetben (19—30.) »az énekgyűjtemények« szerző konstatálja, hogy ezek nem istentiszteleti célt szolgáló, de többnyire vallásos tartalmú költeményekből állanak és hogy a gyűjtemények egyforma felosztással és rendeltetéssel bírnak. Hét csoportra oszlanak.: szombat, a lakodalom stb. »A jemeni énekgyűjtemények rendszerint semmi adatot nem nyujtanak a bennök foglalt költemények szerzőjéről. Ahol a szerzőről sem az akrostichonból, sem a költeményekben foglalt adatokból nem értesülünk, ott ismeretlen marad« (25.). A legtöbb vers, majdnem 200, Szálim ben József Sibzi kiváló költőtől ered. Tudós atyától származott és maga is tudós volt. Mikor a zsidók Szanaa, Délarábia fővárosából az 1679-ik évben kiűzettek, már meglett ember volt, tehát 1640 körül született. »Sibzinek szellemi légköre nem egészen a zsidó közösség vallási, társadalmi és irodalmi határai közé szorult. Mohamedán körökben is mozgott és míveltségére, mint arab verseiből is kiviláglik, nem-zsidó környezetének kulturája is volt befolyással« (36.). Mohamedán nagy urat is megénekelt. A kabbala és messiási hit nagy szerepet játszanak verseiben, talán Sabbathai Czebiben is hitt. Erős zsidó nemzeti tudattal bír. Valószínűleg pentateuchus kommentárt és kabbalistikus fejtegetéseket is írt. Taizzban temettetett el.

A Sibzi éppen kivonatolt életrajzának szentelt harmadik fejezet után (19—45), a negyedikben (45—57) »a többi jemeni költő« kerül sorra.

Több a XV. és kettő a XVI. századból ismeretes, a Sibzi utáni korban nagyobb számban lépnek fel. A héber rész adja e költők listáját. Az ötödik fejezet (57—66.) a költemények nyelvét jellemzi. »Sibzi *héber nyelvezete* elsősorban a spanyol iskola régi költőinek befolyását mutatja, a kik a versképzésben is mintái voltak« (60.). Nagy hatással volt továbbá az arab nyelv. 63—66 van egy lista: »Új képzésű vagy ritka kifejezések Sibzi költeményeiben.« Megjegyezhető, hogy גיל még mai napig nálunk is használatos, igaz, hogy בן-nel konstruálva, nemzedék jelentésben és hogy הגה-t a talmud is használja a kalban; továbbá hogy סחר »körüljárás« jelentésben (nem a kereskedőről) a bibliában is előfordul (pl. Gen. 34, 10) és teljesen mint סבב a talmudi: סחור סחור לכרמא לא תקרב mondásban.

A jemeni »költészet legszembeszökőbb sajátossága kétnyelvű jellege. A zsidó irodalomban, de talán az egész világirodalomban hiába keresnénk példát arra, hogy egymás mellett két, bár rokon, de egymástól teljesen különböző nyelvet, milyen a héber és az arab, a költői előadás egyenlőjogú kifejezési eszközéül használtak volna. *Arab verseket* mint héber költemények alkotó részét rendszeresen alkalmazva először Jehúda Halévi-nál találunk« (57.). Következik ezután a kétnyelvű versek formáinak az ismertetése.

A hatodik fejezet (67—74.) leírja »a költemények alak«-ját. A versszakokat tekintve, Sibzi költeményei két nagy csoportra oszthatók: két-, négy-, ötsorosakra és övköltményekre. Tartalom szerint a költeményeket Bacher 17 csoportra osztja. Vannak szombati, ünnepi, lakodalmas énekek, rejtvények, elégiák, rangversköltemények, nemzeti ódák, szerelmi versek stb. (hetedik fej., 75—89.) A mi Sibziről áll, áll a többi délarab költőről is.

A héber rész (külön paginálva 1—56.) hasznos regisztereket és érdekes mutatványokat ad.

Bacher e legújabb művében új költői irodalmat mutat be ismert pontossággal és széles tudással.

Budapest. B. L.

IRODALMI SZEMLE.

A szent föld története a templom lerombolásáig (70), illetőleg a Bar-Kochba felkeléseig (135) sűrűn lett megírva, mert a keresztény theológia a Jézus előtti és utáni kor iránt természetszerüen mélyen érdeklődött. A későbbi korok azonban hidegen hagyták, mert abból a téves felfogásból indult ki, hogy a zsidóság a két felekezet között Bar-Kochba alatt beállott szakadás után leányvallására befolyást többé nem gyakorolt. *Harnack* azonban helyesebb felfogásból indult ki, midőn a zsidóság misszió-tevékenységét az első három században kutatta, amely a kereszténységnek útját egyengette (Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, 2. kiadás, 2 kötet, Leipzig 1906). De ez a mű témájánál fogva nem szorítkozott pusztán Palesztinára. Az első monográfia tudtunkkal az általunk XXV. 393 köv. ismertetett Lüttke-féle: »Das heilige Land im Spiegel der Weltgeschichte« *(Gütersloh* 1908) cz. mű volt. Ennek előnye és egyúttal hátránya, hogy a világtörténeti keretben a tulajdonképeni tárgy, t. i. Palesztina története mintegy háttérbe szorul. Semmi esetre sem a zsidók története őshazájukban. Nem is akar az lenni. Nincs is a szóban forgó hosszú korszakról külön mű. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat tehát az általános irodalom egyik nagy hézagának kitöltését czélozta, midőn a szentföldi zsidók történetére pályadíjat tűzött ki. Örvendetes meglepetésünkre olvastuk az irodalmi ujságok hirdetései közt, hogy *Hölscher G.*, ki specziálisan Palesztinával foglalkozik, »Die Geschichte der Juden in Palästina seit dem Jahre 70 nach Chr.« czímü iratot tett közzé *(Leipzig* 1909). De örömünk nem tartott sokáig. Nem csupán azért, mert az irat a »Schriften des Institutum Delitzschianum« cz. gyüjteményben látott napvilágot és így irányzatos, hanem főkép azért, mert a nagy czím mögött pusztán egy előadás rejlik. A 64 lapos irat csakugyan nem más, mint »vázlat«. Még nagyobb baj az, hogy Hölscher a talmudot csak hallomásból ismeri és nem képes a palesztinai zsidók történetét 70-től a 4. század végéig megérteni, annál kevésbbé ismertetni. Theológiáját kivéve eléggé objektív ugyan, de a rabbinikus források ismerete nélkül a szóban forgó kor-

szakot még kevésbbé lehet feldolgozni, mint az ezt megelőzőt. Velejében a nem zsidó történelmi források alapján készítette vázlatát. Ezen általános jellemzés után áttérünk néhány részletre, a theológiai elmefuttatásokat mellőzve. Habeat sibi.

13. lap. Josua ben Chlafta (helyesen Józé). — A misnáról u. o. azt mondja: »Sie wurde bald eine neue *schriftliche* Norm neben dem Kanon.« Az aláhúztuk szó hibás felfogáson alapszik. »Man erlaubte in Zeiten der Verfolgung die Übertretung des Gesetzes; nur Götzendienst, Unzucht und Mord waren unbedingt verboten« (15—16). H., noha a »Gesetz« ellensége, ezt erkölcsi szempontból gáncsolja. Ettől a furcsaságtól eltekintve, az állítás hamis, mert »üldözés idején« minden csekélységért mártirhalált kell halni. Nincs is felekezet, melynek annyi mártirja volna, mint a zsidónak. Egy üldözés alatt több, mint amennyiről más felekezetek egész története regél. Rövidség kedveért a 18. laphoz csupán általánosságban jegyezzük meg, hogy a palesztinai amórákról és talmudról nincs tiszta fogalma. Arról a 22—23. lapokból is meggyőződünk. Hogy teljes biztossággal állítja (23) azt, hogy a babyl. talmudot mindjárt a szerkesztés idején írásba foglalták, az előzőkhez képest csekélység. Nem tudunk semmit arról, hogy a zsidóság körében némely oldalról a napév behozatalát kívánták (19). Tanchuma bar Abba volt Palesztinában az utolsó nagy halakhista. »An Stelle der Halacha blühte in Palästina fast nur noch die Pflege legendarischer, meist lehrhafter Erzählung, die sog. Kunst der Haggada« (24). Az agáda elbeszélések! Ehhez jól illik a »Deruša« szó (27, deras, vagy derása). De hát elég a kifogásokból.

Elismerendő H. pártatlan ítélete a zsidók üldözéséről. Omar ismert törvényeiről helyesen mondja, hogy azok korukban enyhék voltak. »Es lag nicht im Charakter der Araber, zwecklose Grausamkeit zu üben und anderen ihre Religion aufzudrängen . . . Verfolgungen der Juden sind in den islamischen Ländern auch vorgekommen, aber sie waren stets vorübergehend und auf einzelne Orte beschränkt, nie so allgemein und furchtbar, wie in den christlichen Ländern« (32. Hasonló nyilatkozat 42—43). A mongolok mészárlásainak előadása után H. így folytatja: »Die Torarollen hatte man aus Jerusalem nach Nablus gerettet, das einzige Kleinod, an das sich dies Volk

immer wieder geklammert und an dem es sich immer wieder gestärkt hat« (41).

*

Jordan H. »Das Frauenideal des Neuen Testaments und der ältesten Christenheit« *(Leipzig* 1909) cz. irata példa arra, hogy mikép lehet a nyilvánvaló tényeket elmagyarázni. Ismeretesek Pál nyilatkozatai: »Házasodni jó, nem házasodni még jobb« és »Mulier taceat in ecclesia«. Ismeretes, hogy a kereszténység vallás alapítója és eszménye, valamint főapostola (Pál) nőtlen volt. Ismeretes, hogy a jámborságot a barátok és apáczák testesítették meg és hogy a klérus ma is nőtlen. Ezen közismert tényeken kívül van még sok egyéb is, pl. az eredendő bűn, melyben a főszerep a nőt illeti meg, s több erélyes »antifeminista« nyilatkozat. De azért Jordán kihozza, hogy az antik és zsidó felfogással szemben e téren haladás történt. Pál nyilatkozata: »Itt nincs se zsidó, se hellén, se rabszolga se szabad, se férfi se asszony, mert mindnyájan egyek vagytok Krisztusban« missziónárius czélzatú és a szóban forgó kérdés szempontjából nem »prinzipielle Entschränkung der Frau von den Fesseln religiössittlicher Unselbständigkeit und damit . . . der entscheidende Schritt . . . der Frau die Stellung als Persönlichkeit zu geben« (16). Az asszony helyzetét a zsidóknál — miről J. szintén beszél — 3000 éves történetből lehet konstatálni. Az európai népek törvényhozásai reczipiálhatják a feministák összes kívánalmait, de a nő helyzete azért nem lesz oly kedvező egy népnél sem, mint a régi zsidóknál. Az asszimiláczió e tekintetben nagy pusztításokat vitt náluk végbe. A részletekben Jordánnál több hiba akad.

*

Jugie M. »Histoire du Canon de l'Ancien Testament dans l'Eglise Grecque et l'Eglise Russe« *(Páris* 1909) irata első felében azt akarja bizonyítani, hogy a keleti (régi görög) egyház a deuterokanonikus könyveket épúgy elismerte, mint a nyugati (római katholika) egyház. Irányzatos irat lévén, eleve gyanut kelt, különösen ha szerzője augusztinus barát. Tényleg nem sikerült a bizonyítás. Maga a római egyház régi időben nem bírt egységes nézettel a deuterokanonikus könyvekről, amennyiben theológusai egy része Jeromost követte és a héber

bibliakánonhoz szított az Ágoston híveivel szemben. A laodiceai zsinat (360—81) azt határozta, hogy csupán a protokanonikus iratokat szabad olvasni és ezek számát 22-re határozza meg (13). Világos, hogy ez a zsidó kánon. Minthogy Eszter és Dániel könyvei is felsoroltatnak, Siralmak pedig Jeremiás könyvéhez csatoltatnak, valószínű, hogy Ruth könyvének a Bírák könyvéhez való csatolása által kapták a 22-es számot, a 24-es szám helyett. Mint ismeretes, Josephus is csupán 22 könyvre teszi a bibliát. Damaskusi János szintén 22 könyvről beszél, miben Epiphaniust követte légyen. Hozzá teszi még: »Ami *Panaretos*-t illeti, vagyis Salamon bölcseségét és Jézus [Szirach] bölcseségét . . . ezek minden tekintetben kitünő könyvek; de nem számíttatnak és nem tétetnek a szekrénybe *οὐδὲ ἔκειντο ἐν τῇ κιβωτῷ*« (Migne, Patrologia Graeca XCIV. col. 1180. Jugie 17). E világos nyilatkozattal szemben mit sem bizonyít az, hogy Johannes Damascenus irataiban apokrif könyveket is idéz, mire J. bizonyítását alapítja. Az orosz egyház a görögtől függött, későbbi eredetű és így a szóban forgó kérdésre nézve zsidó szempontból érdekkel nem bír.

Figyelemre méltó a *κιβωτός*, ami nem más, mint a zsinagóga תיבה-ja, továbbá ez a kitétel: »nem olvastatnak«, ami emlékeztet az Akiba mondására: »Aki olvas a külső (azaz nem reczipiált) könyvekben, elveszti mennybéli jussát« (Szanhedrin 10, 1). Világos, hogy a két szabály, t. i. a nem olvasás és a szekrénybe való el nem helyezés együvé tartozik. Azokat a könyveket, melyekből az Istentiszteletnél nem olvastak, nem tették a szekrénybe. »Szirach bölcsesége« kitünő könyv, magánolvasmányul tehát ajánlatos, de a liturgiában nem szerepelhet. Szanhedrin 100*a* tehát helyesen említtetik a »külső könyvek«-re példának a Ben-Szira, habár József amóra magánolvasását megtiltja Akiba mondása alapján. Az Apostolok 85. kánonja a 22-es számot megtartva, a listába felveszi mint »jámbor és szent könyveket«, *σεβάσμια καὶ ἅγια*, a Makkabeusok három könyvét és így folytatja: »Ezen kívül tudd, hogy az ifjaknak tanulni kell a tanult Szirach bölcseségét.« Eredetiben: *Ἔξωθεν δὲ προσιστορεῖσθω ὑμῖν μανθάνειν ὑμῶν τοὺς νέους τὴν Σοφίαν τοῦ πολυμαθοῦς Σειράχ* (Mansi, Amplissima Collectio Conciliorum, I, col. 48. Jugie 13). Szirach könyve a zsidóknál talán már időszámításunk elején iskola-

könyv volt. Az interpolált mondásokból, melyek belőle Szanhedrin 100*b* idéztetnek, szintén az következik, hogy mint iskolakönyvbe mindenfélét belevettek, ami a gyermekeknek jó. Szaadja oly Szirach-példányból idéz, amely vokálisokkal és accentusokkal volt ellátva. Nézetünk szerint ez iskolai czélra szolgáló példány volt. Egy régi egyházatya Szirach könyvét *Pedagogus*-nak nevezi. Az »Alfabéta deben Szira« bölcs mondásokat tartalmaz, melyekre a gyermekeket tanították. Ebben a czímben tükröződik Szirach könyvének pedagógiai használata.

*

Dukesz E., altonai »Klausrabbiner«, évek óta tanulmányozza Altona, Wandsbek és Hamburg tudósainak történetét és ezekről אוֹת לִמְשׁוּבָה czímen érdemes monografiát adott ki, melyet folyóiratunkban (XX, 386.) ismertettünk. E mű második részekép חכמי אותי héber és »Chachme A. H. W.« német czímmel újabb munkát adott ki *(Hamburg* 1908). Ez a nevezett községek rabbisági ülnökeinek (dajjánim), auctorainak és más kiválóbb férfiainak és asszonyainak életrajzait és sírköveit közli. Ez utóbbiak alkotják a munka derekát, amennyiben szerző főforrásai. Dukesz héber művét *Goldschmidt S.* kivonatosan (és kissé gyengén) németre fordította, úgy hogy a munka két nyelvű. A héber rész kronológiai sorrendben 145 személyről emlékezik meg, némelyiknél pusztán a sírfelirat közlése által. Ezek mind askenazok, a szefardokról nincs szó. A mű kezelhetése czéljából a német rész előtt alfabétikus névmutató van, amely mindkét rész számára megadja az oldalakat, hol az illető személyről szó van. A legismertebb ember bizonyára Jakob Emden, a Jaabez (1696 vagy 98—1776), Jónathan Eibeschütz nagy ellenfele (55. szám). Nem kevesebb, mint 13 Emdennel találkozunk. Steinheim, az ismert vallásbölcsész, szintén altonai volt és ott temettetett el. A 138. szám alatti Frieden magyar származású, F. komáromi rabbi fia, ki Ábr. Sám. Binjamin (nem Sám. Binj. mint a német rész 50. lapján áll) pozsonyi rabbi tanítványa volt. Könyvünkből látjuk, hogy Szófer Mózesnek sok német tanítványa volt. Olvasgatván e könyvben, azt láttuk, hogy szerző a biografiának nem éppen művésze és hogy sok a javítások közt elő nem forduló hiba.

*

Henriques H. S. Q., az angol zsidók történetének termékeny búvára, legújabb értekezésében »Jewish Marriages and the English Law« *(Oxford* 1909) azt vizsgálja, hogy az angol törvény milyen erőt tulajdonít a zsidó házasságnak. A legrégibb eset 1234-ből ismeretes. Egy zsidó kitért, de a felesége zsidó maradt; a férj halála után a Parliament úgy döntött, hogy az asszony nem kapja meg hozományát. 1290-ben a zsidókat kiüzték és a XVII. századig nem lakott Angliában zsidó. Tekintetbe tulajdonképen az 1836, 1856 és még újabb törvények jönnek. Mint nálunk, Angliában is előfordul, hogy orosz-lengyel zsidók csupán egyházi házasságot kötnek (53. lap). A külföldi zsidók házasságáról 1906-ban kivételes törvény intézkedik (56 köv.).

*

Orr James, glasgowi professzor, az »Ó-Testamentom« kritikájáról minden kérdésre kiterjeszkedő művet írt e czímmel: »The Problem of the Old Testament considered with reference to recent criticism« *(London* 1908). A mellékletekkel kereken 600 sürün nyomott oldal szépen kiállítva és kötve mindössze 3·50 koronába kerül. Az olcsóság magyarázata a következő körülmény: *Bross W.* (Chicago) kormányzó 100.000 forintos alapítványt tett, melynek czéljai körébe tartozik oly művek kiadása, amilyen az éppen nevezett. Óriási díjjal lett jutalmazva és propagandát csinálnak vele. Szerző saját kijelentése szerint 30 esztendő óta foglalkozik a bibliakritika kérdéseivel és mint művéből látjuk, széles irodalmi apparátussal dolgozik. Álláspontja az, hogy az Ó-Testamentommal a kereszténység áll és bukik (13). Ez az álláspont mindenesetre következetesebb, mint az a másik, amely az Új-Testamentumot az Ó. T. nélkül is el tudja képzelni. De hát ez bennünket nem foglalkoztat és azon nézeten vagyunk, hogy az előleges állásfoglalás általában nincs helyén és minden álláspont csak annyira honorálandó, amennyi tárgyi argumentum támogatja. Ugyanezért a héber biblia problemájának tudományos kutatásánál is a dogmatikai vonatkozás kikapcsolandó. Azok számára, kik sziklaszilárd hittel bírnak a bibliáról, nem kell ily irányú könyvet írni. Nem helyeselhetjük tehát Orr kiindulópontját, de ez nem tarthat vissza senkit attól, hogy argumentumait objektive

mérlegelje. O. első helyen a bibliakritika radikális képviselőinek, Vatke és Reuss, Lagarde és Graf, Kuenen és Wellhausen állításait veszi szemügyre (56). Részletesen vizsgálja először az ősatyák létezése és a Genezis egyéb elbeszélésének historicitása ellen felhozott argumentumokat (56—116) és azután »a vallás és intézményei« bírálatát (119—189). Azután a forráskritika kerül sorra (195—391), melyben azokat a nehézségeket domborítja ki, amelyek a felvett J. E. D. stb. ellen szólnak. A nyilvánvaló tények mezején mozog a XI. fejezet: »Archaeology and the Old Testament« (395—430). Helyesen utal O. arra, mit már sokan hangsúlyoztak, hogy az ásatások által napfényre került emlékek a Wellhausen-féle iskola feltevéseit Izraelről és a régi népekről halomra döntötték. Az utolsó (XII.) fejezet a zsoltárokról és a prófétákról szól. Orr a művelt (angol keresztény) közönség számára ír és e czélnak megfelelően, népszerűen és terjedelmesen. A »magasabb kritika« az utolsó években a nagyközönség számára népszerűsíti az »iskola« eredményeit és érthető, hogy az opponensek hasonló eszközökkel szállnak síkra. Mi pedig a talmud elvét követjük: »Ülj, ne tégy semmit, ez a jobb«. A talmud persze csak kétes esetre alkotta szabályát.

*

Kann J. H., haagai bankár, beutazta a szent földet, mint maga mondja, nem a tudós, hanem a kereskedő szemével nézte, még pedig abból a czélból, hogy megtudja, vajjon az elnyomott zsidók ott ismét hazát nyerhetnének-e? szóval a czionizmus szempontjából járt ott. Útjáról »Erez Israel. Das jüdische Land« czím alatt fényesen kiállított, számos saját maga készített fotografiával diszített könyvet bocsátott közre *(Köln—Leipzig* 1909), melyet a »Jüdischer Verlag« olcsó pénzért hoz forgalomba. K. először leírja a zsidó országot, első helyen a zsidó telepeket, azután a kolonizázcióról és végül a czionizmusról szól. Palesztina kultúrája, amit e könyv nélkül is tudtak, a zsidóságnak, különösen Rothschild bárónak és a párisi Alliance-nak sokat köszön. Az utóbbinak (Jaffában) virágzó földmívesiskolája van egyéb iskoláin és intézményein kívül. Mindez megvolt a czionizmus előtt, sőt ez szülte a czionista törekvéseket, melyek eleinte úgy kifelé, mint befelé

csak ártottak. Az utolsó években a czionisták is praktikus tevékenységre adták magukat és nem elégszenek már meg a többi szervezetek puszta kritikájával, mely téren annyira excelláltak. Elismerés illeti meg azonban a zsidó lelkesedés és öntudat felébresztésében. Erre szerzőnk is példa, ki igaz hollandusnak érzi magát, de van szívében még hely zsidó testvérei és az őshaza, a szent föld számára. Leírásai a közönséges útleírásokon felül nem emelkednek, de a szempont, a zsidó telepíthetés, némely tanulságos észrevételre vezet. Ramleh mellett egy hegyen a czionisták »Kirjath Széfer« czímmel árvaházat építettek az orosz pogromok áldozatainak hátramaradottjai számára (14). Zarándokunk Palesztina szomszédos területeit is felkereste és ezekről naplószerüen referál. Irata utolsó részében lándzsát tör a czionizmus mellett. A zsidó bevándorlásnak azonban a török birodalomban az ezen útleírás óta végbement gyökeres alkotmányváltozás fogja az utat megnyitni. Az újtörök vezérférfiak a népek és vallások jogegyenlőségét valósítják meg; sőt a zsidó népről nagy szeretettel nyilatkoztak és egyenesen kimondták, hogy az Oroszországban és Romániában és bárhol elnyomott zsidókat szívesen fogadják. Nagy területek parlagon hevernek és benépesítésük a török birodalom eminens érdeke. Ily körülmények között a nagy zsidó segélyszervezetek a magas zsidó pénzügyi körökkel egyetemben a sikerre való alapos kilátással indíthatnának akcziót, hogy a zsidókivándorlás a szent föld és és szomszédos országai felé tereltessék. A török birodalom új urai a fajgyülöletet politikájukból kirekesztették és helyére a szeretetet tették; a zsidó-kérdés tehát gazdasági problémává alakult át és így megoldható. Kár volna a kedvező pillanatot, amilyen a XVI. század óta nem volt, elszalasztani.

*

A realiák érdekes és fontos csoportját állítja össze megfelelő feldolgozásban *Klein S.* »Tod und Begräbnis in Palästina zur Zeit der Tannaiten« cz. 100 lapos iratban *(Berlin* 1909). Bevezetés (5—7) és a bibliai adatok rövid összefoglalása után (8—12) áttér a tannaita adatokra, hangsúlyozván először, hogy a testi feltámadást mintegy dogmává emelték (12—18). Ezután egy-egy fejezetben, illetve pontban a következő témákat tárgyalja: A haldokló és halott kezelése (18—32), koporsó és

ravatal (32—41), a temetés és ideje (41—58), temetkező egyletek és helyek (59—66), a sírhely (66—100). Szóba kerülnek az aktuális kérdések is: a hullaégetés és exhumálás. Az anyag tekintélyes részét természetesen Szemáchót szolgáltatja, a legrégibbeket a misna, tószefta, hálákh. midrasok és mindkét talmud. A babylóniai adatokat szerző nem vonta tárgyalása körébe, mert Babylóniában eltérő temetkezés járta és bizonyos fokig a felfogás is más volt. Általában jól dolgozott és nem egy pontban új és helyes nézetet, illetve magyarázatot nyújt. A nyomás nem kifogástalanul korrekt és némely helyt értelemzavaró hiba csúszott be. Így pl. a 16. lapon: מנה im Nif., eig. »sich weiden« olvasandó: sich wenden (meghalni). Az elhalálozást jelentő kifejezések közül (u. o.) mindössze a מת hiányzik, ami annál feltünőbb, mert már a 17. lapon más összefüggésben említi K. a מת בהיכרת-kitételt, de magában is előfordul. 28. l. a jegyzetben: »Krauss, Griech. und lat. Lehnwörter *im Aramäischen*« (az aláhúzott szó téves). A kősarkophagokat a zsidók a görögöktől vették át (34). A koporsót sohasem vitték kocsin (40). Hullaégetés sohasem említtetik; I. Sám. 31, 8—13 a szöveg talán nincs rendben (41, 2. j.). K. az elégetésről mint halálbüntetésről nem beszél. A tannák, habár tudták, hogy ezt a jusztifikációt még a II. templom utolsó éveiben szőlőrőzséből készített máglyán hajtották végre, azt állítják, hogy az elégetés alatt »belső elégetés«, azaz forró ólom beöntése által eszközölt halál értendő: a lélek elég, a test marad. Nádab és Abihu halálát is ily belső elégetésnek képzelték. Nézetünk szerint a biblia szavával és a történelmi tényekkel ellenkező állításra a tannákat a hullaégetés fölött érzett iszonyat vezette. Az öngyilkosoknál a praxisban nem tartatott be a szigorú rendelkezés (57); csak az apostatánál tagadták meg az eltemetést (Szemách. 2, 10). Már az ókorban voltak temetkezésre alakult egyletek: חברא, חבורות, חבורה (59, 7. j.). A chevra kaddisa nevet a talmud nem ismeri. Folyóiratunkban ez egyletek eredetéről és nevéről két évtized előtt élénk vita folyt. Ez alkalommal csupán azt jegyezzük meg, hogy az aram név kabbalista eredetre vall. Minden más zsidó intézménynek héber neve volt és van. A palesztinai sírkamrák (katakombák, syringok és hypogäák) egyptomi minták után készültek (67 és 79). Klein magyarázza az idevágó értesítéseket a misnából, de elkerülte figyelmét a Luncz-féle »Jerusalem« című folyóirat hasontárgyú czikke.

*

A »Der Alte Orient« című becses gyüjteményben, melyről már sokszor beszéltünk, *Ungnad A.* 36 lapos füzetet tett közzé e czímen: »Die Deutung der Zukunft bei den Babyloniern und Assyrern« *(Leipzig* 1909. X. évf., 3. füzet). A legtöbb tér a máj-orakulum ismertetésének jut, mely, mint Ezekiel prófétából ismeretes, a babylóniaknál virágzott, de az etruskoknál is járta és köztudomás szerint a rómaiak haruspicziuma körében is szerepelt. Kiemeljük az olaj-orakulumokat (16—18), melyeket a talmud is említ. Aki az Ungnad által közölt részleteket olvassa, megérti, hogy a talmud miért mondja (Szanh. 101 a.), hogy az olaj fejedelmei (démonjai) hazudnak. Az asztrológiai omenek, különösen a 24. oldalon említettek, még a középkori héber iratokban is járták. Ideiktatunk egy párt:

»Tritt im Monat Nisan in der ersten Nachtwache eine Verfinsterung ein, so wird Verwüstung herrschen; ein Bruder wird den anderen töten.«

»Tritt im Monat Ijar eine Verfinsterung ein, so wird die Ernte des Landes nicht gedeihen, und die Kurse werden fallen.«

Más esetekben a királyok békében fognak élni, vagy valamely ország elbukik. A nap bizonyos állapota esőt és időváltozást jelent. Az időjóslásról bővebben a 27. lapon. Mindez, mint említettük, zsidó iratokban is előfordul; egy ilyen kézirat birtokunkban is van. Ennek alapján bátorkodunk kételkedni a »die Kurse werden fallen« fordításban. Ugyanis a zsidó jóslásokban sürün fordul elő »a piaczi ár esése (vagy emelkedése).« Ilyesmiről lehet szó, nem a börze árfolyamairól.

*

Schweich Lipót (Páris) emlékére 10.000 fontból álló alapítvány létesült, melynek czélja: »előmozdítani az antik világ archeológiája, művészete, története, nyelvei és irodalmára vonatkozó kutatásoknak kapcsolatba hozatalát a bibliai studiumokkal.« E czélra felolvasásokat tartatnak kíváló szak-

emberekkel. Az alapítvány 1907-ben alakult meg és az 1908. évi felolvasó *Driver S. R.* oxfordi »Regius professor of Hebrew« volt, ki három előadást tartott arról, hogy az újabb kutatások a bibliára mily fényt derítenek: »Modern Research as illustrating the Bible. The Schweich Lectures 1908« *(London* 1909). Az I. felolvasás a XIV. század ásatásait ismerteti. Szóba kerül az ékiratok és a hieroglifek megfejtése, moabita, héber, aram és más inskripciók. Dióhéjban ismerteti D. a palesztinai ásatásokat és felmutatja egyes jelentős példákon, hogy mily világosság esik ezekből a biblia történeti elbeszéléseire. Szó van Pithom és Gósen és egyéb egyptomi dolgokról, melyek a bibliával összefüggésbe hozhatók. Az assuani, aram és más görög papyrusok tanulságai röviden összefoglaltatnak. A II. felolvasás Kanaan ismertetésének van szentelve. Az anyagot az ásatások szolgáltatják, tehát az amarnai lelet, a Tell el-Hesy (valószinüleg a régi Lákhis) és Gezer romjain végzett ásatások. A III. felolvasás a II-nak a folytatása, melyben Gezeren kívül a Taanachban és Megiddóban végzett ásatások bemutatása kapcsán a »magaslatok« (bámóth) és egyéb kultuszkérdések tárgyaltatnak, melynek folyamán a Makkabeusok korára is rákerül a sor. Végül Jericho falainak kiásásáról van szó. Általában világos képet nyerünk az ásatásokról és az ezek által tett új felfedezésekről. Az egész mintegy kivonata az angol, amerikai, német és osztrák a letünt ókori keleti világ országaiban végzett ásatások tudósításaiból, melyet kereken 50 érdekes kép illusztrál. Ezen általános ismertetés után néhány részletre térünk át.

A 11. lapon D. az ó- és új-testamentum szövegéről szólva, konstatálja, hogy az előbbi kéziratai nem differálnak oly mértékben, mint az utóbbié. Ezt a tényt azzal magyarázza, hogy a héber biblia *egy* archetypusból ered, de szövege különben épp oly romlott, mint az új-testamentumé. Hogy a zsidók bibliájukat legalább 2000 év óta csodálatos gonddal őrizték, nem konczedálhatja. Pedig ez jelentős tény. A LXX. és az új-testamentum görög szövegei fiatalabbak és még sem egységesek. A zsidó nép intelligenciája és vallási lelkesedése mentette meg a biblia héber szövegét, nem az *egy* archetypus. Romolhatott volna az örökös másolás által az egy archetypusból eredő szöveg is.

D. megengedi, hogy a babylóni befolyást túlozták, de azért úgy a társadalmi helyzetre, a magán- és büntetőjogra és egyebekre jelentékeny volt. De a szellem, mellyel a héberek megtöltötték, adja meg a külön karaktert és a mély vallásos igazság (16). A legrégibb inskripczió, melyben Izráel említtetik, Merenptah Fáraótól ered 1229 vagy 1220. évből (idő sz. előtt). A király győzelmeit sorolja fel és azt mondja egyebek után: »Izráel el van pusztítva, vetése (vagy gyümölcse) nincs többé« (39). Biztató kezdet! A régi sémi népek, mint más népek, pl. a német, angol is még az újkorban, embereket építettek be az új épületek alapjaiba (70 köv.). Driver felolvasásai befejezéseül röviden összefoglalja az ásatások szolgáltatta tanulságokat.

*

A bécsi hitközség történelmi bizottsága (Historische Kommission) »Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Deutsch-Österreich« czímü gyüjteményének az általunk már ismertetett (XXVI. 162) I. kötetét rövid idő mulva követte a II. kötet, melynek czíme: »Das Wiener Ghetto, seine Häuser und seine Bewohner. Bearbeitet von *Ign. Schwarz*. Mit zwei Plänen und sieben Abbildungen« *(Wien* und *Leipzig* 1909). A mü levéltári forrásokból meríttetett és két részből áll. Az első a belváros zsidó negyedéről szól, amely 1421-ben lett beszüntetve. Ebben az évben a zsidókat elégették és vagyonukat konfiskálták. Az egész akczió az utóbbi czél érdekében lett keresztül vive. Mint Schwarz számszerüen kimutatja, az anyagi eredmény is nyomorúságos volt. 30 év mulva a zsidókat visszahívták, de idők multán ismét kiutasították őket. A második rész czíme: »Die Judenstadt im Unteren Werd. 1625—1680.« Kaufmann ez utóbbi korszak történetét már megírta ismert művében (A zsidók utolsó kiüzése Bécsből stb.), de Sch. még két jelentős levéltári forrást használhatott fel. Az anyagi eredmény ismét nyomoruságos volt, a város a zsidók adóját magára vállalta, a zsidó városrészt megvette. Az adót 1815-ig különböző összegekben fizette, még akkor is, midőn zsidók már ismét laktak Bécsben. Ez pedig már pár év mulva következett be, mert a város nagyon elszegényedett, legszegényebb éppen a Lipótváros volt (a hogy a Ghettót elnevezték)

és a zsidókra nagyon is rászorultak. A város a megvett zsidó házakkal is rossz seftet csinált, mint Sch. ismét számszerüen kimutatja. A bécsi példa csak egy a sok közül, melyek mind azt mutatják, hogy a zsidók kifosztásából vagy kiutasításából város vagy ország még sohasem gazdagodott meg, sőt rendszerint elszegényedett. Az 1421. után lerombolt zsinagóga köveit az egyetem építésénél használták fel. Az első zsidók valószinüleg a keresztes hadjáratok üldözései folytán kerültek Bécsbe, régibb nézet szerint már a rómaiakkal jöttek volna osztrák területre. Bár ezt Sch. erélyesen tagadja, mégis valószinü. Zsidó ott is volt, hol ma már nyoma nem mutatható ki.

*

Brody H. a prágai hitközség »Talmud-Thora« cz. hittaniskolájának 1. Értesítőjében (*Prag*, 1910) József ibn Czaddik három ismeretlen baráti versét adta ki. Még 1618-ban kedvelt költőjének nevezte ibn Czaddikot Menachem di Lonsano és most csak az oxfordi genizatöredékekből került elő három költemény. Ezek Mózes (b. Ezra?) és Izsák ibn Muhagir-hoz vannak intézve (utóbbihoz kettő). Brody a kellő magyarázattal látta el őket és bevezetésül összefoglalta azt a keveset, amit ibn Czaddik életéről tudunk. Csupán azt jegyezzük meg, hogy az arab zsidóknál dajjan csak bíró, nem rabbi; az utóbbit chacham névvel illetik.

*

A londoni »Jews College« 2. publikációja *Daiches S.* tollából került ki és címe: »The Jews in Babylonia in the Time of Ezra and Nehemiah according to Babylonian Inscriptions« (Publication No. 2, *London*, 1910). Néhány előleges megjegyzés után következik a Nippur romjaiból az amerikaiak által kiásott üzleti archivum ismertetése. Az okmányok 60 évre terjednek, Artaxerxes I. (464—424) és Dárius II. (424—404) időszakból. A Murasú fiai czég üzleti dokumentumaiban nem kevesebb, mint 52 tisztán zsidó (héber) név fordul elő, melyek közül 14 az Artaxerxes és a Dárius-okmányokban közös, úgy hogy pusztán 38 név marad, melyek kereken 70 személyt jeleznek. Az atya vagy a fiu (rokon) héber nevéből megállapítható, hogy 22 zsidó babilóniai, 4 aram és 2 perzsa nevet viselt, a közös nevek kiküszöbölésével a babilóniai nevek száma 20 (vagy 21). Összesen 26 zsidó viselt idegen nevet, 38-czal

szemben, kik héber nevet viselnek (27? lap). Ebből a statisztikából teljes biztossággal következtethetjük, hogy 150 évvel az exilium után a babilóniai zsidók zöme már babilóniai nevet viselt, mert épügy, mint vagy az apa, vagy a fiu viselt idegen nevet, mindkettő is viselhetett ilyent. Ezt pedig az okmányokból megállapítani nem lehet, nem tudjuk tehát, hogy a babyloniai nevek alatt hány zsidó rejlik. »A külföldi zsidók nevei olyanok, mint a pogányok nevei«, mondja a talmud. Ez nemcsak a hellenista világról, hanem a többi népek között lakó zsidókról és nemcsak az időszámításunk körüli századokról, hanem az előbbiekről is áll. Feltehető, hogy a héber nevek jórészt családi öröklődés folytán tartották magukat és egyúttal a konzervativebb körökben. A nevek közül a következő 11 nem található a bibliai iratokban: בנאל, חלמות, חני, יהולכם, יהולנו, ישרביה, מנימי, נתון, פדה, פני, פתח. A 7. névnél D. megjegyezhette volna, hogy a talmud említ egy »Minjamin« nevü egyptomi prozelitát. D. szerint (14) ez a név Binjamin babilonizált alakja. Ha ez áll, akkor bizonyítéka annak, hogy az Akiba-korabeli prozelita vagy az ősi Babilóniából, minthogy a név az exilium utáni bibliai iratokban is előfordul, esetleg Palesztinán át vándorolt be. D. azon nézeten van, hogy a Murasú-okmányok héber neveinek többségét a zsidók az exilium korában alkották, mivelhogy többnek az értelme a számüzéssel kapcsolatos eszméket fejeznek ki (28 és 33). Ilyen nevek bizonyára: אהוה, גדליה, ינדליה, יהונתן, מנחם, סתור, ישלם. Ez a tény arra vall, hogy a nép még tudott héberül. Az assuani papyrusokban a יהו-val összetett nevek dominálnak, a Murasú-táblákban azonban csupán 3 ilyen név van, de יה végü 11. Ez utóbbi nem mindig istennév és nem lehetetlen, hogy a babiloni zsidók a négybetüs istennevet már a tulajdonnevekben is kerülték. Megjegyzendő még, hogy Ábrahám, Izsák, Jákob, Mózes, Áron nem fordulnak elő; a biblia hősei közül is csupán Simeon.

Az utolsó (3-ik) fejezetben D. az okiratokból először azt következteti, hogy a zsidók társadalmi helyzete kedvező volt: birtokosok, kereskedők, bankárok, hivatalnokok. Nótárius azonban zsidó nem igen volt. Nippur körül egyes helyek és csatornák zsidókról neveztettek. A talmud (Jóma 10a) még említi Nippurt, a mely most már 1000 év óta romokban hever. A nevekből vont következtetések a babilóniai zsidók vallásos életére az 5. században (ante), melyekkel D. iratát befejezi (30—36), kétes bizony-

ságuak. Igy pl. abból, hogy a 70 nippuri zsidóból ötöt Sabthai-nak hívtak (35). Tény, hogy a görög zsidók közt is voltak »Sambathaios«-ok, ami a név népszerüségére vall. A Pi-li-Ja-a-ma D. szerint az exiliumba képeztetett, mivelhogy héber aequivalense csupán Nehemiásban és a Krónikában fordul elő (15 köv.). Itt helyén lett volna Bírák 13, 18-ra való utalás. Az assuani papyrusokban (H. 4; J. 2—4) említett ידרנג D. szerint (24 és 26) Widarna-g és azonos az okiratainkban előforduló »Udarna«-val.

*

Ismert minták után indulva, *Rosner A.* érdemes tárgyat dolgozott fel ez iratban: »Davids Leben und Charakter nach Talmud und Midrasch« (*Oldenburg i. Gr.*, 1908.). A zsidó nép képződése a biblia nagy személyeit egészen átalakította (Ábrahám, Mózes s mások), de ezt a legradikálisabban Dáviddal és Ézsauval tette. Dávid a nemzeti hős, Ézsau (Idumea) a nemzeti ellenség; Dávid fia a messiás, Ézsau pedig Róma. Érthető, hogy a reményeket Dávid személyével hozták kapcsolatba, minden gonoszságot pedig Ézsauval, vagyis Rómával. Miután *R.* azt a bevezetésben kifejtette, hat fejezetben csoportosítja a Dávidra vonatkozó mondásokat a talmudban és midrasban. Irata használhatóságát emelte volna egy tárgymutató. Szerző magyar ember és iratával Bernben disszerált, honnan a zsidó irodalom még nincs számúzve.

*

A zsidók jogügyi viszonyairól Zander 1885-ben kiadott egy kézi könyvet, amely az azóta lefolyt negyedszázad folytán antiquálva van. Hézagot pótol tehát *Michaelis A.* műve: »Die Rechtsverhältnisse der Juden in Preussen seit dem Beginne des 19. Jahrhunderts« (*Berlin*, 1910). Ebben a 744 lapos könyvben minden a zsidó felekezetre, hitközségeire és intézményeire vonatkozó törvények és rendeletek egyesítve vannak. Nem rendszeres előadása a zsidóság és az állam közt fennálló viszonynak, hanem rendszeres gyüjtése a jogi okmányoknak. Nem érdektelen, hogy német földön először Jerome Napolen emancipálta a zsidókat az uralma alatt álló Westfalenben (1809). Utána következett »Altpreussen« a jogok kiterjesztése terén. Az orthodox községeknek (Berlin, Köln, Frankfurt a. M.) az alakulásra az 1873. t.-cz. alapján, amely megengedi, hogy vallásos aggodalmak miatt a hatóságnál történt bejelentés

alapján a hitközségekből bárki kiléphet, anélkül, hogy a zsidó felekezetből kilépne — adta meg a kormány az engedélyt. A keresztény községekből szintén ki lehet lépni hasonló módon és úgy látszik, hogy községekké is alakulhatnak. *Michaelis* számos oly rendeletet is közöl, melyek már nincsenek érvényben, de történeti szempontból tanulságosak. A porosz zsidóság most új egységes »zsidó törvény« keresztülvitelén fáradozik, hazai műszóval: egységes »törvényes szervezet«-et kíván. Minden jel arra vall, hogy czélt ér.

*

Lazarus Nahida, ki férje életrajzán dolgozik és ki »Erinnerungen« czím alatt egy részletet már kiadott, külön iratot bocsát közre *Lazarus M.* berni tanárságáról (1860—1866) e czímen: Ein deutscher Professor in der Schweiz« (*Berlin*, 1910). *Lazarus* sikerekben gazdag életében berni tevékenysége külső fény és belső szeretet tekintetében a legsikeresebb volt. Ennyi kitüntetés a tudományos és hivatalos világ részéről zsidót még talán nem ért. Két évi működés után dékán és rektor egyszerre (mire nem volt még példa), a hallgatóság körében az államok svájczi követei és katonai attaséi, tanárok és állami hivatalnokok. Példátlan lelkesedés. *L.* egész életében összeköttetésben maradt a Svájcz legkiválóbb férfiaival és óriási befolyása volt. Saját szempontunkból csupán azt említjük, hogy *Kayserling M.*-ről nála kérdezősködtek, midőn az endingeni rabbiállásra pályázott. Zunz és felesége levelét is olvassuk a jelen műben. *L.* ajánló levelei Zunznak az olasz (és más) könyvtárak kapuit tágra nyitották. Egyébkép is vannak ez érdekes könyvben zsidó vonatkozások.

*

Harris J. R. 1909-ben kiadta »*Salamon* Ódáit« szír nyelven és angol fordításban. (The Odes . . . of Salomon, now first published from the Syriac Version), melyeket egy a Tigris vidékéről származó 16. századbeli kéziratban fedezett fel. A kéziratban »*Salamon Zsoltárai*«-val *egy* művet alkot. Ezeket az ódákat az egyházatyák idézik és az »Ó-Testamentom«-hoz számítják. Apokrif irat, melyet Salamonnak tulajdonítottak, mint a »Salamon Bölcsessége« cz. iratot, sőt a Ben-Szirát is. Harris azon nézeten van, hogy ezek az ódák zsidó eredetűek, melyek keresztény kéztől itt-ott interpo-

láltattak. Az imént ezeket az ódákat németre fordította *Flemming J.* és *Harnack A.* kiadta és feldolgozta őket a következő iratban: »Ein jüdisch-christliches Psalmbuch aus dem ersten Jahrhundert« (*Leipzig*, 1910). Harnack az előszóban azon nézeténck ad kifejezést, hogy ezek az ódák (összesen 42), mint a XII. Patriarcha Testamentumai, zsidó eredetű mű, egy zsoltárkönyv a Jézus korából, melyet a keresztény község Palesztinában átvett és végig átdolgozott (már körülbelül 100-ban). Ezután H. a következőket mondja: »Die Feststellung der Tatsache, dass wir in den Oden *ein jüdisches Psalmbuch etwa aus dem Anfang unserer Zeitrechnung und in nicht viel späterer christlicher Bearbeitung* erhalten haben, genügt, um die ausserordentliche Bedeutung des neuen Fundes ans Licht zu stellen« (IV. lap). Az új felfedezés még fontosabb, mint a *Constitutiones Apostolorum*, az őskeresztény káté, amely szintén zsidó termék. A kereszténység (különösen János megértése) szempontjából ezek az ódák a legfontosabbak (99. lap). Az ódák nyelve eredetileg a héber és még a templom fennállása idején (körülbelül utolsó századában) irattak (104. kövv.). A keresztény interpolációkról 106—112. lapon szól H.

Elolvastuk az ódákat és láttuk, mily kevés a bibliai reminiszczenczia. De ez nem csodálatos, hisz a reczipiált és mai napig élő imákban is alig vannak. Tény, hogy keresztény vonatkozások — az interpolációktól eltekintve — nincsenek és így más, mint zsidó szerző nem képzelhető. Részletekbe nem megyünk bele és csupán azt jegyezzük még meg, hogy sok hely felette homályos, sőt a fordításban egészen értelmetlen. Az utolsó szót még nem mondták ki ezekről az ódákról.

*

Az »első orth. izr. szentföldi társasutazás« tárgyi krónikáját adja *Grünbaum J.* balázsfalvai főrabbi az Irodalmi Hirekben feljegyzett 83 lapos iratban azon reményben, hogy használhat vele »felekezeti különbség nélkül a Szentföld iránt érdeklődőknek«. Naplószerüen irja le szerző élményeit, melyek nem mindig érdeklik a világot. Frazeológiája a felekezeti lapoké, pl., hogy a kairói főrabbi »liberális gondolkozású« (25) és Jellinek »a modern zsidó hitszónoklat *nagymestere*« (31). Az iratot képek diszítik és ára 2 korona.

MIKOR HAJAM...

(Mózes ibn Ezra.)

Mikor hajam őszbe vegyült,
Azt hittem, hogy bölcs az ősz,
De most látom, azt jelenti:
Hogy bizony már itt az ősz.

Öreg hölgyek rámkacsintnak,
Fiatal meg elkerül,
Ez tesz engem bánatossá,
Sok könnyembe ez kerül.

MULANDÓSÁG.

(Gabirol.)

Mulandóság a mi éltünk,
Mulandó az élet,
Alig éltünk: már a szemünk
Sir rögére réved.

Mért is féljünk a haláltól?
Mért remegjünk tőle?
Ránk hajol majd, s megvált
Ne fussunk előle. [minket,

Igaz öröm nincs a földön,
Én sötétre vágyom,
Egy boldogság él szivemben,
És az is csak álom.

Hiszen bánat s csatazajlás
Földi osztályrészünk,
Reménykedünk — és csalódunk:
Amiglen csak élünk.

KOLNIDRÉ ELŐTT.

(Frug.)

Borus árnyak szállnak alá
Szivem fölé, s a világra,
Édes anyám áldást rebeg
S reáborul hű fiára;
Odakünn a borus égbolt
Kiderül egy pillanatra,
A holdvilág reásüt most
Imaházunk ablakára.
Csöndes utczák, kihalt utczák,
Mindenünnen halk sirás kél,
Megborzongat, lázba kerget
Ez a komor, borongó éj,
Édes apám testét födi
Fehér, hosszu, halottas ing
Reámtekint — ajka fölsúg,
Hallgatagon magához int,
Aláhajtom fejemet most,
S apám kezét reá teszi,
És az ősi, régi áldást
Könnytelt szemmel elrebegi.

Mint a borús, sötét felhők
Úgy szállnak a napok, évek,
Apám súgó áldószavát
Elsodorta már az élet...
Áldás helyett átkok jöttek,
Rámborult az élet árnya,
Mint a szivem, fáradt szivem
Nincs a földön olyan árva...
Betekint a Kolnidré est,
Ujra hozzám, ugy mint egykor,
De az égbolt feketébb most
Mint a multban, régen, akkor...
Átkok... átkok... meddig
üztök?
Csak egy perczig hadd nyugodjam,
Csak egy perczig — mig
imámat:
Kolnidrémet elzokogtam...

JEHUDA HALÉVI REJTVÉNYEIBŐL.

I.

Ismered-e mi az: zokog szemek nélkül,
S boldogságot áraszt, mikor könnyet hullajt,
De ha soká nem sir; mások sirnak érte,
S könnytelenül ébreszt: jajveszéklést, száz bajt?

(A felhő.)

II.

Az irótoll.

Tündérmadár! aranyálom,
Messze szárnyal lenge szárnyon,
Gyönge sokszor mint a nádszál,
Majd hatalmas, tüzes sárkány, —
S bárha néma, hangja nincsen,
Föl ne cseréld semmi kincsen.
Néma ajka dalfakasztó,
Bánatüző, könnyapasztó —
Vigaszt hirdet, hitet ébreszt,
Ostoroz és reményt éleszt.
Sárban fetreng: gyülölettel,
S éjbe szárnyal: szeretettel,
Nem halott, és mégsem él,
S minden csöppje büvös vér —
Büvös vér, mely oszlat gondot,
Könnyet, mit a bánat ontott,
És ha jó az éjek árnya,
Meg-meglebben tündérszárnya,
Visz, ragad, mint sasmadár,
Mind magasb s magasbra száll.
A mi bánt: azt elfelejted,
Szived sebét behegeszted,
Szava balzsam, szava dal —
Lelked igy lesz fiatal.
Csudák földjén termett hárfa!
Tőled éled lelkem lángja —
El ne hagyj én édes álmom,
Mesebeli szép világom,
Légy velem — mig roskadok,
S zengnek értem gyászdalok,
Éjem árnya rámszakad,
Mig a szivem meghasad.

Budapest. KISS ARNOLD.

VEGYES.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: *Bacher V.*: A jémeni zsidók héber és arab költészete, *Budapest*, 1910. (Orsz. Rabbiképző Értesítője.) Ugyanaz németül: Die hebräische und arabische Poesie der Juden Jemens. — *Krauss S.*, Antoninus und Rabbi, Wien, 1910. (a bécsi rabbiszeminárium idei Értesítőjében.) *Albeck Sch.*, Sefer Ha-Eschkol des R. Abraham ben Isak aus Narbonne (XI. Jahrhundert). Auf Grund von zwei Handschriften ediert und kommentiert, I. Lief., *Berlin*, 1910. — *Daiches S.*, The Jews in Babylonia in the Time of Ezra and Nehemiah according to Babylonian Inscriptions, *London*, 1910. (Jews' College, Publication No. 2.) — *Zuckermandel M. S.*, Tosefta, Mischna und Boraitha. Register zu Bd. I. u. II., *Frankfurt a. M.* 1910. — *Grünbaum J.* (balázsfalvi rabbi), A föld, mely mindenki előtt szent. Egy szentföldi társasutazás Naplója, *Dicsőszentmárton*, 1910. — *Gerő E.*, Házasság- és családjogi népkönyvtár 1. füzet: Mely esetekben van válópernek helye? *Budapest*, 1910. (60. fillér, Erzsébet-körut 17.) — *Brody H.*, Drei unbekannte Freundschaftsgedichte des Josef ibn Zaddik, *Prag*, 1910. (Talmud-Thora 1. Bericht.) — *Linksz J.* (devecseri rabbi), Az Atyák Fejezetei. A zsidó család és az érettebb tanulóifjuságnak magyarázza, *Nagyvárad* 1910. (Kapható a szerzőnél Devecseren. Ára 2 kor. 50 fill.) — *Rosenblüth S.*, Psalm-Vorträge, *Frankfurt a. M.* 1909. (Verlag von *Sänger* und *Friedberg*).

Iskolai értesítők. Beérkeztek a nagykanizsai (dr. Neumann E.), pécsi (Hoch J.) és nyitrai (Erdélyi L.)

Rabbiválasztások. Dr. *Vágvölgyi Lajos* aradi főrabbihelyettes ugyanott főrabbivá, dr. *Énten M.* Marczalin rabbivá választatott.

Richter Zsigmond érsekujvári rabbi szeptember 7-én aranylag fiatal korban meghalt. Temetésén, mely nagy részvét mellett ment végbe, dr. *Mezey Ferencz*, az izr. orsz. iroda titkára is megjelent. Gyászbeszédeket tartottak dr. *Schnitzer* (Komárom), dr. *Klein* (Nyitra), dr. *Silberfeld* (Aranyosmarót) s mások.

Dr. Décsey Zsigmond, a magyar kir. kuria tanácselnöke nyugdijazása alkalmából a II. oszt. vaskoronarenddel lett kitüntetve.

Quartin Savél szentpétervári kántort a pesti izr. hitközség a Dohány-utczai templomba kántorrá választotta.

A pesti izr. hitközség nyolcz rabbija a régi váczi-uti temető kiürítése folytán exhumáltatott és szept. hó 12-én ünnepélyes szertartás mellett a rákoskereszturi új temetőbe vitetett át. A rabbik, illetve rabbisági ülnökök a következők: Wahrmann Izrael (1755—1826), az első főrabbi és a Wahrmann-család őse, Oppenheimer Simon (1751—1851), Brill Azriel (1778—1853, Brill Sámuel Löw rabbisági elnök atyja); Kunitzer Mózes

(1774—1834), Bach József hitszónok (1784—1866), Schwab Löw főrabbi (1786—1857), Wahrmann Juda (1792—1866) és Meisel W. A. főrabbi (1815—1867). A régi temetőben Feldmann Mózes héberül és dr. Adler Illés magyarul beszélt, az új temetőben dr. Hevesi Simon héberül és dr. Fischer Gyula magyarul beszélt. Dr. Grossmann Zsigmond imája után dr. Kohn Sámuel főrabbi imával fejezte be a gyászszertartást. A gyászünnepély nagyon meghatotta a közönséget, melynek soraiban az elhunyt rabbik leszármazottain kívül ott láttuk Winterberg Gyula udvari tanácsost, dr. Mezey Ferencz kir. tanácsost, Adler Gyula előljárót, dr. Weiszburg Gyula főtitkárt, dr. Bacher Vilmos tanár-elnököt, dr. Munkácsi Bernát tanfelügyelőt, több rabbit, tanárt, szerkesztőt és a felekezeti élet több kiváló férfiát.

Székely Ferencz, a belvárosi takarékpénztár elnök-vezérigazgatója, a közgazdaság terén szerzett érdemeinek elismeréseül udvari tanácsossággal lett kitüntetve. A kitüntetett férfiu felekezetünk ügyeinek is nagyérdemü munkása, egyebek közt az IMIT. pénztárnoka és a Zsidó Muzeum Egyesület elnöke.

Sajtóper. *Makay Béla* osztálytanácsos, a zsidó ügyek referense a kultuszminiszteriumban, *Szabolcsi Miksa* szerkesztő ellen az »Egyenlőség«-ben megjelent két bíráló czikk miatt sajtópert indított. Tanukul beidéztettek dr. *Mezei Mór* és dr. *Mezey Ferencz* mint az izr. orsz. iroda elnöke illetőleg titkára és báró *Hatvany József* az orsz. rabbiképző-intézet vezérlő bizottságának elnöke. Az esküdtek felmentő verdiktet hoztak. A felmentett szerkesztőt ez alkalomból felekezetünk vezetői közül számosan üdvözölték. A kultuszminiszterium referense már előbb el lett helyezve.

Az Orsz. Rabbiegyesület aug. 29. és 30-án Budapesten közgyűlést tartott dr. *Schnitzer* (Komárom), dr. *Neumann* (Nagykanizsa) és dr. *Fischer* (Budapest) váltakozó elnöklete alatt. A szép számmal megjelent tagok több fontos tárgyról beható és eredményes tanácskozást folytattak. Kiemeljük, hogy a rabbik nyugdíj-ügyét, özvegyeik és árváik ellátásának kérdését jelentős lépéssel előbbre vitték. Dr. *Bacher Vilmos* tanulságos előadást tartott »A hagyomány bölcsei«-ről. Részletes tudósitást közöl a Magyar Izrael idei 7—8. száma.

Az Orsz. Izr. Tanitóegyesület julius 4-én tartotta közgyűlését, melynek egyik fontos határozata az, hogy Iskolaegyesületet alapít az ingyenes oktatás által veszélyeztetett iskolák támogatására. Dr. *Kohn* Sámuel főrabbi és dr. *Hevesi* Simon ez irányu beszédeikben az ügy meleg felkarolását igérték.

Hatvany-Deutsch Sándor báró a poliklinika javára 200.000 koronás alapítványt tett szülei Hatvany-Deutsch József és neje szül. Kriszhaber Paulina nevére.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

TARTALOM.

TÁRSADALOM.

Lap

Dr. Kiss Arnold, budai főrabbi: Bacher Vilmoshoz hatvanadik születésnapján ... 1
Dr. Mezey Ferencz, az országos izr. iroda titkára: Bacher Vilmos ... 4
Dr. Neumann Ede, nagykanizsai főrabbi: Bacher Vilmos pályája ... 10
Dr. Blau Lajos, az orsz. rabbiképző-intézet tanára: Bacher Vilmos irodalmi munkássága ... 36
Dr. Büchler Sándor, keszthelyi főrabbi: A Bacharach-család Magyarországon ... 82
Dr. Krausz Sámuel, a bécsi rabbiképző-intézet tanára: Bacher Vilmos mint bibliamagyarázó ... 102
Dr. Büchler Adolf, a londoni rabbiképző-intézet igazgatója: Bacher Vilmos Agáda-műve ... 109
Dr. Guttmann Mihály, az orsz. rabbiképző-intézet tanára: Héber tárgymutató Bacher Vilmos hatkötetes Agáda-művéhez ... 117
Dr. Venetianer Lajos, ujpesti főrabbi: Bacher Vilmos mint vallásbölcsész ... 137
Dr. Richtmann Mózes, az orsz. izr. tanitóképző-intézet tanára: Bacher Vilmos mint orientalista ... 148
Dr. Blau Lajos, az orsz. rabbiképző-intézet tanára: Bacher Vilmos és a magyar bibliafordítás ... 159
Dr. Vajda Béla, losonczi főrabbi: Bacher Vilmos közéleti működése 170
Dr. Bánóczi József, az orsz. izr. tanitóképző-intézet igazgatója: Bacher Vilmos és a Magyar-Zsidó Szemle ... 173
Társadalmi szemle ... 177, 277, 337
Izraelita Magyar Irodalmi Társulat és Zsidó Muzeum ... 182
Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület ... 185
Országos Izraelita Patronage Egyesület ... 187
Winterberg Gyula és Weinmann Fülöp dr. beszédei ... 188
Bacher Vilmos jubileuma ... 194
1848 : XX ... 273
Négy új kitüntetés ... 275
Felhivás a Magyar Zsidó Muzeum ügyében ... 340
Az óbudai főrabbi beiktatása ... 343

TUDOMÁNY.

Dr. Klein Sámuel: Bacher Agáda-műve tárgymutatójához ... 219
Dr. Wellesz Gyula: Irodalomtörténeti jegyzetek ... 224
Dr. Lövy Ferencz: Az utolsó magyar nemesi fölkelés és a zsidók ... 232
Dr. Perles Felix: Geiger Ábrahám mint bibliakutató ... 281
Schön József: Mit jelent a שטיח szó? ... 295
Dr. Schwarz Gábor: Zsidó theológia ... 300
Dr. Klein Sámuel: Ézsaiás 19, 18 a Pesiktában ... 305
Dr. Blau Lajos: Antoninus és Rabbi ... 345

Lap

Dr. Grünhut Lázár: Zwebner Ábrahám Sag ... 354
Dr. Wellesz Gyula: Lapszéljegyzetek ... 357
Knopfler Sándor: Érdekes folyamodvány a sátoraljaujhelyi mintaföiskola ügyében ... 360

FOLKLORE.

Vadász Ede: Zsidó szokások és szólamok ... 368

IRODALOM.

Dr. Grünhut Lázár: A hetedik év Palesztinában ... 234
B. L.: Héber Költők ... 235
Az IMIT. Évkönyvének tartalma ... 237
Irodalmi szemle ... 238, 311, 378
Dr. Klein Mór: Nap és Hold. (Részlet Gabiról »Királykoroná«-jából) 259
Dr. Blau Lajos: Geiger Ábrahám ... 308
Dr. Kiss Arnold: Költemények ... 332, 395
B. L. { Bevezetés a héber bibliába ... 371
A jémeni zsidók héber és arab költészete ... 376

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. — Bloch Mózes emlékünnepélye. — Mezey Albert. — Szabolcsi Miksáné. — A pesti izr. hitközség előljárósága. — Rabbiválasztások. — Weisz Izsák dr. — Breitner L. Zsigmond. — Dr. Mahler Ede. — Weiszburg Salamon. — Luzzatti Luigi. — Bernáth Lajos ... 270
Irodalmi hírek. — Zsidó képviselők. — Bloch Mózes. — Dr. Munkácsi Bernát. — Halász Náthán. — Templomi zene. — Schürer Emil 335
Irodalmi hírek. — Iskolai értesítők. — Rabbiválasztások. — Richter Zsigmond. — Dr. Décsey Zsigmond. — Quartin Savél. — A pesti izr. hitközség nyolcz rabbija. — Székely Ferencz. — Sajtóper. — Az Orsz. Rabbiegyesület. — Az Orsz. Izr. Tanitóegyesület. — Hatvany-Deutsch Sándor báró ... 397

A MEGBESZÉLT MUNKÁK LAJSTROMA.

Bacher V.: A jémeni zsidók héber és arab költészete, *Budapest* 1910 ... 376
Ábrahám Geiger: Leben und Lebenswerk ... Mit einem Bildnis, *Berlin* 1910 ... 308
Geden S.: Outlines of Introduction to the Hebrew Bible, *Edinburgh* 1909 ... 371
Kuck A. J.: שבת הארץ, *Jeruzsálem* 1909 ... 234
Patai J.: Héber Költők I., *Budapest* 1910 ... 235
Számos mű rövidebb-hosszabb ismertetése az Irodalmi Szemlében. Tartalom ... 399

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYÜJTEMÉNY

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYÜJTEMÉNY